

Printed by Rāmchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya sāgar Press, No 23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Sheth Premachandra Ratanji, for Yashovijaya-Granthamala, Bhavnagar.

॥ अहम् ॥

श्रीविजयधर्मसूरिगुरुभ्यो नमः ।

पर्युषणाष्टादिकव्याख्यानम् ।

स्मृत्वा पार्श्वसहस्रांशुं भव्यपंकजबोधकम् । पर्युषणाष्टादिकाया व्याख्यानं लिख्यते मया ॥ १ ॥

इह च यथा हतसकलकठिनकर्ममर्मणि इहाऽमुत्र विहितप्रभूतशर्मणि धृतलोकोत्तरनर्मणि श्रीपर्युषणापर्वणि समागते सकलपुत्रापुरेन्द्राः संभूय श्रीनन्दीश्वरनाम्नि सुषमयाग्नि अष्टमे द्वीपे धर्ममहिमानं कर्तुं गच्छन्ति । तथाहि—

पद्मो जंबूदीवो धाइयसंडो य पुक्खरो तहयो । वारुणवरो चउत्थो स्त्रीखरो पंचमो दीवो ॥ १ ॥

घयवरदीवो छट्ठो इक्खुवरो सत्तमो अ अट्ठमओ । नंदीसरो अ अरुणो नवंमो इच्चाइ असंखिजा ॥ २ ॥

तत्र तावत् नन्दीश्वरद्वीपस्य मध्यभागे चतुर्दिक्षु चत्वारोऽश्नगिरयः पर्वताः सन्ति । तेषां प्रत्येकं चतुर्दिक्षु चत्वारो वाप्यः सन्ति ।

तस्यां वाण्यां मध्यभागे प्रत्येकं द्विधमुखपर्वतोऽस्ति । पुनर्वायोरुभयपार्श्वयो रतिकरपर्वतो वर्तते । एवं प्रतिवाण्यां त्रयः पर्वताः सन्ति । एवं चतुर्दिशां मिलनाद् द्वादश । पुनरेकस्याऽऽनगिरेर्मेलनात् त्रयोदश । एवं चतुर्णामऽऽनगिरीणां सपरिकराणां मेलने चतुर्गुणिते द्विपञ्चाशत् । ते च पृथगनामसंख्याः, येन चत्वारोऽऽनगिरयः ४ । षोडश द्विधमुखाः १६ । द्वात्रिंशद् रतिकरपर्वताः ३२ । तेषामुपर्येकैकं जिनभवनमस्तीति द्वापञ्चाशत् जिनचैल्यानि सन्ति । पुनस्तेषु प्रासादेषु प्रत्येकं २ चतुर्विंशल्यक्षिकशतजिनविम्बानि सन्ति । तेषां सर्वेषां प्रासादानां विम्बान्यष्टचत्वारिंशदधिकचतुःषष्टिशतानि विम्बानि भवन्ति । अंकतोऽपि ६४४८ । तानि कीदृशानि ?—शाश्वतानि, सदा शोभनानि, चतुर्द्वाराणि, वन्दनमालिकाकलितानि । तत्र देवेन्द्रा अधिकभावेन अष्टाह्लिकमहोत्सवं कुर्वन्ति । जलचन्दनपुष्पादिभिरष्टद्रव्यैर्जिनविम्बानि पूजयन्ति । जिनगुणान् स्तुवन्ति । गायन्ति । नाटकं विदधति । अष्टदिनावधिमहोत्सवं समाप्य पुनः स्वस्थानं गच्छन्ति । तथा श्रावकैरपि श्रीमति तीर्थकरप्रकाशिते अस्मिन् महापर्वणि समागते धर्मकर्मणि यत्नो विधेयः । उक्तं च—

पर्वणि बहुशः सन्ति प्रोक्तानि श्रीजिनागमे । पर्युषणासमं नान्यत् कर्मणां मर्मभेदकृत् ॥ १ ॥

तथा चास्मिन् पर्वणि श्रावकाणां कृत्यमाह—

आश्रव-कषायरोधः कर्त्तव्यः श्रावकैः शुभाचारैः । सामायिकजिनपूजातपोविधानादिकृत्यपरैः ॥ १ ॥

तत्र प्राणातिपातमृषावादाऽदत्तादानमैश्वर्यपरिग्रहाख्याः पञ्च आश्रवाः । तत्प्राणो विधेयः । तत्र द्विन्द्रियादयस्त्रसजीवाः, तेषां विराधना वर्यो श्रावकैः । तत्र सर्वदानेषु अभयदानमेव श्रेष्ठम् । उक्तं च सूत्रकृतांगे द्वितीयांगे—“दाणाण सिद्धं अभयं पहाणं” इति ।

दीयते त्रियमाणस्य कोटिं जीवितमेव च । धनकोटिं न गृहीयात् सर्वो जीवितुमिच्छति ॥ १ ॥
 अगिच—यो दद्यात् कांचनं मेहं कृत्स्नां चापि वसुन्धराम् । एकस्य जीवितं दद्याद् न च तुल्यं युधिष्ठिर ! ॥ १ ॥
 अथ च—पंथसमा नत्थि जरा दारिद्रसमो पराभवो नत्थि । मरणसमं नत्थि भयं खुहासमा वेयणा नत्थि ॥ १ ॥

इत्यतः सर्वदानानामभयदानं श्रेष्ठमिति । तथा—

जगनिस्सिएहिं भूएहिं तसनामेहिं थावरेहिं च नो । तेसिमारेभे दंडं मणसा वयसा कायसा चेव ॥ १ ॥
 सव्वे वि दुक्खभीरू सव्वेवि सुहाहिलासिणो सत्ता । सव्वे वि जीवणरया सव्वे मरणाओ बीहंति ॥ २ ॥
 वरमन्नभोगदानं धणधन्नहिरणरज्जदानं वा । न कुणइ तं मणहरिसं जायइ जं अभयदानाओ ॥ ३ ॥

इति मत्वा कस्यापि जन्तोर्हिंसां न कुर्यादिति भावः । अभयदानोदाहरणं यथा—

द्रुमाभिधः क्षितीशोऽभूत् श्रीवसन्तपुरे पुरे । प्रियङ्गरादिदयिताशतपञ्चकवल्लभः ॥ १ ॥
 सलोप्त्रं तस्करं तत्राऽऽरक्षकैर्धृतमन्यदा । शूलायां दुःखमूलायां वध्यमादिष्टवान् नृपः ॥ २ ॥
 तावत् प्रियङ्गरा राज्ञी याचित्वैकाहमाप्य तम् । भूपाद् नीत्वा स्वकावासमभ्यङ्गोद्वर्त्तनादिकम् ॥ ३ ॥
 स्नानं विलेपनं भुक्तिं सद्वासःपरिधापनम् । सर्वाभरणभूषां च भोगान् पञ्चाप्यचीकरत् ॥ ४ ॥ (युग्मम्)
 तथैव स्पर्धयाऽन्याभिरपि भूपपुरंध्रिभिः । अरक्षि मारणात् सोऽह्नामेकोनशतपञ्चकम् ॥ ५ ॥

अथाऽन्याऽऽह प्रिया भूपं ममाप्येषोऽर्प्यतां प्रभो ! । पंक्तिं न वञ्चयन्त्येव सन्तो हि समताञ्जुपः ॥ ६ ॥
 नित्यशोऽभयदानेन देहि मेऽमुं प्रसीद माम् । नान्यत् किमपि मे दत्तमेतावन्तमनेहसम् ॥ ७ ॥
 तत्कारुण्याद् नृपस्तुष्टः पुष्टो दिष्ट्येदमूचिवान् । दत्तो मया त्वयं तुभ्यं यावज्जीवं हि जीवताम् ॥ ८ ॥
 ततः सा हृष्टहृदया समासात् स्नानभोजनम् । दत्त्वा चाल्यानि वासांसि प्रददौ सर्वतोऽभयम् ॥ ९ ॥
 सोऽपि प्राप्याऽभयं राज्याद् अधिकं बुबुधे मुदा । सत्यं हि जीवितव्यार्थी मुञ्चैदैश्वर्यमप्यहो ! ॥ १० ॥
 अथ राजाऽह का जातिः को देशः काऽभिधा तव । भद्राऽऽकारतया ह्येतद् विरुद्धं चौर्यकर्म ते ॥ ११ ॥
 चौरः प्रोचे ऋणु स्वामिन् ! अहं विन्ध्यपुरेशितुः । विन्ध्ययात्रीधवस्याऽतिग्रीतस्य श्रेष्ठिनः सुतः ॥ १२ ॥
 वसुदत्ताभिधेयस्य वसन्ताख्योऽसि लालितः । पालितः पाठितोऽत्यर्थं वणिक्कन्यां विवाहितः ॥ १३ ॥
 दुष्कर्मवशतः सोऽहं द्यूताऽसक्तोऽभवं पुनः । नायुञ्चं व्यसनं चैतत् पित्राद्यैः शिक्षितोऽप्यलम् ॥ १४ ॥
 ततो विद्वप्य भूपालं पित्रा निःसारितो गृहात् । आमंत्रामं भुवां भिक्षावृत्त्या जीवामि कष्टतः ॥ १५ ॥
 द्यूतेन रममाणोऽहं तच्च द्रव्यं विना नहि । अनन्योपायकथोर्यग्रद्यूतस्त्वन्नरैर्घृतः ॥ १६ ॥
 शूलारोपे समादिष्टे कम्पमानो भयादहम् । नव-ग्रहाऽ-ब्धिसंख्याभिस्त्वत्पत्नीमिश्र-साञ्जसम् ॥ १७ ॥
 स्वर्गेहे भोज्यमानोऽपि सुस्निग्धाऽऽहारभोजनम् । प्रकाममुपभुञ्जानः शब्दादिविषयानपि ॥ १८ ॥

न तथा तुष्टिमापेदे शून्यचित्त इवाऽभ्रम् । दृक्दृष्टमृग इव प्रातः स्वीयां मृतिं स्सरन् ॥ १९ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)
 ततोऽन्त्यत्वत्प्रियाशीलमतीसन्नानि किञ्चन । भुक्तमात्रोऽप्यहं तुष्टो यावज्जीवाभयार्पणात् ॥ २० ॥
 असन्नेन नृयेणाथ शीलमत्याः प्रसोदतः । पट्टराज्ञीपदं दत्तमभयं हीप्सितप्रदम् ॥ २१ ॥
 सा च शीलमती शुद्धधर्मकर्मसु कर्मठा । जीवरक्षाप्रभावेन जज्ञे सुगतिभागिनी ॥ २२ ॥
 एतद्राज्ञीधर्मपुत्रो वसन्तो भूपसम्मतः । श्राद्धधर्मं गुरोः पार्श्वे लात्वा स्वःसुखभागभूत् ॥ २३ ॥
 इत्थं चाभयदानस्य श्रुत्वा फलमनुत्तरम् । भवन्तोऽप्यत्र भो भव्याः ! सादरा भवताऽद्भुते ॥ २४ ॥

इति अभयदाने शीलमतीराज्ञीकथा प्रथमा ।

अथ शिवशासने श्रीमहाभारते प्रथमपादे शान्तिपर्वणि उक्तम्, तद्यथा, युधिष्ठिरः पृच्छति, कृष्णः कथयति—

कथमुत्पद्यते धर्मः कथं धर्मो विवर्धते । कथं च स्थाप्यते धर्मः कथं धर्मो विनश्यति ॥ १ ॥
 सत्येनोत्पद्यते धर्मो दया-दानेन वर्धते । क्षमया स्थाप्यते धर्मः क्रोधलोभाद् विनश्यति ॥ २ ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनम् । पञ्चस्वेतेषु धर्मेषु सर्वे धर्माः प्रतिष्ठिताः ॥ ३ ॥
 सर्वे वेदा न तत् कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च भारत ! । सर्वे तीर्थाभिषेकाश्च यत् कुर्यात् प्राणिनां दया ॥ ४ ॥
 अहिंसालक्षणो धर्मः, अधर्मः प्राणिनां वधः । तस्माद् धर्मार्थिमिलोकैः कर्तव्या प्राणिनां दया ॥ ५ ॥

अथ मार्कण्डेपुराणेऽयुक्तम्—

अष्टाहिका-

॥ ३ ॥

जीवानां रक्षणं श्रेष्ठं जीवा जीवितकाङ्क्षिणः । तस्मात् समस्तदानेभ्योऽभयदानं प्रशस्यते ॥ ६ ॥
यो ददाति सहस्राणि गवामश्वशतानि च । अभयं सर्वसत्त्वेभ्यस्तदानमतिरिच्यते ॥ ७ ॥
कपिलानां सहस्राणि यो द्विजेभ्यः प्रयच्छति । एकस्य जीवितं दद्याद् नैव तुल्यं युधिष्ठिर ? ॥ ८ ॥
दत्तमिष्टं तपस्तप्तं तीर्थसेवा तथा श्रुतम् । सर्वेऽप्यभयदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ९ ॥
नातो भूय ! तपोधर्मः कश्चिदन्योऽस्ति भूतले । प्राणिनां भयभीतानामभयं यत् प्रदीयते ॥ १० ॥
वरमेकस्य सत्त्वस्य दत्ता ह्यभयदक्षिणा । न तु विप्रसहस्रेभ्यो गोसहस्रमलङ्कृतम् ॥ ११ ॥
अभयं सर्वसत्त्वेभ्यो यो ददाति दयापरः । तस्य देहाद् विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ १२ ॥
हेमधेनुधरादीनां दातारः सुलभा भुवि । दुर्लभः पुरुषो लोके यः प्राणिष्वभयप्रदः ॥ १३ ॥
महतामपि दानानां कालेन क्षीयते फलम् । भीताभयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वण्युक्तम् ।

सर्वजीवदयार्थं तु ये न हिंसन्ति प्राणिनः । निश्चितं धर्मसंयुक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १ ॥
सप्तद्वीपं सरलं च दद्यात् मेरुं सुकाञ्चनम् । यस्य बीवदया नास्ति सर्वमेतद् निरर्थकम् ॥ २ ॥

यो दद्यात् काञ्चनं मेरुं कृत्वा चैव वसुन्धराम् । एकस्य जीवितं दद्याद् नैव तुल्यं युधिष्ठिर ! ॥ ३ ॥

इति भारतोक्तम् ।

आदेयः सुभगः सौम्यस्स्यागी भोगी यशोनिधिः । भवत्यभयदानेन चिरञ्जीवी निरामयः ॥ १ ॥

अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परं तपः । अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमं पदम् ॥ २ ॥

अहिंसा परमं दानमहिंसा परमो दमः । अहिंसा परमो यज्ञस्तथाऽहिंसा परं पदम् ॥ ३ ॥

इति इतिहासपुराणेऽप्युक्तम् ।

अथाऽभयदानार्थे रात्रिभोजनवर्जनाधिकारो मार्कण्डेपुराणोक्तः—

नोदकमपि पातव्यं रात्रावत्र युधिष्ठिर ! । तपस्विनां विशेषेण गृहिणां च विवेकिनाम् ॥ १ ॥

अस्तंगते दिवानाथ आपो रुधिरमुच्यते । अन्नं मांससमं प्रोक्तं मार्कण्डेन महर्षिणा ॥ २ ॥

मृते खजनमात्रेऽपि सूतकं जायते किल । अस्तंगते दिवानाथे भोजनं क्रियते कथम् ? ॥ ३ ॥

रक्तीभवन्ति तोयानि अन्नानि पिशितानि च । रात्रौ भोजनसक्तस्य ग्रासे तन्मांसभक्षणम् ॥ ४ ॥

मेधां पिपीलिका हन्ति यूका कुर्याज्जलोदरम् । कुरुते माक्षिका वान्ति कुष्ठरोगं च कोलिकः ॥ ५ ॥

ये रात्रौ सर्वदाऽऽहारं वर्जयन्ति सुमेधसः । तेषां पक्षोपवासस्य फलं मासेन जायते ॥ ६ ॥

इति रात्रिमोक्षनाधिकारः ।

ततः श्रावकेण अत्र पर्वणि खण्डनपेपणवखक्षालनाधारम्भो विवर्जनीयः । तैलिकलोहकारभ्राष्ट्रकर्मकारकादिषु वाचा धनव्ययेन चारम्भो निवारणीयः । स्वशक्त्या वन्दिमोक्षश्च कार्यः । ग्रामनगरमध्येऽमारिघोषणा कारयितव्या । जीवरक्षा येन केनापि प्रकारेण कार्यो । द्वितीयाऽऽश्रवपरित्यागे मृषावचनमत्र पर्वणि न वक्तव्यम् । गालीप्रदानादिकठिनवाणी न वक्तव्या । वाक्छुद्धिः कर्तव्या । तृतीयाऽऽश्रवपरित्यागे परधनग्रहणं विवर्जनीयम् । चतुर्थीऽऽश्रवपरित्यागेऽत्र पर्वणि ब्रह्मचर्यं पालनीयम् । स्त्रीसेवनपरित्यागो विधेयः । परस्त्रीसेवनं तु लोकद्वयविरुद्धत्वात् श्रावकेण अवश्यमेव वर्ज्यम् । पञ्चमाश्रवपरित्यागे धनधान्यादिनवविधपरिग्रहेषु विरतिः कार्यो । पुनरत्र पर्युषणापर्वणि कषायपरित्यागो विधेयः । तत्र कषायाश्चत्वारः क्रोधमानमायालोभाख्याः । केनचित् साकं क्षकटदिर्न विधेया । पूर्वकृतक्रोधस्यापि मिथ्या-दुष्कृतं दातव्यम् । क्रोधस्य दुष्टत्वमुक्तं श्रीसोमप्रभाचार्यैः—

यो मित्रं मधुनो विकारकरणे सत्राससम्पादने सर्पस्य प्रतिविम्बमङ्गदहने सप्ताचिपः सोदरः ।

चैतन्यस्य निषूदने विपतरोः सत्रह्यचारिश्चिरं स क्रोधः कुशलाभिलाषकुशलैर्निर्मूलमुन्मूल्यताम् ॥ १ ॥

द्वितीयकषायपरित्यागे मानो विवर्जनीयः । मानाविर्भावे सद्बुद्धानवतामपि सुनीनां केवलाऽवाप्तौ अन्तरायो भवति । राजर्षिबाहुव-
लिबत् । मानापगुणाविर्भावे उक्तं श्रीसोमप्रभाचार्यैः—

यस्मादाविर्भवति विततिर्दुस्तरापन्नदीनां यस्मिन् शिष्टाभिरुचितगुणग्रामनामापि नास्ति ।

यश्च व्याप्तं वहति वधधीधूम्यया क्रोधदावं तं मानाद्रि परिहर दुरारोहमौचित्यवृत्तेः ॥ १ ॥

इत्याद्यपगुणकारी मानोऽस्मिन् पर्वणि विवर्जनीयः । तृतीयकषायत्यागे माया परित्यजनीया । मायादूषणमुक्तं श्रीसोमप्रभाचार्यैः—

कुशलजननवन्ध्यां सत्यसूर्यास्तसन्ध्यां कुगतियुवतिमालां मोहमातङ्गशालाम् ।

शमकमलहिमानीं दुर्यशोराजधानीं व्यसनशतसहायां दूरतो मुञ्च मायाम् ॥ १ ॥

चतुर्थकषायत्यागे लोभो वर्ज्यः । धर्मकर्मणि धनव्ययः कर्तव्यः । लोभेन दुर्व्यापारादि कर्म न विधेयम् । लोभस्याऽप्रशस्तत्वमुक्तं श्रीसोमप्रभाचार्यैः—

ये दुर्गामटवीमटन्ति विकटं क्रामन्ति देशान्तरं गहन्ते गहन्नं समुद्रमतनुक्लेशां कृषिं कुर्वते ।

सेवन्ते कृपणं पतिं गजघटासङ्घट्टदुःसञ्चरं सर्पन्ति प्रधनं धनान्धितधियस्तल्लोभविस्फूर्जितम् ॥ १ ॥

अतः कषायास्त्याज्याः । पुनरप्युक्तम्—

कोहो पीडं विणासेह माणो विणयनासणो । माया भित्ताणि नासेह लोहो सव्वविणासणो ॥ १ ॥

तस्माद्त्र पर्वणि आश्रवकषाययोस्त्यागः श्रावकैर्विधेयः । पुनरत्र पर्वणि यत् कर्तव्यम्, तदेवाऽऽह—सामायिकजिनपूजा, इति । पुनः पयुषणापर्वणि सुश्रावकैः सामायिकं कार्यम् । सामायिकस्वरूपमाह—

समता सर्वभूतेषु संयमः शुभभावना । आर्चरौद्रपरित्यागस्ताद्वि सामायिकं व्रतम् ॥ १ ॥

गाथा अपि—जो समो सव्वभूएसु तसेसु थावरेसु अ । तस्स सामाइयं होइ इमं केवलिभासियं ॥ १ ॥

दिवसे दिवसे लक्खं देई सुवण्णस्स खंडिआ एगो । एगो पुण सामाइअं करेइ न पहुप्पए तस्स ॥ १ ॥

आदिपदात् पोषधः कार्यः । पोषधफलमिदम्—

पोसेइ सुहे भवे असुहाइं खवेइ नत्थि संदेहो । छिंदइ नरयतिरियगइ पोसहविहि अप्पमत्तेणं ॥ १ ॥

पुष्पाति धर्ममिति पोषधम् । तदत्र पर्वणि विधेयम् । तत्प्रमादे कि कर्तव्यम्, तदाह जिनपूजा, इति । पर्युपणापर्वणि समागते सुश्राव-
कैर्यथाशक्ति द्रव्यपूजा कर्तव्या । देवार्चनफलमाह—

सयं पमज्जणे पुण्णं सहस्सं च विलेवणे । सयसाहस्सिसया माला अणंतं गीयवाइए ॥ १ ॥

श्रीजिनदर्शनादेव बोधिबीजावाप्तिर्भवत्यार्द्रकुमारवत् । तथाहि—

नाम्राजस्ति मगधो देशः केशलेशविवर्जितः । यत्र दुःखमित्राऽन्यायनामापि ज्ञायते नहि ॥ १ ॥

तत्र राजगृहं नाम पुरं सुरपुरोपमम् । यत्सौन्दर्यं वीक्ष्य लङ्का लज्जितेवाब्धिमाविशत् ॥ २ ॥

तृणीकृतद्विपच्छ्रेणिः श्रेणिकस्तत्र भूपतिः । तदङ्गजश्चतुर्बुद्धिबन्धुरोऽभयमञ्ज्यभूत् ॥ ३ ॥

इतश्चाऽम्भोधिमध्यस्थे देश आर्द्रकसंज्ञके । आर्द्रकाख्ये पुरे क्षमापो बभूवाऽऽर्द्रकनामतः ॥ ४ ॥

प्रियायामार्द्रकाख्यायां तस्याऽभूत् तनयो नयी । आख्ययाऽऽर्द्रकुमारः सोऽलंचक्रे यौवनावनिम् ॥ ५ ॥
 तस्याऽर्द्रकमहीभर्तुः श्रेणिकेन सहाऽभवत् । पारम्पर्याऽङ्गता प्रीतिस्तन्मानसनियन्त्रणम् ॥ ६ ॥
 अन्येद्युः श्रेणिको भूयो दत्त्वा प्राभृतमद्भुतम् । उपाऽर्द्रकं मन्त्रिणं खं प्राहिणोत् प्रीतिहेतवे ॥ ७ ॥
 मन्त्रिणाऽथोपनीतं तदादाय प्राभृतं नृपः । स्नेहेन श्रेणिकक्षमापं सदा हृष्टश्च तुष्टुवे ॥ ८ ॥
 तत आर्द्रकुमारस्तमाख्यत् कः श्रेणिकः प्रभो ! । येनेदृशी तव प्रीतिः समभूदविनश्वरा ॥ ९ ॥
 बभाषे भूपतिर्भूपः श्रेणिकोऽस्ति महाबलः । प्रीतिः परम्पराऽऽयाता तत्कुले मत्कुले तथा ॥ १० ॥
 अथाऽऽर्द्रकुमारस्तं सस्नेहं साह मन्त्रिणम् । कोऽप्यन्यूनगुणः स्मरुरस्ति ते स्वामिनो वद ? ॥ ११ ॥
 उवाच सचिवः स्मरुः पञ्चामात्यशताग्रणीः । मत्स्वामिनो धियां धाम नाम्नाऽभयकुमारकः ॥ १२ ॥
 समं तेन मम प्रीतिरुचितेति विचिन्त्य सः । मन्त्रिणं साह मा यासीर्मानमनापृच्छय धीसख ! ॥ १३ ॥
 श्रोतव्यं च त्वया तत्र गच्छता वचनं शुचि । ममाऽभयं प्रति प्रीतिद्रुमबीजोपमं खलु ॥ १४ ॥
 मञ्जय्येवमिति प्रोच्य क्षमापदत्ताश्रयश्रितः । दिनानि कानिचित् तत्र स सुखेनाऽत्यवाहयत् ॥ १५ ॥
 अन्यदाऽऽर्द्रकभूपालो दत्त्वा मुक्ताफलादिकम् । प्राभृतं भूरि स्वनरं व्यसृजत् सचिवं च तम् ॥ १६ ॥
 अभयेन समं मैत्रीं चिकीर्षन्मार्द्रकासुतः । मुक्ताद्यदाद् अभयाय करे तस्यैव मन्त्रिणः ॥ १७ ॥

तन्नरो मन्त्रिणा साकं ग्राप्य राजगृहं पुरम् । श्रेणिकायाऽभयायाऽपि ददौ तत् प्राभृतं क्रमात् ॥ १८ ॥
 जगौ सचिवराजोऽथ अभयस्येति वाचिकम् ॥ त्वयाऽर्द्रकुमारोऽसौ समं मैत्र्यो चिकीर्षति ॥ १९ ॥
 दध्यौ ततोऽभयो जैनधर्मज्ञः पूर्वजन्मनि । विराधितव्रतो जातोऽनार्यदेशेष्वसौ ध्रुवम् ॥ २० ॥
 अथ केनाऽप्युपायेन कृत्वा तं परमार्हतम् । जवात् सफलयाम्बेन शुचिं सौहार्दपादपम् ॥ २१ ॥
 नूनमासन्नभव्यस्य तस्याऽर्द्धद्विम्बदर्शनात् । उत्पत्स्यते पूर्वजातिस्मृतिः सोऽन्तः प्रभोत्स्यते ॥ २२ ॥
 इति ध्यात्वाऽऽदिदेवस्य प्रतिमां प्राभृतच्छलात् । अभयः प्राक्षिपत् पेटामध्ये रत्नमयीं वराम् ॥ २३ ॥
 विस्मृष्टे श्रेणिकेशेन तस्मिन्नार्द्रकपूरुषे । तां पेटामभयो दत्त्वा तस्यैवं जगाद च ॥ २४ ॥
 दत्त्वाऽर्द्रकुमारस्येमां पेटां प्राभृतैर्भृताम् । एतच्च वाचिकं वाच्यं मदीयं तत्पुरस्त्वया ॥ २५ ॥
 भूत्वैकाकी रहस्येतां पेटामुद्धाटयेत् स्वयम् । तदन्तर्वस्तु पश्येच्च दर्शयेमां च कस्यचित् ॥ २६ ॥
 ओमित्युक्त्वा गुमानेप गत्वा च स्वपुरे ददौ । स्वस्वामिस्वामिपुत्राभ्यां तत्तद्दत्तमुपायनम् ॥ २७ ॥
 तदेवाऽर्द्रकुमाराय प्रोवाचाऽभयवाचिकम् । गत्वा रहसि तां पेटां ततः सोऽप्युदमुद्रयत् ॥ २८ ॥
 तदन्तःस्थामपश्यच्च प्रतिमामादिमार्हतः । दध्यौ च किञ्चिदङ्गस्याऽऽभरणं किमिदं वरम् ? ॥ २९ ॥
 दृष्टं पूर्वमिदं क्वापि मनसैप विचिन्तयन् । जातजातिस्मृतिः पूर्वभवमेवमवोधि सः ॥ ३० ॥

भवादसात् तृतीयेऽहं भवे कौटुम्बिकोऽभवम् । श्रीवसन्तपुरे सामायिको बन्धुमतीपतिः ॥ ३१ ॥
 अन्येषुः सुस्थिताचार्याद् धर्मं श्रुत्वा प्रियायुतः । आत्तत्रतः क्रमात् जातो गीतार्थो गुरुसन्निधौ ॥ ३२ ॥
 रागवानेकदाऽभूवं पश्यन् बन्धुमतीं प्रियाम् । निजाभिप्रायमाल्यां च पुरस्तस्याः स्वयोपितः ॥ ३३ ॥
 सा तु स्वशीलरक्षार्थं हित्वा प्राणान् निजान् क्षणात् । गृहीतानशना शुक्ललेख्यया देवतामगात् ॥ ३४ ॥
 वीक्ष्येत्युत्पन्नैराग्ररंगोऽनशनमाश्रयम् । समाधिना मृतिं प्राप्याऽभूवं च त्रिदशस्ततः ॥ ३५ ॥
 च्युतस्ततोऽहमुत्पन्नोऽनार्ये भग्नवतोऽथ माम् । प्रतिबोधयिता यः स बान्धवः सदुरुश्च मे ॥ ३६ ॥
 केनचिद् भाग्ययोगेनाऽभयामात्येन बोधितः । मन्दभाग्योऽहमद्यापि यत् तं द्रष्टुमनीशिता ॥ ३७ ॥
 तदनुज्ञाप्य जनकमार्थदेवं व्रजाम्यहम् । इति ध्यात्वाऽर्द्रकास्रदुः क्षमापमित्थं व्यजिज्ञपत् ॥ ३८ ॥
 सहाऽभयकुमारेण तात ! वाञ्छामि दर्शनम् । सोऽप्यवादीत् मा स यासीर्नित्स ! त्वं तत्र सर्वथा ॥ ३९ ॥
 बद्धः पित्राऽऽज्ञया सोऽथोत्कण्ठितोऽप्यभयं प्रति । शयने भोजने याने नापि प्राप रतिं क्वचित् ॥ ४० ॥
 तत्रोद्गीय यिथासुः स पार्श्वस्थानेवमव्रवीत् । कीदृग् राजगृहं द्रङ्गं कस्कोऽध्वा तत्र गच्छताम् ? ॥ ४१ ॥
 विज्ञायाऽर्द्रकराजोऽपि पुत्रभावमथादिशत् । रक्षार्थं पञ्च सामन्तशतान्यस्य सुतस्य च ॥ ४२ ॥
 स बाहवाहनव्याजात् पुथ्यां निर्याय चागमत् । पूर्वसङ्केतितं पोतं समारुह्याऽर्यनीवृत्ति ॥ ४३ ॥

श्रेष्ठं नित्यं पूज्यमानां प्रतिमामभयाय ताम् । प्रव्रज्यामाददानः सोऽथैवं देवतयोदितः ॥ ४४ ॥
 अद्यापि ते भोग्यफलमस्ति कर्म प्रतीक्ष्य तत् । भुक्त्वा च समये दीक्षोरीकार्या महाशय ! ॥ ४५ ॥
 सुरीगिरमनादृत्य चोरीकृत्य स्वपौरुषम् । आर्द्रकिः सोऽय वैराग्यात् प्रव्रज्यां स्वयमग्रहीत् ॥ ४६ ॥
 तीव्रं व्रतं स प्रत्येकबुद्धः शुद्धं समाचरन् । श्रीवसन्तपुरं प्राप विहरंश्चान्यदा सुधीः ॥ ४७ ॥
 धर्मध्यानपरस्तत्र बाह्यदेवकुले क्वचित् । कायोत्सर्गं विधायाथ तस्थिवान् स यथासुखम् ॥ ४८ ॥
 इतश्च नगरे तत्र देवदत्तस्य गेहिनः । च्युता बन्धुमतीजीवस्तनया श्रीमतीत्यभूत् ॥ ४९ ॥
 समं मनोरथैः पित्रोर्वर्धमाना दिने दिने । सा श्रीमती क्रमात् प्राप पांशुक्कीडोचितं वयः ॥ ५० ॥
 तदा देवकुले तस्मिन् पौरत्रालालिभिः समम् । क्रीडितुं पतिवरणक्कीडया श्रीमती गता ॥ ५१ ॥
 तत्रोचुर्वृणुत वरमिति बाला मिथोऽथ ताः । काचित् कञ्चिदिति स्वैरमखिला वत्रिरे वरान् ॥ ५२ ॥
 जगाद श्रीमती वत्रे सख्य एव मया मुनिः । चारुव्रतं चारुव्रतमित्याख्यद् देवताऽम्बरे ॥ ५३ ॥
 रत्नानि देवताऽवर्पत् तन्वती स्तनितं घनम् । तद्गर्जितभयाद् लघा श्रीमती तन्मुनेः पदे ॥ ५४ ॥
 अनुकूलोपसर्गोऽयमिति विज्ञाय चार्द्रकिः । व्यवहारीदन्यतः क्वापि स्थितिनैकत्र यद् मुनेः ॥ ५५ ॥
 निपिद्धस्तां रत्नवृष्टिं देव्या गृह्णन् नृपस्तथा । जल्पन्त्याऽसौ वरणके वित्तं दत्तं मयेत्यदः ॥ ५६ ॥

जग्राह द्रविणं सर्वं श्रीमतीजनकोऽथ तत् । श्रीमतीवराणाऽऽगुस्ततोऽन्ये बहवो वराः ॥ ५७ ॥
 वरं दृण्विति सा पित्रा भाषिता श्रीमती जगौ । वरो वत्रे मया साधुर्यः प्रमाणं स एव मे ॥ ५८ ॥
 तद् दत्तं गृह्णता ताताऽनुज्ञातं हि त्वयाऽप्यदः । तस्यै दत्त्वा किमन्यस्यै दत्से नेदं श्रुतं हि किम् ? ॥ ५९ ॥
 सकृद् जल्पन्ति राजानः सकृद् जल्पन्ति पण्डिताः । सकृत् कन्याः प्रदीयन्ते त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥ ६० ॥
 आभ्यन् स भृङ्गवत् ज्ञेयो वत्से ! कथमितस्ततः । श्रेष्ठिनेत्युदिता श्रीमत्पूचेऽतिचतुरं वचः ॥ ६१ ॥
 तदा गर्जिभयाद् लग्ना तदंघ्रौ लक्ष्म सुन्दरम् । अद्राक्षं तात ! तेनैवोपलक्ष्येऽधुनापि तम् ॥ ६२ ॥
 श्रेष्ठ्याख्यत् पत्तने यत्र समागच्छन्ति साधवः । भिक्षां त्वं ददती तेभ्यो मुनिं तं प्रविलोकय ॥ ६३ ॥
 मुनिभ्यो ददती दानं द्वादशान्देषु साऽर्द्रकम् । दृष्टोपलक्ष्य चावादीत् मुदिता श्रीमतीदृशम् ॥ ६४ ॥
 तदा वृत्तो मया नाथ ! त्वं त्यक्त्वा मां गतो बलात् । उपलब्धोऽधुना पुण्यैर्यास्यसि क प्रभो ! वद ॥ ६५ ॥
 दिव्यां वाचं सरन् सोऽथ भूभृदाद्युपरोधतः । पर्यणैपीदिमां भावि नान्यथा येन जायते ॥ ६६ ॥
 तस्य स्वैरं चिरं भोगान् भुञ्जानस्य तथा समम् । गार्हस्थ्यचिह्नवद् जज्ञे स्रुतुर्बुद्धिमियाय च ॥ ६७ ॥
 उवाचाऽर्द्रकुमारोऽथ सहायोऽयमतः परम् । भविता ते सुतोऽहं तु प्रव्रजामि शुभे ! वद ॥ ६८ ॥
 सुतं ज्ञापयितुं तर्कुं प्रारेभे तर्कुं कर्म सा । तत्पृष्ट्या तयाऽभाणि तस्य दीक्षामनोरथः ॥ ६९ ॥

बालकोऽपि जगौ मातरघृतिं मा कृथा वृथा । तातं वद्धा धारयिष्ये वाक्यैर्लल्लाक्षैरहम् ॥ ७० ॥
 इत्यादाय तर्कुसूत्रमावेष्ट्य च पितुः क्रमौ । जगौ बालोऽन्व ! मा भैषीरयं वद्धः क यास्यति ? ॥ ७१ ॥
 सोऽपि दध्यावहो ! स्नेहानुबन्धः कोऽयमस्य तत् ? । तावत् वर्षाण्यहं स्थाता यावत् तत्तन्तुवेष्टकाः ॥ ७२ ॥
 गुणिता द्वादशाऽभूवन् सूत्रबन्धास्ततः स्थितः । द्वादशाब्दान् स सम्पूर्णसन्धैश्चैवमचिन्तयत् ॥ ७३ ॥
 संसारसागरे मज्जन् व्रतमाश्रित्य पोतवत् । अत्याक्षं तद् जडः कोऽन्यो मत्तोऽभाग्यशिरोमणेः ॥ ७४ ॥
 ग्राच्ये भवे व्रतं भयं मनसैव तथाऽप्यहम् । चभूवाऽनार्यताभाजी भवित्री मेऽथ का गतिः ? ॥ ७५ ॥
 अध्यापि व्रतमादायाऽऽत्मानं तीव्रतपोऽग्निना । शोधयामीत्यनुज्ञाप्य श्रीमतीं सोऽग्रहीद् व्रतम् ॥ ७६ ॥
 गृहाद् निर्गत्य सोऽपश्यद् व्रजन् राजगृहे पुरे । स्तेयवृत्तिपरामात्माऽमात्यपञ्चशतीं च ताम् ॥ ७७ ॥
 उपलक्ष्य वन्दितश्च तैर्मुनिः स जगाद तान् । युष्माभिरादृता कैषा जीविका पापकारणम् ? ॥ ७८ ॥
 ते जगुर्वञ्चयित्वा भोः ! यदा त्वं नाथ ! निर्गतः । तदादि त्वां मार्गयन्तो जीवामः स्तेयवृत्तितः ॥ ७९ ॥
 भद्राः ! हहा ! किमाचीर्णं लोकद्वयविनाशकम् ? । अथापि गृह्यतां दीक्षा भवद्वयहितावहा ॥ ८० ॥
 प्रबुद्धांस्तांश्च प्रत्राज्य श्रीआर्द्रकिमहासुनिः । श्रीवीरं वन्दितुं यातो गोशालोऽभिमुखोऽजनि ॥ ८१ ॥
 उवाच स तपोमूलं कष्टं सर्वं मुधैव ते । हेतुर्नियतिरेवाऽत्र शुभाशुभफलस्य यत् ॥ ८२ ॥

सर्वत्र मन्यते हेतुर्नियतिर्यदि भोस्त्वया । बृथा क्रियाः प्रसज्यन्ते तत्तेऽपीप्सितसिद्धये ॥ ८३ ॥
 तथा नियतिवादिन् ! त्वं किं स्थानस्थो न तिष्ठसि ? । भोजनाद्यर्थसम्पत्तौ किं वा प्रयत्ने शठ ! ॥ ८४ ॥
 किंच पौरुषमप्युरीकार्थं नियतिवद् यतः । विशिष्यतेऽर्थनिष्पत्तौ पौरुषं नियतेरपि ॥ ८५ ॥
 दृष्टिकाद् दृष्टिकोत्पत्तिर्गोमयादपि सम्भवेत् । बलिष्ठा नियतिर्येन पौरुषं नियतेरपि ॥ ८६ ॥
 इत्थं गोशालकं साधुः स चकार निरुत्तरम् । स्तुतश्च तत्र मिलितैः खेचराद्यैर्गुरुस्वरम् ॥ ८७ ॥
 अथाऽऽर्द्रकिमुनिर्हस्तितापसाऽऽश्रममागमत् । तापसास्तत्र हत्वेभं मांसमश्नन्ति नित्यशः ॥ ८८ ॥
 ग्राहुश्च बहुभिर्धान्यैर्मत्स्याद्यैर्वा हतैश्च किम् ? । वरमेको हतो हस्ती कालोऽत्येति यतो बहुः ॥ ८९ ॥
 ततो धर्ममयैर्वाक्यैस्तानज्ञान् प्रतिबोध्य सः । प्रव्राज्य च प्रतस्थेऽग्रे वन्दितुं चरमं जिनम् ॥ ९० ॥
 तदाऽभयान्वितोऽभ्यागात् श्रेणिको वन्दनाय तम् । तदुणान् वर्णयन्नुचेऽभयस्तेन महात्मना ॥ ९१ ॥
 विनापि कारणं मेऽभूदुपकारी त्वमेव भोः ! । यत् त्वया धर्मवन्धो ! सा प्रेषिता प्रतिमाऽऽर्हती ॥ ९२ ॥
 अहं जातिसरीभूयाऽभवं तां वीक्ष्य चाऽऽर्हतः । अर्हद्धर्मप्रदानाद् मे किं किं दत्तं नहि त्वया ? ॥ ९३ ॥
 ततः प्रमुदिताः सर्वे श्रेणिकेशाऽभयादयः । तं मुनिं प्रीतचित्ताः स्वं वन्दित्वा ययुरालयम् ॥ ९४ ॥
 ततो राजगृहे गत्वा नत्वा चान्तिमतीर्थपम् । क्रमात् समाधिना मृत्वा स प्रापच्छाश्वतीं श्रियं ॥ ९५ ॥

एवं विचार्य चतुराः ! प्रवराऽऽर्थदेशाऽऽयत्तां समस्तगुणसम्पदमत्र लोके ।
प्राक्पुण्यसञ्चयवशाद् अधिगम्य चार्थ-क्षेत्रं पवित्रयत मानवजन्म सौवम् ॥ ९६ ॥

इति श्रीआर्द्रकुमारकथा द्वितीया सम्पूर्णा कर्पूरप्रकरटीकातो ज्ञेया ।
अथ अन्यसतीनामपि जिनदर्शनतो जैनधर्मप्राप्तिमाह—

विज्ञाय धन्या जिनधर्ममर्म रज्यन्ति शय्यम्भववद् न जाड्ये ।
पीत्वा सिताभावितथेनुदुग्धं को वाऽम्लतक्राऽर्कपयांसि पश्येत् ? ॥ १ ॥
कथा चेयम्—

पुरे राजगृहे जज्ञे भट्टः शय्यम्भवाभिधः । धर्मार्थी यजते यज्ञान् मिथ्यात्वज्ञानद्रूपितः ॥ १ ॥
इतश्च प्रभवस्वामी मुनिं निजपदोचितम् । स्वगच्छेऽवीक्षमाणोऽथ श्रुतदृष्टिं बहिर्दिदौ ॥ २ ॥
ज्ञात्वा शय्यम्भवं सौवपदयोग्यं गुरुस्ततः । यज्ञे साधुद्वयं दक्षं प्रीपीत् तद्रोधहेतवे ॥ ३ ॥
अहो ! कष्टमहो ! कष्टं तत्त्वं विज्ञायते नहि । तं तत्र गत्वा चेत्युत्त्वा पश्चाद् वलितमंहसा ॥ ४ ॥
सोऽस्ति तत्त्वं किमप्यन्यदिति चेतसि चिन्तयन् । न मृषा वादिनो जैनाथेत्यवृच्छद् निजं गुरुम् ॥ ५ ॥
किं तत्त्वमिति सोऽप्याख्यत् तत्त्वं यज्ञक्रिया ननु ? । मिथ्या तद्वचनं जानन् क्रुद्धः शय्यम्भवो गुरौ ॥ ६ ॥

ततः कृपाणमाकृष्य गुरुं शय्यम्भवोऽभ्यधात् । वद तत्त्वं न चेद् छेत्ये शिरोऽहमसिनाऽमुना ॥ ७ ॥
 तत्त्वं वाच्यं शिरश्छेदे इति भीतश्च तदुरुः । श्रीशान्तिप्रतिमां यज्ञस्तम्भाधःस्थापितां ददौ ॥ ८ ॥
 तथा शय्यम्भवो बुद्धो मिथ्यात्वं च क्रमागतम् । हित्वा प्रव्रज्य चाध्यैष्ट द्वादशार्ज्जुनं क्रमेण सः ॥ ९ ॥
 स्थापितः सोऽथ चाऽऽत्मीये पट्टे प्रभवस्त्वरिभिः । श्रीमान् शय्यम्भवः स्वरिर्विजहार घरातले ॥ १० ॥
 इतश्च प्रव्रजन् पत्नीमन्तर्वतीं जहौ स याम् । तथा मनक इत्याख्यः सुपुत्रे सत्तमः सुतः ॥ ११ ॥
 सोऽथाष्टवार्पिकः क्रीडन् सवयोभिः स्तनन्धैः । अयितृक इति प्रोचे तर्ज्जुनैर्मर्मभिः ॥ १२ ॥
 इति द्वीणेन तेनाथ माताऽपृच्छयुपरोधतः । सातिदुःखभराक्रान्ताऽप्यवदद् गद्गदस्वरम् ॥ १३ ॥
 यजमानो निजं यज्ञं वत्स ! त्वज्जनको वशी । एष्य श्वेताम्बराभ्यां स किञ्चिदुक्त्वा च धूर्त्तितः ॥ १४ ॥
 सोऽथ मां गुर्विणीं त्यक्त्वा गत्वा च गुरुसन्निधौ । प्रव्रज्यामाददे वत्स ! मन्दभाग्या करोमि किम् ॥ १५ ॥
 स स्वत्पिताऽधुना वत्स ! जातः श्वेताम्बराग्रणीः । श्रूयते पाटलीपुत्रपत्तने मुनिसत्तमः ॥ १६ ॥
 जननीं सोऽप्यनुज्ञाप्य जनकं द्रष्टुमुत्सुकः । आजगाम धियां धाम पाटलीपुत्रगोपुरे ॥ १७ ॥
 स्मरिंस्तत्राऽऽगतानूचे क्वाऽस्ति शय्यम्भवो मुनिः ? । तेऽपि श्रुतोपयोगेन विजञ्जुस्तं निजाङ्गजम् ॥ १८ ॥
 ततो वसतिमानीय स तैः प्रव्राजितस्तदा । तस्य पाण्मासिकं चायुरवशिष्टमबुध्यत ॥ १९ ॥

स तद्वितचिकीः स्मरिर्द्वादशाङ्ग्याः समुद्धृतम् । दशैकालिकं नाम कृत्वा शास्त्रमपाठयत् ॥ २० ॥
 सोऽधीतशास्त्रः पूर्णायुर्धृत्वाऽभूद् भासुरः सुरः । चक्रुस्ते सुरयोऽप्यश्रुपातं निष्पातकं ततः ॥ २१ ॥
 तांश्च तन्युनयः प्रोचुर्यदि स्वामिन् ! भवादृशः । सम्मोहरक्षसा ग्रस्तास्तत् क्व स्यासति धीरता ? ॥ २२ ॥
 सोऽप्याख्यदश्रुपातोऽयं मोहदुःखोद्भवो न मे । किन्तु विस्मयसम्पन्नः शीतलत्वाद् विभाव्यताम् ॥ २३ ॥
 विस्मयोऽत्र मृतौ को व इत्युक्तस्तैर्गुरुर्जगौ । मत्सूनुनाऽमुनाऽसाध्यचिरात् स्वर्गः स विस्मयः ॥ २४ ॥
 ते जगुश्चेत् स वः स्रुतः किं नो न ज्ञापितः प्रभो ! । ते ग्राहृर्ज्ञापिते तस्याऽऽत्मनः कार्यं न सिद्ध्यति ॥ २५ ॥
 ततः समाधिनाऽऽपाल्य व्रतं शय्यम्भवो भुवि । चिरं प्रबोध्य भव्यालिं मृत्वा प्रान्ते दिवं ययौ ॥ २६ ॥
 एवं बुद्ध्वा बुधाः ! सम्यग् जिनधर्मं सुशर्मदम् । मा मिथ्यात्वे मतिं स्वीयां क्वचिद् मलिनयन्तु भोः ! ॥ २७ ॥

इति शय्यम्भवसूरिकथा कर्पूरप्रकरणे ।

भगवद्वाण्युपरि रौहिणेयचौरदृष्टान्तमाह—

द्वेषेऽपि बोधकवचःश्रवणं विधाय स्याद् रौहिणेय इव जन्तुरुदारलाभः ।

क्वाथोऽप्रियोऽपि सरुजां सुखदो रविर्वा सन्तापकोऽपि जगद्भ्रमृतां हिताय ॥ १ ॥
 भावार्थं तु दृष्टान्तेनाह—

पुरं राजगृहं नाम्ना श्रियां गृहमिवाद्भुतम् । वैभारगिरिरित्यस्ति तस्य सीम्नि गुरुर्गिरिः ॥ १ ॥

तत्कन्दरोदरस्थायी चौरौ लोहखुराऽऽख्यया । चाण्डाल इव पापात्मा बभूव भुवि विश्रुतः ॥ २ ॥
पुरे राजगृहे नित्यं पौरोकसि निशि ध्रुवम् । पिशाच इव चक्रेऽसौ लब्ध्वा छलमुपद्रवम् ॥ ३ ॥
आददानस्ततो धुमं कामयन् स्वपराङ्मनाः । निशान्तमिव कोशं वा स मेने स्वस्य तत् पुरम् ॥ ४ ॥
तस्याऽनु रूपो रूपेण तनुजोऽजनि तस्करः । रोहिण्यां नाम तत्पत्न्यां रौहिणेयोऽभिधानतः ॥ ५ ॥
तनयस्तेन तातेनाऽन्यदोक्तो मरणक्षणे । अवश्यं चेद् विधत्से त्वं वत्स ! किञ्चिद् वदामि तत् ॥ ६ ॥
त्वदुक्तमखिलं तात ! विधासेऽहं तदादिश ! । पित्राज्ञां खण्डयेत् कोऽज्ञस्ततः स मुदितोऽवदत् ॥ ७ ॥
देवैः समवसरणे विहिते यः स्थितोऽन्वहम् । धर्ममादिशति वीरो नाऽऽकर्ण्य तद्वचस्त्वया ॥ ८ ॥
उपदिश्येति मृत्वाऽसौ जज्ञे दुर्गतिभाजनम् । रौहिण्यः पुनः स्तैन्यं पितेव व्यतनोत् पुरि ॥ ९ ॥
इतश्च विहरन् वीरो विभुर्ग्रामपुरादिषु । तत्राऽऽगत्य स्थितो व्याख्यासन्नानि त्रिदशैः कृते ॥ १० ॥
जिनो योजनगामिन्या धर्मं दिशति भाषया । रौहिण्यो ब्रजन् राजगृहे तद्देशमासदत् ॥ ११ ॥
स दध्यावध्वनाऽनेन यदि याम्यधुना तदा । श्रुत्वा वीरवचोऽहं स्यात् पित्राज्ञाभङ्गपातकी ॥ १२ ॥
अन्यतोऽध्वा न चाऽस्तीति विमृश्य मनसि स्वयम् । कर्णौ पिथाय पाणिभ्यां गन्तुमारभते स्म सः ॥ १३ ॥
वेगेन गच्छतस्तस्यांऽहौ भग्नः कण्टको दृढम् । तं पादादप्यनुद्धृत्य गन्तुं दस्युः शस्त्राकं न ॥ १४ ॥

नान्यः कश्चिदुपायोऽस्तीत्यपास्य श्रवणात् करम् । उद्धरन् कण्टकं वीरविभोरित्यश्रुणोद् वचः ॥ १५ ॥
 अनिमेषदृशोऽम्लानमालया भूमितलास्पृशः । मनःकार्यकृतोऽस्वेदमलिनान्निदशा इति ॥ १६ ॥
 बहुश्रुतं मयैतद्विग्न इत्याकृष्याऽऽशु कण्टकम् । तथैवाऽपासरत् कर्णौ कराभ्यां स पिधाय च ॥ १७ ॥
 नगरे तेन चौरैण मुष्यमाणे सदाऽन्यदा । श्रेष्ठिभिः श्रेणिको भूपः समुपेत्येत्यभाणि च ॥ १८ ॥
 त्वयीशे सत्यपि श्रीर्नः स्वामिन् ! निःस्वामिनामिव । पश्यतामपि गृह्येत दायादैरिव दस्युभिः ॥ १९ ॥
 क्षितीशस्तेन वाक्येन लोकानामतिपीडितः । आकार्य रक्षकानाख्यत् क्रोधेनाऽऽरुणिकेक्षणः ॥ २० ॥
 दायादीभूय वा चौरीभूयेदं लुब्धते पुरम् । भवद्भिरेव भोः ! येन दस्युर्भोः ! दीयते नहि ॥ २१ ॥
 तैजवोचन् रौहिणेयाख्यो दस्युर्मुष्णाति कथन । एतान् नागरिकानैष धर्तुं दृष्टोऽपि पार्यते ॥ २२ ॥
 एवमब्रुवत् स उत्प्लुत्य गेहाद् गेहं भ्रमन्नथ । वप्रमुल्लुब्ध गच्छंश्च मार्गे न क्वापि वीक्ष्यते ॥ २३ ॥
 अतो धर्तुं च तं नाथ ! तस्करं शक्नुमो नहि । एतदारक्षकत्वं तं गृहाण धरणीश ! तत् ॥ २४ ॥
 उदञ्चितैकभ्रूसंज्ञेरितो भूविभुनाऽभयः । तांश्च प्रोचे चमूं स्त्रीयां सज्जयन्तु पुराद् बहिः ॥ २५ ॥
 प्रविशन् निःसरन् वाऽसौ ग्राह्योऽह्वायोपलक्ष्य सः । ऊरीकृत्य तमादेशं निर्गता दण्डपाशिकाः ॥ २६ ॥
 चमूं ते मन्त्रिणाऽऽदिष्टा गुप्ता बहिरसज्जयन् । पुरीं रुद्रामजानन् स सशङ्कं प्राविशद् निशि ॥ २७ ॥

ज्ञात्वाऽऽकारादिभिश्चौरैरित्यसौ सैनिकैर्घृतः । बद्धा च रौहिणेयाख्यो नृपतेरर्पितस्ततः ॥ २८ ॥
 भूपोऽभयमुवाचाऽस्य निग्रहः कः स चावदत् । अलोञ्जस्याऽस्य बद्धस्य निग्रहो नोचितः प्रभो ! ॥ २९ ॥
 अथाऽप्राक्षीद् नृपः स्तेनं कः कुत्रत्यः किमाह्वयः ? । त्वं कीदृज्जीविकः कस्माद् इहाऽऽयातो निरूपय ॥ ३० ॥
 प्रत्यूचे सोऽपि भूपालं दूर्गचण्डः कुटुम्बिकः । शालग्रामे कार्यवशाद् इहाऽऽयातोऽसि भूयते ! ॥ ३१ ॥
 उत्सूरे प्रविशन्नत्र रुद्धोऽमीभिरतत्त्ववित् । बद्धाऽऽनीतश्च तद् नाथ ! यथार्थं त्वं विचारय ॥ ३२ ॥
 अथ प्रक्षिप्य तं गुप्तौ ग्रामे तत्र नृपो नरम् । किञ्चित् तस्य प्रवृत्त्यादि ज्ञातुं प्रेषयति सः ॥ ३३ ॥
 संकेतं ग्राहितोऽस्त्येष ग्रामस्तेन पुरापि सः । दीर्घदर्शी भवेत् कोऽपि चौरोऽप्यतिविशालधीः ॥ ३४ ॥
 भ्रूमृत्पुंसां तत्स्वरूपं पृष्टो ग्रामोऽभ्यधादिदम् । दुर्गचण्डोऽत्र वास्तव्यः क्वापि ग्रामे गतोऽस्ति सः ॥ ३५ ॥
 इत्थं नृपनरेणोक्तोऽथाऽभयोऽचिन्तयद् नु किम् ? । अनेनाऽऽसूत्रितं छद्मं दुर्लक्ष्यं सुधियामपि ॥ ३६ ॥
 सल्लक्षणमथाऽमाल्यः स प्रासादमसञ्जयत् । विमानमिव लेखानां रत्नराजिविराजितम् ॥ ३७ ॥
 गन्धर्वोऽष्टासितोऽष्टासिगीतसंगीतकोल्यणम् । अप्सरोभिरिव स्त्रीभिः सुरूपभिर्लङ्कृतम् ॥ ३८ ॥
 भित्तिभागसमालम्बिलम्बमाल्यालिभूषितम् । खर्गखण्डमिवाऽऽयातं साक्षात् कौतुकतः क्षितौ ॥ ३९ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)
 ततोऽभयः सुरापानोन्मत्तं चौरं विधाप्य तम् । परिधाप्य दिव्यवस्त्रैः सुराध्यायामशाययत् ॥ ४० ॥

सुरायां परिणीतायां ददर्शोत्थित एव सः । दिव्यलक्ष्मीं चमत्कारकरीं निर्हेतुकां ततः ॥ ४१ ॥

पुंस्त्रीभिरभयादेशवर्त्तिनीभिव्यतन्यत । रुचिरं जय नन्दाऽऽदिवचनं श्रुतिशर्मदम् ॥ ४२ ॥

त्वं विमानेऽधुना नाकी संजातोऽत्र महद्भिक्रुः । त्वं नाथोऽसि वयं विश्वेऽप्येते ते किङ्कराः सदा ॥ ४३ ॥

सुरो भवामि ह्यऽहं किमिति दध्यौ स यावता । तावतैकोऽवदद् देवः पूर्वं सुकृतदुष्कृते ॥ ४४ ॥

निजे निवेदयाऽस्माकं पश्चाद् नाट्यविधिं यथा । दिव्यां त्वां दर्शयामस्त्वमपि भोगांश्च भूम्न भोः ! ॥ ४५ ॥ (गुग्मम्)

कथं निश्चयेमेतत्तु ध्यायता तेन तत् स्मृतम् । श्रीचीरवचनं कण्टकोद्धारसमये श्रुतम् ॥ ४६ ॥

यद्बर्हतः श्रुतं देवस्वरूपं संवदिष्यति । यथार्थं कथयिष्यामि मिथ्या दास्येऽन्यथोत्तरम् ॥ ४७ ॥

ईदृग्वुज्या ददर्शोऽऽसावेतान् पृथ्वीतलस्पृशः । सनिमेपान् ततो म्लानमाल्यान् खेदाविलाङ्गकान् ॥ ४८ ॥

ज्ञात्वा तच्छन्न सोऽवोचद् रौहिणेय इमानिति । दानं दत्तं जिनाचीं च कृता सेवा च सद्गुरोः ॥ ४९ ॥

चैत्यानि कारितान्युच्चैर्धर्मोऽयं प्राग्भवे कृतः । यत्प्रभावाद् मया प्राप्तं विमानमिदमीदृशम् ॥ ५० ॥

एवं वदन् स तैरुच्ये किञ्चित् पापमथो वद । स ग्राह साधुसम्पर्काद् मयाऽकृत्यं कृतं नहि ॥ ५१ ॥

पुनः प्रोचे स तैः स्तैन्यं त्वया किञ्चित् कृतं वचचित् । तद् वदैकस्वभावेन जन्म याति न कस्यचित् ॥ ५२ ॥

साक्षेपमाख्येदेष स्यात् कः स्तैन्यात् स्वर्गभाग जड ! । शिलामारुह कोऽपारपारावारं तरत्यहो ! ॥ ५३ ॥

तता गत्वाऽखिलं तेस्तद् राज्ञे मरुभयाय च । निवेदितेऽभयोऽमात्यो महीपमिदमभ्यधात् ॥ ५४ ॥
 स्वामिभ्रीद्वगुपायेर्यो ज्ञातुं दस्युर्न शक्यते । स दस्युरपि मोक्तव्यो नोचितं नीतिलङ्घनम् ॥ ५५ ॥
 इति मन्त्रिगिरा राज्ञा रोहिणेयोऽपि तस्करः । मुक्तो न कपटाटोपपटुभिः के हि वञ्चिताः ? ॥ ५६ ॥
 रोहिण्यस्ततो दध्यौ धिगाज्ञां जनकस्य मे । सार्ववाक्यसुधास्वादाद् वञ्चितोऽहं यथा चिरात् ! ॥ ५७ ॥
 नाऽभविष्यद् जिनाथीशगौर्मयाऽऽकर्णिता यदि । यमोपान्तं तदाऽयास्यं विविधैर्वधबन्धनैः ॥ ५८ ॥
 अनिच्छताऽपि यत् तीर्थनाथवाक्यं मया श्रुतम् । तज्जीविताय मे जातं पीयूषमिव रोगिणः ॥ ५९ ॥
 प्राणत्राणाय यस्योपदेशलोऽपि मेऽभवत् । तस्य सर्वोपदेशः किं कर्त्ता संसेवितो ननु ? ॥ ६० ॥
 इति ध्यायन्नसौ गत्वा श्रीमद्वीरजिनान्तिके । प्रभुं प्रणम्य विज्ञप्तिं रोहिणेयोऽतनोदिमाम् ॥ ६१ ॥
 तीर्थनाथ ! तमःस्तोमव्याप्तनेत्राञ्जनं तव । गीः प्रकाशयते वर्त्म सावित्रीव विभावसोः ॥ ६२ ॥
 अनाप्तो मत्पिता चाप्तमानीयत्कालमीश ! माम् । वियोज्य वाक्सुधास्वादात् तव, चौर्ये त्वयोजयत् ॥ ६३ ॥
 यत् तदा त्वद्वचोऽश्रौषमनीच्छुरपि तीर्थप ! । तेन मन्त्राक्षरेणैव ज्ञातोऽहं भूषसर्पतः ॥ ६४ ॥
 त्वयाऽहं मृतिवक्त्रस्थो यथा रक्षक ! रक्षितः । तथाऽधुनाऽपि मां रक्ष भवाम्भोनिधिभीतितः ॥ ६५ ॥
 अर्हन् तत्कृपया सिद्धिसौधप्राप्तिविधायिनीम् । विदधे साधुसद्धर्मदेशनां मधुराक्षराम् ॥ ६६ ॥

प्रबुद्धो रौहिणेयोऽथ नत्वाऽवक् तीर्थं विभो ! । दीक्षाऽऽदनाय मेऽद्याऽभूद् दृढ एव मनोरथः ॥ ६७ ॥
 परं किञ्चिद् मेऽस्ति वाच्यं समं च श्रेणिकेशिना । प्रभुं प्रोच्येति तं भूपमुयेत्याऽसौ जगावदः ॥ ६८ ॥
 रौहिणेयः स एवाऽहं भवनगरमोपकः । वीरवाक्याद् मया बुद्धिरभयस्याऽपि लङ्घिता ॥ ६९ ॥
 बुद्धोऽथाहं व्रतार्थस्मि तत् प्रेपय निजं नरम् । दर्शयामि यथा सर्वं तत् तद् लोचनं क्षितीश्वर ! ॥ ७० ॥
 ततश्च भूसृदादेशादभयः पौरलोकयुक् । रौहिणेयालये गत्वा लोकं लोचनं समारयत् ॥ ७१ ॥
 परार्थचौर्याकार्यत्वं प्रवोच्य स्वकुटुम्बकम् । दीक्षाऽऽदनाय श्रीवीरान्तिकेऽगाद् रौहिणेयकः ॥ ७२ ॥
 स्वकुटुम्बयुतो भूपकृतनिष्क्रमणोत्सवः । स प्रव्रज्य तपस्तेपे तीव्रकर्मक्षयोद्यतः ॥ ७३ ॥
 ग्रान्ते सङ्कुलनं कृत्वा विहितानशनः सुधीः । विपद्य रौहिणेयर्षिर्वैभूव विदशोत्तमः ॥ ७४ ॥

एवं जिनेन्द्रवचनामृतपानतो यत् सोऽनन्तमृत्युमजयद् मुनिरौहिणेयः ।
 अन्येऽपि तद्वदिह सार्ववचोऽमृतेन पीतेन भव्यनिवहा अजरामराः स्युः ॥ ७५ ॥

इति रौहिणेयकथा श्रीकर्पूरप्रकरणग्रन्थाद् ज्ञेया ।

पुनरत्र पर्वणि यत् कर्त्तव्यं तदाह--तपोविधानादि । यथाशक्ति तपसि यन्नो विधेयः । चतुर्थपट्टाष्टमादि तपः कार्यम् । तत्र यदि कश्चित्
 स्नेहवशात् तन्निषेधं करोति, तथापि तल्लोपबुद्धिर्न धार्या । श्रीभरतपुत्रसूर्यशोशोनुपवत् । तत्कथा चेयम्—

अयोध्यायामभूत् स्वामी श्रीमत्सूर्ययशा नृपः । स त्रिखण्डमहीभर्ता षट्खण्डाधिपनन्दनः ॥ १ ॥
 अखण्डशासनो दुष्टान् खण्डयामास नीतिवित् ॥ चन्द्रोज्ज्वलेन यशसा व्यधात् कुवल्योदयम् ॥ २ ॥
 यथा द्वयो रवीन्द्रोश्च प्रतापो-व्योम्नि दीप्यते । एकस्यैव तथा सूर्ययशसो जगतीतले ॥ ३ ॥
 बभार मुकुटं शक्रेणोपढौकितमीशितुः । राज्यस्य समये सूर्ययशास्तद्विगुणोदयः ॥ ४ ॥
 किरीटस्य च माहात्म्यात् तस्याऽदित्ययशा नृपः । स्वामिवत् सुरसेव्योभूत् सदैव जितशात्रवः ॥ ५ ॥
 यत्प्रतापोऽरिसौधेषु तद्यशोवारि शोषयन् । ज्वलन् विशेषतश्चित्रं तृणोद्भेदमसूत्रयत् ॥ ६ ॥
 राधावेधपणप्राप्ता विद्याभृत्कनकाङ्गजा । सर्वरामाशिरोरत्नं जयश्रीः सत्प्रियाऽजनि ॥ ७ ॥
 द्वात्रिंशति सहस्राणि विद्याभृद्भूषजान्यपि । आसन् स्वस्य कलत्राणि पवित्राणि पराण्यथ ॥ ८ ॥
 चतुष्पर्व्यां विशेषेण सोऽष्टमीं च चतुर्दशीम् । प्रत्याख्यानपौषधादितपसाऽऽराधयत्यलम् ॥ ९ ॥
 जीवितादरवत् पर्वादरश्चेतसि बल्लभः । चिन्त्यते तेन पर्वेदं जीवितादपि रक्ष्यते ॥ १० ॥
 बालाबलाखगारण्यप्राणिनोऽपीह तद्दिने । नियमाद् नात्रमभ्रन्ति श्रुत्वाऽहर्द्धर्ममुत्तमम् ॥ ११ ॥
 अथैकदा सुनासीरः सुधर्मास्थितः सभाम् । दृष्ट्वा तन्निश्चयं ज्ञानाद् चमत्कृतिमनाटयत् ॥ १२ ॥
 अथोर्वशी विश्ववशीकरणौषधमादिमम् । सहसा तच्छिरःकम्पं वीक्ष्य प्रोवाच वासवम् ॥ १३ ॥

स्वामिन् ! कविर्न काव्यानि वक्ति युक्तितयाऽधुना । हृद्यानि न च पद्यानि गुरुगुंक्ताति साम्प्रतम् ॥ १४ ॥
 रम्भाऽऽरम्भरतोक्तानि नृत्यानि न च नृत्यति । परेऽपि हूहूहाहाऽऽद्या गीतवन्धपरा नहि ॥ १५ ॥
 अन्यद् हर्षोपकर्षस्य सदृशं नाधुना कचित् । तत् किं निमित्तमीशेनाऽधुनि प्रीतेन मस्तकम् ? ॥ १६ ॥
 ततः श्रोवाच देवेशस्तत्सत्त्वं हृदि चिन्तयन् । शृण्वंशि ! ज्ञानचक्षुरधुना मेऽस्ति यद् भुवि ॥ १७ ॥
 नाभेयस्वामिनः पौत्रः पुत्रो भरतचक्रिणः । पालयोध्यां सूर्ययशः सात्त्विकानां शिरोमणिः ॥ १८ ॥
 स चाऽष्टमीचतुर्दश्योः पर्वणोस्तपसोः कचित् । चालयते निश्चयाद् नैव कृतयन्त्रैः सुरैरपि ॥ १९ ॥
 पूर्वकाष्ठामतिक्रम्य भानुश्चेदभ्युदेत्यहो ! । मेरुर्वा कम्पते वातैर्मर्यादां वाऽभ्युधिस्यजेत् ॥ २० ॥
 सुरदुर्वासवकेशी स्यात् तथाप्येतं खनिश्चयम् । अपि कण्ठगतैः प्राणैर्जिनाज्ञावद् न मुञ्चति ॥ २१ ॥ (युग्मम्)
 उर्वशी सा तथा श्रुत्वा स्मृत्वा मनसि किञ्चन । प्रत्युत्तरं विभोर्दातुमसहायेत्यचिन्तयत् ॥ २२ ॥
 अहो ! प्रभुत्वं किमपि न श्लाघ्यं विबुधाधिपः । अज्ञवद् वक्ति युक्तिज्ञो मनुष्येऽपि सुनिश्चयम् ॥ २३ ॥
 यः सप्तधातुसम्पन्नशरीरोऽप्यन्नजीवकः । सोऽपि देवैरचाल्यो यद् श्रद्धयाति हि कोऽपि तत् ? ॥ २४ ॥
 मद्देयरसपूरेण दूरे रेणुक्ता इव । केषां निवेकप्रमुखा शाम्यन्ति न गुणा अहो ! ॥ २५ ॥
 वचो राभसिकं भर्तुर्विधाय वितथं हि तम् । अंशयिष्ये व्रताच्छैलाद् गल्लशैलमिवाऽऽपगा ॥ २६ ॥

इति प्रतिज्ञामामङ्ग्य रम्भया सहितोर्वशी । दधती पाणिना वीणां स्वर्गाद् भुवमवातरत् ॥ २७ ॥
 अयोध्यानिकटोद्याने चैत्ये श्रीप्रथमप्रभोः । मोहकृद् रूपमाधाय प्रबन्धातु जगाय सा ॥ २८ ॥
 शाखिशखासमासीनाः पक्षिणोऽपि क्षणं तदा । नात्मानं विविदुर्नादमूर्च्छनास्वतिमूर्च्छिताः ॥ २९ ॥
 गोधाऽह्निनकुलप्रख्यास्त्यक्त्वा निजाश्रयान् । आलेख्यलिखिता यद्वत् तस्थुर्निश्चलवृत्तयः ॥ ३० ॥
 अर्धचर्वितसस्यास्या निःस्पन्दनयना मृगाः । घटिता इव पाषाणैस्तस्थुस्तद्गानमोहिताः ॥ ३१ ॥
 इतश्च श्रीसूर्ययशा वाहकैलिरसात् पथि । व्यावर्चितस्तदाऽश्रौषीत् तयोर्गीतरवान् यदा ॥ ३२ ॥
 वाजिनो वाजविमुखा गजाः सज्जा गतौ नहि । न पत्तयः पदमपि यानेऽभूवन्नलं तदा ॥ ३३ ॥
 इत्थं बलं स्वकर्तव्येऽप्यबलं वीक्ष्य पार्थिवः । जगाद सादरं श्रीमान् सचिवं शुद्धभारतीम् ॥ ३४ ॥
 अहो ! मोहरसाम्भोधिबेलेयव निवारिताः । नाशकञ्चलितुं ह्येते सैनिका इव पक्षिणः ॥ ३५ ॥
 बालाबलाबिलावासाः पक्षिणो मृगवारणाः । मुह्यन्त्यमी नादरसैः शाखिनोऽपि सुनिश्चलाः ॥ ३६ ॥
 नादेनापि न मुह्यन्ति येऽनन्तसुखहेतुना । किं तेपासुपमीयन्ते पशवो नादवेदिनः ॥ ३७ ॥
 नादोऽनन्तसुखाधारो नादो दुःखौघघातकः । नादो यस्य समीपस्थः स शुचिर्विश्वपूजितः ॥ ३८ ॥
 आणानपि पणीकृत्य नादं गृह्णाति यो मृगः । सुधाकलाकरेणापि सोऽङ्गे स्वस्य निवेशितः ॥ ३९ ॥

नादेन देवास्तुष्यन्ति नादाद् धर्मः प्रजायते । नादाद् महीपतेरर्थो नादाद् नार्योऽपि वक्ष्यगाः ॥ ४० ॥
 नादोऽथमेव ह्यानन्त्यं गमितो गुरुयोगतः । परमानन्दसौख्यानि प्रयच्छत्यपि हेलया ॥ ४१ ॥
 तद् नमस्कुर्महे चैत्ये श्रीयुगादिजिनेश्वरम् । तत्र गेयवाऽऽदानमपि लप्स्यामहे वयम् ॥ ४२ ॥
 इत्थमामम्य भूपालः सचिवैः सैनिकैः समम् । जगाम जिनचैत्यान्तरन्तस्तद्दानमोहितः ॥ ४३ ॥
 तावत् स्फुरद्दीप्रकान्तिनादपीयूषनिम्नगे । पश्यति स महीभर्त्ता वीणापाणी कुमारिके ॥ ४४ ॥
 कामभार्ये इवालोक्य ते नृपः स्नेहचक्षुषा । विद्धः कामाशुगैश्चित्ते चिन्तयामासिवानिति ॥ ४५ ॥
 किमेतयोः कण्ठकुण्डात् सुधानादः प्रवर्त्तते ? किं वा नादामृतैरेते निर्मिते विश्वकर्मणा ? ॥ ४६ ॥
 रूपं निरुपमं गानं संदानममृतस्य च । एतयोः कस्य पुण्यस्य भोगाय भविता ननु ? ॥ ४७ ॥
 इत्यालोच्य महीपालस्तथोश्चक्षुः क्षिपन् बहु । ननाम कामदान् पादान् श्रीयुगादिजिनेशितुः ॥ ४८ ॥
 प्रत्यावृत्तः स्वर्ययशा निषण्णोऽथ बलानके । सचिवाय समादिक्षत् तयोर्ज्ञातुं कुलादिकम् ॥ ४९ ॥
 सचिवोऽपि नृपादेशाद् उपसृत्य तयोः पुरः । सुधामधुरया वाचा सम्भाष्येत्यमथाऽऽलपत् ॥ ५० ॥
 कै युवां त्रिषु लोकेषु कः पतिर्युवयोर्ननु ? किमर्थमागतिरिह ? वदतां सकलं स्त्रियौ ! ॥ ५१ ॥
 एका तयोश्चोवाच निशम्य सचिवाद् वचः । आवां विधाधरपतेर्मणिचूडस्य नन्दने ॥ ५२ ॥

आवाल्यात् कलयाऽस्माकं कलया सादरं मनः । नित्यं क्रीडाऽपि वीणासु रंरमीति च पुस्तकैः ॥ ५३ ॥
 स्वर्धया यौवनोद्भेदमवयवाऽऽप्यावयोः पितुः । कस्य देये इमे कन्ये इति चिन्ताऽप्यवर्धत ॥ ५४ ॥
 न सदृशं पतिं त्वावां लभमाने जगत्यपि । व्यावर्तयावः पितरं तच्चिन्तासागरादथ ॥ ५५ ॥
 स्थाने स्थानेऽहच्चैल्यानां नमस्याभिर्निजं जनुः । सफलं कुर्वहे मन्त्रिन् ! क पुनर्मनुजो भवः ? ॥ ५६ ॥
 अयोध्येयं तीर्थभूता जिनपादपवित्रिता । अतोऽत्र भारते चैत्ये नमवो जिनमादिमम् ॥ ५७ ॥
 तयोरेवं निगदन्त्योर्मन्त्री वाचस्पदाददे । समं श्रीसूर्ययशसा युवयोः संगमो वरः ॥ ५८ ॥
 असौ तु पौत्रो वृषभस्वामिनो भरताङ्गजः । कलाकलापकलितः सौम्यः सद्गुणवान् बली ॥ ५९ ॥
 तद् ध्रुवं वृषभस्वामी युवयोस्तुष्ट एव हि । सहसा यत् सूर्ययश वरः प्राप्तश्चिरादपि ॥ ६० ॥
 यथा चन्द्रमसा भातः कौमुदीक्षणे मुदे । युवां श्रीसूर्ययशसा तथा भातं सदक्षतः ॥ ६१ ॥
 इत्यालापिनि मन्त्रीशे ते तं जगदतुः स्त्रियौ । स्वाधीनं हि पतिं मुक्त्वा परं नैवाऽऽश्रयावहे ॥ ६२ ॥
 त्वद्वाचमन्यथाकुर्वन् निषेध्यो हि नृपो मया । इत्यवोचदिलानाथानुमतं सचिवस्ततः ॥ ६३ ॥
 तदैव श्रीयुगादीशसमक्षं समजायत । तेषां पाणिग्रहोत्साहः सर्वदृक्प्रीतिबन्धनम् ॥ ६४ ॥
 तयोः प्रीतिरसाकृष्टः पार्थिवः स्पष्टवेष्टितः । संसारसारं विमृशन् मृगार्क्षीं मन्मथं रतिम् ॥ ६५ ॥

धर्मार्थवाधया कामं सेवमानो नृपोऽधिकम् । पुमर्थरथमेकेन चेक्रेणाऽचालयद् बलात् ॥ ६६ ॥
 अन्यदा क्षणदाऽऽरम्भे सन्ध्याभ्यामिव वासरः । पत्नीभ्यां श्रीसूर्ययशा वृतो वातायनं ययौ ॥ ६७ ॥
 भोः ! लोका अष्टमीपर्व भावि श्वः सादरास्ततः । पटहोद्धोषणामित्यश्रौष्टां ते कपटस्त्रियौ ॥ ६८ ॥
 विज्ञायाऽवसरं रम्भा भम्भावादनकारणम् । अजानतीव नृपतिमपृच्छदिति सादरा ॥ ६९ ॥
 जगौ नृपतिरप्येवं शृणु रम्भे ! महाव्रतम् । चतुर्दश्यष्टमीपर्व तातेनोक्तं समस्ति नः ॥ ७० ॥
 अष्टाद्विकाद्वयं पर्व चातुर्मासीत्रयं तथा । वार्षिकं पयुषणाख्यं वर्षपापं व्यपोहति ॥ ७१ ॥
 ज्ञानं हि प्रथमं रत्नं रत्नत्रयपुरस्सरम् । तस्याऽऽराधनेमेणाक्षि ! पञ्चम्या दिवसे भवेत् ॥ ७२ ॥
 पर्वण्यमूनि सत्पुण्यकारणानि जिनाज्ञया । महाप्रभाववैचित्र्यपवित्राणि शुभानने ! ॥ ७३ ॥
 सर्वदा विहितं पुण्यं स्वर्गसिद्धिसुखप्रदम् । सत्यं स्याद् अष्टमीपर्वखण्डना यदि नो भवेत् ॥ ७४ ॥
 शुभाशुभानि कर्माणि जीवः संचिनुते प्रिये ! । चतुष्पर्व्यां द्योनरकहेतून्ध्यवसायतः ॥ ७५ ॥
 तस्मादस्यां परित्यज्य भवभूरुहबीजवत् । गृहव्यापारमखिलं शुभं कर्म विधीयते ॥ ७६ ॥
 चतुष्पर्व्यां न च स्नानं न स्त्रीसेवा कर्त्तव्यं च । न द्यूतपरहास्यादि न मात्सर्यं न च क्रुधः ॥ ७७ ॥
 कषायसङ्गो न मनाग् ममता न प्रियेष्वापि । यथारुचि न च क्रीडा प्रमादाद्यं न किञ्चन ॥ ७८ ॥

विधेयं धर्मरुचिना पुंसा यत्रपरेण च । भाव्यं शुभध्यानवता परमेष्ठिस्मृतीरिणा ॥ ७९ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)
सामायिकं पोषधं च षष्ठाष्टममुखं तपः । कृत्वा जनो जिनस्यार्चो चास्यां नियमवान् भवेत् ॥ ८० ॥
गुरुपादसमीपस्थः परमेष्ठिस्तुतिं स्मरन् । जनोऽर्जयति पुण्यानि क्षित्वा कर्माष्टकिल्विपम् ॥ ८१ ॥
त्रयोदश्यां च सप्तम्यां लोकवोधाय भामिनि ! । अयं हि पटहोद्धोषो मदादेशात् प्रजायते ॥ ८२ ॥
चतुर्दश्यष्टमीपर्व त्रैलोक्ये देवि ! दुर्लभम् । करोति यो जनो भक्त्या स याति परमं पदम् ॥ ८३ ॥
श्रुत्वोर्वशी नृपेणोक्तं तन्निश्चयचमत्कृता । जगाद मायावचनप्रपञ्चचतुरा गिरम् ॥ ८४ ॥
कथं नाथ ! मनुष्यत्वं रूपं राज्यमखण्डितम् । त्वया विडम्ब्यते सर्व तपःकेशादिभिश्चिरम् ! ॥ ८५ ॥
यथेच्छं सुहृद् सौख्यानि क पुनर्मानवो भवः । क राज्यं क च सद्भोगः पश्चात्तापोऽस्तु मेति ते ॥ ८६ ॥
तन्निशम्य नृपस्तस्यास्तत्रपुनिमं वचः । अन्तर्दाहैकपिशुनां पुनर्गिरमुपाददे ॥ ८७ ॥
रे ! रेऽधमे ! धर्मनिन्दामलिने तव गीरियम् । विद्याधरकुलाचारोचिता न हि मनागपि ॥ ८८ ॥
धिक् ते वैदग्ध्यमखिलं धिग् धिग् रूपं कुलं वयः । न येन जिनपूजादितपस्स्वीकृतिरस्ति ते ॥ ८९ ॥
मानुष्यं रूपमारोग्यं राज्यं च तपसाऽऽप्यते । आराधयेद् न तत् को हि कृतज्ञकुलमण्डनः ॥ ९० ॥
धर्मारोधाधनतो न स्याद् देहस्य हि विडम्बनम् । विना धर्मं तु विषयैः केवलं सुविडम्बनम् ॥ ९१ ॥

यथेच्छं क्रियते धर्मः क पुनर्मानवो भवः । कं राज्यं क च सद्भोगः पश्चात्तापोऽस्तु मेति मे ॥ ९२ ॥
 अष्टम्यां पाक्षिके पक्षिमृगसिंहाहिशावकाः । अण्याहारं न गृह्णन्ति कथं गृह्णाम्यहं प्रिये ! ॥ ९३ ॥
 धिगस्तु तेषां ज्ञातृत्वं मनुष्यत्वं च तद् वृथा । न पर्वाराधनं यत्र सर्वधर्मनिबन्धनम् ॥ ९४ ॥
 श्रीयुगादिजिनाधीशादिष्टं पर्वेदमुत्तमम् । विना तपो वृथा कुर्वे नापि कण्ठगतासुभिः ॥ ९५ ॥
 वरं प्रयातु मे राज्यं वरं प्राणक्षयोऽस्तु मे । न पुनः पर्वतपत्तो अष्टो बाले ! भवाम्यहम् ॥ ९६ ॥
 इति क्रोधाकुलं भूयवचः श्रुत्वोर्वशी ततः । मोहमायां प्रकुर्वन्ती पुनर्वाचमुपाददे ॥ ९७ ॥
 स्वामिन् ! मया प्रेमरसोन्निद्रयेदं वचो जगे । मा भूद् वपुःक्लेश इति तत् क्रोधावसरोऽत्र न ॥ ९८ ॥
 आवाभ्यां तु पितुर्वाक्यविमुखीभ्यां पुरेत्यपि । स्वच्छन्दचारी न पतिर्वृतो भवविडम्बनात् ॥ ९९ ॥
 पूर्वकर्मपरीपाकाद् अधुना त्वं वरो वृतः । संसारसौख्यं शीलं च सर्वमेकपदे गतम् ॥ १०० ॥
 स्वाधीनः पुंस्त्रियोयोगी यदि तद् मान्मथं सुखम् । अन्यथा रजनीवत्सयोगवच विडम्बनम् ॥ १०१ ॥
 स्वामिन् ! त्वया तु नाभेयजिननाथपुरः पुरा । मद्वाक्यकरणं सम्यग् उररीकृतमेव हि ॥ १०२ ॥
 एकदा त्वत्परीक्षार्थमहमेतदयाचियम् । स्वामी त्वल्पेन कार्येण गतः क्रोधवशं हहा ! ॥ १०३ ॥
 अष्टाऽहमुभयाद् नाथ ! शीलादपि सुखादपि । तन्मेऽस्तु मरणं श्रेयश्चितापावकसेवनात् ॥ १०४ ॥

इति तद्वाक्यमाकर्ण्य नृपस्तन्मग्नमानसः । सरन् स्वकीयवाक्यस्य जगाद विशदं वचः ॥ १०५ ॥
 यदुक्तं ताततातेन तातेन विहितं च यत् । तस्य पुत्रोऽप्यहं कुर्वे कथं तत्पर्वनाशनम् ॥ १०६ ॥
 हंरिणाक्षि ! हिरण्यानि महीं मानिनि ! चाखिलाम् । मत्तेभगामिनि ! गजान् वाजिनो वा वरानने ! ॥ १०७ ॥
 कुंशाङ्गि ! कोशमखिलं गृहाण गृहिणि ! स्वयम् । न सौख्यं येन नो धर्मस्तद् मां कारय मा प्रिये ! ॥ १०८ ॥ (युग्मम्)
 ईषत् स्मित्वा ततः साऽपि जगौ कोमलया गिरा । भवाद्दृशां भूमिनाथ ! सत्योक्तिः खलु सद्गतम् ॥ १०९ ॥
 स्वाङ्गीकारविधातो हि विहितो येन पाप्मना । सोऽशुचिर्वसुधा तस्य भारादतिविधीदति ॥ ११० ॥
 नाथ ! त्वयेदमपि नो सिध्यतीति यदा तदा । कथं राज्यादिदातृत्वं सेत्स्यति क्षितिमण्डन ! ॥ १११ ॥
 पितुर्विद्याधरैर्ध्वर्यं त्वत्कृते न बहूकृतम् । राज्यादिनाऽद्य किं कुर्वे येन मे न मनस्विता ॥ ११२ ॥
 अथाऽपि यदि नो पर्वभङ्गं कर्त्ताऽसि भूपते ! । तत्पातय युगादीशप्रासादं पुरतो मम ॥ ११३ ॥
 इत्याकर्णितमात्रेण नृपः सम्मूर्च्छितो भुवि । पपात गतचैतन्यो वज्रेणेव हतो हृदि ॥ ११४ ॥
 तदैव सचिवादेशाद् आकुलस्तत्परिच्छदैः । विदधे लब्धचैतन्यो नृपश्चन्दनचर्चनैः ॥ ११५ ॥
 अथोन्निद्रः सूर्ययशास्ताप्रास्यः पुरतः स्थिताम् । दोषामिव पश्यति स्म तां जगौ च गिरातुराम् ॥ ११६ ॥
 रेऽधमेऽयं तवाचारो गिरा किरति मत्पुरः । त्वत्कुलाधमतां येनोद्गारवद् भोजनं भवेत् ॥ ११७ ॥

न त्वं विद्याधरसुता किन्तु चाण्डालसम्भवा । मया मणिभ्रमेणैव चक्रे काचदलादरः ॥ ११८ ॥
 त्रैलोक्यनाथो यो देवत्रैलोक्यजनवन्दितः । भवेत् कोऽपि कथं तस्य पर्वप्रासादमङ्गकृत् ! ॥ ११९ ॥
 स्वयं स्ववचसा बद्धमनृणं कर्तुमेव माम् । धर्मलोपादतिक्रान्तमन्यद् याचस्व भामिनि ! ॥ १२० ॥
 राज्याश्वगजरत्नादि सर्वं यातु मम प्रिये ! । तथापि प्राणनाशेऽपि पर्वलोपं करोमि न ॥ १२१ ॥
 जगाद् साऽपि तच्छ्रुत्वा सस्मितं पुनरेव तम् । नाथाऽन्यदन्यदिति च त्वद्वचो याति दूरतः ॥ १२२ ॥
 इदं न चेदुरीकर्त्ता दूरीकर्त्ताऽसि चाहतम् । तत् प्रदेहि स्वस्मनोर्मे शिरश्छित्त्वा स्वयं स्यात् ॥ १२३ ॥
 अथो विमृश्य भूपाल आललाप सुलोचने ! । मत्तोऽभवत् सुतस्तद् मे शिरोऽस्तु तव पाणिगम् ॥ १२४ ॥
 इत्युदीर्य नृपो यावत् पाणिनाऽऽदाय निष्कृपम् । कृपाणं स्वशिरस्छेदकृते संरभते कृती ॥ १२५ ॥
 तावदैव कृपाणस्यैवासौ धारां बबन्ध हा । न पुनस्तस्य सत्त्वस्य सर्वथोदयकारिणः ॥ १२६ ॥ (युग्मम्)
 विलक्षो वसुधाधीशः करवालस्य बन्धनात् । नवं नवं तमादत्ते कण्ठनालविडम्बकम् ॥ १२७ ॥
 यदा मनागसौ सत्त्वाद् नापक्रामति भूपतिः । ते तदाऽऽसाद्य रूपं स्वं जयेत्पूचतुरादरात् ॥ १२८ ॥
 जय त्वं वृषभस्वामिकुलसागरचन्द्रमः ! । जय सत्त्ववतां धुर्य ! जय चक्रीशनन्दन ! ॥ १२९ ॥
 अहो ! सत्त्वमहो ! धैर्यमहो ! मानसनिश्चयः । असिना हन्यमानोऽपि नात्यज्यः स्वं व्रतं मनाक् ॥ १३० ॥

स्वःसंसदि स्वर्गपतिः स्वर्गिणां पुरतस्तव । सत्त्वमाहात्म्यमतुलं प्रशशंस विशेषतः ॥ १३१ ॥
 आवाभ्यां तु महीपाल ! नदीभ्यामिव मेखत् । आरब्धस्त्वं क्षोभयितुं हीनाभ्यां सत्त्वनिश्चयात् ॥ १३२ ॥
 रुध्यतेऽब्धिर्यदोद्वेलो मारुतश्चेद् निबध्यते । चाल्यते यदि वा मेरुस्तदा त्वत्सत्त्वनिर्णयः ॥ १३३ ॥
 जगत्प्रभुकुलोत्तंसहीर ! धीर ! त्वयाऽवनी । रत्नस्ररिति सन्नाम सुधाधाम विभर्त्यसौ ॥ १३४ ॥
 तयोरित्थं स्तुवत्योस्तं वास्तोष्पतिरुपागमत् । पुष्पवैर्महाहर्षैरुत्कर्षात् जयशब्दवान् ॥ १३५ ॥
 सन्धात्रष्टोर्वशी तेन सोपहासं निरीक्षिता । सद्गुणान् शक्रपुरतो जगौ पुलकितांगका ॥ १३६ ॥
 शक्रोऽपि तसै मुकुटं कुण्डले अङ्गदे वरे । हारं दत्त्वा च स्तुत्वा च ययौ स्वर्गं सहामरैः ॥ १३७ ॥
 कुनीतिध्वान्तविध्वंसी रिपुतारकवारकः । सत्यप्रतिज्ञो वसुधामपात् सूर्ययशा नृपः ॥ १३८ ॥
 भरतेशवदादित्यो वसुधां जिनमण्डिताम् । व्यधाद् श्रीसङ्ख्यात्रां च निजं जन्म पवित्रयन् ॥ १३९ ॥
 चतुर्दश्यष्टमीपर्व दृष्टशर्म स धर्मवान् । नित्यमाराधयामास श्रीयुगादिजिनां ह्रिवत् ॥ १४० ॥
 ज्ञानदर्शनचारित्रधारिणः श्रावकानसौ । उपलक्ष्योपलक्ष्याथ भोजयामास वैश्वमनि ॥ १४१ ॥
 काकिणीरत्नरेखाभिरङ्कितान् भरतेन तान् । सौवर्णेनोपवीतेनाङ्कितान् सूर्यश्चकार सः ॥ १४२ ॥

महायशःप्रभृतयः केचिद् रौप्येन चक्रिरे । पट्टसूत्रमयेनान्ये परे सूत्रमयेन तु ॥ १४३ ॥ (युग्मम्)
 उदारचरितस्तस्य कुमारः स्फारविक्रमाः । सपादलक्षमप्यासन् ते महायशआदयः ॥ १४४ ॥
 इक्ष्वाकुवंशो वृषभस्वामिनो ववृते यथा । तथा श्रीसूर्ययशसः सूर्यवंशोऽभवद् भुवि ॥ १४५ ॥
 सोऽप्यन्यदा भरतवत् पश्यन् स्वं रत्नदर्पणे । संसारानित्यतां ध्यायन् केवलज्ञानमासदत् ॥ १४६ ॥
 विहरन् बोधयामास सोऽपि भव्यान् मुनीश्वरः । क्रमाच्च मुक्तिनिलयं जगाम जितकर्मरुक् ॥ १४७ ॥
 भरतादादित्ययशास्ततश्चासीद् महायशाः । अतिबलो बलभद्रो बलवीर्यस्ततोऽपि च ॥ १४८ ॥
 कीर्त्तिवीर्यो जलवीर्यो दण्डवीर्यस्ततोऽष्टमः । इत्यष्टौ पुरुषान् यावत् ववृते श्राद्धपूजनम् ॥ १४९ ॥
 एतेऽष्टावपि रूपं स्वं पश्यन्तो रत्नदर्पणे । केवलज्ञानमासेदुः क्रमाद् निःश्रेयसं ततः ॥ १५० ॥
 एभिर्भूषैश्च बुभुजे भरतार्थं समन्ततः । भगवन्मुकुटः शक्रोपनीतो मुख्यधारि च ॥ १५१ ॥
 शैर्ष्यमहाग्रमाणत्वाद् नासौ वोढुमपार्यत । हस्तिभिर्हिस्तिमारो हि वोढुं शक्येत नापरैः ॥ १५२ ॥
 भरतादनु सन्ताने सर्वे भरतवंशजाः । अजितस्वामिनं यावदनुत्तरशिवालयाः ॥ १५३ ॥
 सर्वेऽपि सङ्घपंतयः सर्वेऽहर्चैत्यकारकाः । तीर्थोद्धारकराः सर्वे सर्वेऽखण्डप्रतापिनः ॥ १५४ ॥

श्रीमत्सर्वज्ञधर्माद् यो न चलत्यंशमात्रकम् । स ग्रासोति परामृद्धिं नृपः सूर्ययशा इव ॥ १५५ ॥
इत्थं वंशस्त्रिभुवनगुरोः कोटिशस्त्रोदितश्रीः कीर्त्याधारोऽमलसुचरिताऽपत्यधुक्तानिवासः ।
त्रैलोक्या यः समजनि सदालम्बयष्टिर्गिरिष्ठो भूयाद् लक्ष्मीसुखविलसितानन्दहेतुः स कामम् ॥ १५६ ॥

इति सूर्ययशश्चरित्रम् ।

आदिपदात् शुभभावनाऽत्र पर्वणि भावनीया । विकथाचतुष्टयं वर्जनीयम् । कल्पसूत्रमेकाग्रचित्तेन श्रोतव्यम् । साधर्मिकवात्सल्यं
कर्तव्यम् । तेन कल्याणपरम्परा करगामिनी भवति ।

॥ इति पथ्युषणाष्टाहिकव्याख्यानं समाप्तम् ॥

॥ इति पर्युषणाष्टाद्विकन्याख्यानम् ॥

खंधप्पएसा परमाणुपोगला, ते समासतो पंचविहा पणत्ता, तंजहा-वणणपरिणया गंध० रस०
फास० संठाणपरिणया, एवं ते ५ जहा पणवणाए, सेत्तं रुचिअजीवाभिगमे, सेत्तं अजीवा-
भिगमे (सू० ५)

अथ कोऽसौ अजीवाभिगमः?, सूरिराह-अजीवाभिगमो द्विविधः प्रज्ञप्त, तद्यथा-रूप्यजीवाभिगमोऽरूप्यजीवाभिगमश्च, रूपमे-
वामस्तीति रूपिणः, रूपग्रहणं गन्धादीनामुपलक्षणं, तद्व्यतिरेकेण तस्यासम्भवात्, तथाहि-प्रतिपरमाणु रूपरसगन्धस्पर्शः, उक्तं च
—“कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शः कार्यल्लिङ्गश्च ॥ १ ॥” एतेन यदुच्यते कैश्चित्
‘भिन्ना एव रूपपरमाणवो भिन्नाश्च पृथक् पृथक् रसादिपरमाणव’ इति, तदपास्तमवसेयं, प्रत्यक्षवाधितत्वात्, तथाहि-य एव नैरन्त-
र्येण कुचकलशोपरिनिविष्टा रूपपरमाणव उपलब्धिगोचरास्तेष्वेवाव्यवच्छेदेन सकलेष्वपि स्पर्शोऽप्युपलभ्यते, य एव च घृतादिरसपर-
माणवः कर्पूरादिगन्धपरमाणवो वा तेष्वेव नैरन्तर्येण रूपं स्पर्शश्चोपलब्धिविषयः, अन्यथा सान्तरा रूपादयः प्रतीतिपथमिश्रियुः, न च
सान्तराः प्रतीयन्ते, तस्मादव्यतिरेक. परस्परं रूपादीनामिति, रूपिणश्च तेऽजीवाश्च रूप्यजीवास्तेषामभिगमो रूप्यजीवाभिगमः पुद्गल-
रूपाजीवाभिगम इतियावत्, पुद्गलानामेव रूपादिमत्त्वात्, रूपव्यतिरिक्ता अरूपिणो-धर्मोस्तिकायादयस्ते च तेऽजीवाश्चारूप्यजीवा-
स्तेषामभिगमोऽरूप्यजीवाभिगमः ॥३॥ तत्रारूपिणः प्रत्यक्षाद्यविषया. केवलमागमप्रमाणम्यास्तत्त्वत इति प्रथमतस्तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह—
सुगमं, सूरिराह—‘अरुवी’त्यादि ॥ अरूप्यजीवाभिगमः ‘दशविधः’ दशप्रकारः प्रज्ञप्तः, तदेव दशविधत्वमाह-तंजहेत्यादि, ‘तद्य-
थे’ति वक्ष्यमाणभेदकथनोपन्यासार्थः, धर्मोस्तिकायः, ‘एवं जहा पणवणाए’ इति ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण यथा प्रज्ञापनायां तथा

वक्तव्यं तावद् यावत् 'सेतं असंसारसमापन्नजीवाभिगमे' इति, तच्चैवम्—“धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स देसे अधम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकायस्स देसे अधम्मत्थिकायस्स देसे आगासत्थिकायस्स देसे आगासत्थिकायस्स देसे पएसा अद्धासमये” इति, तत्र जीवानां पुद्गलानां च स्वभावत एव गतिपरिणामपरिणतानां तत्त्वभावधारणात्पोषणाद्धर्मः अस्त्यः—प्रदेशा-
 स्तेषां कायः—सङ्घातः “गण काए य निकाए खंधे वगगे तहेव रासी य” इति वचनात् अस्तिकायः—प्रदेशसङ्घगत इत्यर्थः, धर्मश्चा-
 सावस्तिकायश्च धर्मास्तिकायः, अनेन सकलधर्मास्तिकायरूपमवयविद्रव्यमाह, अवयवी च नाम अवयवानां तथारूपः सङ्घातपरिणाम-
 विशेष एव, न पुनरवयवद्रव्येभ्यः पृथगर्थान्तरद्रव्यं, तस्यानुपलम्भात्, तन्तव एव हि आतानवितानरूपसङ्घातपरिणामविशेषमापन्ना
 लोके पटव्यपदेशमाज उपलभ्यन्ते, न तदतिरिक्तं पटाख्यं नाम द्रव्यम्, उक्तं चान्यैरपि—“तन्त्वादिव्यतिरेकेण, न पटाद्युपलम्भ-
 नम् । तन्त्वादयोऽविशिष्टा हि, पटादिव्यपदेशिनः ॥ १ ॥” कृतं प्रसङ्गेन, अन्यत्र धर्मसङ्ग्रहणिटीकादावेतद्वादस्य चर्चितत्वात्,
 तथा तस्यैव बुद्धिपरिकल्पितो द्वयादिप्रदेशालको विभागो धर्मास्तिकायस्य देशः, धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः—प्रकृष्टा देशः प्रदेशः, प्रदेशा
 निर्विभागा भागा इति, ते चासङ्ख्येयाः, लोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्तेषाम्, अत एव बहुवचनं, धर्मास्तिकायप्रतिपक्षभूतोऽधर्मास्तिकायः,
 किमुक्तं भवति ?—जीवानां पुद्गलानां च स्थितिपरिणामपरिणतानां तत्परिणामोपलम्भकोऽमूर्तोऽसङ्ख्यातप्रदेशालकोऽधर्मास्तिकायः, अध-
 र्मास्तिकायस्य देश इत्यादि पूर्ववत्, तथा आ-समन्तात्सर्वोण्यपि द्रव्याणि काशन्ते—दीप्यन्तेऽत्र व्यवस्थितानीत्याकाशम्, अस्त्यः—
 प्रदेशास्तेषां कायोऽस्तिकायः, आकाशं च तदस्तिकायश्चाकाशास्तिकायः, आकाशास्तिकायस्य देश इत्यादि प्राग्वत्, नवरमस्य प्रदेशा
 अनन्ताः, अलोकस्यानन्तत्वात्, ‘अद्धासमय’ इति, अद्धेति कालस्याख्या, अद्धा चासौ समयश्चाद्धासमयः, अथवाऽद्धायाः समयो—

निर्विभागो भागोऽद्धासमयः, अयं चैक एव वर्तमानः परमार्थतः सन् नातीतानागताः, तेषां यथाक्रमं विनष्टानुत्पन्नत्वात्, ततः काय-
त्वाभावादेशप्रदेशकल्पनाविरहः, अथाकाशकालौ लोकेऽपि प्रतीताविति तौ श्रद्धातुं शक्येते, धर्माधर्मोस्तिकायौ तु कथं प्रत्येतव्यौ ?
येन तद्विषया श्रद्धा भवेत्, उच्यते, गतिस्थितिकार्यदर्शनात्, तथाहि—यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तद्वेतुकमिति व्यवहर्तव्यं,
यथा चक्षुरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि चाक्षुपं विज्ञानं, तथा च जीवानां पुद्गलानां च गतिस्थितिपरीणामपरिणतानामपि गतिस्थिती
यथाक्रमं धर्माधर्मोस्तिकायान्वयव्यतिरेकानुविधान्यौ, तस्मान्ने तद्वेतुके, न चायमसिद्धो हेतुः, तथाहि—जीवानां पुद्गलानां च गति-
स्थितिपरिणामपरिणतानामपि गतिस्थिती न तत्परिणमनमात्रहेतुके, तन्मात्रहेतुकतायामलोकेऽपि तत्प्रसक्तेः, अयं न तत्परिणमनमात्रं
हेतुः किन्तु विशिष्टः परिणामः, स चेत्यंभूतो यथा लोकमात्रक्षेत्रस्यान्तरेऽत्र गतिस्थितिभ्यां भवितव्यं न बहिः प्रदेशमात्रमप्यधिकं,
ननु स एवेत्यंभूतो विशिष्टपरिणाम आकालं जीवानां पुद्गलानां चोत्कर्षतोऽप्येतावत्प्रमाण एवाभूद् भवति भविष्यति वा न तु कदा-
चनाप्यधिकतर इत्यत्र किं नियामकं?, यथा हि किल परमाणुमात्रक्षेत्रातिक्रममादिं कुलोत्कर्षतश्चतुर्दशरज्ज्वात्मकमपि
क्षेत्रं यावद् गतिरुपजायते तथा परतोऽपि प्रदेशमात्रमप्यधिका किं न भवति?, तस्मादवश्यमत्र किञ्चिन्नियामकमपरं वक्तव्यं, तच्च
धर्माधर्मोस्तिकायावेव नाकाशमात्रम्, आकाशमात्रस्यालोकेऽपि सम्भवात्, नापि लोकपरिमितमाकाशम्, इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्,
तथाहि—जीवानां पुद्गलानां चान्यत्र गतिस्थित्योरभावे सिद्धे सति विवक्षितस्य परिमितस्याकाशस्य लोकत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ चान्यत्र
जीवपुद्गलानां गतिस्थित्यभावसिद्धिरित्येकाभावेऽन्यतरस्याप्यभावः, अथ किमिदमसंबद्धमुच्यते?, यत् लोकत्वेन सम्प्रति व्यवह्रियते
क्षेत्रं, तावन्मात्रस्यैवाकाशखण्डस्य गतिस्थित्युपपृष्टम्भकस्वभावो न परस्य प्रदेशमात्रस्यापि ततो न कश्चिद्दोषः, ननु तावन्मात्रस्यैवाकाशस्य

स स्वभावो न परस्य प्रदेशमात्रस्यापीत्यत्रापि सुधियः कारणान्तरं मृगयन्ते, आकाशत्वमात्रस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्, विशेषणमन्तरेण च वैशिष्ट्यायोगात्, कारणान्तरं धर्माधर्मास्तिकायभावाभावेव नापरमिति स्थितम्, अन्यच्च—तावन्मात्रस्याकाशखण्डस्य स स्वभावो न परस्येत्यपि कुतः प्रमाणात्परिकल्प्यते?, आगमप्रमाणादिति चेत् तथाहि—तावत्वेवाकाशखण्डे जीवानां च पुद्गलानां च गतिस्थितिमतौ गतिस्थिती तत्र तत्र व्यावर्ण्येते न परत इति, यद्येवं तर्ह्योगमप्रामाण्यवलादेव धर्माधर्मास्तिकायावपि गतिस्थितिनिवन्धनमिष्येयातां किमाकाशखण्डस्य निर्मूलस्वभावान्तरपरिकल्पनाऽऽयासेनेति कृतं प्रसङ्गेन । अथामीपामित्थं क्रमोपन्यासे किं प्रयोजनम्?, उच्यते, इह धर्मास्तिकाय इति पदं मङ्गलभूतम्, आदौ धर्मशब्दान्वितत्वात्, पदार्थप्ररूपणा च सम्प्रत्युल्लिखता वर्तते, ततो मङ्गलार्थमादौ धर्मास्तिकायस्योपादानं, धर्मास्तिकायप्रतिपक्षभूतश्चाधर्मास्तिकाय इति तदनन्तरमधर्मास्तिकायस्य, द्वयोरपि चानयोराधारभूतमाकाशमिति तदनन्तरमाकाशास्तिकायस्य, ततः पुनरजीवसाधर्म्याद्द्विधासमयस्य, अथवा इह धर्माधर्मास्तिकायौ विभू न भवतः, तद्विभुत्वेन तत्सामर्थ्यतो जीवपुद्गलानामस्वलितप्रचारप्रवृत्तेर्लोकव्यवस्थाऽनुपपत्तेः, अस्ति च लोकालोकव्यवस्था, तत एतावविभू सन्तौ यत्र क्षेत्रे समवगाढौ तावत्प्रमाणो लोकः, शेषस्त्वलोक इति सिद्धम्, उक्तं च—“धर्माधर्मविभुत्वात्सर्वत्र च जीवपुद्गलविचारात् । नालोकः कश्चित्स्यन्न च संमतमेतदार्योणाम् ॥ १ ॥ तस्माद्धर्माधर्मवगाढौ व्याप्य लोकखं सर्वम् । एवं हि परिच्छिन्नः सिद्ध्यति लोकस्तदविभुत्वात् ॥ २ ॥” तत एवं लोकालोकव्यवस्थाहेतू धर्माधर्मास्तिकायावित्यनयोरादानुपादानं, तत्रापि माङ्गलिकत्वात् प्रथमतो धर्मास्तिकायस्य, तत्प्रतिपक्षत्वात् ततोऽधर्मास्तिकायस्य, ततो लोकालोकव्यापित्वादाकाशास्तिकायस्य, तदनन्तरं लोके समयासमयक्षेत्रव्यवस्थाकारित्वाद्विधासमयस्य, एवमागमानुसारेणान्यदपि युक्त्यनुपाति वक्तव्यमित्यलं प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुमः, अत्रोपसंहारवाक्यं—‘सेतं अरुविअजीवाभि-

गमे' । अत ऊर्ध्वमिदं सूत्रम्—'से किं तं रुविअजीवाभिगमे ?, रुविअजीवाभिगमे चउव्विहे पणत्ते, तं०—खंधा खंधदेसा खंधपणसा परमाणुपुगला' इह स्कन्धा इत्यत्र बहुवचनं पुद्गलस्कन्धानामनन्तत्वख्यापनार्थं, तथा चोक्तम्—'इव्वतो णं पुगलत्थिकाए णं अनन्ते' इत्यादि, 'स्कन्धदेशाः' स्कन्धानामेव स्कन्धत्वपरिणाममजहतां बुद्धिपरिकल्पिता द्वादिप्रदेशासका विभागाः, अत्रापि बहु-विभागा भागाः परमाणव इत्यर्थः, 'स्कन्धदेशाः' स्कन्धानां स्कन्धत्वपरिणाममजहतां प्रकृष्टा देशाः—नि-सतो पंचविधा पञ्चत्ता, तंजहा—वण्णपरिण्या गंधपरिणता रसपरिणता फासपरिणता संठाणपरिणता, तत्थ णं जे वण्णपरिण्या ते पंचविहा पञ्चत्ता, तंजहा—कालवण्णपरिणता नीलवण्णपरिणता इत्यादि तावद् यावत् 'सेत्तं रुविअजीवाभिगमे, सेत्तं अजीवाभिगमे ॥

से किं तं जीवाभिगमे ?, जीवाभिगमे इविहे पणत्ते, तंजहा—संसारसमावण्णगजीवाभिगमे य असंसारसमावण्णगजीवाभिगमे य (सू० ६) से किं तं असंसारसमावण्णगजीवाभिगमे ?, २ इविहे पणत्ते, तंजहा—अणंतरसिद्धासंसारसमावण्णगजीवाभिगमे य परंपरसिद्धासंसारसमा-वण्णगजीवाभिगमे य । से किं तं अणंतरसिद्धासंसारसमावण्णगजीवाभिगमे ?, २ पण्णरसविहे पणत्ते, तंजहा—तित्थसिद्धा जाव अणेगसिद्धा, सेत्तं अणंतरसिद्धा । से किं तं परंपरसिद्धा-संसारसमावण्णगजीवाभिगमे ?, २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा—पढमसमयसिद्धा दुसमय-

सिद्धा जाव अणंतसमयसिद्धा, से तं परंपरसिद्धासंसारसमावणगजीवाभिगमे, सेत्तं असं- सारसमावणगजीवाभिगमे (सू० ७)

संसरणं संसारो—नारकतिर्यङ्गनरामरभवभ्रमणलक्षणस्तं सम्यग्—एकीभावेनापन्नाः—प्राप्ताः संसारसमापन्नाः—संसारवर्तिनस्ते च ते जीवाश्च तेषामभिगमः संसारसमापन्नजीवाभिगमः, तथा न संसारोऽसंसारः—संसारप्रतिपक्षभूतो मोक्ष इत्यर्थः तं समापन्ना असंसारसमापन्नास्ते च ते जीवाश्च तेषामभिगमोऽसंसारसमापन्नजीवाभिगमः, चशब्दौ उभयेषामपि जीवानां जीवत्वं प्रति तुल्यकक्षतासूचकौ, तेन ये विध्यातप्रदीपकल्पं निर्वाणमभ्युपगतवन्तः ये च नवानामालगुणानामत्यन्तोच्छेदेन ते निरस्ता द्रष्टव्याः, तथाभूतमोक्षाभ्युपगमे तदर्थं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, न खलु सचेतनः स्ववधाय कण्ठे कुठारिकां व्यापारयति, दुःखितोऽपि हि जीवन् कदाचिद् भद्रमाप्नुयात् मृतेन तु निर्मूलमपि हस्तिताः सम्पद इति, इह केवलान् अजीवान् जीवांश्चानुच्चार्योभिगमशब्दसंवलितप्रश्नोऽभिगमव्यतिरेकेण प्रतिपत्तेरसम्भवतस्तेषामभिगमगम्यताधर्मख्यापनार्थः तेन 'सेदेवेद'मित्यादि सद्वैताद्यपोह उक्तो वेदितव्यः, सद्वैताद्यभ्युपगमेऽभिगमगम्यतारूपधर्मायोगतः प्रतिपत्तेरेवासम्भवात् । तत्राल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमतोऽसंसारसमापन्नजीवाभिगमसूत्रम्—'से किं तं असंसारसमावन्नजीवाभिगमे?', २ दुविहे पं०, तं०—अनंतरसिद्धअसंसारसमावन्नजीवाभिगमे परंपरसिद्धअसंसारसमावन्नजीवाभिगमे य' इत्यादि तावद्वाच्यं यावदुपसंहारवाक्यं 'सेत्तं असंसारसमापन्नजीवाभिगमे' अस्य व्याख्यानं प्रज्ञापनाटीकातो वेदितव्यं, तत्र सविस्तरमुक्तात् ॥ सम्प्रति संसारसमापन्नजीवाभिगममभिधितुस्तत्प्रश्नसूत्रमाह—

से किं तं संसारसमावन्नजीवाभिगमे?, संसारसमावणएसु णं जीवेसु इमाओ णव पडिवत्तीओ

एवमाहिज्जन्ति, तं०-एगे एवमाहंसु-दुविहा संसारसमावणगा जीवा पं०, एगे एवमाहंसु-तिविहा
संसारसमावणगा जीवा पं०, एगे एवमाहंसु-चउव्विहा संसारसमावणगा जीवा पं०, एगे
एवमाहंसु-पंचविहा संसारसमावणगा जीवा पं०, एतेणं अभिलावेणं जाव दसविहा संसार-
समावणगा जीवा पणत्ता (सू० ८)

सूरिराह—संसारसमापनेषु णमिति वाक्यालङ्कारे जीवेषु 'इमाः' वक्ष्यमाणलक्षणा 'नव प्रतिपत्तयो' द्विप्रत्यवतारमादौ कृत्वा
दशप्रत्यवतारं यावद् ये नव प्रत्यवतारास्तद्रूपाणि प्रतिपादनानि संवित्तय इति यावत् 'एवं' वक्ष्यमाणया रीत्याऽऽख्यायन्ते पूर्वसूरिभिः,
इह प्रतिपत्त्याख्यानेन प्रणालिकयाऽर्थाल्यानें द्रष्टव्यं, प्रतिपत्तिभावेऽपि शब्दादर्थे प्रवृत्तिकरणात्, तेन यदुच्यते शब्दाद्वैतवादिभिः,
'शब्दमात्रं विश्व'मिति, तदपास्तं द्रष्टव्यं, तदपासने चेयमुपपत्तिः—एकान्तैकस्वरूपे वस्तुन्यभिधानद्वयासम्भवात् भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता-
भावात्, ततश्च शब्दमात्रमित्येव स्यात् न विश्वमिति, प्रणालिकयाऽर्थोभिधानमेवोपदर्शयति, तद्यथा—एके आचार्या एवमाख्यातवन्तः—
द्विविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञप्ताः, एके आचार्या एवमाख्यातवन्तः—त्रिविधाः संसारसमापन्ना जीवाः, एवं यावदशविधा इति,
इह एके इति न पृथग्मतावलम्बिनो दर्शनान्तरीया इव केचिदन्ये आचार्याः, किन्तु य एव पूर्वं द्विप्रत्यवतारविवक्षायां वर्त्तमाना एव-
मुक्तवन्तः यथा द्विविधाः संसारसमापन्ना जीवा इति त एव त्रिप्रत्यवतारविवक्षायां वर्त्तमानाः, द्विप्रत्यवतारविवक्षामयेक्ष्य त्रिप्रत्यवतार-
विवक्षाया अन्यत्वात्, विवक्षावतां तु कथञ्चिद् भेदादन्य इति वेदितव्याः, अत एव प्रतिपत्तय इति परमार्थतोऽनुयोगद्वाराणीति
प्रतिपत्तव्यम्, इह य एव द्विविधास्त एव त्रिविधास्त एव चतुर्विधा यावदशविधा इति तेषामनेकस्वभावतायां तत्तद्धर्मभेदेन तथा

तथाऽभिधानता युज्यते, नान्यथा, एकान्तैकस्वभावतायां तेषां वैचित्र्यायोगतस्तथा तथाऽभिधानप्रवृत्तेरसम्भवात्, एवं सति “अष्ट-
विकल्पं द्वैवं तिर्यग्योनं च पञ्चधा भवति । मानुष्यं चैकविधं समासतो भौतिकः सर्गः ॥ १ ॥” इति वाङ्मात्रमेव, अधिष्ठातृजीवाना-
मेकरूपत्वाभ्युपगमेन तथारूपवैचित्र्यासम्भवादिति, एवमन्येऽपि प्रवादास्तथा तथा वस्तुवैचित्र्यप्रतिपादनपरा निरस्ता द्रष्टव्याः, सर्वथै-
कस्वभावत्वाभ्युपगतौ वैचित्र्यायोगात् ॥ सम्प्रत्येता एव प्रतिपत्तीः क्रमेण व्याचिख्यासुः प्रथमत आद्यां प्रतिपत्तिं विभावयिषुरिदमाह—

तत्थ(णं) जे एवमाहंसु ‘दुविहा संसारसमावणगा जीवा पं०’ ते एवमाहंसु—तं०—तसा चेव
थावरा चेव ॥ (सू० ९)

‘तत्र’ तेषु नवसु प्रतिपत्तिषु मध्ये ये द्विप्रत्यवतारविवक्षायां वर्त्तमाना एवं व्याख्यातवन्तः—द्विविधाः संसारसमापन्नका जीवाः
प्रज्ञप्ता इति ते ‘णम्’ इति वाक्यालङ्कारे ‘एवं’ वक्ष्यमाणरीत्या द्विविधत्वभावनार्थमाख्यातवन्तः; ‘तद्यथे’ ल्युपन्यस्तद्वैविध्योपदर्शनार्थः;
त्रसाश्चैव स्थावराश्चैव, तत्र त्रसन्ति—उष्णाद्यभितप्ताः सन्तो विवक्षितस्थानानुद्विजन्ति गच्छन्ति च छायाद्यासेवनार्थं स्थानान्तरमिति त्रसाः;
अनया च व्युत्पत्त्या त्रसास्त्रसनासकर्मोदयवर्त्तिन एव परिगृह्यन्ते, न शेषाः, अथ शेषैरपीह प्रयोजनं, तेषामप्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, तत
एवं व्युत्पत्तिः—त्रसन्ति—अभिसन्धिपूर्वकमनभिसन्धिपूर्वकं वा ऊर्द्धमधस्तिर्यक् चलन्तीति त्रसाः—तेजोवायवो द्वीन्द्रियादयश्च, उष्णा-
द्यभितोपेऽपि तत्स्थानपरिहारासमर्थाः सन्तस्तिष्ठन्तीत्येवंशीलाः स्थावराः—पृथिव्यादयः, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसमुच्चयार्थौ, एवकारा-
ववधारणार्थौ, अत एव संसारसमापन्नका जीवाः, एतद्व्यतिरेकेण संसारिणाभभावात् ॥ तत्राल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमतः स्थावरानभिधित्सु-
स्तप्रश्नसूत्रमाह—

से किं तं थावरा?, २ तिविहा पन्नसा, तंजहा-पुढविकाइया ? आउक्काइया २ वणस्सइकाइया
३ ॥ (सू० १०)

अथ के ते स्यावराः?, सूरिराह-स्यावरास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा-पृथिवीकाया एव पृथिवीकायिकाः, आर्षत्वात्स्वार्थे इकप्रत्ययः, आपो-द्रवास्ताश्च प्रतीताः ता एव कायः-शरीरं येषां ते अष्कायाः एवाष्कायिकाः, वनस्पतिः-लतादिरूपः प्रतीतः स एव कायः-शरीरं येषां ते वनस्पतिकायाः वनस्पतिकाया एव वनस्पतिकायिकाः, सर्वत्र बहुवचनं बहुलल्यापनार्थं, तेन 'पृथिवी देवते'-स्यादिना यत्तदेकजीवत्वमात्रप्रतिपादनं तदपास्तमवसेयं, यदि पुनस्तदधिष्ठात्री काचनपि देवता परिकल्प्यते तदानीमेकलेऽप्यविरोधः । इह सर्वभूताधारः पृथिवीति प्रथमं पृथिवीकायिकानामुपादानं, तदनन्तरं तत्प्रतिष्ठितत्वाद्कायिकानां, तदनन्तरं "जलं जलं तस्य वणं" इति सैद्धान्तिकवस्तुप्रतिपादनार्थं वनस्पतिकायिकानामिति, इह त्रिविधत्वं स्यावराणां लब्ध्या स्यावराणामपि सतां गतित्रसेष्वन्तर्भावविवक्षणात्, तथा च तत्त्वार्थसूत्रमप्येवं व्यवस्थितं "पृथिव्यन्यन्तुवनस्पतयः स्यावराः ॥ तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः" (तत्त्वा० अ० २ सू० १३-१४) इति, तत्र 'यथोद्देशं निर्देश' इति प्रथमतः पृथिवीकायिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं पुढविकाइया?, २ दुविहा पं०, तं०-सुहुमपुढविकाइया य बायरपुढविकाइया य ॥ (सू० ११)

अथ के ते पृथिवीकायिकाः?, सूरिराह-पृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा-सूक्ष्मपृथिवीकायिकाश्च बद्रपृथिवीकायिकाश्च, तत्र सूक्ष्मनामकर्मोदयात्सूक्ष्मा वादरनामकर्मोदयात्तु वादराः, कर्मोदयजनिते खल्वेते सूक्ष्मवादरले, नापेक्षिके वदरामलकयो-

रिव, सूक्ष्माश्च ते पृथिवीकायिकाश्च सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः, बादराश्च ते पृथिवीकायिकाश्च वादरपृथिवीकायिकाः, चशब्दौ स्वगताने-
कभेदसूचकौ, सूक्ष्माः सकललोकवर्तिनो बादराः प्रतिनियतैकदेशधारिणः ॥ तत्र सूक्ष्मपृथिवीकायिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं सुहुमपुढविकाहया ?, २ हुविहा पं०, तं०-पञ्चत्तगा य अपञ्चत्तगा य ॥ (सू० १२)

अथ के ते सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः ?, सूरिराह—सूक्ष्मपृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञाप्ताः, तद्यथा—पर्याप्तकाश्चापर्याप्तकाश्च, तत्र पर्या-
प्तिर्नामाहारादिपुद्गलग्रहणपरिणमनहेतुरासनः शक्तिविशेषः, स च पुद्गलोपचयादुपजायते, किमुक्तं भवति ?—उत्पत्तिदेशमागतेन प्रथमं ये
गृहीताः पुद्गलास्तेषां तथाऽन्येषामपि प्रतिसम्यं गृह्यमाणानां तत्संपर्कतस्तद्रूपतया जातानां यः शक्तिविशेष आहारादिपुद्गलखलरसरू-
पतापादनहेतुर्थयोदरान्तर्गतानां पुद्गलविशेषाणामाहारपुद्गलखलरसरूपतापरिणमनहेतुः सा पर्याप्तिः, सा च योढा,
तद्यथा—आहारपर्याप्तिः १ शरीरपर्याप्तिः २ इन्द्रियपर्याप्तिः ३ प्राणापानपर्याप्तिः ४ भाषापर्याप्तिः ५ मनःपर्याप्तिश्च ६, तत्र यया बाह्य-
माहारमादाय खलरसरूपतया परिणमयति साऽऽहारपर्याप्तिः १, यया रसीभूतमाहारं रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लक्षणसप्तधातुरू-
पतया परिणमयति सा शरीरपर्याप्तिः २, यया धातुरूपतया परिणमितमाहारमिन्द्रियरूपतया परिणमयति सा इन्द्रियपर्याप्तिः ३,
यया पुनरुच्छ्वासप्रायोग्यवर्गणापुद्गलानादायोच्छ्वासरूपतया परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति सा उच्छ्वासपर्याप्तिः ४, यया तु भाषाप्रा-
योग्यान् पुद्गलानादाय भाषात्वेन परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति सा भाषापर्याप्तिः ५, यया पुनर्मनःप्रायोग्यवर्गणादलिकमादाय मन-
स्त्वेन परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति सा मनःपर्याप्तिः ६, एताश्च यथाक्रममेकेन्द्रियाणां सञ्ज्ञवर्जानां द्वीन्द्रियादीनां संज्ञिनां च चतु-
ष्पञ्चषट्सङ्ख्या भवन्ति, उत्पत्तिप्रथमसमये एव च एता यथायथं सर्वा अपि युगपन्निष्पादयितुमारभ्यन्ते क्रमेण च निष्ठासुपयान्ति,

तद्यथा—प्रथममाहारपर्याप्तिस्ततः शरीरपर्याप्तिस्तत इन्द्रियपर्याप्तिरित्यादि, आहारपर्याप्तिश्च प्रथमसमय एव निष्पत्तिमुपगच्छति, शेषास्तु प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तेन कालेन, अथाहारपर्याप्तिः प्रथमसमय एव निष्पद्यत इति कथमवसीयते?, उच्यते, इह भगवताऽऽर्यश्यामेन प्रज्ञापनायामाहारपदे द्वितीयोद्देशके सूत्रमिदमपाठि—“आहारपल्लतीए अपल्लत्तए णं भते! किं आहारए अणाहारए?, गोयसा! प्रथमसमय एवाहारकत्वात्, तत एकसामायिकी आहारपर्याप्त्या अपर्याप्तो विग्रहगतवेवोपपद्यते नोपपातक्षेत्रमागतोऽपि, उपपातक्षेत्रसमागतस्य सर्वसामपि च पर्याप्तीनां पर्याप्तिपरिसमाप्तिकालोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः, पर्याप्तयो विद्यन्ते येषां ते पर्याप्ताः, ‘अभ्रादिभ्य’ इति मत्वर्थयो-ऽप्लयः, पर्याप्ता एव पर्याप्तकाः, ये पुनः स्वयोग्यपर्याप्तिपरिसमाप्तिकालोऽप्यप्याप्ताः अपर्याप्ता एवापर्याप्तकाः, ते द्विधा—लब्ध्या करणैश्च, तत्र येऽपर्याप्तका एव त्रियन्ते ते लब्ध्याऽपर्याप्तकाः, ये पुनः करणानि—शरीरेन्द्रियादीनि न तावन्निर्वर्त्तयन्ति अथचावश्यं निर्वर्त्तयिष्यन्ति ते करणापर्याप्ताः संप्राप्ताः ॥ सम्प्रति विनेयजनानुग्रहाय शेषवक्तव्यतासङ्ग्रहार्थमिदं सङ्ग्रहणिगाथाद्वयमाह—सरीरो-गाहणसंघयण संठाणकसाय तह य हुंति सन्नाओ । लेसिंदियसमुग्घाए सन्नी वेए य पल्लत्ती ॥ १ ॥ दिट्ठी दंसणनाणे जोगुवओणे तहा किमाहारे । उववायठिई समुग्घाय चवणगइरागई चेव ॥ २ ॥ अस्य व्याख्या—प्रथमतः सूक्ष्मशुद्धीकायिकानां शरीराणि वक्तव्यानि, तदनन्तरमवगाहना, ततः संहननं, तदनन्तरं संस्थानं, ततः कपायाः, ततः कति भवन्ति सञ्ज्ञाः? इति वक्तव्यं, ततो लेश्याः, तदनन्तरमिन्द्रियाणि, ततः समुद्घाताः, ततः किं सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनो वा? इति वक्तव्यं, तदनन्तरं वेदो वक्तव्यः, ततः पर्याप्तयो

यथा कति पर्याप्तयः सूक्ष्मपृथिवीकायिकानाम् ? इत्यादि, पर्याप्तिग्रहणमुपलक्षणं तेन तत्प्रतिपक्षभूता अपर्याप्तयोऽपि वक्तव्या इति द्रष्टव्यं, तदनन्तरं दृष्टिर्वक्तव्या, ततो दर्शनं, तदनन्तरं ज्ञानं, ततो योगः, तत उपयोगः, तथा किमाहारमाहारयन्ति सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः ? इत्यादि वक्तव्यं, तदनन्तरमुपपातः, ततः स्थितिः, ततः समुद्घातमधिकृत्य मरणं वक्तव्यमित्यर्थः, तदनन्तरं च्यवनं, ततो गत्यागती इति, इति सर्वसङ्ख्याया त्रयोविंशतिर्द्वाराणि, तत्र प्रथमद्वारव्याख्यानार्थमाह—

तेसि णं भंते ! जीवाणं कतिसरीरया पणत्ता, गोयमा ! तओ सरीरगा पं०, तं०-ओरालिए तेयए कम्मए॥तेसि णं भंते ! जीवाणं केमहालिया सरीरोगाहणा पं०, गो० ! जहन्नेणं अंगुलासंखेज्जतिभागं उक्कोसेणवि अंगुलासंखेज्जतिभागं ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं सरीरा किंसंघयणा पणत्ता ? गोयमा ! छेवट्टसंघयणा पणत्ता ॥ तेसि णं भंते ! सरीरा किंसंठिया पं० ? गोयमा ! मसूरचंदसंठिता पणत्ता ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति कसाया पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि कसाया पणत्ता, तंजहा-कोहकसाए माणकसाए लोहकसाए ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति सण्णा पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि पणत्ता, तंजहा-आहारसण्णा जाव परिग्गहसन्ना ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति लेसाओ पणत्ताओ ? गोयमा ! तिन्नि लेस्सा पन्नत्ता, तंजहा-किण्हलेस्सा नीललेसा काउलेसा ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति इंदियाइं पणत्ताइं ? गोयमा ! एगे फासिंदिए पणत्ते ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति समुग्घाया पणत्ता ? गोयमा ! तओ समुग्घाया पणत्ता, तंजहा-

वेयणासमुग्धाते कसायसमुग्धाए मारणंतियसमुग्धाए ॥ ते णं भंते ! जीवा किं सन्नी असन्नी ? ,
गोयमा ! नो सन्नी असन्नी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं इत्थिवेया पुरिसवेया णपुंसगवेया ? , गो-
यमा ! णो इत्थिवेया णो पुरिसवेया णपुंसगवेया ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति पज्जत्तीओ पण-
त्ताओ ? , गोयमा ! चत्तारि पज्जत्तीओ पणत्ताओ, तंजहा-आहारपज्जत्ती सरीरपज्जत्ती इंदि-
यपज्जत्ती आणपाणुपज्जत्ती । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति अपज्जत्तीओ पणत्ताओ ? , गोयमा !
चत्तारि अपज्जत्तीओ पणत्ताओ, तंजहा-आहारअपज्जत्ती जाव आणापाणुअपज्जत्ती ॥ ते णं
भंते ! जीवा किं सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी ? , गोयमा ! णो सम्मदिट्ठी मिच्छा-
दिट्ठी नो सम्मामिच्छादिट्ठी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी ओहिदंसणी
केवलदंसणी ? , गोयमा ! नो चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी नो ओहिदंसणी नो केवलदंसणी ॥
ते णं भंते ! जीवा किं नाणी अण्णाणी ? , गोयमा ! नो नाणी अण्णाणी, नियमा दुअण्णाणी,
तंजहा-मतिअन्नाणी सुयअण्णाणी य ॥ ते णं भंते ! जीवा किं मणजोगी वयजोगी कायजोगी ? ,
गोयमा ! नो मणजोगी नो वयजोगी कायजोगी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं सागारोवडत्ता अणा-
गारोवडत्ता ? , गोयमा ! सागारोवडत्तावि अणागारोवडत्तावि ॥ ते णं भंते ! जीवा किमाहारमा-
हारंति ? , गोयमा ! दब्धतो अणंतपदेसियाइं खेत्तओ असंखेज्जपदेसोगाढाइं कालओ अन्नयर-

समयद्वितीयाहं भावतो वणववं(मं)ताहं गंधवं(मं)ताहं रसवं(मं)ताहं फासवं(मं)बाहं ॥ जाहं भावओ
वणमंताहं आ०, ताहं किं एगवण्णाहं आ० दुवण्णाहं आ० तिवण्णाहं आ० चउवण्णाहं आ०
पंचवण्णाहं आ०?, गोयमा ! ठाणमग्गणं पडुच्च एगवण्णाहंपि दुवण्णाहंपि तिवण्णाहंपि चउ-
वण्णाहंपि पंचवण्णाहंपि आ०, विहाणमग्गणं पडुच्च कालाहंपि आ० जाव सुक्किलाहंपि आ०,
जाहं वणओ कालाहं आ० ताहं किं एगगुणकालाहं आ० जाव अणंतगुणकालाहं आ०?, गो-
यमा ! एगगुणकालाहंपि आ० जाव अणंतगुणकालाहंपि आ० एवं जाव सुक्किलाहं ॥ जाहं
भावतो गंधमंताहं आ० ताहं किं एगगंधाहं आ० दुगंधाहं आ०?, गोयमा ! ठाणमग्गणं प-
डुच्च एगगंधाहंपि आ० दुगंधाहंपि आ०, विहाणमग्गणं पडुच्च सुब्भिगंधाहंपि आ० दुब्भिगंधा-
हंपि आ०, जाहं गंधतो सुब्भिगंधाहं आ० ताहं किं एगगुणसुब्भिगंधाहं आ० जाव अणंतगुण-
सुराभिगंधाहं आ०?, गोयमा ! एगगुणसुब्भिगंधाहंपि आ० जाव अणंतगुणसुब्भिगंधाहंपि, आ०
एवं दुब्भिगंधाहंपि ॥ रसा जहा वण्णा ॥ जाहं भावतो फासवं(मं)ताहं आ० ताहं किं एगफा-
साहं आ० जाव अट्टफासाहं आ०?, गोयमा ! ठाणमग्गणं पडुच्च नो एगफासाहं आ० नो दु-
फासाहं आ० नो तिफासाहं आ० चउफासाहं आ० पंचफासाहंपि जाव अट्टफासाहंपि आ०,
विहाणमग्गणं पडुच्च कक्खडाहंपि आ० जाव लुक्खडाहंपि आ०, जाहं फासतो कक्खडाहं आ०

ताहं किं एगगुणकक्खडाहं आ० जाव अणंतगुणकक्खडाहं आ०?, गोयमा! एगगुणकक्खडा-
इंपि आ० जाव अणंतगुणकक्खडाहंपि आ० एवं जाव लुक्खा णेयन्वा ॥ ताहं भंते! किं पुट्ठाहं
आ० अपुट्ठाहं आ०?, गोयमा! पुट्ठाहं आ० नो अपुट्ठाहं आ०, ताहं भंते! ओगाढाहं आ०
अणोगाढाहं आ०?, गोयमा! ओगाढाहं आ० नो अणोगाढाहं आ०, ताहं भंते! किमणंतरो-
गाढाहं आ० परंपरोगाढाहं आ०?, गोयमा! अणंतरोगाढाहं आ० नो परंपरोगाढाहं आ०, ताहं
भंते! किं अणूहं आ० बायराहं आ०?, गोयमा! अणूहंपि आ० बायराहंपि आहारंति, ताहं
भंते! उहुं आ० अहे आ० तिरियं आहारंति?, गोयमा! उहुंपि आ० अहेवि आ० तिरियंपि
आ०, ताहं भंते! किं आहं आ० मज्झे आ० पल्लवसाने आहारंति?, गोयमा! आदिंपि आ०
मज्झेवि आ० पल्लवसानेवि आ०, ताहं भंते! किं सविसए आ० अचिसए आ०?, गोयमा!
सविसए आ० नो अचिसए आ०, ताहं भंते! किं आणुपुब्बि आ० अणुपुब्बि आहारंति?,
गोयमा! आणुपुब्बि आहारंति नो अणुपुब्बि आहारंति, ताहं भंते! किं तिदिसिं आहारंति
चउदिसिं आहारंति पंचदिसिं आहारंति छदिसिं आहारंति?, गोयमा! निन्वाघाएणं छदिसिं,
वाघातं पडुच्च सिय तिदिसिं सिय चउदिसिं सिय पंचदिसिं, उस्सन्नकारणं पडुच्च वण्णतो काला
नीला जाव सुक्खिलाहं, गंधतो सुब्भिगंधाहं दुब्भिगंधाहं, रसतो जाव तित्तमहुराहं, फासतो

कक्खडमउयजाव निद्धल्लुक्खाइं, तेसिं पोराने वणणगुणे विप्परिणामइत्ता परिपालइत्ता परिपाइत्ता परिचिद्धंसइत्ता अण्णे अपुब्बे वणणगुणे गंधगुणे जाव फासगुणे उप्पाइत्ता आतसरी-
 रओगाढा योग्गले सब्बप्पणयाए आहारमाहारोति ॥ ते णं भंते ! जीवा कतोहिंतो उववज्जंति ?
 किं नेरइएहिंतो उववज्जंति तिरिक्खमणुस्सदेवेहिंतो उववज्जंति ? गोयमा ! नो नेरइएहिंतो उव-
 वज्जंति, तिरिक्खजोगिणिएहिंतो उववज्जंति, नो देवेहिंतो उववज्जंति, नि-
 रिक्खजोगियपज्जत्तापज्जत्तेहिंतो असंखेज्जवासाउयवज्जेहिंतो उववज्जंति, मणुस्सेहिंतो अकम्म-
 भूमिगअसंखेज्जवासाउयवज्जेहिंतो उववज्जंति, वक्कलीउववाओ भाणियव्वो ॥ तेसिं णं भंते !
 जीवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणवि अंतोसुहुत्तं ॥
 ते णं भंते ! जीवा मारणंतियसमुग्घातेणं किं समोहया मरंति असमोहया मरंति ? गोयमा ! स-
 मोहयावि मरंति असमोहयावि मरंति ॥ ते णं भंते ! जीवा अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं गच्छंति ?
 कहिं उववज्जंति ?—किं नेरइएसु उववज्जंति तिरिक्खजोगिएसु उ० मणुस्सेसु उ० देवेसु उवव० ?,
 गोयमा ! नो नेरइएसु उववज्जंति तिरिक्खजोगिएसु उ० मणुस्सेसु उ० णो देवेसु उवव० । किं
 एगिंदिएसु उववज्जंति जाव पंचिंदिएसु उ० ? गोयमा ! एगिंदिएसु उववज्जंति जाव पंचेदिय-
 तिरिक्खजोगिएसु उववज्जंति, असंखेज्जवासाउयवज्जेसु पज्जत्तापज्जत्तएसु उव०, मणुस्सेसु अ-

कम्मभूमगअंतरदीवगअसंखेज्जवासाउयवज्जेसु पज्जत्तापज्जत्ताएसु उव० ॥ ते णं भंते ! जीवा
कतिगतिका कतिआगतिका पणत्ता ? गोयमा ! दुगतिया दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा
पणत्ता समणाउसो !, से त्तं सुहुमपुढविकाइया ॥ (सू० १३)

‘तेषां’ सूक्ष्मपृथिवीकायिकानां णमिति वाक्यालङ्कारे ‘भदन्त !’ परमकल्याणयोगिन् ! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? अथ कः कमेव-
माह ? उच्यते, भगवान् गौतमो भगवन्तं श्रीमन्महावीरं, कथमेतद् विनिश्चीयते इति चेद्, उच्यते, निर्वचनसूत्रात्, ननु गौतमोऽपि
भगवान् उपचितकुशलमूलो गणधरस्तीर्थकरभाषितमातृकापदत्रयश्रवणमात्रावाप्तप्रकृष्टश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमश्चतुर्दशपूर्वविद् विवक्षिता-
र्थपरिज्ञानसमन्वित एव ततः किमर्थं पृच्छति ? तथाहि—न चतुर्दशपूर्वविदः प्रज्ञापनीयं किञ्चिदविदितमस्ति, विशेषतः सर्वोक्षरसं-
निपातिनः संभिन्नश्रोतसो भगवतो गणभृतः सर्वोत्कृष्टश्रुतलब्धिसमन्वितस्य गौतमस्य, उक्तं च—‘संख्यातीते वि भवे साहइ जं वा
परो उ पुच्छेज्जा । न य णं अणाइसेसी वियाणई एस छउमत्थो ॥ १ ॥’ उच्यते, शिष्यसंप्रत्ययार्थं, तथाहि—जानन्नेव भगवान्
अन्यत्र विनेयेभ्यः प्रतिपाद्य तत्संप्रत्ययनिमित्तं भूयोऽपि भगवन्तं पृच्छतीति, अथवा गणधरप्रश्रुतीर्थकरनिर्वचनरूपं किञ्चित्सूत्रमिती-
त्थमधिकृतसूत्रकारः सूत्रं रचितवान्, यदिवा संभवति भगवतोऽपि स्वल्पोऽनाभोगः छद्मस्थत्वादिति पृच्छति, उक्तं च—‘न हि
नामानाभोगश्छद्मस्थेह कस्यचिन्नास्ति । ज्ञानावरणीयं हि ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥ १ ॥’ इति कृतं प्रसङ्गेन, प्रस्तुतमुच्यते, भग-
वानाह—गोयमेत्यादि, अनेन लोकोप्रथितमहागोत्रविशिष्टाभिधायकेनामन्त्रणध्वनिनाऽमन्त्रयन्निदं ज्ञापयति—प्रधानासाधारणगुणेनोत्साह्य

१ संख्यातीतानपि भवान् साधयति यद्वा पर पृच्छेत् । न चानतिशायी विजानात्येव छद्मस्थ (रति) ॥ १ ॥

विनयस्य धर्मः कथनीयः, इत्थमेव सम्यक्प्रतिपत्तियोगादिति, त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, इह शरीराणि पञ्च भवन्ति, तद्यथा—औदारिकं वैक्रियमाहारकं तैजसं कर्मणं च, तत्रोदारं—प्रधानं, प्राधान्यं चास्य तीर्थकरणधरशरीराण्यधिकृत्य, ततोऽन्यस्यानुत्तरसुरशरीरस्यापि अनन्तगुणहीनत्वात्, यद्वा उदारं सातिरेकयोजनसहस्रमानत्वात् शेषशरीरापेक्षया बृहत्प्रधानं, बृहत्ता चास्य वैक्रियं प्रति भवधारणीयसहजशरीरापेक्षया द्रष्टव्या, अन्यथोत्तरवैक्रियं योजनलक्षमानमपि लभ्यते, उदारमेव औदारिकं, विनयादिपाठादिकण् १, तथा विविधा विशिष्टा वा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रियं, तथाहि—तदेकं भूत्वाऽनेकं भवति अनेकं भूत्वा एकं तथाऽणु भूत्वा महद्भवति महश्च भूत्वाऽणु तथा खचरं भूत्वा भूमिचरं भवति भूमिचरं भूत्वा खचरं तथा दृश्यं भूत्वाऽदृश्यं भवति अदृश्यं भूत्वा दृश्यमिति, तच्च द्विविधम्—औपपातिकं लब्धिप्रत्ययं च, तत्रौपपातिकमुपपातजन्मनिमित्तं, तच्च देवनारकाणां, लब्धिप्रत्ययं तिर्यग्मनुष्याणां २, तथा चतुर्दशपूर्वविदां तीर्थकरस्फातिदर्शनादिकतथाविधप्रयोजनोत्पत्तौ सत्यां विशिष्टलब्धिवशादाह्रियते—निर्वर्त्यते इत्याहारकं, ‘कृद्धहुलक’-मिति वचनात्कर्मणि तुब्, यथा पादहारक इत्यत्र, उक्तं च—“कञ्जमि समुपपन्ने सुयकेवल्लिणा विसिद्धलद्धीए । जं एत्थ आहरिज्जइ भणंति आहारगं तं तु ॥ १ ॥” कार्यं चेदम्—“पैणिदयरिद्धिदंसण सुहुमपयत्थावगाहेउं वा । संसयवोच्छेयत्थं गमणं जिणपाय-मूलंमि ॥ १ ॥” एतच्चाहारकं कदाचनापि लोके सर्वथाऽपि न भवति, तच्चाभवनं जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतः षणमासान् यावत्, उक्तं च—“आहारगाइ लोणे छम्मासा जा न होत्तिवि कयाइ । उक्कोसेणं नियमा एकं समयं जहन्नेणं ॥ १ ॥” आहारकं च शरीरं

१ कार्यं समुपपन्ने श्रुतकेवलिना विशिष्टलब्ध्या । यदत्राह्रियते भणन्त्याहारकं तत्तु ॥ १ ॥ २ प्राणिदयान्त्रुद्धिदर्शनसूक्ष्मपदार्थावगाहेतवे वा । संसय-
व्युच्छेदार्थं गमनं जिणपादमूले ॥ १ ॥ ३ आहारकादयो नियमाल्लोके षणमासान् यावत् भवन्त्यपि कदाचित् । उत्कृष्टतो नियमात् एकं समयं जघन्येत ॥ १ ॥

वैक्रियशरीरोपेक्षयाऽत्यन्तशुभं स्वच्छस्फटिकशिलेव शुभ्रपुद्गलसमूहात्मकं ३, तथा तेजसां—तेजःपुद्गलानां विकारस्तैजसं 'विकार' इत्येण्, तत् औष्मलिङ्गं मुक्ताहारपरिणामनकारणं, ततश्च विशिष्टतपःसमुत्थलब्धिविशेषस्य पुंसस्तेजोलेइयाविनिर्गमः, उक्तं च—“संव्वस्स उम्ह-
सिद्धं रसाइआहारपाकजणं च । तेयललद्धिनिमित्तं च तेयगं होइ नायव्वं ॥ १ ॥” ४, तथा कर्मणो जातं कर्मजं, किमुक्तं भवति ?—
कर्मपरमाणव एवासप्रदेशैः सह क्षीरनीरवदन्योऽन्यानुगता. सन्तः शरीररूपतया परिणताः कर्मजं शरीरमिति, अत एवैतदन्यत्र का-
र्मणमित्युक्तं, कर्मणो विकारः कर्मणमिति, तथा चोक्तम्—“कैम्मविकारो कम्मणमट्टविहविचित्तकम्मनिष्फन्नं । सन्वेसिं सरीराणं
कारणभूयं मुणेयव्वं ॥ १ ॥” अत्र 'सन्वेसि'मिति सर्वेषामौदारिकादीनां शरीराणां कारणभूतं—बीजभूतं कर्मणं शरीरं, न सत्त्वा-
मूलमुच्छिन्ने भवप्रपञ्चप्ररोहबीजभूते कर्मणे वपुषि शेषशरीरप्रादुर्भावः, इदं च कर्मजं शरीरं जन्तोर्गत्यन्तरसङ्क्रान्तौ साधकतमं
कारणं, तथाहि—कर्मजैतैव वपुषा तैजससहितेन परिकरितो जन्तुर्मरणदेशमपहायोत्पत्तिदेशमभिसर्पति, ननु यदि तैजससहितकर्मण-
वपुःपरिकरितो गत्यन्तरं संक्रामति तर्हि स गच्छन्नागच्छन् कस्मान्न दृष्टिपथमवतरति ?, उच्यते, कर्मपुद्गलानां तैजसपुद्गलानां चाति-
सूक्ष्मतया चक्षुरादीन्द्रियागोचरत्वात्, तथा च परतीर्थैकैरयुक्तम्—“अन्तरा भवेदेहोऽपि, सूक्ष्मत्वाज्जोपलभ्यते । निष्कामन् प्रवि-
शन् वाऽपि, नाभावोऽनीक्षणादपि ॥ १ ॥” एतेषां पञ्चानां शरीराणां मध्ये यानि त्रीणि शरीराणि सूक्ष्मपृथिवीकायिकानां तानि
नामप्राहुमुपदर्शयति—तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, वैक्रियाहारके तु तेषां न संभवतो, भवस्वभावत एव तल्लब्धिशून्यत्वात् ।

१ सर्वस्यौष्ण्यसिद्ध रसायाहारपाकजनकं च । तेजोलब्धिनिमित्तं च तेजस भवति शातव्यम् ॥ १ ॥ २ कर्मविकारः कर्मणमष्टविधविचित्रकर्मनिष्पन्नम् । स-
र्वेषां शरीराणां कारणभूतं, मुणितव्य ॥ १ ॥

अधुनाऽवगाहनाद्वारमाह—‘तेसिणं भंते !’ इत्यादि सुगमं, नवरं जघन्यपदोत्कृष्टपदयोस्तुल्यश्रुतावपि जघन्यपदादुत्कृष्टपदमधिकमवसातव्यम् ॥ संहननद्वारमाह—तेसिणमित्यादि, तेषां भदन्त ! जीवानां शरीरकाणि किंसंहननानि प्रज्ञप्तानि ?; संहननं नामास्थिनिचयरूपं, तच्च षोढा, तद्यथा—वज्रऋषभनाराचं ऋषभनाराचं नाराचमर्द्धनाराचं कीलिका छेदवर्त्ति च, तत्र वज्रं—कीलिका ऋषभः—परिवेष्टनपट्टः नाराचस्तूभयतो मर्कटबन्धः ततश्च द्वयोरस्त्रोरुभयतो मर्कटबन्धेन बद्धयोः पट्टाकृतिं गच्छता तृतीयेनास्त्रा परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थित्रयभेदि कीलिकाख्यं वज्रनामकमस्थि यत्र भवति तद्वज्रऋषभनाराचसञ्ज्ञं प्रथमं संहननं १, यत्पुनः कीलिकारहितं संहननं तत् ऋषभनाराचं द्वितीयं संहननं २, तथा यत्रास्त्रोर्मर्कटबन्ध एव केवलस्तत्राराचसञ्ज्ञं तृतीयं संहननं ३, यत्र पुनरेकपार्श्वे मर्कटबन्धो द्वितीये च पार्श्वे कीलिका तदर्द्धनाराचं-चतुर्थं संहननं ४, तथा यत्रास्त्रीनि कीलिकामात्रबद्धानि तत्कीलिकाख्यं पञ्चमं संहननं ५, तथा यत्रास्त्रीनि परस्परं छेदेन वर्त्तन्ते न कीलिकामात्रेणापि बन्धस्तत् षष्ठं छेदवर्त्ति, तच्च प्रायो मनुष्यादीनां नित्यं स्नेहाभ्यङ्गादिरूपां परिशीलनामपेक्षते ६, इत्थं षोढा संहननसम्भवे संशयः—तेषां शरीराणि किंसंहननानि प्रज्ञप्तानि ? इति, भगवानाह—गौतम ! छेदवर्त्तिसंहननानि प्रज्ञप्तानि, अयमत्राभिप्रायः—यद्यपि सूक्ष्मपृथिवीकायिकानामस्थ्यभावस्तथाऽप्यौदारिकशरीरिणामस्थ्या-लकेन संहननेन यः शक्तिविशेष उपजायते सोऽप्युपचारात्संहननमिति व्यवह्रियते, शक्तिविशेषश्चात्यन्तमल्पीयान् सूक्ष्मपृथिवीकायिकानामप्यस्त्यौदारिकशरीरित्वात्, जघन्यश्च शक्तिविशेषश्छेदवर्त्तिसंहननविषय इति तेषामपि छेदवर्त्तिसंहननमुक्तम् ॥ गतं संहननद्वारं, सम्प्रति संस्थानद्वारमाह—‘तेसिणं भंते !’ इत्यादि सुगमं, नवरं ‘मसूरकचंद्रसंस्थि’ इति, मसूरकाख्यस्य—धान्यविशेषस्य यच्चन्द्राकृतिदलं स मसूरकचन्द्रस्तद्वदनुसंस्थितानि मसूरकचंद्रसंस्थितानि, अत्रायं भावार्थः—इह जीवानां षट् संस्थानानि, तानि च समचतुरस्त्रादीनि

वक्ष्यमाणलक्षणानि, तेपामाद्यानि पञ्च संस्थानानि मसूरचन्द्रकाकारे न संभवन्ति, तल्लक्षणायोगात्, तत इदं मसूरचन्द्रकाकारं संस्थानं
दृण्डं प्रतिपत्तव्यं, सर्वत्रासंस्थितत्वस्य तल्लक्षणस्य योगात्, जीवानां संस्थानान्तराभावाच्च, आह च मूलटीकाकारः—“संस्थानं म-
सूरचन्द्रकसंस्थितमपि दृण्डं, सर्वत्रासंस्थितत्वेन तल्लक्षणयोगात्, जीवानां संस्थानान्तराभावाच्चे”ति ॥ गतं संस्थानद्वारमधुना कपाय-
द्वारमाह—‘तेसिणं भंते !’ इत्यादि, तेषां भवन्त ! सूक्ष्मपृथ्वीकायिकानां कति कपायाः प्रकृताः ? तत्र कपाया नाम कल्पन्ते—हिंस्यन्ते
परस्परमस्मिन् प्राणिन इति कपः—संसारस्तमयन्ते—गच्छन्त्येभिर्जन्तव इति कपायाः—क्रोधादयः परिणामविशेषाः, तथा चाह—‘गो-
यमे’त्यादि सुगमं, नवरं क्रोधः—अप्रीतिपरिणामः मानो—गर्वपरिणामः माया—निकृतिरूपा लोभो—गच्छेत्लक्षणः, एते च क्रोधादयो-
ऽमीपां मन्दपरिणामतयाऽनुपदर्शितवाशशरीरविकारा एवानाभोगतस्तथा तथैवचिन्त्येण भवन्तः प्रतिपत्तव्याः ॥ गतं कपायद्वारं,
सञ्ज्ञाद्वारमाह—‘तेसिणं’मित्यादि सुगमं, नवरं सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा, सा च द्विधा—ज्ञानरूपाऽनुभवरूपा च, तत्र ज्ञानरूपा मतिश्रुताव-
धिमतःपर्यायकेवलभेदात्पञ्चप्रकारा, तत्र केवलसञ्ज्ञा क्षाधिकी शेषास्तु क्षायोपशमिक्यः, अनुभवसञ्ज्ञा—स्वकृतासातवेदनीयादिकर्म-
विपाकोदयसमुत्था, इह प्रयोजनमनुभवसञ्ज्ञाया, ज्ञानसञ्ज्ञायास्तद्वारेण परिगृहीतत्वात्, तत्राहारसञ्ज्ञा नाम आहाराभिलाषः क्षुद्वे-
दनीयप्रभवः खल्वात्सपरिणामविशेषः, एषा चासातवेदनीयोदयादुपजायते, ‘भयसञ्ज्ञा’ भयवेदनीयोदयजनितत्रासपरिणामरूपा, ‘परि-
ग्रहसञ्ज्ञा’ लोभविपाकोदयसमुत्थमूर्छापरिणामरूपा, ‘मैथुनसञ्ज्ञा’ वेदोदयजनिता मैथुनाभिलाषः, एताश्चतस्रोऽपि मोहनीयोदयप्र-
भवाः, एता अपि सूक्ष्मपृथ्वीकायिकानामव्यक्तरूपाः प्रतिपत्तव्याः ॥ गतं सञ्ज्ञाद्वारमधुना लेख्याद्वारमाह—‘तेसिणं’मित्यादि सुगमं,
नवरं लिख्यति—श्लिष्यते आत्मा कर्मणा सहानयेति लेख्या—कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यादात्मनः शुभाशुभपरिणामः, उक्तं च—“कृष्णादि-

द्रव्यसाचिव्यात्परिणामो य आत्मनः । स्फटिकस्येव तत्रायं, लेश्याशब्दः प्रवर्तते ॥ १ ॥” सा च बोढा, तद्यथा—कृष्णलेश्या नील-
 लेश्या कापोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या च, आसां च स्वरूपं जम्बूफलखादकषट्पुरुषदृष्टान्तैर्नैवावसातव्यम्—“पंधाओ
 परिभट्टा छणुरिसा अडविमज्झयारंमि । जंबूतरुस्स हेट्ठा परोप्परं ते विचिंतेति ॥ १ ॥ निम्मूलखंधंसाला गोच्छे पक्के य पडियस-
 डियाइं । जह् एएसिं मावा तह् लेसाओवि नायव्वा ॥ २ ॥” अमीषां च सूक्ष्मपृथिवीकायिकानामतिसंछिष्टपरिणामत्वादेवेभ्यः सू-
 क्ष्मेष्वनुत्पादाच्चाद्या एव तिस्रः कृष्णनीलकापोतरूपा लेश्याः, न शेषा इति ॥ गतं लेश्याद्वारमिदानीमिन्द्रियद्वारमाह—“तेसिण”मि-
 त्यादि, इन्द्रियं नाम ‘इदु परमैश्वर्ये’ ‘उदितः’ इति नम्, इन्दनादिन्द्रः—आत्मा सर्वोपलब्धिरूपपरमैश्वर्ययोगात् तस्य लिङ्गं—चिह्नम-
 विनाभावमिव इन्द्रियम्, ‘इन्द्रिय’मिति निपातनसूत्राद्भूतनिष्पत्तिः, तत्पञ्चधा, तद्यथा—श्रोत्रेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं जिह्वेन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं
 स्पर्शेन्द्रियं च, एकैकमपि द्विधा—द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियं च, द्रव्येन्द्रियं द्विधा—निर्वृत्तिरूपमुपकरणरूपं च, तत्र निर्वृत्तिर्नाम प्रतिवि-
 शिष्टः संस्थानविशेषः, साऽपि द्विधा—बाह्याऽभ्यन्तरा च, तत्र बाह्या कर्णपटिकादिरूपा, सा च विचित्रा न प्रतिनियतरूपतया निर्देष्टुं
 शक्यते, तथाहि—मनुष्यस्य श्रोत्रे नेत्रयोरुभयपार्श्वतोभाविनी भ्रुवावुपरितनश्रवणबन्धापेक्षया समे, वाजिनो नेत्रयोरुपरि तीक्ष्णं चाग्रभागे
 इत्यादि, अभ्यन्तरा तु निर्बृत्तिः सर्वेषामन्येकरूपा, तामेवाधिकृत्य चामूनि सूत्राणि प्रावर्तिषत—“सोइदिणं भंते ! किसंठाणसंठिए
 पणत्ते ?, गोयमा ! कलंबुयासंठाणसंठिए पणत्ते, चकिंखदिणं भंते ! किसंठाणसंठिए पणत्ते, गोयमा ! मसूरचंदसंठाणसंठिए पणत्ते,

१ पथ. परिभट्टा. षट् पुरुषा अटवीमध्यभागे । जम्बूतोरधस्तात् परस्परं ते विचिन्तयन्ति ॥ १ ॥ निर्मूलं स्कन्धं शाखा प्रशाखा गुच्छान् (छित्त्वा) पक्कानि
 पतितशटितानि (भक्षयाम) । यथैतेषा भावास्तथा लेश्या अपि ज्ञातव्या ॥ २ ॥

घाणिदिए णं भंते ! किसंठाणसंठिए पन्नत्ते ? गोयमा ! अइमुत्तसंठाणसंठिए पन्नत्ते, जिडिंभदिए णं भंते ! किसंठाणसंठिए पन्नत्ते ? गोयमा ! खुरप्पसंठाणसंठिए पन्नत्ते, फासिंदिए णं भंते ! किसंठाणसंठिए पणत्ते ? गोयमा ! नाणासंठाणसंठिए पन्नत्ते ॥” इति, इह स्पर्शनेन्द्रियनिर्वृत्तेः प्रायो न बाह्याभ्यन्तरभेदः, तत्त्वार्थमूलटीकायामनभ्युपगमात्, उपकरणं नाम खड्गस्थानीयाया बाह्यनिर्वृत्तेर्यो खड्गधारास्थानीया स्वच्छतरपुद्गलसमूहात्मिकाऽभ्यन्तरा निर्वृत्तिस्तस्याः शक्तिविशेषः, इदं चोपकरणरूपं द्रव्येन्द्रियमान्तरनिर्वृत्तेः कथञ्चिदर्थान्तरं, शक्तिशक्तिमतोः कथञ्चिद्भेदात्, कथञ्चिद्भेदश्च सत्यामपि तस्यामान्तरनिर्वृत्तौ द्रव्यादिनोपकरणस्योपघातसम्भवात्, तथाहि—सत्यामपि कदम्बपुष्पाद्याकृतिरूपायामान्तरायां निर्वृत्तौ महाकठोरतरघनगर्जितादिना शक्त्युपघाते सति न परिच्छेत्तुमीशते जन्तवः शब्दादिकमिति, भावेन्द्रियमपि द्विधा—लब्धिरुपयोगश्च, तत्र लब्धिः श्रोत्रेन्द्रियादिविषयस्तदावरणक्षयोपशमः, उपयोगः स्वस्वविषये लब्ध्यनुसारेणात्मनः परिच्छेदव्यापारः, तत्र यद्यपि द्रव्यरूपं भावरूपं चेत्यमिन्द्रियमनेकप्रकारं तथाऽपीह बाह्यनिर्वृत्तिरूपमिन्द्रियं पृष्ठमवगन्तव्यं, तदेवाधिकृत्य व्यवहारप्रयुक्तेः, तथाहि—त्रकुलादयः पञ्चेन्द्रिया इव भावेन्द्रियपञ्चकविज्ञानसमन्विता अनुमानतः प्रतीयन्ते तथाऽपि न ते पञ्चेन्द्रिया इति व्यवहियन्ते, बाह्येन्द्रियपञ्चकासम्भवात्, उक्तं च—“पंचेन्द्रिओ उ बजलो नरो व्व सव्व-विसओवलंभाओ । तहवि न भण्णइ पंचिदिउ त्ति बज्झिदियाभावा ॥ १ ॥” ततो द्रव्येन्द्रियमधिकृत्य निर्वचनसूत्रमाह—‘गोयमे’त्यादि सुगमम् ॥ गतमिन्द्रियद्वारमधुना समुद्घातद्वारं, तत्र समुद्घाताः सप्त, तथाथा—वेदनासमुद्घातः १ कषायसमुद्घातः २ मारणसमुद्घातः ३ वैक्रियसमुद्घातः ४ तैजससमुद्घातः ५ आहारकसमुद्घातः ६ केवलिसमुद्घातश्च ७, तत्र वेदनायाः समुद्घातो वेदनासमुद्घातः,

१ पञ्चेन्द्रिय एव बज्जलो नर इव सर्वविषयोपलम्भात् । तथापि न भण्यते पञ्चेन्द्रिय इति बाह्येन्द्रियभावात् ॥ १ ॥

स चासातवेदनीयकर्मश्रयः १, कषायेण-कषायोदयेन समुद्धातः कषायसमुद्धातः, स च कषायचारित्रमोहनीयकर्मश्रयः २, मरणे भवो मारणः, स चासौ समुद्धातश्च मारणसमुद्धातः ३, वैक्रिये प्रारभ्यमाणे समुद्धातो वैक्रियसमुद्धातः, स च वैक्रियशरीरनामकर्मश्रयः ४, (तैजसेन हेतुभूतेन समुद्धातस्तैजससमुद्धातः तैजसशरीरनामकर्मश्रयः) ५, आहारके प्रारभ्यमाणे समुद्धात आहारकसमुद्धातः, स चाहारकशरीरनामकर्मश्रयः ६, केवलानि अन्तर्मुहूर्तभाविपरमपदे समुद्धातः केवलसमुद्धातः ७ । अथ समुद्धात इति कः शब्दार्थः?, उच्यते-समिति-एकीभावे उत्-प्राबल्ये एकीभावेन घातः समुद्धातः, केन सह एकीभावगमनम्? इति चेद्, उच्यते, अर्थाद्वेदनादिभिः, तथाहि-यदा आत्मा वेदनादिसमुद्धातगतो भवति तदा वेदनाद्यनुभवज्ञानपरिणत एव भवति नान्यज्ञानपरिणतः, प्राबल्येन घातः कथम्? इति चेद्, उच्यते, इह वेदनादिसमुद्धातपरिणतो बहून् वेदनीयादिकर्मपुद्गलान् कालान्तरानुभवयोग्यानुदीरणाकरणेनाकृष्योदयावलिकायां प्रक्षिप्यानुभूयानुभूय निर्जरयति, आत्मप्रदेशेभ्यः शातयतीति भावः, तत्र वेदनासमुद्धातगत आत्मा वेदनीयकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, तथाहि-वेदनाकरालितो जीवः स्वप्रदेशाननन्तानन्तकर्मपरमाणुवेष्टितान् शरीराद्बहिरपि विक्षिपति, तैश्च प्रदेशैर्वेदनजनघनादिरन्ध्राणि कर्णस्कन्धाद्यन्तरालानि चापूर्यायामतो विस्तरतश्च शरीरमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्त्तं यावद्वतिष्ठते, तस्मिन्श्चान्तर्मुहूर्त्तं प्रभूतासातवेदनीयकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, कषायसमुद्धातसमुद्धतः कषायाख्यचारित्रमोहनीयकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, तथाहि-कषायोदयसमाकुलो जीवः स्वप्रदेशान् बहिविक्लिष्य तैर्वेदनोदरादिरन्ध्राणि कर्णस्कन्धाद्यन्तरालानि चापूर्यायामविस्तराभ्यां देहमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्य वर्तते, तथाभूतश्च प्रभूतकषायकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, एवं मरणसमुद्धातगत आयुःकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, वैक्रियसमुद्धातगतः पुनर्जीवः स्वप्रदेशान् शरीराद्बहिरिष्काश्य शरीरवि-

कम्भवाहृत्यमानमायामतः सङ्क्षेपयोजनप्रमाणं दण्डं निसृजति, निसृज्य च यथास्थूलान् वैक्रियशरीरानामकर्मपुद्गलान् प्राग्वद्धान् शातयति, तथा चोक्तम्—“वेजव्वियसमुग्धाए णं समोहणइ २ ता संखिजाइं जोयणाइं दण्डं निसिरइ, निसिरित्ता अहावायरे पुगुले परिसोडेइ ” इति, तैजसाहारकसमुद्घातौ वैक्रियसमुद्घातवदवसातव्यौ, केवलं तैजससमुद्घातगततैजसशरीरानामकर्मपुद्गलपरिज्ञातं करोति, आहारकसमुद्घातगत आहारकशरीरानामकर्मपुद्गलपरिज्ञातं करोति, केवलिसमुद्घातसमुद्घतस्तु केवली सदसद्वेदनीयशुभाशुभानामोचनीचैर्गोत्रकर्मपुद्गलपरिज्ञातं (करोति), केवलिसमुद्घातवर्जोः शेषाः पडपि समुद्घाताः प्रत्येकमान्तर्मोहूर्त्तिकाः, केवलिसमुद्घातः पुनरष्टसामयिकः, उक्तं च प्रज्ञापनायाम्—“वेयणासमुग्धाए णं कइसमइए पणत्ते ?, गोयमा ! असंखेजसमइए अंतमुहुत्ते, एवं जाव आहार-गसमुग्धाए ॥ केवलिसमुग्धाए णं भंते ! कइसमइए पणत्ते ?, गोयमा ! अट्समइए पणत्ते ॥” इति, तदेवमनेकसमुद्घातसम्भवे सूक्ष्म-पृथिवीकायिकानां तान् पृच्छति—‘तेसिणं भंते’ इत्यादि सुगमं, नवरं वैक्रियाहारकतैजसकेवलिसमुद्घाताभावो वैक्रियादिलब्ध्यभावात् ॥ गतं समुद्घातद्वारं, सम्प्रति सञ्ज्ञिद्वारमाह—‘ते णं भंते’ इत्यादि, ‘ते’ सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! किं सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनो वा ?, सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा—भूतभवद्वाविभावस्वभावपर्यालोचनं सा विद्यते येषां ते सञ्ज्ञिनः—विशिष्टस्मरणादिरूपमनो-विज्ञानभाज इत्यर्थः, यथोक्तमनोविज्ञानविकला असञ्ज्ञिनः ?; अत्र भगवान्निर्वचनमाह—गौतम ! नो सञ्ज्ञिनः, किन्त्वसञ्ज्ञिनः, वि-शिष्टमनोलब्ध्यभावात्, हेतुवादोपदेशेनापि न सञ्ज्ञिनः, अभिसंधारणपूर्विकायाः करणशक्तेरभावात्, इहासञ्ज्ञिन इत्येव सिद्धे नो सञ्ज्ञिन इति प्रतिषेधः प्रतिषेधप्रधानो विधिरयमिति ज्ञापनार्थः, प्रतिपाद्यस्य प्रकृतिसावयत्वादिति । गतं सञ्ज्ञिद्वारं, वेदनाद्वारमाह—‘ते णं भंते !’ इत्यादि ॥ ‘इत्थिवेयगा’ इति स्त्रियाः वेदो येषां ते स्त्रीवेदकाः, एवं पुरुषवेदका नपुंसकवेदका इत्यपि भावनीयं, तत्र

स्त्रियाः पुंस्यभिलाषः स्त्रीवेदः, पुंसः स्त्रियामभिलाषः पुंवदः, उभयोरप्यभिलापो नपुंसकवेदः, भगवानाह—गौतम ! न स्त्रीवेदका न पुरुषवेदकाः, नपुंसकवेदकाः संमूर्च्छिमत्वात्, 'नारकसंमूर्च्छिमा नपुंसका' इति भगवद्वचनम् ॥ पर्याप्तिद्वारमाह—“तेसि णं भंते” इत्यादि, सुगमं, पर्याप्तिप्रतिपक्षा अपर्याप्तिस्तान्निरूपणार्थमाह—‘तेसि णं भंते !’ इत्यादि पाठसिद्धं, नवरं चतस्रोऽप्यपर्याप्तयः करणापेक्षया द्रष्टव्याः, लब्धपेक्षया त्वैकैव प्राणापानापर्याप्तिः, यस्मादेवमागमः—इह लब्धपर्याप्तका अपि नित्यमादाहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तिपरिसमाप्तावेव त्रियन्ते नार्वाक्, यत आगामिभवायुर्वद्धा त्रियन्ते सर्व एव देहिनः, तच्चाहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तानामेव बन्धमायातीति ॥ सम्प्रति दृष्टिद्वारमाह—‘ते णं भंते !’ इत्यादि सुगमं, नवरं सम्यग्—अविपरीता दृष्टिः—जिनप्रणीतवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिर्येषा ते सम्यग्दृष्टयः, मिथ्या—विपर्यस्ता दृष्टिर्येषां भक्षितहृत्पूरपुरुषस्य सिते पीतप्रतिपत्तिवत् मिथ्यादृष्टयः, एकान्तसम्यग्रूपमिथ्यारूपप्रतिपत्तिविकलाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, निर्वचनसूत्रं—‘गोयमे’त्यादि, सुगमं, नवरं सम्यग्दृष्टित्वप्रतिषेधः सासादनसम्यक्त्वस्यापि तेषामसम्भवात्, सासादनसम्यक्त्ववतां तन्मध्ये उत्पादाभावात्, ते ह्यतिसंक्षिप्तपरिणामाः, सास्वादनसम्यक्त्वपरिणामस्तु मनाक् शुभ इति तन्मध्ये सासादनसम्यक्त्ववतामुत्पादाभावः, अत एव सदा संक्षिप्तपरिणामत्वात्तेषां सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वपरिणामोऽपि न भवति, नापि सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सन् तन्मध्ये उत्पद्यते, “न सम्ममिच्छो कुणइ कालं” इति वचनात् ॥ गतं दृष्टिद्वारमधुना दर्शनद्वारमाह—दर्शनं नाम सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यावबोधः, तच्चतुर्धा, तद्यथा—चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं केवलदर्शनं च, तत्र सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि चक्षुषा दर्शनं—रूपसामान्यपरिच्छेदश्चक्षुर्दर्शनम्, अचक्षुषा—चक्षुर्वर्जेशेषेन्द्रियमनोभिर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनम्, अवधिरव दर्शनं—रूपिसामान्यग्रहणमवधिदर्शनं, केवलमेव दर्शनं—सकलजगद्भावविस्तुसामान्यपरिच्छित्तिरूपं केवलदर्शनं, तत्र किमेयां दर्शनमिति

जिज्ञासुः पृच्छति—‘ते णं भंते’ इत्यादि पाठसिद्धं, नवरमचक्षुर्दर्शनित्वं स्पर्शनेन्द्रियोपेक्षया, शेषदर्शनप्रतिषेधः सुज्ञानः ॥ गतं दर्शन-
द्वारं, ज्ञानद्वारमाह—‘ते णं भंते जीवा’ इत्यादि, अज्ञानत्वं मिथ्यादृष्टत्वात्, तदपि चाज्ञानत्वं मत्यज्ञानश्रुताज्ञानापेक्षया, तथा चाह
—‘नियमा दुष्प्रवृत्तिर्दृष्टा जिनेन जीवानाम् । लब्धिनिमित्तैः करणैः कायेन्द्रियवाग्मनोदृग्भिः ॥ २ ॥’ योगद्वारमाह—‘ते णं भंते’ इत्यादि
यत उक्तम्—‘सर्वनिष्कृष्टो जीवस्य दृष्ट उपयोगः एष वीरेण । सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तानां स च भवति विज्ञेयः ॥ १ ॥ तस्मात्प्रभृति
ज्ञानविद्युद्धिर्दृष्टा जिनेन जीवानाम् । लब्धिनिमित्तैः करणैः कायेन्द्रियवाग्मनोदृग्भिः ॥ २ ॥’ योगद्वारमाह—‘ते णं भंते’ इत्यादि
पाठसिद्धम् ॥ गतं योगद्वारमधुनोपयोगद्वारं, तत्रोपयोगो द्विविधः—साकारोऽनाकारश्च, तत्राकारः—प्रतिवस्तु प्रतिनियतो ग्रहणपरिणामः
“आगारो उ विसेसो” इति वचनात्, सह आकारो यस्य येन वा स साकारो—ज्ञानपञ्चकमज्ञानत्रिकं, यथोक्ताकारविकलोऽनाकारः, स
चक्षुर्दर्शनादिको दर्शनचतुष्टयात्मकः, उक्तं च—“ज्ञानाज्ञाने पञ्च त्रिविकल्पे सोऽष्टया तु साकारः । चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदृग्विषय-
स्त्वनाकारः ॥ १ ॥” तत्र क एषामुपयोगः? इति जिज्ञासुः पृच्छति—‘ते णं भंते!’ इत्यादि निगदसिद्धं, नवरं साकारोपयोगोपयुक्ता
मत्यज्ञानश्रुताज्ञानोपयोगोपेक्षया, अनाकारोपयोगोपयुक्ता अचक्षुर्दर्शनोपयोगोपेक्षयेति ॥ साम्प्रतमाहारद्वारमाह—‘ते णं भंते’ इत्यादि,
‘ते’ सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त । जीवाः किमाहारमाहारयन्ति?, भगवानाह—नौतम । ‘द्रव्यतो’ द्रव्यस्वरूप-
पर्यालोचनायामनन्तप्रादेशिकानि द्रव्याणि, अन्यथा ग्रहणासम्भवात्, न हि सङ्ख्यातप्रदेशात्मका असङ्ख्यातप्रदेशात्मका वा स्कन्धा
जीवस्य ग्रहणप्रायोग्या भवन्ति, क्षेत्रतोऽसङ्ख्यातप्रदेशावगाढानि, कालतोऽन्यतरस्थितिकानि—जघन्यस्थितिकानि मध्यमस्थितिकानि उ-
त्कृष्टस्थितिकानि चेति भावार्थः, स्थितिरिति चाहारयोग्यस्कन्धपरिणामत्वेऽवस्थानं प्रत्येतव्यम्, आह च मूलटीकाकारः—“काल-

तोऽन्यतरस्थितीनि तद्भावावस्थानेन जघन्यादिरूपां स्थितिमधिकृत्येति, भावतो वर्णवन्ति गन्धवन्ति रसवन्ति स्पर्शवन्ति च, प्रति-
परमाण्वैकैकवर्णगन्धरसद्विस्पर्शभावात्, “एवं जहा पणवणाए” इत्यादि, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण यथा प्रज्ञापनायामष्टाविंशतितमे
आहारपदे प्रथमोद्देशके तावद्वक्तव्यं यावत् “सिय तिदिसिं सिय चडदिसिं सिय पंचदिसिं”मिति, तच्चैवम्—“जाइं भावतो वण्णमं-
ताइं आहारेंति ताइं किं एगवण्णाइं आहारेंति जाव पंचवण्णाइं आहारेंति?, गोयमा! ठाणमग्गणं पडुच्च एगवण्णाइंपि आहारेंति
जाव पंचवण्णाइं पि आहारेंति, विहाणमग्गणं पडुच्च कालवण्णाइंपि आहारेंति, जाइं कालवण्णाइंपि
आहारेंति ताइं किं एगगुणकालाइं आहारेंति जाव दसगुणकालाइं आहारेंति संखिजगुणकालाइं असंखेजगुणकालाइं आहारेंति
अणंतगुणकालाइं आहारेंति?, गोयमा! एगगुणकालाइंपि आहारेंति जाव अणंतगुणकालाइंपि आहारेंति एवं जाव सुक्खिज्जाइंपि आ-
हारेंति, एवं गंधतोवि रसतोवि ॥ जाइं भावतो फासमंताइं आहारेंति ताइं किं एगफासाइं आहारेंति जाव अट्ठ-
फासाइं आहारेंति?, गोयमा! ठाणमग्गणं पडुच्च नो एगफासाइं आहारेंति नो दुफासाइं आहारेंति नो तिफासाइंपि आहारेंति चड-
फासाइंपि आहारेंति जाव अट्ठफासाइंपि आहारेंति, विहाणमग्गणं पडुच्च कक्खडाइंपि आहारेंति जाव लुक्खाइंपि आहारेंति ॥ जाइं
फासतो कक्खडाइंपि आहारेंति ताइं किं एगगुणकक्खडाइं आहारेंति जाव अणंतगुणकक्खडाइंपि आहारेंति?, गोयमा! एगगुणकक्ख-
डाइंपि आहारेंति जाव अणंतगुणकक्खडाइंपि आहारेंति, एवं अट्ठवि फासा भाणियन्वा जाव अणंतगुणलुक्खाइंपि आहारेंति ॥ जाइं
भंते! अणंतगुणलुक्खाइं आहारेंति ताइं भंते! किं पुट्ठाइं आहारेंति अपुट्ठाइं आहारेंति?, गोयमा! पुट्ठाइं आहारेंति नो अपुट्ठाइं
आहारेंति, जाइं पुट्ठाइं आहारेंति ताइं भंते! किं ओगाढाइं आहारेंति अणोगाढाइं आहारेंति?, गोयमा! ओगाढाइं आहारेंति नो

अणोगाढां आहारैति, जाइं भंते ! ओगाढां आहारैति ताइं किं अणंतरोगाढां आहारैति परंपरोगाढां आहारैति ?, गोयमा ! अणंतरोगाढां आहारैति नो परंपरोगाढां आहारैति, ताइं भंते ! किं अणूइं आहारैति वायराइं आहारैति ?, गोयमा ! अणूइं पि वायराइं पि आहारैति, जाइं भंते ! अणूइं आहारैति ताइं भंते ! किं उडुं आहारैति अहेवि आहारैति तिरियं आहारैति ?, गोयमा ! उडुं पि आहारैति अहेवि आहारैति तिरियं आहारैति, जाइं भंते ! उडुं पि आहारैति अहेवि आहारैति तिरियं आहारैति, ताइं किं आई आहारैति मज्जे आहारैति पज्जवसाणे आहारैति ?, गोयमा ! आईं पि आहारैति मज्जेवि आहारैति पज्जवसाणे(वि)आहारैति, जाइं भंते ! आईं पि आहारैति जाव पज्जवसाणेवि आहारैति ताइं किं सविसए आहारैति अविसेए आहारैति ?, गोयमा ! सविसए आहारैति नो अविसेए आहारैति, जाइं भंते ! सविसए आहारैति ताइं किं आणुपुण्वि आहारैति अणुपुण्वि आहारैति ?, गोयमा ! आणुपुण्वि आहारैति नो अणुपुण्वि आहारैति, जाइं भंते ! आणुपुण्वि आहारैति ताइं किं तिदिंसिं आहारैति चउदिसिं आहारैति पंचदिसिं आहारैति छदिसिं आहारैति ?, गोयमा ! निव्वाघाएणं छदिसिं, वाघायं पडुच्च सिय तिदिंसिं सिय चउदिसिं(सिय)पंचदिसि-मिति ॥” अस्य व्याख्या—“जाइं भावतो वणमंताइं” इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगम्, भगवानाह—गौतम ! ‘ठाणमगगणं पडुच्च’ति तिष्ठन्ति विशेषा अस्मिन्निति स्थानं—सामान्यमेकवर्णं द्विवर्णं त्रिवर्णमित्यादिरूपं तस्य मार्गेणम्—अन्वेपणं तत्प्रतीत्य, सामान्यचिन्तामाश्रित्येति भावार्थः, एकवर्णान्यपि द्विवर्णान्यपीत्यादि सुगमं, नवरं तेषामनन्तप्रदेशिकानां स्कन्धानामेकवर्णत्वं द्विवर्णत्वमित्यादि व्यवहारनयमता-पेक्षया, निश्चयनयमतापेक्षया त्वनन्तप्रदेशिकस्कन्धोऽल्पीयानपि पञ्चवर्णे एव प्रतिपत्तव्यः, ‘विहाणमगगणं पडुच्च’त्यादि यावद् [विधानं—विशेषः,] विविक्तम्—इतरव्यवच्छिन्नं धानं—पोषणं स्वरूपस्य यत्तत्प्रतीत्य सामान्यचिन्तामाश्रित्येति शेषः, कृष्णो नील इत्यादि प्रति-

नियतो वर्णविशेष इतियावत्, तस्य मार्गेणं तत्प्रतीत्य कालवर्णान्यप्याहारयन्तीत्यादि सुगमं, नवरमेतदपि व्यवहारतः प्रतिपत्तव्यं, नि-
श्चयतः पुनरवश्यं तानि पञ्चवर्णान्येव ॥ ‘जाइं वणतो कालवणाइं’ इत्यादि सुगमं यावदनन्तगुणसुक्किलाइंपि आहारयन्ति, एवं
गन्धरसस्पर्शविषयाण्यपि सूत्राणि भावनीयानि ॥ ‘जाइं भंते ! अणंतगुणलुक्खाइं’ इत्यादि, यानि भदन्त ! अनन्तगुणरूक्षाणि, उपल-
क्षणमेतत्—एकगुणकालादीन्यप्याहारयन्ति तानि, स्पृष्टानि—आत्मप्रदेशस्पर्शविषयाण्याहारयन्ति उतास्पृष्टानि ?, भगवानाह—स्पृष्टानि
नो अस्पृष्टानि, तत्रात्मप्रदेशैः संस्पर्शनमात्मप्रदेशावगाढक्षेत्राद्वहिरपि संभवति ततः प्रश्नयति—‘जाइं भंते ! इत्यादि, यानि भदन्त !
स्पृष्टान्याहारयन्ति तानि किमवगाढानि—आत्मप्रदेशैः सहैकक्षेत्रावस्थायीनि उतानवगाढानि—आत्मप्रदेशावगाढक्षेत्राद्वहिरवस्थितानि ?,
भगवानाह—गौतम ! अवगाढान्याहारयन्ति नानवगाढानि । यानि भदन्त ! अवगाढान्याहारयन्ति तानि किमनन्तरावगाढानि ?, कि-
मुक्तं भवति ?—येष्वात्मप्रदेशेषु यान्यव्यवधानेनावगाढानि तैरात्मप्रदेशैस्तान्येवाहारयन्ति उत परस्परवगाढानि—एकद्वित्राद्यात्मप्रदेशै-
र्व्यवहितानि ?, भगवानाह—गौतम ! अनन्तरावगाढानि न परस्परवगाढानि । यानि भदन्त ! अनन्तरावगाढान्याहारयन्ति तानि
भदन्त ! अनन्तप्रादेशिकानि द्रव्याणि किमणूनि—स्तोकान्याहारयन्ति उत वादराणि—प्रभूतप्रदेशोपचितानि ?, भगवानाह—अणून्यप्या-
हारयन्ति वादराण्यप्याहारयन्ति, इहाणुत्ववादत्वे तेषामेवाहारयोग्यानां स्कन्धानां प्रदेशस्तोकत्वबाहुल्यापेक्षया प्रज्ञापनामूलटीका-
कारेणापि व्याख्याते इत्यस्माभिरपि तथैवाभिहिते । यानि भदन्त ! अणून्यपि आहारयन्ति तानि किमूर्ध्वप्रदेशस्थितान्याहारयन्ति अ-
धस्तिर्यग्वा ?, इहोर्ध्वधस्तिर्यक्त्वं यावति क्षेत्रे सूक्ष्मपृथिवीकायिकोऽवगाढस्तावत्येव क्षेत्रे तदपेक्षया परिभावनीयं, भगवानाह—ऊर्ध्वम-
प्याहारयन्ति—ऊर्ध्वप्रदेशावगाढान्यप्याहारयन्ति, एवमधोऽपि तिर्यगपि । यानि भदन्त ! ऊर्ध्वमप्याहारयन्ति अधोऽप्याहारयन्ति तिर्य-

गत्याहारयन्ति तानि किमादावाहारयन्ति पर्यवसाने आहारयन्ति ? अयमत्राभिप्रायः—सूक्ष्मपृथिवीकायिका ह्यन-
न्तप्रादेशिकानि द्रव्याण्यन्तर्मुहूर्तं कालं यावदुपभोगोचितानि गृह्णन्ति, ततः संशयः—किमुपभोगोचितस्य कालस्यान्तर्मुहूर्तप्रमाणस्यादौ—
प्रथमसमये आहारयन्ति उत मध्ये—मध्यसमयेषु आहोश्चित् पर्यवसाने—पर्यवसानसमये?, भगवानाह—गौतम ! आदावपि मध्येऽपि
पर्यवसानेऽप्याहारयन्ति, किमुक्तं भवति ?—उपभोगोचितकालस्यान्तर्मुहूर्तप्रमाणस्यादिमध्यवसानसमयेऽप्याहारयन्तीति । यानि भदन्त !
आदावपि मध्येऽपि पर्यवसानेऽप्याहारयन्ति तानि भदन्त ! किं स्वविषयानि—स्वोचिताहारयोग्यान्याहारयन्ति उताविषयानि—स्वोचिता-
हारायोग्यान्याहारयन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! स्वविषयाण्याहारयन्ति नो अविषयाणि । यानि भदन्त ! स्वविषयाण्याहारयन्ति तानि
भदन्त ! किमानुपूर्व्याऽऽहारयन्ति अनानुपूर्व्या ?, आनुपूर्वी नाम यथाऽऽसन्नं, तद्विपरीताऽनानुपूर्वी, भगवानाह—गौतम ! आनुपूर्व्या,
सूत्रे द्वितीया तृतीयार्थे वेदितव्या प्राकृतत्वात्, यथाऽऽचाराङ्गे “अगणिं पुट्टा” इत्यत्र, आहारयन्ति, नो अनानुपूर्व्या ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्वा,
यथाऽऽसन्नं नातिक्रम्याहारयन्तीति भावः । यानि भदन्त ! आनुपूर्व्याऽऽहारयन्ति तानि भदन्त ! किं ‘तिदिस्’ति तिस्रो दिशः समा-
हृतास्त्रिदिक् तस्मिन् व्यवस्थितान्याहारयन्ति चतुर्दिशि पञ्चदिशि पङ्क्तिदिशि वा, इह लोकनिष्कटपर्यन्ते जघन्यपदेऽपि [—जीवावगाहक्षेत्रं—]
त्रिदिग्व्यवस्थितमेव प्राप्यते न द्विदिग्व्यवस्थितमेकदिग्व्यवस्थितं वा, अतस्त्रिदिशारभ्य प्रभ्रः कृतः, भगवानाह—गौतम ! ‘निव्वाधाएणं
छद्दिस्’मित्यादि, व्याघातो नामालोकाकाशेन प्रतिस्खलनं व्याघातस्याभावो निर्व्याघातं ‘शब्दप्रथादावव्ययं पूर्वपदार्थे नित्यमव्ययीभाव’
इत्यव्ययीभावः ‘तेन वा तृतीयाया’ इति विकल्पेनाम्भावविधानात् पक्षेऽत्राम्भावः, नियमाद्—अवश्यतया पङ्क्तिदिशि व्यवस्थितानि,
पङ्क्त्यो दिग्भ्य आगतानीति भावः, द्रव्याण्याहारयन्ति, व्याघातं पुनः प्रतीत्य लोकनिष्कटादौ स्यात्कदाचिन्निदिशि—तिसृभ्यो दिग्भ्य

आगतानि, कदाचित् चतसृभ्यः कदाचित्पञ्चभ्यः, काऽत्र भावना ? इति चेदुच्यते—इह लोकनिष्ठे पर्यन्तेऽधस्त्यप्रतराग्नेयकोणावस्थितो यदा सूक्ष्मपृथिवीकायिको वर्तते तदा तस्याधस्तादलोकेन व्याप्तत्वात् अधोदिकपुद्गलाभावः आग्नेयकोणावस्थितत्वात् पूर्वदिकपुद्गलाभावो दक्षिणदिकपुद्गलाभावश्च, एवमधःपूर्वदक्षिणरूपाणां तिसृणां दिशामलोकेन व्यापनात् ता अपास्य या परिशिष्टा ऊर्ध्वाऽपरोत्तरा च दिगव्याहता वर्तते तत आगतान् पुद्गलानाहारयन्ति, यदा पुनः स एव पृथिवीकायिकः पश्चिमां दिशमनुसृत्य वर्तते तदा पूर्वा दिगव्याहता वर्तते तत आगतान् पुद्गलानाहारयति, यदा पुनः स चतुर्दिगागतान् पुद्गलानाहारयति, यदा पुनरूर्ध्वं द्वितीयादिभ्यधिका जाता, द्वे च दिशौ दक्षिणाधस्त्यरूपे अलोकेन व्याहते इति स चतुर्दिगागतान् पुद्गलानाहारयति, यदा पुनरूर्ध्वं द्वितीयादिप्रतरगतपश्चिमदिशमवलम्ब्य तिष्ठति तदाऽधस्त्यापि दिग्भ्यधिका लभ्यते, केवला दक्षिणैवैका पर्यन्तवर्तिनी अलोकेन व्याहतेति पञ्चदिगागतान् पुद्गलानाहारयति । 'वर्णतो' इत्यादि वर्णतः कालनीललोहितहारिद्रशुक्लानि, गन्धतः सुरभिगन्धानि दुरभिगन्धानि वा, रसतस्तिकानि यावन्मधुराणि, स्पर्शतः कर्कशानि यावद्रक्षाणि, तथा तेषामाहार्यमाणानां पुद्गलानां 'पुराणान्' अत्रेतान् वर्णगुणान् गन्धगुणान् रसगुणान् स्पर्शगुणान् 'विपरिणामइत्ता परिपाळइत्ता परिविद्धंसइत्ता' एतानि चत्वार्यपि पदान्येकार्थिकानि विनाशार्थप्रतिपादकानि नानादेशजविनेयानुद्धार्यमुपात्तानि, विनाशः किमित्याह—अन्यान् अपूर्वान् वर्णगुणान् गन्धगुणान् रसगुणान् स्पर्शगुणान् उत्पाद्यात्मशरीरक्षेत्रावगाढान् पुद्गलान् 'सन्वप्पण्याए' सर्वासना—सर्वेरेवासप्रदेशैराहारमाहाररूपान् पुद्गलानाहारयन्ति ॥ गतमाहारद्वारं, साम्प्रतमुपपातद्वारमाह—'ते णं भंते' इत्यादि, ते भदन्त ! सूक्ष्मपृथिवीकायिका जीवाः 'कुतः' केभ्यो जीवेभ्य उद्भूत्योत्पद्यन्ते ?, किं नैरयिकेभ्यः ? इत्यादि प्रतीतं, भगवानाह—गौतम ! नो नैरयिकेभ्य इत्यादि पाठसिद्धं, नवरं देवनैरयिकेभ्य उत्पादप्रतिषेधो देवनैरयिकाणां तथाभवस्वभावतया तन्मध्ये उत्पादासम्भवात्, 'जहा वक्कंतीए' इति, यथा प्रज्ञापनायां व्युत्क्रान्तिपदे तथा

वक्तव्यं, तच्चैवम्—तिर्यग्योनेभ्योऽप्युत्पादः पर्याप्तेभ्योऽपर्याप्तेभ्यो वा केवलमसङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जितेभ्यः, मनुष्येभ्योऽप्यकर्मभूमिजान्तर-
द्वीपजासङ्ख्यातवर्षायुष्ककर्मभूमिजन्यतिरिक्तेभ्यः पर्याप्तेभ्योऽपर्याप्तेभ्यो वेति ॥ गतमुपपातद्वारमधुना स्थितिद्वारमाह—‘तेसि णं भंते !’
इत्यादि सुगमं, नवरं जघन्यपदादुल्लृष्टपदमधिकमवसेयम् ॥ गतं स्थितिद्वारमधुना समुद्धातमधिकृत्य मरणं विचिन्तयिषुरिदमाह—‘ते
णं भंते जीवा’ इत्यादि सुगमम्, उभयथाऽपि मरणसम्भवात् ॥ च्यवनद्वारमाह—‘ते णं भंते जीवा’ इत्यादि, ‘ते’ सूक्ष्मपृष्ठीका-
यिका भदन्त ! जीवा अनन्तरमुद्भूत्य सूक्ष्मपृथिवीकायिकभवादानन्तर्येणोद्भूयेति भावः क्व गच्छन्ति ?—कोत्पद्यन्ते ? , एतेनात्मनो
गमनधर्मकता पर्यायान्तरमधिकृत्योत्पत्तिधर्मकता च प्रतिपादिता, तेन ये सर्वगतमनुत्पत्तिधर्मकं चात्मानं प्रतिपन्नास्ते निरस्ता द्रष्टव्याः,
तथारूपे सत्यात्मनि यथोक्तप्रश्नार्थासम्भवात्, ‘किं नेरइएसु गच्छन्ति’ ? इत्यादि सुप्रतीतं, भगवानाह—‘नो नेरइएसु गच्छन्ति’
इत्यादि पाठसिद्धं ‘जहा वक्कंतीए’ इति, यथा प्रज्ञापनायां व्युत्क्रान्तिपदे च्यवनमुक्तं तथाऽत्रापि वक्तव्यं, तच्चोत्पादवद् भावनीय-
मिति ॥ गतं च्यवनद्वारमधुना गत्यागतिद्वारमाह—‘ते णं भंते जीवा’ इत्यादि, ते भदन्त ! जीवाः ‘कतिगतिकाः ?’ कति गतयो येषां
ते कतिगतिकाः, ‘कत्यागतिकाः ?’ कतिभ्यो गतिभ्य आगतियेषां ते कत्यागतिकाः, भगवानाह—गौतम ! दृयागतिका नरकगतेर्देवगतेश्च
सूक्ष्मेपूत्पादाभावात्, द्विगतिका नरकगतौ देवगतौ च तत् उद्भूतानामुत्पादाभावात्, ‘परीत्ता’ प्रत्येकशरीरिणः, असङ्ख्येया असङ्ख्येय-
लोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् प्रज्ञप्ता मया शेषैश्च तीर्थकङ्किः, अनेन सर्वतीर्थकृतामविसंवादिवचनतामाह, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !
‘से तं सुहुमपुढविक्काइया’ त एते सूक्ष्मपृथिवीकायिका उक्ताः ॥ उक्ताः सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः, अधुना बादरपृथिवीकायिकान-
भिधिसुराह—

से किं तं बायरपुढविक्काइया ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा-सणहबायरपुढविक्काइया य खरबायर-
पुढविक्काइया य (सू० १४ ॥

‘से किं तं’मिल्यादि, अथ के ते बादरपृथिवीकायिकाः ?, सूरिराह-बादरपृथिवीकायिका द्विविधाः प्रक्षप्ताः, तद्यथा-ऋक्षणाबादरपृ-
थिवीकायिकाश्च खरबादरपृथिवीकायिकाश्च-ऋक्षणा नाम चूर्णितलोष्टकल्पा मृदुपृथ्वी तदात्मका जीवा अप्युपचारतः ऋक्षणाः ते च
ते बादरपृथिवीकायिकाश्च ऋक्षणाबादरपृथिवीकायिकाः, अथवा ऋक्षणा चासौ बादरपृथिवी च सा कायः-शरीरं येषां ते ऋ-
क्षणाबादरपृथ्वीकायाः त एव स्वार्थिकेकप्रत्ययविधानात् ऋक्षणाबादरपृथिवीकायिकाः, खरा नाम पृथिवी सङ्घातविशेषं काठिन्यविशेषं
वाऽऽपन्ना तदात्मका जीवा अपि खराः ते च ते बादरपृथिवीकायिकाश्च खरबादरपृथिवीकायिकाः, अथवा पूर्ववत्प्रकारान्तरेण स-
मासः, चशब्दौ स्वागतानेकभेदसूचकौ ॥

से किं तं सणहबायरपुढविक्काइया ?, २ सत्तविहा पणत्ता, तंजहा-कण्हमत्तिया, भेओ जहा
पणवणाए जाव ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा-पज्जत्तागा य अपज्जत्तागा य । तेसि णं
भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरगा पं०, तंजहा-ओरालिए तेयए
कम्मए, तं चेव सव्वं नवरं चत्तारि लेसाओ, अवसेसं जहा सुहुमपुढविक्काइयाणं आहारो जाव
णियमा छद्दिसि, उववातो तिरिक्खजोणियमणुस्सदेवेहिंतो, देवेहिं जाव सोधम्मसाणेहिंतो,
ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वावीसं वाससहस्साइं । ते णं भंते ! जीवा मारणंति यससु-

ग्धाएणं किं समोहया मरंति असमोहता मरंति ? गोयमा ! समोहतावि मरंति असमोहतावि मरंति । ते णं भंते ! जीवा अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं गच्छंति ? कहिं उववज्जंति ?—किं नेरइएसु उववज्जंति ?०, पुच्छा, नो नेरइएसु उववज्जंति तिरिक्खजोणिएसु उववज्जंति मणुस्सेसु उव० नो देवेसु उव०, तं चेव जाव असंखेज्जवासाउवज्जेहिं । ते णं भंते ! जीवा कतिगतिया कतिआगतिया पणत्ता ? गोयमा ! दुगतिया तिआगतिया परित्ता असंखेज्जा य समणाउसो !, से तं बायरपुढ-
विक्काइया । सेत्तं पुढविकाइया ॥ (सू० १५) .

‘से किं त’मिहादि, अथ के ते ऋक्ष्णबादरपृथिवीकायिकाः ? , सूरिराह—ऋक्ष्णबादरपृथिवीकायिकाः सप्तविधाः प्रहस्ताः, तदेव सप्तविधत्वं दर्शयन्ति, तद्यथा—ऋक्ष्णमृत्तिका इत्यादि ‘भेदो भाणियन्वो जहा पणवणाए जाव तत्थ नियमा असंखिज्जा’ इति, भेदो बा-
दरपृथिवीकायिकानां द्विविधानामपि तथा भणितव्यो यथा प्रज्ञापनायां, स च तावद् यावत् “तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति पदं, स चैवम्—किण्डमत्तिया नीलमत्तिया लोहियमत्तिया हालिइमत्तिया सुक्किलमत्तिया पंडुमत्तिया पणगमत्तिया, सेत्तं सण्हवायरपुढवि-
काइया । से किं तं खरवायरपुढविकाइया ? , २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—पुढवी य सक्करा वालुया य उवले सिला य लोणूसे ।
तंवा य तउय सीसय रुप्प सुवणे य वइरे य ॥ १ ॥ हरियाले हिं गुलए मणोसिला सासंजण पवाले । अब्भपडलब्भवालुय वा-
यरकाये मणिविहाणा ॥ २ ॥ गोमेज्जए य रुयए अंके फलिहे य लोहियक्खे य । मरगयमसारगळे सुयमोयगइंदनीले य ॥ ३ ॥
चंदणगेरुयहंसे पुलए सोगंधिए य बोद्धवे । चंदणभवेरुलिए जलकंते सूरकंते य ॥ ४ ॥ जे यावणे तहप्पगारा ते समासतो दुविहा

पणत्ता, तंजहा—पञ्जत्तगा य अपञ्जत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपञ्जत्तगा ते णं असंपन्ना, तत्थ णं जे ते पञ्जत्तगा एएसिणं वण्णादेसेणं
 गंधाएसेणं रसाएसेणं फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाइं संखिजाइं जोगिप्पमुहसयसहस्साइं पञ्जत्तगनिस्साए अपञ्जत्तगा वक्कमंति,
 जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, अस्स व्याख्या—कृष्णमृत्तिका—कृष्णमृत्तिकारूपा, एवं नीललोहितहारिद्रशुक्लभेदा अपि
 वाच्याः, पाण्डुमृत्तिका नाम देशविशेषे या धूलीरूपा सती पाण्डू इति प्रसिद्धा तदासका जीवा अप्यभेदोपचारात्पाण्डुमृत्तिकेत्युक्ताः,
 ‘पणगमत्तिया’ इति नद्यादिपूरप्लाविते देशे नद्यादि पूरेऽपगते यो भूमौ ऋक्ष्णमृदुरूपो जलमलोऽपरपर्यायपक्कः स पनकमृत्तिका त-
 दासका जीवा अप्यभेदोपचारात्पनकमृत्तिकाः, सेत्तमित्यादिनिगमनं सुगमम् ॥ ‘से किं तं’मित्यादि ॥ अथ के ते खरवादरपृथिवी-
 कायिकाः ?, सूरिराह—खरवादरपृथिवीकायिका अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, चत्वारिंशद्भेदा मुख्यतः प्रज्ञप्ता इत्यर्थः, तानेव चत्वारिंशद्भेदा-
 नाह, तंजहा—‘पुढवी’त्यादिगाथाचतुष्टयम् । पृथिवीति ‘भामा सत्यभामावत्’ शुद्धपृथिवी नदीतटभित्त्यादिरूपा ?, चशब्द उत्त-
 रापेक्षया समुच्चये, शर्करा—लघूपलशकलरूपा २, वालुका—सिकता ३, उपलः—दृक्कलुपकरणपरिकर्मणायोग्यः पाषाणः ४, शिला—
 घटनयोग्या देवकुलपीठाद्युपयोगी महान् पाषाणविशेषः ५, लवणं—सामुद्रादि ६, ऊषो यद्वशादूर्ध्वं क्षेत्रम् ७, अयस्ताम्रत्रपुसीसक-
 रूत्यसुवर्णानि—प्रतीतानि १३, वज्रो—हीरकः १४, हरितालहिङ्गुलमनःशिलाः प्रतीताः १७, सासगं—पारदः १८, अञ्जनं सौवीरा-
 ञ्जनादि १९, प्रवालं—विद्रुमः २०, अभ्रपटलं—प्रसिद्धम् २१, अभ्रवालुका—अभ्रपटलमिश्रा वालुकां २२, ‘वायरकाए’ इति वादर-
 पृथिवीकायेऽमी भेदा इति शेषः, ‘मणिविहाणा’ इति चशब्दस्य गम्यमानत्वात् मणिविधानानि च—मणिभेदाश्च वादरपृथिवीकायमे-
 दत्वेन ज्ञातव्याः, तान्येव मणिविधानानि दर्शयति—‘गोमेज्जाए य’ इत्यादि, गोमेज्जकः २३, ‘चः’ समुच्चये, रुचकः २४ अङ्कः २५

स्फटिकः २६ 'चः' पूर्ववत्, लोहिताक्षः २७ मरकतः २८ मसारगल्लः २९ भुजमोचकः ३० इन्द्रनीलश्च ३१ चन्दनः ३२ गैरिकः ३३ हंसगर्भः ३४ पुलकः ३५ सौगन्धिकश्च ३६ चन्द्रप्रभः ३७ वैडूर्यः ३८ जलकान्तः ३९ सूर्यकान्तश्च ४०, तदेवमाद्यया गा-
थया पृथिव्यादयश्चतुर्दश भेदा उक्ताः द्वितीयगाथयाऽष्टौ हरितालादयः तृतीयगाथया गोमेज्जकादयो दश तुर्यगाथयाऽष्टाविति, स-
र्वसङ्ख्यया चत्वारिंशत्, 'जे यावणे तहप्पगारा' इति येऽपि चान्ये तथाप्रकारा मणिभेदाः—पद्मरागादयस्तेऽपि खरवादरपृथिवीका-
थिकत्वेन वेदितव्याः । 'ते समासतो' इत्यादि, ते बादरपृथिवीकाथिकाः 'समासतः' सङ्क्षेपेण द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पर्याप्तका
अपर्याप्तकाश्च, तत्र येऽपर्याप्तकास्ते स्वयोग्याः पर्याप्तीः साकल्येनासंप्राप्ताः अथवाऽसंप्राप्ता इति विशिष्टान् वर्णादीननुपगताः, तथाहि
—वर्णादिभेदविवक्षायाभेदे न शक्यन्ते कृष्णादिना भेदेन व्यपदेशं, किं कारणमिति—चेद्, उच्यते, इह शरीरादिपर्याप्तिषु परिपूर्णोसु
सतीषु बादरणां वर्णादिभेदः संप्रकटो भवति नापरिपूर्णोसु, ते चापर्याप्ता उच्छ्वासपर्याप्त्या अपर्याप्ता एव भ्रियन्ते, ततो न स्पष्टो व-
र्णः, शरीरं च शरीरपर्याप्त्या संजातमिति । 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र ये ते पर्याप्तकाः—परिसमाप्तसमस्तस्वयोग्यपर्याप्तयस्ते—वर्णादे-
भेदात्पञ्च गन्धौ सुरभीतरभेदाह्नौ रसास्तिक्तादयः पञ्च स्पर्शा मृदुकर्कशादयोऽष्टौ, एकैकस्मिंश्च वर्णादौ तारतम्यभेदेनानेकेऽवान्तरभेदाः,
तथाहि—अमरकोकिलकज्जलादिषु तरतमभावात् कृष्णः कृष्णतरः इत्यादिरूपतयाऽनेके कृष्णभेदाः, एवं नीलादिष्वप्यायोऽयं,
तथा गन्धरसस्पर्शेष्वपि, तथा परस्परं वर्णानां संयोगतो धूसरकर्बुरत्वादयोऽनेकसङ्ख्याभेदाः, एवं गन्धादीनामपि परस्परं गन्धादिभिः

समायोगात्, ततो भवन्ति वर्णाद्यादेशैः सहस्राग्रशो भेदाः, 'संखिज्जाइं जोणिप्पमुहसयसहस्साइं'ति सङ्खेयानि योनिप्र-
मुखाणि-योनिद्वाराणि शतसहस्राणि, तथाहि—एकैकस्मिन् वर्णे गन्धे रसे स्पर्शे च संवृता योनिः पृथिवीकायिकानां, सा पुनस्त्रिया-
सचित्ताऽचित्ता मिश्रा च, पुनरेकैका त्रिधा-शीता उष्णा शीतोष्णा, प्रत्येकं तारतम्यभेदादनेकभेदत्वं, केवलमेकवि-
शिष्टवर्णोदियुक्ताः सङ्ख्यातीता अपि स्वस्थाने व्यक्तिभेदेन योनिजातिमधिकृत्यैकैव योनिर्गण्यते, ततः सङ्खेयानि पृथ्वीकायिकानां यो-
निशतसहस्राणि भवन्ति, तानि च सूक्ष्मबादरगतसर्वसङ्ख्याया सप्त, 'पज्जत्तगनिस्साए' इत्यादि, पर्याप्तकनिश्रयाऽपर्याप्तका व्युत्कामन्ति-
उत्पद्यन्ते, कियन्तः? इत्याह-यत्रैकः पर्याप्तकस्तत्र नियमात्तन्निश्रया असङ्खेयाः-सङ्ख्यातीता अपर्याप्तकाः । 'एएसि णं भंते! जीवाण'-
मित्यादिना शरीरावगाहनादिद्वारकलापचिन्तां करोति, सा च पूर्ववत्, तथा चाह—'एवं जो चेव सुहुमपुढविकाइयाणं गमो सो
चेव भाणियव्वो' इति, 'नवर' मित्यादि, नवरमिदं नानात्वं लेश्याद्वारे चतस्रो लेश्या वक्तव्याः, तेजोलेश्याया अपि सम्भवात्, तथाहि
-व्यन्तरादय ईशानान्ता देवा भवनविमानादावतिमूर्च्छयाऽऽसीयरत्नकुण्डलादावप्युत्पद्यन्ते, ते च तेजोलेश्यावन्तोऽपि भवन्ति, यल्ले-
श्यश्च त्रियते अग्रेऽपि तल्लेश्य एवोपजायते "जल्लेसे मरइ तल्लेसे उववज्जाइ" इति वचनात्, ततः कियत्कालमपर्याप्तावस्थायां तेजोले-
श्यावन्तोऽप्यवाप्यन्ते इति चतस्रो वक्तव्याः, आहारो नियमात् षड्दिशि, वादराणां लोकमध्य एवोपपातभावात्, उपपातो देवेभ्यो-
ऽपि, वादरेषु तदुत्पादविधानात्, स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि, देवेभ्योऽप्युत्पादात् त्र्यागतयो, द्विगतयः
पूर्ववत्, एतेऽपि च 'परीत्ता' प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्खेयाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण! हे आयुष्मन्!, 'सेत्त'मित्याद्युपसंहारवाक्यम् ॥ उक्ताः
पृथ्वीकायिकाः, अधुनाऽऽकायिकानभिधिसुरिदमाह—

से किं तं आउक्काइया ? २ दुविहा पणत्ता, तंजहा-सुहुमआउक्काइया य वायरआउक्काइया य, सुहुमआऊ० दुविहा पणत्ता, तंजहा-पज्जत्ता य अपज्जत्ता य । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति सरीरया पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरया पणत्ता, तंजहा-ओरालिए तेयए कम्मए, जहेव सुहुमपुढविक्काइयाणं, णवरं थिबुगसंठिता पणत्ता, सेसं तं चेव जाव दुगतिया दुआगतिया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता । से तं सुहुमंआउक्काइया ॥ (सू० १६)

अथ के तेऽण्कायिकाः ?, सूरिराह-अण्कायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सूक्ष्माण्कायिकाश्च वादराण्कायिकाश्च, तत्र सूक्ष्माः सर्वलोकाव्यापिनो वादरा घनोद्ध्ययादिभावितः, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ । ‘से किं तं सुहुमआउक्काइया ?’ इत्यादि सूक्ष्मपृथिवीकायिकवन्निरवशेषं भावनीयं, नवरमिदं संस्थानद्वारे नानालं, तदेवोपदर्शयति—‘ते सि णं भंते ! जीवाणं सरीरया किं संठिया ?’ इत्यादि पाठसिद्धम् ॥

से किं तं वायरआउक्काइया ? २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा-ओसा हिमे जाव जे यावन्ने तह-प्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा-पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तं चेव सन्वं णवरं थिबुगसंठिता, चत्तारि लेसाओ, आहारो नियमा छविसिं, उववातो तिरिक्खजोणियमणुस्सदेवेहिं, ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसं सत्तवाससहस्साहं, सेसं तं चेव जहा वायरपुढविक्काइया जाव दुगतिया तिआगतिया परित्ता असंखेज्जा पन्नत्ता समणाउसो !, सेत्तं वायरआऊ, सेत्तं आउक्काइया ॥ (सू० १७) ॥

'से किं त'मित्यादि, अथ के ते वादराष्कायिकाः?, सूरिराह—वादराष्कायिका अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—“ओसा हिमे महिया
 जाव तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, यावत्करणादेवं परिपूर्णपाठो द्रष्टव्यः—“करगे हरतणू सुद्धोदए सीओदए खट्टोदए खारोदए
 अंबिलोदए लवणोदए वरुणोदए खीरोदए रसोदए जे यावन्ने तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पजत्तगा य
 अपजत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपजत्तगा एएसिणं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसाएसेणं फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाइं संखिजाइं
 जोणिप्पमुहसयसहस्साइं पजत्तगनिस्साए अपजत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, अस्य व्याख्या—अवश्यायः—
 त्रेहः, हिमं—स्त्यानोदकं, महिका—गर्भमासेषु सूक्ष्मवर्ष, करको—घनोपलः, हरतनुः यो भुवमुद्भिद्य गोधूमाङ्कुरतृणाग्रादिषु बद्धो विन्दु-
 रुपजायते, शुद्धोदकम्—अन्तरिक्षसमुद्भवं नद्यादिगतं वा, तच्च स्पर्शरसादिभेदादनेकभेदं, तदेवानेकभेदत्वं दर्शयति—शीतोदकं—नदीत-
 ङागावटवापीपुष्करिण्यादिषु शीतपरिणामम्, उष्णोदकं—स्वभावत एव कचिन्निर्झरादावुष्णपरिणामं, क्षीरोदकम्—ईषल्लवणपरिणामं
 यथा लाटदेशादौ केषुचिदवटेषु, खट्टोदकम्—ईषदम्लपरिणामम्, आम्लोदकम्—अतीव स्वभावत एवाम्लपरिणामं काञ्जिकवत्, लव-
 णोदकं लवणसमुद्रे, वारुणोदकं वारुणसमुद्रे, क्षीरोदकं क्षीरसमुद्रे, क्षोदोदकमिक्षुरससमुद्रे, रसोदकं पुष्करवरसमुद्रादिषु, येऽपि
 चान्ये तथाप्रकारा रसस्पर्शादिभेदाद् घृतोदकादयो वादराष्कायिकास्ते सर्वे वादराष्कायिकतया प्रतिपत्तव्याः, 'ते समासओ' इत्यादि
 प्राग्वत् नवरं सङ्ख्येयानि योनिप्रमुखाणि शतसहस्राणीत्यत्रापि सप्त वेदितव्यानि । 'तेसि णं भंते ! जीवाणं कइ सरीरगा' ? इत्यादि-
 द्वारकलापचिन्तायामपि वादप्रवृत्तिवीकायिकगमोऽनुगन्तव्यो, नवरं संस्थानद्वारे शरीरकाणि स्तिबुकसंस्थानसंस्थितानि वक्तव्यानि,

स्थितिद्वारे अवन्त्यतः स्थिसिरन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः सप्त वर्गसहस्राणि, शेषं तथैव, उपसंहारमाह—‘सेस’मित्यादि ॥ उक्ता अप्कायिकाः,
सम्प्रसि वनस्पतिकायिकाणाह—

से किं तं वणस्सइकाइया १, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमवणस्सइकाइया य थायरवणस्स-
इकाइया य ॥ (सू० १७) । से किं तं सुहुमवणस्सइकाइया १, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पञ्च-
सगा य अपञ्जस्तगा य तहेव णवरं अणित्थं (संठाण) संठिया, दुगतिया दुआगतिया अप-
रित्ता अणंता, अवसेसं जहा पुढविक्काइयाणं, से तं सुहुमवणस्सइकाइया ॥ (सू० १८) ।

अथ के ते वनस्पतिकायिकाः १, सूरिराह—वनस्पतिकायिका द्विविधाः प्रज्ञाताः, तद्यथा—सूक्ष्मवनस्पतिकायिकाश्च वादरवनस्पति-
कायिका द्विविधाः प्रज्ञाताः—पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च, ‘तेसि णं भंते ! कति सरीरगा’ इत्यादिद्वारकलापचिन्तनं सूक्ष्मपृथिवीकायिकव-
द्भावनीयं, नवरं संस्थानद्वारे ‘सरीरगा अणित्थं संठाणसंठिया पणत्ता’ इति, इत्थं तिष्ठतीति इत्थं न इत्थं स्थमनित्थं स्थम्, अनि-
यत्ताकारमित्यर्थः, तच्च तत्संस्थानं तेन संस्थितानि—अनियतसंस्थानसंस्थितानि, गत्यागतिद्वारसूत्रपर्यन्ते ‘अपरित्ता अणंता पन्नत्ता’ इति
वक्तव्यम्, ‘अपरित्ता’ अप्रत्येकशरीरिणः अनन्तकायिका इत्यर्थः, अत एवानन्ताः प्रज्ञाताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ‘सेस’मित्यादि
उपसंहारवाक्यम् ॥

से किं तं थायरवणस्सइकाइया १, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पत्तेयसरीरथायरवणस्सत्तिकाइया

१ प्रतिपत्ती-
वनस्पति-
भेदौ
सू० १७
सूक्ष्मवन-
स्पतिः
सू० १८

य साधारणसरीरबायरवणस्सइकाइया य ॥ (सू० १९) । से किं तं पत्तेयसरीरबादरवणस्सतिका-
 इया ?, २ इवालसविहा पणत्ता, तंजहा—रुक्खा गुम्मा लता य वल्ली य पव्वगा चेव ।
 तणवलथहरितओसहिजलरुहकुहणा य बोद्धव्वा ॥ १ ॥ से किं तं रुक्खा ?, २ इविहा पणत्ता,
 तंजहा—एगट्टिया य बहुबीया य । से किं तं एगट्टिया ?, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—निंब-
 जंबुजाव पुण्णागणागरुक्खे सीवणिण तथा असोणे य, जे यावणे तहप्पगारा, एतेसि णं मूलांवि अ-
 संखेज्जजीविया, एवं कंदा खंधा तथा साला पवाला पत्ता पत्तेयजीवा पुप्फां अणेगजीवां फला
 एगट्टिया, सेत्तं एगट्टिया । से किं तं बहुबीया ?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—अत्थियेत्तंदुय-
 उंवरकविट्ठे आमलकफणसदाडिमणगोधकांड्वरीयतिलयलडयलोद्धे धवे, जे यावणे तहप्पगारा,
 एतेसि णं मूलांवि असंखेज्जजीविया जाव फला बहुबीया, सेत्तं बहुबीया, सेत्तं रुक्खा,
 एवं जहा पणवणाए तहा भाणियन्वं, जाव जे यावन्ने तहप्पगारा, सेत्तं कुहणा—नाणाविध-
 संठाणा रुक्खाणं एगजीविधा पत्ता । खंधोवि एगजीवो तालसरलनालिएरीणं ॥ १ ॥ ‘जह सगल-
 सरिसवाणं पत्तेयसरीराणं’ गाहा ॥ २ ॥ ‘जह वा तिलसकुलिया’ गाहा ॥ ३ ॥ सेत्तं पत्तेयसरी-
 रबायरवणस्सइकाइया ॥ (सू० २०)

‘से किं तं’मित्यादि, अथ के ते बादरवनस्पतिकायिकाः ?, सूरिराह—बादरवनस्पतिकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—प्रत्येक-

शरीरबादरवनस्पतिकायिकाश्च साधारणशरीरबादरवनस्पतिकायिकाश्च, चशब्दो पूर्ववत् ॥ 'से किं त'मित्यादि, अथ के ते प्रत्येक-
शरीरबादरवनस्पतिकायिकाः ? , सूरिराह-प्रत्येकशरीरबादरवनस्पतिकायिका द्वादशविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा—'रुक्खा' इत्यादि, वृक्षाः-
चूतादयः गुच्छा-वृन्ताकीप्रभृतयः गुल्मानि-नवमालिकाप्रभृतीनि लताः—चम्पकलतादयः, इह येषां रुक्मप्रदेशे विवक्षितोर्ध्वशा-
खाव्यतिरेकेणान्यत् शाखान्तरं तथाविधं परिस्थूरं न निर्गच्छति ते लता इति व्यवहियन्ते, ते च चम्पकादय इति, वह्नयः—कूष्मा-
ण्डीत्रपुपीप्रभृतयः पर्वगा-इक्ष्वादयः वृणानि-कुशजुअकार्जुनादीनि वलयानि-केतकीकदल्यादीनि तेषां हि त्वग् वलयाकारेण
व्यवस्थितेति हरितानि-तन्दुलीयकवस्तुलप्रभृतीनि औपधयः-फलपाकान्ताः ताश्च शाल्यादयः जले रुहन्तीति जलरुहाः—उदका-
वकपनकादयः कुहणा-भूमिस्फोटाभिधानास्ते चायकायप्रभृतयः, 'एवं भेदो भाणियव्वो जहा पन्नवणाए' इत्यादि, 'एवम्' उक्तेन
प्रकारेण बादरप्रत्येकशरीरवनस्पतिकायिकानां भेदो वक्तव्यो यथा प्रज्ञापनायाम्, इह तु ग्रन्थगौरवभयात्त लिख्यते, स च किं या-
वद् वक्तव्यः ? इत्याह—'जह वा तिलसकुलिया' इत्यादि, अस्याश्च गाथाया अयं सम्बन्धः—इह यदि वृक्षादीनां मूलादयः प्रत्येकम-
नेकप्रत्येकशरीरजीवाधिष्ठितास्ततः कथमेकलण्डशरीराकारा उपलभ्यन्ते ? , तत्रेयमुत्तरगाथा—“जह सगलसरिसवाणं सिलेसमिस्साण
वट्टिया वट्ठी । पत्तेयसरीराणं तह होंति सरिरसंधाया ॥ १ ॥” अस्या व्याख्या—यथा सकलसर्पपाणां श्लेषद्रव्यविभि-
श्रितानां वलिता वर्त्तिरकरूपा भवति, अथ च ते सकलसर्पपाः परिपूर्णशरीराः सन्तः पृथक् पृथक् स्वस्वावगाहनयाऽवतिष्ठन्ते,
'तथा' अनयैवोपमया प्रत्येकशरीरिणां जीवानां शरीरसङ्घाताः पृथक्पृथक्स्वस्वावगाहना भवन्ति, इह श्लेषद्रव्यस्थानीयं रागद्वेषो-
पचितं तथाविधं स्वकर्म सकलसर्पपग्रहणं वैवित्त्यप्रतिपत्त्या पृथक्पृथक्स्वस्वावगाहप्रत्येकशरीरवै-

विषयप्रतिपत्त्यर्थम्, अत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह—“जह वा तिलसङ्कुलिया” इत्यादिरधिकृतगाथा, वाशब्दो दृष्टान्तान्तरसूचने, यथा ‘तिलसङ्कुलिका’ तिलप्रधाना पिष्टप्रयी अपूपिका बहुभिस्तिलैर्मिश्रिता सती यथा पृथक्पृथक्स्वखावगाहतिलासिका भवति कथञ्चिदेकरूपा च ‘तथा’ अतयैवोपमया प्रत्येकशरीरिणां जीवानां शरीरसङ्घाताः कथञ्चिदेकरूपाः पृथक्पृथक्स्वखावगाहनाश्च भवन्ति, उपसंहारमाह—‘सेत्त’मित्यादि सुगमम् ॥ सम्प्रति साधारणवनस्पतिकायिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं साहारणसरीरबादरवणस्सइकाइया?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा-आलुए मूलए सिंगबेर हिरिलि सिरिलि सिस्सिरिलि किट्टिया छिरियविरालिया कण्हकंदे वज्जकंदे सूरणकंदे खल्लडे किमिरासि भदे मोत्थारिपेडे हलिदा लोहारी णीहु[ठिहु]थिभु अससकणी सीहकन्नी सीउंढी मूसंढी जे यावणे तहप्पगारा ते समासओ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य । तेसि णं भंते! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता?, गोयमा! तओ सरीरगा पन्नत्ता, तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, तहेव जहा बायरपुढविकाइयाणं, णवरं सरीरोगाहणा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं सातिरेगजोयणसहस्सं, सरीरगा अणित्थंत्थसंठिता, ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साहं, जाव दुगतिया तिआगतिया परित्ता अणंता पणत्ता, सेत्तं बायरवणस्सइकाइया, सेत्तं थावरा ॥ (सू० २१)

‘से किं त’मित्यादि, अथ के ते साधारणशरीरबादरवनस्पतिकायिकाः?, सूरिराह—साधारणशरीरबादरवनस्पतिकायिका अनेक-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ २७ ॥

विधाः प्रकृताः, तद्यथा—‘आलुण्’ इत्यादि, एते आलुकमूलकशृङ्गबेरहिरिलिसिरिलिसिरिलिकट्टिकाक्षीरिकाक्षीरबिलिकालिका-
हणकन्दवज्रकन्दसूरणकन्दखट्वट् (कृमिराशि) भद्रमुस्तापिण्डहरिद्रालौहीस्तुहिस्तिमुअश्वकर्णोसिंहकर्णोसिंहकुण्डीमुखण्डीनामानः साधारण-
वनस्पतिकायिकमेदाः केचिदतिप्रसिद्धत्वात्केचिदेशविशेषात्स्वयमवगन्तव्याः, ‘जे यावण्णे वहप्पगारा’ इति येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः—
एवंप्रकारा अवकपनकसेवालादयस्तेऽपि साधारणशरीरबादरवनस्पतिकायिकाः प्रतिपत्तव्याः, ‘ते समासतो’ इत्यादि, ‘ते’ बादरव-
नस्पतिकायिकाः समासतो द्विविधाः प्रकृताः, तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, ‘जाव सिय संखेज्जा’ इति यावत्करणदेवं परिपूर्णः
पाठो द्रष्टव्यः—“तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं असंपत्ता, तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा तेसि णं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसाएसेणं
फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाइं संखिज्जाइं जोणिप्पमुहसयसहस्साइं पज्जत्तगनिस्साए अपज्जत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ सिय
संखिज्जा सिय असंखेज्जा सिय अणंता” इति, एतत्प्राग्वत्, नवरं यत्रैको बादरपर्याप्तस्तत्र तन्निश्रयाऽपर्याप्ताः कदाचित्संख्येयाः कदा-
चिदसंख्येयाः कदाचिदन्ताः, प्रत्येकतरवः संख्येया असंख्येया वा, साधारणास्तु नियमादन्ता इति भावः । ‘तेसि णं भंते ! कइ-
संरीरगा ?’ इत्यादिद्वारकलापचिन्तनं बादरपृथिवीकायिकवत्, नवरं संस्थानद्वारे नानासंस्थानसंस्थितानीति वक्तव्यम् । अवगाहना-
द्वारे ‘उक्कोसेणं सातिरेणुं जोयणसहस्स’मिति, तच्च सातिरेकं योजनसहस्रमवगाहनानामेकस्य जीवस्य बाह्यद्वीपेषु वल्ल्यादीनां समु-
द्रगोतीर्थेषु च पद्मनालादीनां, तदधिकोच्छ्रयमानानि पद्मानि पृथिवीकायपरिणाम इति वृद्धाः । स्थितिद्वारे उत्कर्षतो दश वर्षसहस्राणि
नक्तव्यानि, गत्यागतिसूत्रानन्तरं ‘अपरीत्ता अणंता’ इति वक्तव्यं, तत्र ‘परीत्ताः’ प्रत्येकशरीरिणोऽसंख्येयाः ‘अपरीत्ताः’ अप्रत्येकशरीरि-

१ प्रतिपत्तौ
साधारण-
बादरवन०
सू० २१

॥ २७ ॥

णोऽनन्ताः प्रहस्ताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—‘सेतं बादरवणस्सइकाइया, सेतं थावरा’ इति सुगमम् ॥
उक्ताः स्वावराः, सम्प्रति त्रसप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं तसा ?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा—तेउक्काइया वाउक्काइया ओराला तसा पाणा ॥ (सू० २२) ।

अथ के ते तसाः ?, सूरिराह—त्रसास्त्रिविधाः प्रहस्ताः, तद्यथा—तेजस्कायिका वायुकायिका औदारिकत्रसाः, तत्र तेजः—अग्निः
कायः—शरीरं येषां ते तेजस्कायास्त एव स्वार्थिकेकप्रत्ययविधानात्तेजस्कायिकाः, वायुः—पवनः स कायो येषां ते वायुकायास्त एव
वायुकायिकाः, उदाराः—स्फारा एव औदारिकाः प्रत्यक्षत एव स्पष्टत्रसत्त्वनिवन्धनाभिसन्धिपूर्वकगतिलिङ्गतयोपलभ्यमानत्वात्,
तत्र तसा द्वीन्द्रियादयः ‘औदारिकत्रसाः’ स्थूरत्रसा इत्यर्थः ॥ तत्र तेजस्कायिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं तेउक्काइया ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमतेउक्काइया य बादरतेउक्काइया य ॥ (सू० २३)

से किं तं सुहुमतेउक्काइया ?, २ जहा सुहुमपुढविक्काइया नवरं सरीरगा सूहकलावसंठिया, एग-

गइया दुआगइआ परित्ता असंखेज्जा पणत्ता, सेसं तं चेव, सेसं सुहुमतेउक्काइया ॥ (सू० २४)

से किं तं बादरतेउक्काइया ?, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—इंगाले जाले सुम्भुरे जाव सूरकं-

तमणिनिस्सिते, जे यावन्ने तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अप-

ज्जत्ता य । तेसिणं भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ?, गोयमा ! तओ सरीरगा पणत्ता,

तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, सेसं तं चेव, सरीरगा सूहकलावसंठिता, तिन्नि लेस्सा, ठिती

जहन्नेणं अंतोमुदुत्तं उक्कोसेणं तिसि राहंदिद्याहं तिरियमणुस्सेहिंतो उववाओ, सेसं तं चेव एग-
गतिया दुआगतिया, परिस्ता असंखेज्जा पणणात्ता, सेसं तेउक्काइया ॥ (सू० २५)
अथ के ते तेजस्कायिकाः?, तेजस्कायिका द्विविधाः प्रकृताः, तथा—सूक्ष्मतेजस्कायिकाश्च बादरतेजस्कायिकाश्च, षण्णदौ पू-
र्ववत् ॥ अथ के ते सूक्ष्मतेजस्कायिकाः?, सूरिराह—सूक्ष्मतेजस्कायिका इत्यादि सूत्रं सर्वं सूक्ष्मप्रथिवीकायिकवद् वक्तव्यं, नवरं
संस्थानद्वारे शरीराणि सूचीकलापसंस्थितानि वक्तव्यानि, च्यवनद्वारेऽनन्तरमुद्धृत्य तिर्यग्गतावेवोत्पद्यन्ते, न मनुष्यगतौ, तेजोवायु-
भ्योऽनन्तरोद्धृतानां मनुष्यगतानुत्पादप्रतिषेधात्, तथा चोक्तम्—“सर्त्तमिमहिनेरइया तेऊ वाऊ अणंतरुव्वद्वा । नवि पावे माणुस्सं
तदेवडसंखाडया सव्वे ॥ १ ॥” गत्यागतिद्वारे द्रयागतयः, तिर्यग्गतेर्मनुष्यगतेश्च तेषूत्पादात्, एकगतयोऽनन्तरमुद्धृत्तानां तिर्यग्गतावेव
गमनात्, शेषं तथैव, उपसंहारवाक्यं ‘सेसं सुहुमतेउक्काइया’ ॥ बादरतेजस्कायिकानाह—अथ के ते बादरतेजस्कायिकाः?,
सूरिराह—बादरतेजस्कायिका अनेकविधाः प्रकृताः, तथा—“इंगाले जाव तत्थ नियमे” इत्यादि यावत्करणादेवं परिपूर्णपाठः—“इं-
गाले जाला मुम्मुरे अब्बी अलाए सुद्धागणी उक्का विज्जू असणि निग्घाए संघरिसससुद्धिए सूरकंतमणिनिस्सिए, जे यावण्णे
तहपंगारा, ते समासतो दुविहा पणणात्ता, तंजहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं असंपत्ता,
तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा एएसिणं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसादेसेणं फासादेसेणं सहस्सगसो विहाणाहं संखिज्जाहं जोणिप्पमुहस-
यसहस्साहं पज्जत्तगनिस्साए अपज्जत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, अस्य व्याख्या—“अङ्कारः”

१ सप्तमीमहीनैरयिका. तेजो वायु अनन्तरोद्धृता. । नैव प्राप्नुवन्ति मानुष्यं तथैवासंख्यायुप. सर्वे ॥ १ ॥

विगतधूमज्वालो जाज्वल्यमानः खदिरादिः, 'ज्वाला' अनलसंबद्धा दीपशिखेत्यन्ये, 'मुसुरः' फुफ्फुकाभौ मस्माभिश्चितोऽग्नि-
 कणरूपः 'अर्चिः' अनलाप्रतिबद्धा ज्वाला, 'अलातम्' उल्मुकं, 'शुद्धाग्निः' अयःपिण्डादौ, 'उल्का' चुडुली 'विद्युत्' प्रतीता, 'अ-
 शनिः' आकाशे पतन्नाग्निमयः कणः, 'निर्घातः' वैक्रियाशनिप्रपातः 'संघर्षसमुत्थितः' अरण्यादिकाष्टनिर्मथनसमुत्थः, 'सूर्यकान्तम-
 ग्निनिश्चितः' सूर्यखरकिरणसंपर्के सूर्यकान्तमणेर्यः समुपजायते, 'जे यावणे तहप्पगारा' इति, येऽपि चान्ये 'तथाप्रकाराः' एवंप्रका-
 रास्तेजस्कायिकास्तेऽपि बादरतेजस्कायिकतया वेदितव्याः, 'ते समासतो' इत्यादि प्राग्वत्, शरीरादिद्वारकलापविन्ताऽपि सूक्ष्मतेज-
 स्कायिकवत्, नवरं स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमुल्कर्षतस्त्रीणि रात्रिन्दिवानि, आहारो यथा बादरपृथ्वीकायिकानां तथा
 वक्तव्यः, उपसंहारमाह—'सेत्तं तेउक्काइया' ॥ उक्तास्तेजस्कायिकाः, सम्प्रति वायुकायिकानाह—

से किं तं वाउक्काइया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमवाउक्काइया य बादरवाउक्काइया य,
 सुहुमवाउक्काइया जहा तेउक्काइया णवरं सरीरा पडागसंठिता एगगतिया दुआगतिया परिन्ता
 असंखिज्जा, सेत्तं सुहुमवाउक्काइया । से किं तं बादरवाउक्काइया?, २ अणेगविधा पणत्ता, तं-
 जहा—पाईणवाए पडीणवाए, एवं जे यावणे तहप्पगारा, ते समासतो. दुविहा पणत्ता, तं-
 जहा—पज्जत्ता य अपलत्ता य । ते सि णं भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता?, गोयसा ! च-
 त्तारि सरीरगा पणत्ता, तंजहा—ओरालिए वेडव्विए तेयए कम्मए, सरीरगा पडागसंठिता,
 चत्तारि समुग्घाता—वेयणासमुग्घाए मारणंतियसमुग्घाए वेडव्वियसमुग्घाए,

आहारो गिन्वाघातेणं छदिसिं वाघायं पडुब सिय चउदिसिं सिय पंभविसिं, उब-
वातो देवमणुयनेरहएसु णत्थि, ठिती जहमेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि बाससहस्साहं, सेसं
तं चैव एगगतिया दुआगइया परिस्ता असंखेज्जा पण्णसा समणाउसो !, सेसं बायरबाऊ, सेसं
बाउक्काइया ॥ (सू० २६)

अथ के ते वायुकायिकाः ? , सूरिराह-वायुकायिका द्विविधाः प्रकृताः, तथा-सूक्ष्मवायुकायिकाश्च वादरवायुकायिकाश्च, च-
शब्दौ प्राग्वत्, तत्र सूक्ष्मवायुकायिकाः सूक्ष्मतेजस्कायिकवद्वक्तव्याः, नवरं संस्थानद्वारे तेषां शरीराणि पताकासंस्थानसंस्थितानि
वक्तव्यानि, शेषं तथैव, वादरवायुकायिका अपि एवं चैव-सूक्ष्मतेजस्कायिकवदेव, नवरं भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, स
वैवम्-“से किं तं बायरवाउक्काइया ? , बायरवाउक्काइया अणेगविहा पणत्ता, तंजहा-पाईणवाए पडीणवाए दाहिणवाए उदीणवाए
उडुवाए अहेवाए तिरियवाए विदिसिवाए वाउवभामे वाउक्कलिया मंडलियावाए गुंजावाए मंझावाए संबट्टगवाए षण-
वाए तणुवाए सुद्धवाए, जे यावणे तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा-पज्जत्तगा य अपजत्तगा य, तत्थ णं जे ते अ-
पजत्तगा ते णं असंपत्ता, तत्थ णं जे ते पजत्तगा एएसिं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसादेसेणं फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाहं सं-
खेज्जाहं जेणिप्पमुहसयसहस्साहं, पजत्तगन्तिस्साए अपजत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, अस्य व्याख्या
—‘पाईणवाए’ इति, यः प्राच्या दिशः समागच्छति वातः स प्राचीनवातः, एवमपचीनो वृक्षिणवात उदीचीनवातश्च वक्तव्यः,
ऊर्ध्वमुदच्छन् यो वाति वातः स ऊर्ध्ववातः, एवमधोवाततिर्यग्वातावपि परिभाषनीयौ, विदिग्वातो यो विदिग्भ्यो वाति, वातो-

द्रुमः—अनवस्थितो वातः, वातोत्कलिका समुद्रस्येव वातस्योत्कलिका वातमण्डलीवात उत्कलिकाभिः प्रचुरतराभिः सम्मिश्रो यो वातः, मण्डलिकावातो मण्डलिकाभिर्मूलत आरभ्य प्रचुरतराभिः सम्मिश्रो यो वातः, गुञ्जावातो यो गुञ्जन्-शब्दं कुर्वन् वाति, झञ्झावातः सवृष्टिः, अशुभनिष्ठुर इत्यन्ये, संवर्तकवातस्तृणादिसंवर्तनस्वभावः, घनवातो घनपरिणामो वातो रत्नप्रभापृथिव्याद्यधोवर्त्सी, तनुवातो—विरलपरिणामो घनवातस्याधःस्थायी, शुद्धवातो मन्दस्तिमितो, वस्तिहत्यादिगत इत्यन्ये, 'ते समासतो' इत्यावि प्राग्वत्, तथा शरीरादिद्वारकलापचिन्तायां शरीरद्वारे चत्वारि शरीराणि औदारिकवैक्रियतैजसकार्मणानि, चत्वारः समुद्रघाताः—वैक्रियवेवृणाकषायमारणान्तिकरूपाः, स्थितिद्वारे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं वक्तव्यमुत्कर्षतल्लीणि वर्षसहस्राणि, आहारो निर्व्याधातेन षड्विंशि, व्याधातं प्रतीत्य स्यान्निविंशि स्याच्चतुर्विंशि स्यात्पञ्चविंशि, लोकनिष्कुटादावपि बादरवातकायस्य सम्भवात्, शेषं सूक्ष्मवातकायवत्, उपसंहारमाह—'सेत्तं वाउक्काइया' इति ॥ उक्ता वातकायिकाः, सम्प्रत्यौदारिकत्रसानाह—

से किं तं ओराला तसा पाणा ?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—बेहंदिया तेहंदिया चउरिंदिया पंचेदिया ॥ (सू० २७)

अथ के ते औदारिकत्रसाः ?, सूरिराह—औदारिकत्रसाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तथा—द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाः, तत्र द्वे स्पर्शनरसनरूपे इन्द्रिये येषां ते द्वीन्द्रियाः, त्रीणि स्पर्शनरसनघ्राणरूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते त्रीन्द्रियाः, चत्वारि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षूरूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते चतुरिन्द्रियाः, पञ्च स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्ररूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः ॥ तत्र द्वीन्द्रियमतिपादनार्थमाह—

से किं तं बेइदिया ? २ अणेगविद्या पणत्ता, तंजहा—पुलाकिमिया जाव समुहलिकत्ता, जे
घावणे तहपगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य । तेसिणं भंते !
जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरगा पणत्ता, तंजहा—ओरालिए तेयए
कम्मए । तेसि णं भंते ! जीवाणं के महालिया सरीरओगाहणा पणत्ता ? जहन्नेणं अंगुलासं-
खेज्जभागं उक्कोसेणं बारसजोयणाइं छेवट्टसंघयणा हुंडसंठिता, चत्तारि कसाया, चत्तारि सा-
ण्णाओ, तिण्णि लेसाओ, दो इंदिया, तओ समुग्घाता—वेयणा कसाया मारणंतिया, नोसन्नी
असन्नी, णपुंसकवेदगा, पंच पज्जत्तीओ, पंच अपज्जत्तीओ, सम्मदिट्ठीवि मिच्छदिट्ठीवि नो सम्म-
मिच्छदिट्ठी, णो ओहिदंसणी णो चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी नो केवलदंसणी । ते णं भंते !
जीवा किं णाणी अण्णाणी ? गोयमा ! णाणीवि अण्णाणीवि, जे णाणी ते नियमा दुण्णाणी, तं-
जहा—आभिणिबोहियणाणी सुयणाणी य, जे अन्नाणी ते नियमा दुअण्णाणी—मतिअण्णाणी
य सुयअण्णाणी य, नो मणजोगी वहजोगी कायजोगी, सागारोवडत्तावि अणागारोवडत्तावि,
आहारो नियमा छहिसिं, उववातो तिरियमणुस्सेसु नेरइयदेवअसंखेज्जवासाउयवज्जेसु, ठिती जह-
न्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बारस संवच्छराणि, समोहतावि मरंति असमोहतावि मरंति, कहिं

गच्छन्ति? नेरइयदेवअसंखेज्जवासाअवज्जेसु गच्छन्ति, दुगतिया दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा,
सेत्तं बेइंदिया ॥ (सू० २८)

‘से किं त’ मित्यादि, अथ के ते द्वीन्द्रियाः?, सूरिराह—द्वीन्द्रिया अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—‘पुलाकिमिया जाव समुद-
लिक्खा’ इति यावत्करणादेवं परिपूर्णपाठो द्रष्टव्यः—‘पुलाकिमिया कुच्छिकिमिया गंडूयलगा गोलोमा नेउरा सोमंगलगा वं-
सीमुहा सूईमुहा गोजलोया जलोया जालायुसा संखा संखणगा खुल्ला वराडा सोत्तिया मोत्तिया कहुयावासा एगतो-
वत्ता दुहतोवत्ता नंदियावत्ता संबुक्का माइवाहा सिप्पिसंपुडा चंदणा समुदलिक्खा इति” अस्य व्याख्या—‘पुलाकिमिया’ नाम
पायुप्रदेशोत्पन्नाः कृमयः ‘कुक्षिकृमयः’ कुक्षिप्रदेशोत्पन्नाः ‘गण्डोयलकाः’ प्रतीताः ‘शङ्खाः’ समुद्रोद्भवास्तेऽपि प्रतीताः ‘शङ्खनकाः’ त
एव लघवः ‘धुल्ला’ धुल्लिकाः ‘खुल्ला’ लघवः शङ्खाः सामुद्रशङ्खाकाराः ‘वराटाः’ कपर्दीः ‘मातुवाहाः’ कोद्रवाकारतया ये कोद्रवा
इति प्रतीताः ‘सिप्पिसंपुडा’ संपुटरूपाः शुक्तयः ‘चन्दनकाः’ अक्षाः, शेषास्तु यथासम्प्रदायं वाच्याः, ‘जे यावण्णे तहप्पगारा’ इति
येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः—एवंप्रकाराः मृतककलेवरसम्भूतकृम्यादयस्ते सर्वे द्वीन्द्रिया ज्ञातव्याः, ‘ते समासतो’ इत्यादि, ते द्वीन्द्रियाः
‘समासतः’ सङ्क्षेपेण द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अपर्याप्ताः पर्याप्ताश्च । शरीरद्वारेऽमीषां त्रीणि शरीराणि—औदारिकं तैजसं कर्मणं
च, अवगाहना जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रा उत्कृष्टा द्वादश योजनानि, संहननद्वारे छेदवर्तिसंहननिनः, अत्र संहननं मुख्य-
मेव द्रष्टव्यम्, अस्थिनिचयभावात्, संस्थानद्वारे हुण्डसंस्थानाः, कषायद्वारे चत्वारः कषायाः, सञ्ज्ञाद्वारे चतस्र आहारादिकाः
सञ्ज्ञाः, लेश्याद्वारे आद्यास्तिस्रो लेश्याः, इन्द्रियद्वारे द्वे इन्द्रिये, तद्यथा—स्पर्शनं रसनं च, समुद्रघातद्वारे त्रयः समुद्रघाताः, त-

यथा-वेदनासमुद्घातः कषायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातश्च, सञ्ज्ञाद्वारे नो सञ्ज्ञानोऽसञ्ज्ञिनः, वेदद्वारे ननुसकवेदाः, संमूर्च्छिमत्वात्, पर्याप्तद्वारे पञ्च पर्याप्तयः पञ्चापर्याप्तयः, दृष्टिद्वारे सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयो वा, न सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, कथम्? इति चेत् उच्यते, इह घण्टाया वादितायां महान् शब्द उपजायते, तत उत्तरकालं हीयमानोऽवसाने लालामात्रं भवति, एवममुना घण्टालालान्यायेन किञ्चित्सास्वादनसम्यक्त्वशेषाः केचिद् द्वीन्द्रियेषु मध्ये उत्पद्यन्ते, ततोऽपर्याप्तावस्थायां कियत्कालं सास्वादनसम्यक्त्वसम्भवात् सम्यग्दृष्टित्वं, शेषकालं मिथ्यादृष्टित्वं तत्र संभवति, तथाभवस्वभावतया तथारूप-परिणामायोगात्, नापि सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सन् तत्रोत्पद्यते 'न सम्ममिच्छो कुण्ड कालं' इति वचनात्, दर्शनद्वारं प्राग्वत्, ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽप्यज्ञानिनोऽपि, तत्र ज्ञानित्वं सास्वादनसम्यक्त्वापेक्षया, ते च ज्ञानिनो नियमाद् द्विज्ञानिनो, मतिश्रुतज्ञानमात्रमावात्, अज्ञानिनोऽपि नियमाद् द्वयज्ञानिनो, मलयज्ञानश्रुतज्ञानमात्रमावात्, योगद्वारे न मनोयोगिनो वाग्योगिनोऽपि काययोगिनोऽपि, उपयोगद्वारं पूर्ववत्, आहारो नियमात् पृष्ठदिशि, त्रसनाड्या एवान्तर्द्वीन्द्रियादीनां भावात्, उपपातो देवनारकासङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जैर्भ्यः शेषतिर्यग्मनुष्येभ्यः, स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो द्वादश वर्षाणि, समवहृतद्वारं प्रागिव, च्यवनद्वारे देवना-रकासङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जितेषु शेषेषु तिर्यग्मनुष्येष्वनन्तरमुद्भूत गमनम्, अत एव गत्यागतिद्वारे द्व्यागतिका द्विगतिकाः तिर्यग्मनुष्यगत्यपेक्षया, 'परीक्षाः' प्रत्येकशरीरिणः, असङ्ख्येया घनीकृतस्य लोकस्य या ऊर्ध्वीय आयता एकप्रादेशिक्यः श्रेणयोऽसङ्ख्येययोजनकोटाकोटीप्रमाणाकाशसूचिगतप्रदेशराशिप्रमाणाः तावत्प्रमाणत्वात्, प्रज्ञप्ताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—'सेतं वेदंदिद्या' ॥

से किं तं तेइंदिया ? २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—ओवइया रोहिणीया हत्थिसोडा, जे यावणे तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तहेव जहा बेइंदियाणं, नवरं सररीगाहणा उक्कोसेणं तिन्नि गाडयाइं, तिन्नि इंदिया, ठिई जहन्नेणं अंतोसु-
हुसं उक्कोसेणं एण्णपणराइंदिया, सेसं तहेव, दुगतिया दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा पणत्ता, से तं तेइंदिया ॥ (सू० २९)

अथ के ते त्रीन्द्रियाः ? , सूरिराह—त्रीन्द्रिया अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—‘भेदो जहा पणवणाए’ भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, स चैवम्—“उवयिया रोहिणिया कुंथूपिवीलिया तउसमिजिया कप्पासट्ठिमिजिया क्षिहिया क्षिगिरा क्षिगिरिडा वाहुया, [ग्रन्थाग्रम् १०९०] पत्तबेटया फलबेटया तेम्बुरुमिजिया तउसमिजिया कप्पासट्ठिमिजिया क्षिहिया क्षिगिरा क्षिगिरिडा वाहुया, [ग्रन्थाग्रम् १०९०] मुरगा सोवत्थिया सुयबेटा इंदकाइया इंदगोवया कोत्थलवाहागं हालाहला पिसुया तसवाइया गोम्ही हत्थिसोडा ॥” इति, एते च केचिदतिप्रतीताः केचिदेशविशेषतोऽवगन्तव्याः, नवरं ‘गोम्ही’ कण्हसियाली, ‘जे यावणे तहप्पगारा’ इति येऽपि चान्ये ‘तथा-प्रकाराः’ एवंप्रकारास्ते सर्वे त्रीन्द्रिया ज्ञातव्याः, ‘ते समासतो’ इत्यादि समस्तमपि सूत्रं द्वीन्द्रियवत्परिभाषनीयं, नवरमवगाहनाद्वारे उत्कर्षतोऽवगाहना त्रीणि गव्यूतानि । इन्द्रियद्वारे त्रीणि इन्द्रियाणि । स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षत एकोनपञ्चाशद् रात्रिन्दिवानि, शेषं तथैव, उपसंहारमाह—‘सेत्तं तेइंदिया ॥’ उक्तास्त्रीन्द्रियाः, सम्प्रति चतुरिन्द्रियप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं चउरिंदिया ? , २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—अंधिया पुत्तिया जाव गोमयकीडा, जे

१ प्रतिपत्तौ
त्रिचतुरि-
न्द्रियाः
सू० २९-
३०
पञ्चेन्द्रियाः
सू० ३१

॥ ३२ ॥

यावणे तहप्पगारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तेसि णं भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ?, गोयमा ! तओ सरीरगा पणत्ता तं चेव, णवरं सरी-
रोगाहणा उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाहं, इंदिया चत्तारि, चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी, ठिती उ-
क्कोसेणं छम्मासा, सेसं जहा तेइंदियाणं जाव असंखेज्जा पणत्ता, से तं चउरिंदिया ॥ (सू० ३०)

अथ के ते चतुरिन्द्रियाः ?, सूरिराह—चतुरिन्द्रिया अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—“अंधिया पुत्तिया मच्छिया मगसिरा
कीडा पर्यंगा टेंकणा कुक्कुदा कुक्कुडा नंदावत्ता क्षिगिरिडा किण्हपत्ता नीलपत्ता लोहियपत्ता हालिइपत्ता सुक्किलपत्ता चित्तपक्खा विचि-
त्तपक्खा ओहंजलिया जलचारिया गंभीरा नीणिया तंतवा अच्छिरोडा अच्छिवेहा सारंगा नेउरा डोला भमरा भरिलि जरला विच्छुया
पत्तविच्छुया छाणविच्छुया जलविच्छुया सेइंगाला कणगा गोमयकीडगा” एते लोकतः प्रत्येतव्याः, ‘जे यावणे तहप्पगारा’ इति,
येऽपि चान्ये ‘तथाप्रकाराः’ एवंप्रकारास्ते सर्वे चतुरिन्द्रिया विज्ञेयाः, ‘ते समासतो’ इत्यादि सकलमपि सूत्रं द्वीन्द्रियवद्भावनीयं,
नवरसवगाहनाद्वारे उत्कर्षतोऽवगाहना चत्तारि गव्यूतानि । इन्द्रियद्वारे स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुर्लक्षणानि चत्तारिन्द्रियाणि । स्थितिद्वारे
उत्कर्षतः स्थितिः षण्मासाः, शेषं तथैव, उपसंहारमाह—‘सेत्तं चउरिंदिया’ । सम्प्रति पञ्चेन्द्रियान् प्रतिपिपादयिषुराह—
से किं तं पंचेदिया ?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—णेरतिया तिरिक्खजोणिया मणुस्सा
देवा ॥ (सू० ३१)

अथ के ते पञ्चेन्द्रियाः ?, सूरिराह—पञ्चेन्द्रियाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरयिकास्तिर्यग्योनिका मनुष्या देवाः, तत्र अयम्—

॥ ३२ ॥

भीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः

इष्टफलं कर्म निर्गतमयं येभ्यस्ते निरया-नरकावासास्तेषु भवा नैरयिकाः, अभ्यात्मादेराकृतिगणत्वादिकण्प्रत्ययः । तिर्यगिति प्राय-स्तिर्यग्लोके योनयस्तिर्यग्योनयस्तत्र जातास्तिर्यग्योनिजाः, यदिवा तिर्यग्योनिका इति शब्दसंस्कारः, तत्र तिर्यगिति प्रायस्तिर्यग्लोके योनयः-उत्पत्तिस्थानानि येषां ते तिर्यग्योनिकाः । मनुरिति मनुष्यस्य सञ्ज्ञा, मनोरपत्यानि मनुष्याः, जातिशब्दोऽयं राजन्या-दिशब्दवत् । दीव्यन्तीति देवाः ॥ तत्र नैरयिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं नेरइया?, २ सत्तंविहा पणत्ता, तंजहा—रयणप्पभापुढविनेरइया जाव अहे सत्तम-पुढविनेरइया, ते समासओ दुविहा पणत्ता, तं०—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य । तेसि णं भंते ! जी-वाणं कति सरीरगा पणत्ता?, गोयमा ! तओ सरीरया पणत्ता, तंजहा—वेडव्विए तेयए क-म्मए । तेसि णं भंते ! जीवाणं केमहालिया सरीरोगाहणा पणत्ता?, गोयमा ! दुविहा सरीरो-गाहणा पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेडव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जो भागो उक्कोसेणं पंचधणुसयाई, तत्थ णं जा सा उत्तरवेडव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जतिभागं उक्कोसेणं धणुसहस्सं । तेसिणं भंते ! जीवाणं सरीरा किं-संघयणी पणत्ता?, गोयमा ! छण्हं संघयणाणं असंघयणी, णेवही णेव छिरा णेव प्हारु णेव संघयणमत्थि, जे पोग्गला अणिट्ठा अकंता अप्पिया असुभा अमणुण्णा अमणामा ते तेसिं संघातत्ताए परिणमंति । तेसि णं भंते ! जीवाणं सरीरा किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा ! दुविहा

पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेडव्विया य, तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा ते हुंइसंठिया, तत्थ णं जे ते उत्तरवेडव्विया तेवि हुंइसंठिता पणत्ता, चत्तारि कसाया चत्तारि सण्णाओ तिणिण लेसाओ पंचंदिया चत्तारि समुग्घाता आइल्ला, समीवि असम्वीवि, नपुंसकवेदा, छप्प-
ज्जत्तीओ छ अपज्जत्तीओ, तिविधा दिट्ठी, तिसि दंसणा, णाणीवि अण्णाणीवि, जे णाणी ते नि-
यमा तिन्नाणी, तंजहा—आभिणिबोहियणाणी सुतणाणी ओहिनानी, जे अण्णाणी ते अत्थेग-
तिया दुअण्णाणी अत्थेगतिया तिअण्णाणी, जे य दुअण्णाणी ते गियमा मइअण्णाणी सुयअ-
ण्णाणी य, जे तिअण्णाणी ते नियमा मतिअण्णाणी य सुयअण्णाणी य विभंगणाणी य, तिविधे
जोगे, दुविहे उवओगे, उदिसिं आहारो, ओसणं कारणं पडुच वणतो कालां जाव आहा-
रमाहारेंति, उववाओ तिरियमणुस्सेसु, ठिती जह्णेणं वसवाससहस्सां उक्कोसेणं तित्तीसं साग-
रोबमां, दुविहा मरंति, उव्वट्टणा भाणियन्वा जतो आगता, णवरि संमुच्छिमेसु पडिसिदो,
दुगतिया दुआगतिया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता समणाउसो !, से तं नेरइया ॥ (सू० ३२)

अथ के ते नैरयिकाः ? सुरिराह—नैरयिकाः सप्तविधाः प्रज्ञाताः, तथा—एतन्प्रभाप्रथिवीनैरयिका यावत्करणात् शर्कराप्रभाप्रथिवी-
नैरयिकाः वालुकाप्रभाप्रथिवीनैरयिकाः पङ्कप्रभाप्रथिवीनैरयिकाः धूस्रप्रभाप्रथिवीनैरयिकाः तमःप्रभाप्रथिवीनैरयिका इति परिग्रहः,
अथःसप्तमप्रथिवीनैरयिकाः 'ते समासतो' इत्यादिपर्याप्तपर्याप्तसूत्रं सुगमम् ॥ शरीरादिद्वारप्रतिपादनार्थमाह—'तेसि णं भंते !' इत्यादि,

सुगमं त्वरं भवप्रत्ययादेव तेषां शरीरं वैक्रियं नौदारिकमिति वैक्रियतैजसकर्मणानि त्रीणि शरीराण्युक्तानि । अवगाहना तेषां द्विधा—
भवधारणीया उत्तरवैकुण्ठिकी च, तत्र यया भवो धार्यते सा भवधारणीया, बहुलवचनात्करणेऽनीयप्रत्ययः, अपरा भवान्तरवैरिनारक-
प्रतिघातनार्थमुत्तरकालं या विचित्ररूपा वैक्रयिकी अवगाहना सा उत्तरवैकुण्ठिकी, तत्र या सा भवधारणीया सा अधन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्ये-
यभागाः, स चोपपातकाले वेदितव्यः, तथाप्रयत्नभावात्, उत्कर्षतः पञ्चधनुःशतानि, इदं चोत्कर्षतः प्रमाणं सप्तमष्टयिवीमधिकृत्य वेदि-
तव्यं, प्रतिष्टुथिवि तूत्कर्षतः प्रमाणं सङ्ग्रहणिटीकातो भावनीयं, तत्र सविस्तरमुक्तत्वात्, उत्तरवैकुण्ठिकी अधन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभागा
न त्वसङ्ख्येयभागाः, तथाप्रयत्नभावात्, उत्कर्षतो धनुःसहस्रमिति, इदमप्युत्कर्षपरिमाणं सप्तमनरकष्टयिवीमधिकृत्य वेदितव्यं, प्रतिष्टु-
थिवि तु सङ्ग्रहणिटीकातः परिभावनीयं, संहननद्वारे 'तेसि णं भंते!' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! पण्णां संहनना-
नामन्यतमेनापि संहननेन तेषां शरीराण्यसंहननानि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, कस्मादसंहननानि ? इति चेद् अत आह—'ने-
वट्ठी' इत्यादि, नैव तेषां शरीराणामस्थीनि, नैवं शिरा—धमनिनाड्यो, नापि स्नायूनि—शेषशिराः, अस्थिनिचयात्मकं च संहननमतोऽ-
स्याद्यभावादसंहननानि शरीराणि, इयमत्र भावना—इह तत्त्ववृत्त्या संहननमस्थिनिचयात्मकं, यत्तु प्रागेकैन्द्रियाणां सेवार्त्तसंहननमभ्य-
धायि तदौदारिकशरीरसम्बन्धमात्रमपेक्ष्यौपचारिकं, देवा अपि यदन्यत्र प्रज्ञापनादौ वज्रसंहननिन उच्यन्ते तेऽपि गौणवृत्त्या, तथा-
हि—इह यादृशी मनुष्यलोके चक्रवर्त्योर्देर्विशिष्टवज्रर्धभनाराचसंहननिनः सकलशेषमनुष्यजनासाधारणा शक्तिः "दोसोला वत्तीसा स-
व्ववलेणं तु संकलनिबद्ध"मित्यादिका, ततोऽधिकतरा देवानां पर्वतोत्पाटनादित्रिपया शक्तिः श्रूयते न च शरीरपरिक्षेश इति तेऽपि व-
ज्रसंहननिन इव वज्रसंहननिन उक्ता न पुनः परमार्थतस्ते संहननिनः, ततो नारकाणामस्थ्यभावात्संहननाभावः, एतेन योऽपरिणतभग-

वत्सिद्धान्तसारो वावदूकः सिद्धान्तवाहुल्यमासनः ख्यापयन्नेवं प्रललाप—“सुते सत्तिविसेसो संघयणमिहऽद्विनिचयो”ति, इति सोऽपा-
कीर्णो द्रष्टव्यः, साक्षादत्रैव सूत्रे अस्थिनिचयासकस्य संहननस्याभिधानात्, अस्यभावे संहननप्रतिषेधादिति । अपरस्त्वाह—नैरयिका-
णामस्यभावे कथं शरीरबन्धोपपत्तिः? नैष दोषः, तथाविधपुद्गलस्कन्धवत् शरीरबन्धोपपत्तेः, अत एवाह—‘जे पोगला अणिट्ठा’
इत्यादि, ये पुद्गलाः ‘अनिट्ठाः’ मनस इच्छामतिक्रान्ताः, तत्र किञ्चित्कमनीयमपि केषाञ्चिदनिष्टं भवति तत आह—न कान्ताः अ-
कान्ता—अकमनीयाः, अत्यन्ताशुभवर्णपितृत्वात्, अत एव न प्रियाः, दर्शनापातकालेऽपि न प्रियबुद्धिमासन्पुत्पादयन्तीति भावः,
‘अशुभाः’ अशुभरसगन्धस्पर्शसकत्वात्, ‘असनोक्षाः’ न मनःप्रह्लादहेतवो, विपाकतो दुःखजनकत्वात्, असनआपाः—न जातुचि-
दपि भोज्यतया जन्तूनां मनांस्याप्रवन्तीति भावः, ते तेषां ‘सङ्घातत्वेन’ तथारूपशरीरपरिणतिभावेन परिणमन्ति । संस्थानद्वारे तेषां
शरीराणि भवधारणीयानि उत्तरवैकुर्विकाणि च हुण्डसंस्थानानि वक्तव्यानि, तथाहि—भवधारणीयानि तेषां शरीराणि भवस्वभावत
एव निर्मूलविलुप्तपक्षोत्पादितसकलप्रीवादिरोमपक्षिशरीरकवदतिबीभत्सहुण्डसंस्थानोपेतानि, यान्यप्युत्तरवैक्रियाणि तानि यद्यपि शु-
भानि वयं विकुर्विष्याम इत्यभिसन्धिना विकुर्वितुमारभन्ते तथाऽपि तानि तेषामत्यन्ताशुभतथाविधनामकर्मोदयतोऽतीवाशुभतराण्युप-
जायन्ते इति तान्यपि हुण्डसंस्थानानि । कषायद्वारं सञ्ज्ञाद्वारं च प्राग्वत्, लेश्याद्वारे आद्यास्तिस्रो लेश्याः, तत्राययोर्द्वयोः पृथिव्योः
कापोतलेश्या, तृतीयस्यां पृथिव्यां केषुचिन्नरकावासेषु कापोतलेश्या शेषेषु नीललेश्या, चतुर्थ्यां नीललेश्या, पञ्चम्यां केषुचिन्नरका-
वासेषु नीललेश्या, शेषेषु कृष्णलेश्या, षष्ठ्यां कृष्णलेश्या, सप्तम्यां परमकृष्णलेश्या, उक्तञ्च व्याख्याप्रज्ञसौ—“काऊ य दोसु तह-

१ कापोती च द्वयोस्तृतीयस्यां मिथ्या नीला चतुर्थ्यां । पञ्चम्यां मिथ्या कृष्णा ततः परमकृष्णा ॥ १ ॥

गाएँ मीसिया नीलिया चउत्थीए पंचमियाए । मीसा कण्हा तत्तो परमकण्हा ॥ १ ॥” इन्द्रियद्वारे पञ्च इन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राण-
 चक्षुःश्रोत्रलक्षणानि । समुद्घातद्वारे चत्वारः समुद्घाताः—वेदनासमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातो मारणान्तिकसमु-
 द्घातश्च । सञ्ज्ञिद्वारे सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनश्च, तत्र ये गर्भव्युत्क्रान्तिकेभ्य उत्पन्नास्ते सञ्ज्ञिन इति व्यपदिश्यन्ते, ये तु संमूर्च्छनजे-
 भ्यस्तेऽसञ्ज्ञिनः, ते च रत्नप्रभायामेवोत्पद्यन्ते न परतः, अनाशयाशुभक्रियाया दारुणाया अप्यनन्तरविपाकिन्या एतावन्मात्रफलत्वात्,
 अत एवाहुर्बुद्धाः—“अस्सन्नी खलु पढमं दोच्चं व सिरीसवा तइय पक्खी । सीहा जंति चउत्थि उरगा पुण पंचमिं पुढविं ॥ १ ॥
 छट्ठं य इत्थियाओ मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं । एसो परमोवाओ बोद्धव्भो नरयपुढवीसु ॥ २ ॥” वेदद्वारे नपुंसकवेदाः ।
 पर्याप्तिद्वारे पञ्च पर्याप्तयः पञ्चापर्याप्तयः । दृष्टिद्वारे त्रिविधदृष्टयोऽपि, तद्यथा—मिथ्यादृष्टयः सम्यग्दृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च, दर्शन-
 द्वारे त्रीणि दर्शनानि, तद्यथा—चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं च । ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽपि अज्ञानिनोऽपि, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमा-
 त्रिज्ञानिनः, तद्यथा—आभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, येऽत्राज्ञानिनस्ते मल्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च,
 एष चात्र भावार्थः—ये नारका असञ्ज्ञिनस्तेऽपर्याप्तावस्थायां द्वयज्ञानिनः पर्याप्तावस्थायां तु त्रयज्ञानिनः सञ्ज्ञिनस्तूभय्यामप्यवस्थायां
 त्रयज्ञानिनः, असञ्ज्ञिभ्यो ह्युत्पद्यमानास्तथावोधमान्यादपर्याप्तावस्थायां नाव्यक्तमप्यवधिमाम्ब्रुवन्तीति । योगोपयोगाहाराद्वाराणि प्रती-
 तानि । उपपातो यथा व्युत्क्रान्तिपदे प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्येभ्योऽसङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जोभ्यो वक्तव्यो,

१ असञ्ज्ञिन. खलु प्रथमा द्वितीया च सरीसृपास्तृतीयां पक्षिणः । सिंहा यान्ति चतुर्थी उरगा. पुनः पञ्चमीं पृथ्वीम् ॥ १ ॥ पक्षीं च स्त्रियः मत्स्या मनुष्याश्च
 सप्तमीं पृथ्वीम् । एष परम उत्पादो बोद्धव्यो नरकपृथ्वीयु ॥ २ ॥

न स्नेहेभ्य इति भावः । स्थितिर्घन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । समुद्रधातमधिकृत्य मरणचिन्ता प्राग्वत् । उद्धर्तनाचिन्ता यथा व्युत्क्रान्तिपदे प्रज्ञापनायां कृता तथा वक्तव्या, अनन्तरमुद्गत्य सञ्ज्ञापञ्चेन्द्रियतिर्यग्येष्वनुष्येष्वसङ्गातवर्षायुष्क-
वर्जितेष्वगच्छन्तीति भावः, अत एव गत्यागतिद्वारे द्वयागतिका द्विरागतिका; 'परीताः' प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञाप्ताः, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—'सेतं नेरइया' ॥ उक्ता नैरयिकाः, सम्प्रति तिर्यकपञ्चेन्द्रियानाह—

से किं तं पंचेदियतिरिक्खजोणिया ? २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—संमुच्छिमपंचेदियतिरिक्ख-
जोणिया य गवभक्कंतिपंचेदियतिरिक्खजोणिया य ॥ (सू० ३३)

अथ के ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका द्विविधाः प्रज्ञाप्ताः, तद्यथा—संमुच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्यो-
निका गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च, तत्र संमूर्च्छनं संमूर्च्छो—गर्भोपपातव्यतिरेकेणैव यः प्राणिनामुत्पादस्तेन निर्धुत्ताः सं-
मूर्च्छिमाः, 'भावादिम' इति इमप्रत्ययः, ते च ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, गर्भे व्युत्क्रान्तिः—उत्प-
त्तिर्येषां यदिवा गर्भाद्—गर्भवशाद् व्युत्क्रान्तिः—निष्क्रमणं येषां ते गर्भव्युत्क्रान्तिकाः, ते च ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चेति विशेष-
णसमाप्तः, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ ॥

से किं तं संमुच्छिमपंचेदियतिरिक्खजोणिया ? २ तिविहा पणत्ता, तंजहा—जलयरा थलयरा
खहयरा ॥ (सू० ३४) । से किं तं जलयरा ? २ पंचविधा पणत्ता, तंजहा—मच्छगा कच्छभा
मगरा गाहा सुसुमारा । से किं तं मच्छा ? एवं जहा पणवणाए जाव जे यावणे तहप्पगारा,

ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति
 सरीरगा पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरया पणत्ता, तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, सरी-
 रोगाहणा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं छेवट्टसंघयणी हुंडसं-
 ठिता, चत्तारि कसाया, सण्णाओवि ४, लेसाओ ५, इंदिया पंच, समुग्घाता तिण्णि णो सण्णी
 असण्णी, णंपुंसकवेदा, पज्जत्तीओ अपज्जत्तीओ य पंच, दो दिट्ठिओ, दो दंसणा, दो नाणा दो
 अन्नाणा, दुविधे जोगे, दुविधे उवओगे, आहारो छदिसिं, उववातो तिरियमणुस्सेहिंतो नो
 देवेहिंतो नो नेरइएहिंतो, तिरिएहिंतो असंखेज्जवासाउवज्जेसु, अकम्मभूमगअंतरदीवगअसंखेज्ज-
 वासाउअवज्जेसु मणुस्सेसु, ठिती जहन्नेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी, मारणंतियसमुग्घातेणं
 दुविहावि मरंति, अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं ? नेरइएसुवि तिरिक्खजोणिएसुवि मणुस्सेसुवि देवे-
 सुवि, नेरइएसु रयणप्पहाए, सेसेसु पडिसेधो, तिरिएसु सव्वेसु उववज्जंति संखेज्जवासाउएसुवि
 असंखेज्जवासाउएसुवि चउप्पएसु पक्खीसुवि मणुस्सेसु सव्वेसु कम्मभूमीसु नो अकम्मभूमीएसु
 अंतरदीवएसुवि संखिज्जवासाउएसुवि असंखिज्जवासाउएसुवि देवेसु जाव वाणमंतरा, चउगइया
 दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा पणत्ता । से तं जलयरसमुच्छिमपंचेदियतिरिक्खा ॥ (सू० ३५)

अथ के ते संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचराः

स्थलचराः खचराः, तत्र जले चरन्तीति जलचराः, एवं स्थलचरा खचरा अपि भावनीयाः ॥ अथ के ते जलचराः?, सूरिराह—जल-
चराः पञ्चविधाः प्रज्ञाताः, तद्यथा—मत्स्याः कच्छपा मकरा प्राहाः शिशुमाराः, ‘एवं भेओ भाणियव्वो जहा पणवणाए जाव सुसुमारा
एगागारा पन्नत्ता’ इति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण मत्स्यादीनां भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, स च तावद् यावत् ‘सिसुमारा’
एगागारा इतिपदं, स चैवम्—‘से किं तं मच्छा?’, मच्छा अणोगविहा पणत्ता, तंजहा—सण्हमच्छा खवल्लमच्छा जुगमच्छा भिन्निभय-
मच्छा हेलियमच्छा मंजरियामच्छा रोहियमच्छा हलीसागारा मोगरावडा वडगरा तिमीतिमिगिलामच्छा तंदुलमच्छा कणिकमच्छा
सिलेच्छियामच्छा लंभणमच्छा पडागा पडागाइपडागा, जे यावण्णे तहप्पगारा, से तं मच्छा । से किं तं कच्छभा?, कच्छभा दुविहा
पणत्ता, तंजहा—अट्टिकच्छभा य मंसलकच्छभा य, से तं गाहा?, गाहा पंचविहा पणत्ता, तंजहा—दिली वेढगा
मुडुगा पुलगा सीमागारा, सेत्तं गाहा । से किं तं मगरा?, मगरा दुविहा पणत्ता, तंजहा—सौंडमगरा य मट्टमगरा य, सेत्तं मगरा ।
से किं तं सुसुमारा?, २ एगागारा पणत्ता, सेत्तं सुसुमारा” इति, एते मत्स्यादिभेदा लोकतोऽवगन्तव्याः, जे यावण्णे तहप्पगारा’
इति, येऽपि चान्ये ‘तथाप्रकाराः’ उक्तप्रकारा मत्स्यादिरूपाः, ते सर्वे जलचरसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका द्रष्टव्याः । ‘ते समासतो’
इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं सुगमं, शरीरादिद्वारकदम्बकमपि चतुरिन्द्रियवद्भावनीयं, नवरमवगाहनाद्वारे जघन्यतोऽवगाहना अङ्गुलासङ्ख्ये-
यभागमात्रा, उत्कर्षतो योजनसहस्रम् । इन्द्रियद्वारे पञ्चेन्द्रियाणि । सञ्चिद्वारे नो सञ्चिन्नोऽसञ्चिन्नः, संमूर्च्छिमतया समनस्कत्वायो-
गात् । उपपातो यथा व्युत्क्रान्तिपदे तथा वक्तव्यः, तिर्यग्मनुष्येभ्योऽसङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्षेभ्यो वाच्य इति भावः । स्थितिर्जघन्यतोऽ-
न्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी । च्यवनद्वारेऽनन्तरमुदृत्य चतसृष्वपि गतिपूतपद्यन्ते, तत्र नरकेषु रत्नप्रभायामेव, तिर्यक्षु सर्वेष्वेव, मनु-

ब्येषु कर्मभूमिजेषु, देवेषु व्यन्तरभवनवासिषु, तदन्येष्वसंख्यायुक्ताभावात्, अत एव गत्यागतिद्वारे चतुर्गतीका द्व्यागतिकाः, 'परीताः' प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण! हे आयुष्मन्! उपसंहारमाह—'सेत्तं संमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिया' ॥ उक्ताः संमुच्छिमजलयरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, सम्प्रति संमुच्छिमस्थलयरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं थलयरसंमुच्छिमपंचेंदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—चउप्पयथलं-
यरसंमुच्छिमपंचेंदियतिरिक्खजोणिया परिसप्पसंसु० ॥ से किं तं थलयरचउप्पयसंसुच्छि-
म०?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—एगखुरा दुखुरा गंडीपया सणफ्फया जाव जे यावणे
तहप्पकारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तओ सरीगा
ओगाहणा जहणेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं ठिती जहणेणं अंतो-
मुहुत्तं उक्कोसेणं चउरासीतिवाससहस्साइं, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया दुआगतिया
परित्ता असंखेज्जा पणत्ता, सेत्तं थलयरचउप्पदसंसु०। से किं तं थलयरपरिसप्पसंसुच्छिमा?, २
दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरगपरिसप्पसंसुच्छिमा भुयगपरिसप्पसंसुच्छिमा। से किं तं उरगप-
रिसप्पसंसुच्छिमा?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—अही अयगरा आसालिया महोरगा ।
से किं तं अही?, अही दुविहा पणत्ता, तंजहा—दब्बीकरा मउलिणो य। से किं तं दब्बी-
करा?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—आसीविंसा जाव से तं दब्बीकरा। से किं तं मउ-

લિણો?, ૨ અણેગવિહા પળ્લત્તા, તંજહા—દિઘ્વા ગોણસા જાવ સે તં મહલિણો, સેત્તં અહીં । સે કિં તં અયગરા?, ૨ ઇગાગારા પળ્લત્તા, સે તં અયગરા । સે કિં તં આસા-
લિયા?, ૨ જહા પળ્લવળાણ, સે તં આસાલિયા । સે કિં તં મહોરગા?, ૨ જહા પળ્લવળાણ, સે તં
મહોરગા । જે યાવળે તહપ્પગારા તે સમાસતો દુવિહા પળ્લત્તા, તંજહા—પલ્લત્તા ય અપલ્લત્તા ય
તં ચેવ, પવરિ સરીરોગાહણા જહન્નેણં અંગુલસ્સડસંલેજ્જં ઉક્કોસેણં જોયળપુહુત્તં, ઠિઈં જહન્નેણં
અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તેવળ્લં વાસસહસ્સાઈં, સેસં જહા જલયરાણં, જાવ ચડગતિયા દુઆગતિયા
પરિત્તા અસંલેજ્જા, સે તં ડરગપરિસપ્પા ॥ સે કિં તં સુયગપરિસપ્પસંમુચ્છિમથલયરા?, ૨ અણેગવિધા
પળ્લત્તા, તંજહા—ગોહા ણહલા જાવ જે યાવલે તહપ્પકારા તે સમાસતો દુવિહા પળ્લત્તા, તં-
જહા—પલ્લત્તા ય અપલ્લત્તા ય, સરીરોગાહણા જહન્નેણં અંગુલાસંલેજ્જં ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં, ઠિત્તી
ઉક્કોસેણં ઘાયાલીસં વાસસહસ્સાઈં સેસં જહા જલયરાણં જાવ ચડગતિયા દુઆગતિયા પરિત્તા
અસંલેજ્જા પળ્લત્તા, સે તં સુયપરિસપ્પસંમુચ્છિમા, સે તં થલયરા ॥ સે કિં તં લ્હયરા?, ૨ ચડ-
વિહા પળ્લત્તા, તંજહા—ચમ્મપક્કલી લોમપક્કલી સમુગ્ગપક્કલી ચિત્તપક્કલી । સે કિં તં ચમ્મ-
પક્કલી?, ૨ અણેગવિધા પળ્લત્તા, તંજહા—વગ્ગુલી જાવ જે યાવલે તહપ્પગારા, સે તં ચમ્મપક્કલી ।
સે કિં તં લોમપક્કલી?, ૨ અણેગવિહા પળ્લત્તા, તંજહા—ઢંકા કંકા જે યાવલે તહપ્પકારા, સે

तं लोमपक्खी । से किं तं समुग्गपक्खी ?, २ एगागारा पणत्ता जहा पणवणाए, एवं वितत-
पक्खी जाव जे यावन्ने तहप्पगारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता
य, णाणत्तं सरीरोगाहणा जहं अंगुं असं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं ठिती उक्कोसेणं यावत्तारिं
वाससहस्साइं, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया दुआगतिया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता,
से तं खयरसंमुच्छिमतिरिक्खजोणिया, सेतं संमुच्छिमपंचंदियतिरिक्खजोणिया ॥ (सू० ३६)

अथ के ते संमूर्च्छिमस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—चतुष्प-
दस्थलचरसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च परिसर्पस्थलचरसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च, तत्र चत्वारि पदानि येषां ते चतुष्पदाः—
अश्वादयः ते च ते स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चतुष्पदस्थलचरसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, उरसा भुजाभ्यां वा परिसर्प-
न्तीति परिसर्पाः—अहिनकुलादयस्ततः पूर्ववत्समासः, चशब्दौ स्वस्वगतानेकभेदसूचकौ, तदेवानेकविधत्वं क्रमेण प्रतिपिपादयिषुराह—
अथ के ते चतुष्पदस्थलचरसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—चतुष्पदस्थलचरसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चतुर्विधाः
प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—‘जहा पणवणाए’ इति, यथा प्रज्ञापनायां प्रज्ञापनाख्ये प्रथमे पदे भेदास्तथा वक्तव्या यावत् ‘ते समासतो दु-
विहा पणत्ता’ इत्यादि, ते चैवम्—“एगखुरा दुखुरा गंडीपया सणप्फया । से किं तं एगखुरा ?, एगखुरा अणेगविहा पणत्ता, तं-
जहा—अस्सा अस्सतरा घोडा गद्धभा गोरखुरा कंदलगा सिरिकंदलगा आवत्ता जे यावण्णे तहप्पगारा, सेत्तं एगखुरा । से किं तं दु-
खुरा ?, दुखुरा अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—उट्ठा गोणा गवया महिसा संवरा वराहा अजा एलगा रुरू सरभा चमरी कुरंगा गोक-

णमार्हं, सेतं दुसुरा । से किं तं गंडीपया ?, गंडीपया अणेनविद्या पणत्ता, तंजहा—हृदी इतिपूयणा मंजुणहृदी स्वागा गंडा, जे यावणे तहृप्पगारा, सेतं गंडीपया । से किं तं सणप्फया ?, २ अणेगमिदा पणत्ता, तंजहा—सीहा वग्घा शीविद्या अच्छा तरच्छा परस्सरा सीयाला सुणगा कोकंतिआ ससगा चित्तगा चित्तलगा, जे यावणे तहृप्पकारा ॥” इति, तत्र प्रतिपदमेकः नुरो येपां ते एकसुराः—अन्नादयः, प्रतिपादं द्वौ सुरौ—शक्रौ येपा ते द्विसुरा—उद्रूदयः, तथा च तेपामेकस्मिन् पादे द्वौ शक्रौ दृश्येते, गण्डीव पदं येपां ते गण्डीपदाः—हस्त्यादयः, सनखानि—शीर्षनखपरिकलितानि पदानि येपां ते सनखपदाः—आदयः, प्राकृतत्वाच्च ‘सणप्फया’ इति सूत्रे निर्देशः, अन्नादयस्त्वेतद्भेदाः केचिदतिप्रसिद्धत्वात्स्वयमन्ये च लोफ्तो वेदितव्याः, नवरं सनखपदाधिकारे द्वीपकाः—चित्रका अच्छाः—ऋक्षाः परासराः—सरमाः कोकान्तिका—लोमठिकाः चित्ता चित्तलगा आरण्यजीवविशेषाः, शेषास्तु सिंहव्याघ्रतरक्षश्चगालशुन-ककोलशुनशशकाः प्रतीताः, ‘ते समासतो’ इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं शरीरादिद्वारकलापसूत्रं च जलचरवद्भावीयं, नवरमवगाहना-द्वारे जघन्यतोऽवगाहना अङ्गुलासङ्ख्येयभागप्रमाणा उदकृष्टा गव्यूतपृथक्त्वं स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतश्चतुरङ्गीति वर्षसहस्राणि, शेषं तथैव, उपसंहारमाह—‘सेतं चउप्पयथलयरसंमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोगिया’ ॥ अथ के ते परिसर्पस्थलचर-संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, २ द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा—‘एवं भेदो भाणियब्बो’ इति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण यथा प्रज्ञा-पनायां तथा भेदो वक्तव्यो यावत् ‘पज्जत्ता य अपज्जत्ता य’ स चैवम्—‘तंजहा—उरपरिसप्पथलयरसंमुच्छिमपञ्चेन्द्रियतिरिक्खजो-गिया य भुयपरिसप्पथलयरसंमुच्छिमपञ्चिंदियतिरिक्खजोगिया य ।’ सुगमं, नवरम् उरसा परिसर्पन्तीत्युरःपरिसर्पाः—सर्पादयः, भुजाभ्यां परिसर्पन्तीति भुजपरिसर्पा—नकुलादयः, शेषपदसमासः प्राग्वत्, “से किं तं उरपरिसप्पथलयरसंमुच्छिमपञ्चिंदियतिरि-

ક્ષેત્રજોનિયા ? , ઊરપરિસપ્થલયરસંમુચ્છિમપચ્ચિદિયતિરિક્ષજોનિયા ચંડવિવિહા પન્નત્તા, તંજહા—અહીં અયગરા આસાલિયા મહો-
 રગા । સે કિં તં અહીં ? , અહીં દુવિહા પણત્તા, તંજહા—દન્વીકરા ય મડલિનો ય । સે કિં તં દન્વીકરા ? , દન્વીકરા અણેગવિહા
 પન્નત્તા, તંજહા—આસીવિસા દિદ્દીવિસા ઊગવિસા ભોગવિસા તયાવિસા લાલાવિસા નિસ્સાસવિસા કણહસપ્પા સેયસપ્પા કાકોદરા
 દુન્ભપુપ્પા કોલાહા સેલેસિદા, જે યાવણે તહપ્પગારા, સેત્તં અહીં । સે કિં તં અયગરા ? , અયગરા ઇગાગારા પન્નત્તા, સેત્તં અય-
 ગરા । સે કિં તં આસાલિયા ? , કહિં નં મંતે ! આસાલિગા સંમુચ્છહ ? , ગોયમા ! અંતો મણુસસેત્તે અડ્ઢાહ્લેસુ દીવેસુ નિન્વાધાણં
 પન્નરસસુ કમ્મભૂમીસુ, વાધાયં પહુષ્ણ પંચસુ મહાવિદેહેસુ ચક્કવટ્ટિલંધાવારેસુ બલદેવલંધાવારેસુ મંડલિયલંધાવા-
 રેસુ મહામણ્ડલિયલંધાવારેસુ ગામનિવેસેસુ નગરનિવેસેસુ લેહનિવેસેસુ કવ્વહં મંડનિવેસેસુ દોળમુહનિવેસેસુ પટ્ટનિવેસેસુ આગર-
 નિવેસેસુ આસમનિવેસેસુ રાયહાણિનિવેસેસુ, ઇણસિ નં ચેવ વિનાસેસુ, ઇત્થ નં આસાલિયા સંમુચ્છહ, જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલેહ-
 ભાગમિત્તાણ ઓગાહણાણ, ઉક્કોસેણં વારસ જોયણાહં, તદાણુરૂવં ચ નં વિક્કલંભવાહલ્લેણં મૂમિં દાલિત્તા સંમુચ્છહ, અસણી મિચ્છ-
 દિદ્દી અન્નાણી અંતોમુહુત્તદ્ધાડયા ચેવ કાલં કરેહ, સેત્તં આસાલિયા । સે કિં તં મહોરગા ? , મહોરગા અણેગવિહા પણત્તા, તંજહા—
 અત્થેગઈયા અંગુલંપિ અંગુલપુહુત્તિયાવિ વિહલ્થિપિ વિહલ્થિપુહુત્તિયાવિ રયણંપિ રયણિપુહુત્તિયાવિ કુચ્છિપિ કુચ્છિપુહુત્તિયાવિ
 ધણુંહંપિ ધણુહુહુત્તિયાવિ ગાડયંપિ ગાડયપુહુત્તિયાવિ જોયણંપિ જોયણપુહુત્તિયાવિ જોયણસયંપિ જોયણસયપુહુત્તિયાવિ, તે નં થલે
 જાયા જલેડવિ ચરંતિ થલેડવિ ચરંતિ, તે નલ્થિ હં વાહિરેસુ દીવસમુદેસુ હવંતિ, જે યાવણે તહપ્પગારા, સેત્તં મહોરગા ।” ઇતિ ।
 અસ્ય વિષમપદવ્યાખ્યા—“દન્વીકરા ય મડલિનો ય” ઇતિ, દન્વીવ દર્વી—ફળા તત્કરણશીલા દર્વીકરા; મુકુલં—ફળાવિરહયોગ્યા

शरीरावयवविशेषाकृतिः सा विद्यते येषां ते मुकुलिनः—स्फटाकरणशक्तिविकला इत्यर्थः, अत्रापि चशब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ, ‘आसीविसा’ इत्यादि, आस्यो—दंष्ट्रास्तासु विषं येषां ते आसीविषाः, उक्तं च—“आसी दाढा तगयविसाऽऽसीविसा मुण्येयन्वा” इति, दृष्टौ विषं येषां ते दृष्टिविषाः, उग्रं विषं येषां ते उग्रविषाः, भोगः—शरीरं तत्र सर्वत्र विषं येषां ते भोगविषाः, त्वचि विषं येषां ते त्वग्विषाः, प्राकृतत्वाच्च ‘तयाविसा’ इतिपाठः, लाला—मुखात् श्रावस्तत्र विषं येषां ते लालाविषाः, निश्वासे विषं येषां ते निश्वासविषाः कृष्णसर्पादयो जातिभेदा लोकतः प्रत्येतव्याः । ‘से किं तं आसालिगा’ इत्यादि, अथ का सा आसालिगा ?, एवं शिष्येण प्रश्ने कृते सति सूत्रकृद् यदेवासालिकाप्रतिपादकं गौतमप्रभगवन्निर्वचनरूपं सूत्रमस्ति तदेवागमबहुमानतः पठति—‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! परमकल्याणयोगिन् ! आसालिगा संमूर्छति, एषा हि गर्भजा न भवति किन्तु संमूर्च्छिमैव तत उक्तं संमूर्छति, भगवानाह—गौतम ! अन्तः—मध्ये मनुष्यक्षेत्रस्य न बहिः, एतावता मनुष्यक्षेत्राद्वहिरस्या उत्पादो न भवतीति प्रतिपादितं, तत्रापि मनुष्यक्षेत्रे सर्वत्र न भवति किन्तु अर्द्धतृतीयेषु द्वीपेषु, अर्द्धं तृतीयं येषां तेऽर्द्धतृतीयाः, अवयवेन विग्रहः समुद्रायः समासार्थः तेषु, एतावता लवणसमुद्रे कालसमुद्रे वा न भवतीत्यावेदितं, ‘निर्व्याघातेन’ व्याघातस्याभावो निर्व्याघातं तेन, यदि पञ्चसु भरतेषु पञ्चसैरावतेषु सुषमसुषमादिरूपोऽतिदुष्पमादिरूपश्च कालो व्याघातहेतुत्वाद् व्याघातो न भवति तदा पञ्चदशसु कर्मभूमिषु संमूर्च्छति, व्याघातं प्रतीत्य, किमुक्तं भवति ?—यदि पञ्चसु भरतेषु पञ्चसैरावतेषु यथोक्तरूपो व्याघातो भवति ततः पञ्चसु महाविदेहेषु संमूर्च्छति, एतावता त्रिशल्यकर्मभूमिषु नोपजायत इति प्रतिपादितं, पञ्चदशसु कर्मभूमिषु पञ्चसु महाविदेहेषु सर्वत्र न संमूर्च्छति किन्तु चक्रवर्तिस्कन्धावारेषु बलदेवस्कन्धावारेषु वासुदेवस्कन्धावारेषु माण्डलिकः—सामान्यराजाऽल्पवर्द्धिकः,

महामाण्डलिकः स एवानेकदेशाधिपतिस्तत्स्कन्धावारेषु, ग्रामनिवेशेषु इत्यादि, ग्रसति बुद्ध्यादीन् गुणानिति यदिवा गम्यः शास्त्रप्र-
सिद्धानामष्टादशानां कारणास्मिति ग्रामः, निगमः—प्रभूततरवणिग्वर्गावासः, पांसुप्राकारनिबद्धं खेटं, क्षुल्लप्राकारवेष्टितं कर्वटम्, अर्द्ध-
तृतीयगव्यूतान्तर्ग्रामरहितं मडम्बं 'पट्टण'ति पट्टनं पत्तनं वा, उभयत्रापि प्राकृतत्वेन निर्देशस्य समानत्वात्, तत्र यन्नौभिरेव गम्यं
तत्पट्टनं यत्पुनः शकटैर्घोटैर्कैर्नौभिर्वा गम्यं तत्पत्तनं यथा भरुकच्छम्, उक्तं च—“पत्तनं शकटैर्गम्यं, घोटैर्कैर्नौभिरेव च । नौ-
भिरेव तु यद्गम्यं, पट्टनं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥” द्रोणमुलं—प्रायेण जलनिर्गमप्रवेशम्, आकरो—हिरण्याकरादिः आश्रमः—तापसावसथो-
पलक्षित आश्रयः, संबाधो—यात्रासमागतप्रभूतजननिवेशः, राजधानी—राजाधिष्ठानं नगरम्, 'एएसि ण' मित्यादि, एतेषां चक्रवर्त्ति-
स्कन्धावारादीनामेव विनाशेषूपस्थितेषु 'एत्थ णं'ति एतेषु चक्रवर्त्तिस्कन्धावारादिषु स्थानेष्वासारिका संमूर्च्छति, सा च जघन्यतोऽ-
ङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रयाऽवगाहनया समुत्तिष्ठतीति योगः, एतच्चोत्पादग्रथमसमये वेदितव्यम्, उत्कर्षतो द्वादश योजनानि—द्वादशयो-
जनप्रमाणयाऽवगाहनया 'तदनुरूपं' द्वादशयोजनप्रमाणदैर्व्यानुरूपं 'विक्खवंभाहल्लेण'ति विक्कम्भश्च बाहल्यं च विक्कम्भबाहल्यं, स-
माहारो द्वन्द्वः, तेन, विक्कम्भो—विस्तारो बाहल्यं च—स्थूलता, भूमिं 'दालित्ता णं' विदार्य समुत्तिष्ठति, चक्रवर्त्तिस्कन्धावारादीनाम-
धस्ताद् भूमेरन्तरूपद्यत इति भावः, सा चासञ्जिनी—अमनस्का संमूर्च्छिमत्वात्, मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यक्त्वस्यापि तस्या अस-
म्भवात्, अत एवाज्ञानिनी, अन्तर्मुहूर्त्तोद्धायुरेव कालं करोति । 'अत्येगइया अंगुलंपी'त्यादि, अस्तीति निपातोऽत्र बहुवचनाभिधायी, ततो-
ऽयमर्थः—सन्त्येककाः केचन महोरगा येऽङ्गुलमपि शरीरावगाहनया भवन्ति, इहाङ्गुलमुच्छ्रयाङ्गुलमवसातव्यं, शरीरप्रमाणस्य चि-
न्त्यमानत्वात्, सन्त्येकका येऽङ्गुलपृथक्त्वका अपि—पृथक्त्वं द्विप्रभृतिरानवभ्य इति परिभाषा अङ्गुलपृथक्त्वं शरीरावगाहनमानमे-

यामस्तीत्यङ्गुलपृथक्स्थिकाः, 'अतोऽनेकसरादि' तीकप्रलयः, एवं शेषसूत्राण्यपि भावनीयानि, नवरं द्वावशाङ्गुलप्रमाणा वितस्तिः, द्वि-
वितस्तिप्रमाणा रन्निर्दस्तः, कुक्षिर्द्विष्टस्तमाना, धनुर्दस्तचतुष्टयप्रमाणं, गन्धूतं द्विभुजःसहस्रप्रमाणं, चत्वारि गन्धूतानि योजनम्,
एतन्नापि धितस्त्यादिकगुच्छूपाङ्गुलापेक्षया प्रतिपत्तव्यं, 'ते ण'मित्यादि, 'ते' अजन्तरोन्वितस्वरूपा मधोरगाः स्थलचरत्रिनेपखात् स्थले
जायन्ते स्थले च जाताः सन्तो जलेऽपि स्थल इव चरन्ति स्थलेऽपि चरन्ति, तथास्याभावात्, यत्रेवं ते कस्यादिह न दृश्यन्ते ?
इत्याशङ्कायामाह—'ते नह्यि इहं' इत्यादि, 'ते' यथोद्भितस्वरूपा मधोरगाः 'इह' मानुषक्षेत्रे 'नह्यि'सि न सन्ति, किन्तु बाह्येषु द्वीप-
समुद्रेषु भवन्ति, समुद्रेऽपि च पर्वतदेवनगर्यापि स्थलेषूपगन्ते न जलेषु, तत इह न दृश्यन्ते । 'जे यावण्णे तहप्पगारा' इति,
येऽपि चान्ये तथाप्रकारा अङ्गुलवृथाकादिशरीरावगाहमानास्तेऽपि मधोरगा ज्ञातव्याः, उपगंहारमाह—'सेतं मधोरगा, 'जे यावण्णे
तहप्पगारा' इति, येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः उक्तरूपाणादिरूपास्तौ संयेऽपि उरःपरिसर्पस्थलचरसंस्कृच्छिगपभ्नेन्द्रियतिर्यग्योनिका
व्रष्टव्याः, 'ते समासतो' इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं शरीरादिधारकवम्बकं च जलचरनद्रावचीयं, नवरगवगाहना जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्ये-
यभागप्रमाणा उत्कर्षतो योजनपृथग्लं, स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्गुह्मर्तुत्कर्षतस्त्रिपञ्चाशद्वर्यसप्तस्त्राणि, सेतं तथैव ॥ शुजप-
रिसर्पप्रतिपादनार्थमाह—'से किं त'मित्यादि, अथ के ते शुजपरिसर्पसंस्कृच्छिगस्थलचरपभ्नेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिसाह—शुजपरि-
सर्पसंस्कृच्छिगस्थलचरपभ्नेन्द्रियतिर्यग्योनिका अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तह चैव भेओ भाणियव्वो' इति, यथा प्रज्ञापनायां तथैव भेओ
यक्तव्यः, स चैवम्—'तंजादा—गोष्ठा नडला सरडा सम्मा संरंजा सारा गारा घरोलिया विसंभरा मंसा मंगुसा पयलाया लीरवि-
गालिया जाहा चउप्पाइया" एते देशविशेषतो वेधितव्याः, 'जे यावण्णे तहप्पगारा' येऽपि चान्ये 'तथाप्रकाराः' उक्तप्रकारा गोधा-

दिस्वरूपास्ते सर्वे भुजपरिसर्पा अवसातव्याः, 'ते समासतो' इत्यादि सूत्रकदम्बकं प्राग्वद्भावनीयं, नवरमवगाहना जघन्यतोऽङ्गुलास-
 न्क्षेपभागप्रमाणा उत्कर्षतो धनुःपृथक्त्वं, स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो द्वाचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि, शेषं जलचरवद्वष्टव्यम्, उप-
 संहारमाह—'सेत्त'मित्यादि सुगमम् ॥ खचरप्रतिपादनार्थमाह—अथ के ते संमूर्च्छिमखचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः?, सूरिराह—संमू-
 र्च्छिमखचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—'भेदो जहा पणवणाए' इति, भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः,
 स चैवम्—'चम्मपक्खी लोमपक्खी समुगपक्खी विततपक्खी । से किं तं चम्मपक्खी !, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—वग्गुली
 जलोया अडिला आरुण्डपक्खी जीवंजीवा समुहवायसा कणत्तिया पक्खिविराली, जे यावणे तेहप्पगारा, से तं चम्मपक्खी । से
 किं तं लोमपक्खी ?, लोमपक्खी अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—ढङ्का कंका कुरला वायसा चक्कवागा हंसा कलहंसा पोयहंसा राय-
 हंसा अडा सेडीवडा वेलागया कौचा सारसा मेसरा मयूरा सेयवगा गहरा पौडरीया कामा कामेयगा वंजुलागा तित्तिरा वट्टगा ला-
 वगा कपोया कपिजला पारेवया चिडगा वीसा कुक्कुडा सुगा वरहिगा मयणसलागा कोकिला सण्हावरणगमादी, से तं लोम-
 पक्खी । से किं तं समुगपक्खी ?, समुगपक्खी एगागारा पणत्ता, ते णं नत्थि इहं, बाहिरएसु दीवसमुदेसु हवन्ति, से तं समु-
 गपक्खी । से किं तं विततपक्खी ?, विततपक्खी एगागारा पणत्ता, ते णं नत्थि इहं, बाहिरएसु दीवसमुदेसु भवन्ति, से तं वि-
 ततपक्खी" इति पाठसिद्धं त्रवरं 'चम्मपक्खी' इत्यादि, चर्मरूपौ पक्षौ चर्मपक्षौ तौ विद्येते येषां ते चर्मपक्षिणः, लोमासकौ पक्षौ
 लोमपक्षौ तौ विद्येते येषां ते लोमपक्षिणः, तथा गच्छतामपि समुद्रवस्थितौ पक्षौ समुद्रकपक्षौ तद्वन्तः समुद्रकपक्षिणः, विततौ—नि-
 त्यमनाकुञ्चितौ पक्षौ विततपक्षौ तद्वन्तो विततपक्षिणः 'ते समासतो' इत्यादि सूत्रकदम्बकं जलचरवद्भावनीयं, नवरमवगाहना उत्क-

१ प्रतिपत्तो
संमूर्च्छिम-
पञ्चेन्द्रिय-
तिर्यञ्चः
सू० ३६
गर्भजक
तिर्यञ्चः
सू० ३७

॥ ४१ ॥

वेतो धनुःपृथक्त्वं, स्थितिरुत्कर्षतो द्वासप्ततिवर्षसहस्राणि । तथा चात्र कचित्पुस्तकान्तरेऽवगाहनास्थित्यर्थथाक्रमं सद्बह्निगाथे—“जो-
यणसहस्सगाउयपुहत्त ततो य जोयणपुहत्तं । दोण्हं पि धणुपुहत्तं संमुच्छिमवियगपक्खीणं ॥ १ ॥ संमुच्छ पुव्वकोडी चउरासीई भवे
सहस्साई । तेवण्णा बायाला बावत्तरिमेव पक्खीणं ॥ २ ॥” व्याख्या—संमूर्च्छिमानां जलचराणामुत्कृष्टाऽवगाहना योजनसहस्रं, चतु-
ष्पदानां गव्यूतपृथक्त्वम्, उरःपरिसर्पणां योजनपृथक्त्वं । ‘दोण्हं तु’ इत्यादि, द्वयानां संमूर्च्छिमभुजगपक्षिणां—संमूर्च्छिमभुजगपरिसर्प-
पक्षिरूपाणां प्रत्येकं धनुःपृथक्त्वं, तथा संमूर्च्छिमानां जलचराणामुत्कृष्टा स्थितिः पूर्वकोटी चतुष्पदानां चतुरशीतिवर्षसहस्राणि, उरःपरि-
सर्पणां त्रिपञ्चाशद्वर्षसहस्राणि, भुजपरिसर्पणां द्वाचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि, पक्षिणां द्वासप्ततिवर्षसहस्राणि, उपसंहारमाह—‘सेत्तं
संमुच्छिमखहयरपञ्चिदियतिरिक्खजोणिया’ ॥ उक्ताः संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनयः, सम्प्रति गर्भव्युत्क्रान्तिकान् पञ्चेन्द्रिय-
तिर्यग्योनिकानाह—

से किं तं गवभवक्कतियपंचिदियतिरिक्खजोणिया १, २ तियिहा पणत्ता, तंजहा—जलयरा थलयरा
खहयरा ॥ (सू० ३७)

‘से किं तं’ मित्यादि, अथ के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः १, सूरिराह—गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्त्रिविधाः
प्रज्ञप्ताः, तथाथा—जलचराः स्थलचराः खचराश्च । तत्र जलचरप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं जलयरा १, जलयरा पंचविधा पणत्ता, तंजहा—मञ्छा कच्छभा मगरा गाहा सुंसुमारा,

जीवा-
मेवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः
॥ ४१ ॥

સર્વેસિં ભેદો ભાગિતવ્વો તહેવ જહા પળવળાણ, જાવ જે યાવળે તહપ્પકારા તે સમાસતો
 દુવિહા પળત્તા, તંજહા—પજ્જત્તા ય અપજ્જત્તા ય, તેસિ પં ભંતે ! જીવાણં કતિ સરીરગા પ-
 ણત્તા ? , ગોયમા ! ચત્તારિ સરીરગા પવ્વત્તા, તંજહા—ઓરાલિણ વેડવિણ તેયણ કમ્મણ, સરીરો-
 ગાહણા જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જં ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં છવિવહસંઘયણી પળત્તા, તંજહા
 —વહરોસમનારાયસંઘયણી ડસમનારાયસંઘયણી નારાયસંઘયણી અદ્દનારાયસંઘયણી કીલિયા-
 સંઘયણી સેવદ્દસંઘયણી, છવિવહા સંઠિતા પળત્તા, તંજહા—સમવડરંસસંઠિતા ણગ્ગોધપરિમં-
 ઢલં સાતિં ૦ ૫ુજ્જં ૦ વામણં ૦ હુંડં ૦, કસાયા સર્વે સળાઓ ૪ લેસાઓ ૬ પંચ હંદિયા પંચ સમુ-
 ગ્ધાતા આદિહ્મા સળાની નો અસળાની તિવિધેવદા છપ્પજ્જત્તીઓ છાપજ્જત્તીઓ દિટ્ઠી તિવિધાવિ
 તિણિણ દંસળા ણાણીવિ અળાણીવિ જે ણાણી તે અત્થેગતિયા દુળાણી અત્થેગતિયા તિજ્ઞાણી,
 જે દુજ્ઞાણી તે નિયમા આભિણિબોહિયળાણી ય સુત્તળાણી ય, જે તિજ્ઞાણી તે નિયમા આભિણિ-
 બોહિયળાણી સુતં ૦ ઓહિળાણી, એવં અળાણીવિ, જોગે તિવિહે ઉવઓગે દુવિધે આહારો છ-
 દિસિં ઉવવાતો નેરહણિં જાવ અહે સત્તમા તિરિક્કજોણિણસુ સર્વેસુ અસંલેજ્જવાસાડયવજ્જેસુ
 મળુસ્સેસુ અકમ્મમ્મગઅંતરદીવગઅસંલેજ્જવાસાડયવજ્જેસુ દેવેસુ જાવ સહસ્સારો, ઠિતી જહ-
 ણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી, દુવિધાવિ મરંતિ, અણંતરં ઉવ્વહિત્તા નેરહણસુ જાવ અહે

सत्समा तिरिक्त्वजोणिएसु मणुस्सेसु सन्वेसु जाव सहस्सरो, चउगतिया चउआग-
तिया परित्ता असंवेज्जा पणत्ता, से तं जलयरा ॥ (सू० ३८)

‘भेदो भाणियव्वो तेहव जहा पणवणाए’ इति भेदस्तथैव मत्स्यादीनां वक्तव्यो यथा प्रज्ञापनायां, स च प्रागेवोपदर्शितः, ‘ते समासतो’ इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं पाठसिद्धं, शरीरादिद्वारकदन्यकसूत्रं संभूच्छिमजलचरवद्भावनीयं, नवरसत्र शरीरद्वारे चत्वारि शरीराणि वक्तव्यानि, गर्भव्युत्क्रान्तिकानां तेषां वैक्रियस्यापि सम्भवात्, अवगाहनाद्वारे उत्कर्षतोऽवगाहना योजनसहस्रम् । संहननचिन्तायां षडपि संहननानि, तत्स्वरूपप्रतिपादकं चेदं गाथाद्वयम्—‘वर्ज्जरिसहनारायं पढमं वीयं च रिसहनारायं । नारायमद्धनाराय कीलिया तह य छेवढं ॥ १ ॥ रिसहो य होइ पट्टो वज्जं पुण कीलिया मुणेरव्वा । उभयो मक्कडवंधो नारायं तं वियाणाहि ॥ २ ॥’ संस्थानचिन्तायां षडपि संस्थानानि, तान्यमूनि—समचतुरस्रं न्यग्रोधपरिमण्डलं सादि वामनं कुञ्जं हुण्डमिति, तत्र समाः—सामुद्रिकशास्त्रोक्तप्रमाणविस्वादिन्यश्चतस्रोऽस्त्रयः—चतुर्दिग्विभागोपलक्षिताः शरीरावयवा यत्र तत्समचतुरस्रं, समासान्तोऽस्त्रयः, अत एवैतदन्यत्र तुल्यमिति व्यवह्रियते, तथा न्यग्रोधवत्परिमण्डलं यस्य, यथा न्यग्रोध उपरि संपूर्णप्रमाणोऽधस्तु हीनः तथा यत्संस्थानं नाभेरुपरि संपूर्णमधस्तु न तथा तत्र्यग्रोधपरिमण्डलम्, उपरि विस्तारबहुलमिति भावः, तथाऽऽदिरिहोत्सेधाख्यो नाभेरधस्तनो देहभागो गृह्यते, ततः सह आदिना—नाभेरधस्तनभागेन यथोक्तप्रमाणलक्षणेन वर्त्तत इति सादि, उत्सेधबहुलमिति भावः, इह यद्यपि

१ वज्रर्षभनाराचं ग्रथमं द्वितीयं च ऋपमनाराचम् । नाराचमर्धनाराचं कीलिका तथा च सेवार्तम् ॥ १ ॥ ऋपमध्व भवति पट वज्रं पुनः कीलिका ज्ञातव्या । उभयतो मर्कटबन्धो नाराचं तत् विजानीहि ॥ २ ॥

सर्वं शरीरमादिना सह वर्तते तथाऽपि सादित्वविशेषणान्यथाऽनुपपत्त्या विशिष्ट एव प्रमाणलक्षणोपपन्न आदिरिह लभ्यते, तत उक्तम्—उत्सेधबहुलमिति, इदमुक्तं भवति—यत्संस्थानं नाभेरधः प्रमाणोपपन्नमुपरि च हीनं तत्सादीति, अपरे तु साचीति पठन्ति, तत्र साचीति प्रवचनवेदिनः शाल्मलीतरुमाचक्षते, ततः साचीव यत्संस्थानं, यथा शाल्मलीतरोः स्कन्धकाण्डमतिपुष्टमुपरि च न तदनु-रूपा महाविशालता तद्वदस्यापि संस्थानस्याधोभागः परिपूर्णो भवति उपरितनभागस्तु नेति, तथा यत्र शिरोभीवं हस्तपादादिकं च यथोक्तप्रमाणलक्षणोपेतं उरउदरादि च मण्डलं तत्कुब्जं संस्थानं, यत्र पुनरुदरादि प्रमाणलक्षणोपेतं हस्तपादादिकं च हीनं तद्वामनं, यत्र सर्वेऽन्यवयवाः प्रमाणलक्षणपरिभ्रष्टास्तत् हुण्डम्, उक्तञ्च—“समचउरसे नगोहमंडले साईं खुल्लं वामणए । हुंढेवि य संठाणे जीवाणं छम्मुणेयन्वा ॥ १ ॥ तुल्लं वित्थडबहुलं उत्सेहवहुं च मडहकोट्टं च । हेट्टिलकायमंडहं संवत्थासंठियं हुंढं ॥ २ ॥” लेश्या-द्वारे षडपि लेश्याः, शुक्ललेश्याया अपि सम्भवात्, समुद्रघाताः पञ्च, वैक्रियसमुद्रघातस्यापि सम्भवात्, सञ्ज्ञिद्वारे सञ्ज्ञिनो नो अ-सञ्ज्ञिनः, वेदद्वारे त्रिविधवेदा अपि, स्त्रीपुरुषयोर्वेदयोरप्यमीषां भावात्, पर्याप्तिद्वारे पञ्च पर्याप्तयो, भाषामनःपर्याप्त्योरेकत्वेन वि-वक्षणात्, अपर्याप्तिचिन्तायां पञ्चापर्याप्तयः, दृष्टिद्वारे त्रिविधदृष्टयोऽपि, तद्यथा—मिथ्यादृष्टयः सम्यग्दृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च, दर्शनद्वारे त्रिविधदर्शना अपि, अवधिदर्शनस्यापि केषाञ्चिद्भावात्, ज्ञानद्वारे त्रिज्ञानिनोऽपि, अवधिज्ञानस्यापि केषाञ्चिद्भावात्, अ-ज्ञानचिन्तायामज्ञानिनोऽपि, विभङ्गस्यापि केषाञ्चित्सम्भवात्, अवधिविभङ्गौ च सम्यग्मिथ्यादृष्टिभेदेन प्रतिपत्तव्यौ, उक्तञ्च—“स-

१ समचउरसं न्यग्रोधपरिमण्डलं सादि कुब्जं वामनम् । हुण्डमपि च संस्थानं जीवाना षड् ज्ञातव्यानि ॥ १ ॥ तुल्यं बहुविस्तारं उत्सेधबहुलं च मडभकोष्ठं च ।
अधस्तनकायमडभं सर्वत्रासंस्थितं हुण्डम् ॥ २ ॥

म्यग्रदृष्टज्ञानं मिथ्यादृष्टेर्विपर्यासः” इति, उपपातद्वारे उपपातो नैरयिकेभ्यः सप्तपृथ्वीभाविभ्योऽपि, तिर्यग्योनिकेभ्योऽप्यसङ्ख्यातवर्षा-
युष्कवर्जेभ्यः सर्वेभ्योऽपि, मनुष्येभ्योऽकर्मभूमिजान्तरद्वीपजासङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जेकर्मभूमिभ्यो, देवेभ्योऽपि यावत्सहस्रारात्, परतः
प्रतिषेधः, स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, व्यवनद्वारेऽनन्तरमुद्धृत्य सहस्रारात्परं ये देवास्तान् वर्जयित्वा
शेषेषु सर्वेष्वपि जीवस्थानेषु गच्छन्ति, अत एव गत्यागतिद्वारे चतुरागतिकाश्रुर्गोतिकाः, ‘परीत्ताः’ प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञप्ताः,
हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! उपसंहारमाह—‘सेतं जलयरा गन्भवक्कंतियपच्चिंदियतिरिक्खजोणिया’ ॥ सम्प्रति स्थलचरप्रतिपा-
दनार्थमाह—

से किं तं थलयरा?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—चउप्पदा य परिसप्पा य । से किं तं चउप्पया?,
२ चउव्विधा पणत्ता, तंजहा—एगक्खुरा सो चेव भेदो जाव जे यावन्ने तहप्पकारा ते समा-
सतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, चत्तारि सरीरा ओगाहणा जहन्नेणं
अंगुलस्स असंखेज्ज० उक्कोसेणं छ गाउयाहं, ठिती उक्कोसेणं तिसि पलिओमाहं नवरं उव्वट्ठित्ता
नेरइएसु चउत्थपुढविं गच्छंति, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया चउआगतिया परित्ता
असंखिज्जा पणत्ता, से तं चउप्पया । से किं तं परिसप्पा?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरपरि-
सप्पा य सुयगपरिसप्पा य, से किं तं उरपरिसप्पा?, २ तहेव आसालियवज्जो भेदो भाणियव्वो,
(तिण्णि) सरीरा, ओगाहणा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखे० उक्कोसेणं जोयणसहस्सं, ठिती जहन्नेणं

अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुन्वकोडी उन्वटित्ता नेरइएसु जाव पंचमं पुढविं ताव गच्छंति, तिरिक्खम-
 पुस्सेसु सन्वेसु, देवेसु जाव सहस्सारा, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया चउआगइया
 परित्ता असंखेज्जा से तं उरपरिसप्पा। से किं तं सुयगपरिसप्पा?, २ भेदो तहेव, चत्तारि सरिरगा
 ओगाहणा जहत्तेणं अंगुलासंखे० उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं ठिती जहत्तेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुन्व-
 कोडी, सेसेसु ठाणेसु जहा उरपरिसप्पा, णवरं दोच्चं पुढविं गच्छंति, से तं भुयपरिसप्पा पणत्ता,
 से तं थलयरा ॥ (सू० ३९)। से किं तं खहयरा?, २ चउन्विहा पणत्ता, तंजहा—चम्मपक्खी
 तहेव भेदो, ओगाहणा जहत्तेणं अंगुलस्स असंखे० उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं, ठिती जहत्तेणं अंतोमु-
 हुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागो, सेसं जहा जलयराणं, नवरं जाव तच्चं पुढविं गच्छंति
 जाव से तं खहयरागमवक्कंति यपंचेंदियतिरिक्खजोणिया, से तं तिरिक्खजोणिया ॥ (सू० ४०)

स्थलचरगर्भव्युत्क्रान्तिकानां भेदोपदर्शकं सूत्रं यथा समृच्छिमस्थलचराणां, नवरमत्रासालिका न वक्तव्या, सा हि समृच्छिमैव न
 गर्भव्युत्क्रान्तिका, तथा महोरगसूत्रे “जोयणसयपुहुत्तियावि जोयणसहस्संपि” इत्येतदधिकं वक्तव्यं, शरीरादिद्वारकद-
 न्वकसूत्रं तु सर्वत्रापि गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचराणामिव, नवरमवगाहनास्थित्युद्धर्तनासु नानात्वं, तत्र चतुष्पदानामुत्कृष्टाऽवगाहना पड्-
 गव्यूतानि, स्थितिरुत्कर्षतत्त्वानी पत्योपमानि, उद्धर्तना चतुर्थपृथिव्या आरभ्य यावत्सहस्राः, एतेषु सर्वेष्वपि जीवस्थानेष्वनन्तरमु-
 द्धृत्योत्पद्यन्ते, उरःपरिसर्पाणामुत्कृष्टावगाहना योजनसहस्रं, स्थितिरुत्कर्षतः पूर्वकोटी, उद्धर्तना पञ्चमपृथिव्या आरभ्य यावत्सह-

स्मारः, अत्रान्तरे सर्वेषु जीवस्थानेष्वन्तरमुद्बुत्त्योत्पद्यन्ते । भुजपरिसर्पिणामुत्कृष्टाऽवगाहना गव्यतृथक्त्वं, स्थितिरुत्कर्षतः पूर्वकोटी, उद्वर्तनाचिन्तायां द्वितीयपृथिव्या आरभ्य यावत्सहस्रारः, अत्रान्तरे सर्वेषु जीवस्थानेषूपपादः ॥ खचरगर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियभेदो यथा संमूर्च्छिमखचराणां, शरीराद्विद्वारकलापचिन्तनं गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरवत्, नवरमवगाहनास्थित्युद्वर्तनासु नानात्वं, तत्रोत्कर्षतोऽवगाहना धनुष्यथक्त्वं, जघन्यतः सर्वत्राप्यङ्गुलासङ्ख्येयभागप्रमाणा, स्थितिरपि जघन्यतः सर्वत्राप्यन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतोऽत्र पल्योपमासङ्ख्येयभागः, उद्वर्तना तृतीयपृथिव्या आरभ्य यावत्सहस्रारः, अत्रान्तरे सर्वेषु जीवस्थानेषूपपादः, क्वचित्पुस्तकान्तरेऽवगाहनास्थित्यो-
र्थथाक्रमं सङ्ग्रहणिगाथे—“जोयणसहस्त्रं छग्गाडयाद् तत्तो य जोयणसहस्त्रं । गाडयपुहुत्तं भुयगे धणुयपुहुत्तं च पक्खीसु ॥ १ ॥ गन्धंमि पुन्वकोडी तिन्नि य पलिओवमाइं परमावं । उरभुयग पुन्वकोडी पलियअसंखेजभागो य ॥ २ ॥” अनयोर्व्याख्या—गर्भव्यु-
त्क्रान्तिकानामेव जलचराणामुत्कृष्टावगाहना योजनसहस्रं, चतुष्पदानां षड् गव्यतृथक्त्वं, चतुष्पदीनां योजनसहस्रं, भुजपरिसर्पिणां गव्यतृथक्त्वं, पक्षिणां धनुष्यथक्त्वं । तथा गर्भव्युत्क्रान्तिकानामेव जलचराणामुत्कृष्टा स्थितिः पूर्वकोटी, चतुष्पदानां त्रीणि पल्योप-
मानि, उरगाणां भुजगानां च पूर्वकोटी, पक्षिणां पल्योपमासङ्ख्येयभाग इति ॥ उत्पादविधिस्तु नरकेष्वसाक्षाद्वादावसेयः—“अस्सण्णी खलु पढंमं दोणं च सरीसवां तइय पक्खी । सीहा जंति चउत्थि उरगां पुण पंचमिं पुढविं ॥ १ ॥ छट्ठिं च इत्थियाउ मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं । एसो परमुवाओ बोद्धवो नरयपुढवीसु ॥ २ ॥” उक्ताः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः, सम्प्रति मनुष्यप्रतिपादनार्थमाह—

१ अर्सेक्किन. खलं प्रथमां द्वितीयां च सरीसपास्तृतीया पक्षिण । सिंहा यान्ति चतुर्थीसुरगा. पुन. पक्षमीं पृथ्वीम् ॥ १ ॥ षष्ठीं च क्रिय मत्स्या मनुष्याश्च सप्तमीं पृथ्वीं यावत् । एव परम सत्पातो बोद्धवो नारकपृथ्वीसु ॥ २ ॥

સે કિં તં મણુસ્સા?, ૨ દુવિહા પળ્લત્તા, તંજહા—સંસુચ્છિમમણુસ્સા ય ગબ્ભવક્કંતિયમણુસ્સા ય ॥
 કહિં નં ભંતે! સંસુચ્છિમમણુસ્સા સંસુચ્છંતિ?, ગોયમા! અંતો મણુસ્સસેવેત્તે જાવ કરેંતિ । તેસિ નં
 ભંતે! જીવાણં કતિ સરીરગા પળ્લત્તા?, ગોયમા! તિન્નિ સરીરગા પન્નત્તા, તંજહા—ઓરાલિએ તે-
 યએ કમ્મએ, સેતં સંસુચ્છિમમણુસ્સા । સે કિં તં ગબ્ભવક્કંતિયમણુસ્સા?, ૨ તિવિહા પળ્લત્તા,
 તંજહા—કમ્મભૂમયા અકમ્મભૂમયા અંતરદીવજા, એવં માણુસ્સભેદો ભાણિયબ્બો જહા પળ્લવળાએ
 તહા ગિરવસેસં ભાણિયબ્બં જાવ છડમત્થા ય કેવલી ય, તે સમાસતો દુવિહા પળ્લત્તા, તંજહા
 —પ્લ્લત્તા ય અપ્લ્લત્તા ય । તેસિ નં ભંતે! જીવાણં કતિ સરીરા પં?, ગોયમા! પંચ સરીરયા,
 તંજહા—ઓરાલિએ જાવ કમ્મએ । સરીરોગાહળા જહંનેણં અંગુલઅસંસેલ્લં ० ઉક્કોસેણં તિણિ ગા-
 ડયાઈં છચ્ચેવ સંઘયળા છસંસંઠાળા । તે નં ભંતે! જીવા કિં કોહકસાઈં જાવ લોભકસાઈં અક-
 સાઈં?, ગોયમા! સન્વેવિ । તે નં ભંતે! જીવા કિં આહારસન્નોવડત્તા ० લોભસન્નોવડત્તા નોસન્નો-
 વડત્તા?, ગોયમા! સન્વેવિ ।-તે નં ભંતે! જીવા કિં કળ્લહેલ્લેસા ય જાવ અલેસા?, ગોયમા!
 સન્વેવિ । સોઈંદિયોવડત્તા જાવ નોઈંદિયોવડત્તાવિ, સન્વે સમુગ્ધાતા, તંજહા—વેયળાસમુગ્ધાતે
 જાવ કેવલિસમુગ્ધાએ, સન્નીવિ નોસન્ની અસન્નીવિ, ઇત્થિવેયાવિ જાવ અવેદાવિ, પંચ પ્લ્લત્તી,
 તિવિહાવિ ઢિઢી, ચત્તારિ ઢંસળા, ણળીવિ અળ્ણાળીવિ, જે ણળી તે અત્થેગતિયા દુળાળી

अर्थगतिया तिणाणी अर्थेगइया चउणाणी अर्थेगतिया एगणाणी, जे दुणणाणी ते नियमा आ-
भिणियोहियणाणी सुतणाणी य, जे तिणाणी ते आभिणियोहियणाणी सुतणाणी ओहिणाणी
य, अहवा आभिणियोहियणाणी सुयनाणी मणपज्जवणाणी य, जे चउणाणी ते नियमा आभि-
णियोहियणाणी सुत० ओहि० मणपज्जवणाणी य, जे एगणाणी ते नियमा केवलनाणी, एवं अ-
न्नाणीवि दुअन्नाणी तिअणाणी, मणजोगीवि वइकायजोगीवि अजोगीवि, दुविहउवओगे, आ-
हारो छदिसिं, उववातो नेरइएहिं अहे सत्तमवज्जेहिं तिरिक्खजोगिणिएहिं, उववाओ असंखे-
ज्जवासाउयवज्जेहिं मणुएहिं अकम्मभूमगअंतरदीवगअसंखेज्जवासाउयवज्जेहिं, देवेहिं सव्वेहिं,
ठिती जह्वेणं अतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाहं, दुविधावि मरंति, उव्वट्ठित्ता नेरइया-
दिसु जाव अणुत्तरोववाइएसु, अर्थेगतिया सिज्झंति जाव अंतं करंति । ते णं भंते! जीवा क-
तिगतिया कहआगइया पणत्ता?, गीयमा! पंचगतिया चउआगतिया परित्ता संखिज्जा पणत्ता,
सेत्तं मणुस्सा ॥ (सू० ४१)

अथ के ते मनुष्याः?, सूरिराह—मनुष्या द्विविधाः प्रकृताः, तद्यथा—संमूर्च्छिममनुष्याश्च गर्भेऽप्युत्क्रान्तिकमनुष्याश्च, चशब्दौ
स्वगतानेकभेदसूचकौ । तत्र संमूर्च्छिममनुष्यप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! संमूर्च्छिममनुष्याः संमूर्च्छन्ति ? ,
भगवानाह—गौतम ! ‘अंतो मणुस्सखेत्ते जाव करंति’ इति, अत्र यावत्करणादेवं परिपूर्णः पाठः—“अंतो मणुस्सखेत्ते पणयाली-

साए जोयणसयसहरसेसु अड्डाइजेसु दीवसमुदेसु पन्नरससु कम्मभूमीसु तीसाए अकम्मभूमीसु छप्पणए अंतरदीवेसु
गन्भवक्कंतियमणुस्साणं चेव उच्चारेसु वा पासवणेसु वा खेलेसु वा सिंघाणएसु वा वंतेसु वा पित्तेसु वा सोणिएसु वा
सुक्केसु वा सुक्कपोगलपरिसाडेसु वा कगयजीवकलेवरेसु वा थीपुरिससंजोगेसु वा नगरनिद्धमणेसु वा सव्वेसु चेव असु-
इट्ठणेसु, एत्थ णं संमुच्छिममणुस्सा संमुच्छंति अंगुलस्स असंखेज्झभागमेत्ताए ओगाहणए असन्नी मिच्छादिट्ठी सव्वहिं
पज्जत्तीहिं अपज्जत्तगा अंतोमुहुत्ताउया चेव कालं करेति ” एतच्च निगदसिद्धम् ॥ सम्प्रति शरीरादिद्वारप्रतिपादनार्थमाह—‘तेसि णं
भंते !’ शरीराणि त्रीणि औदारिकतैजसकर्मणानि, अवगाहना जघन्यत उत्कर्षतश्चाङ्गुलासङ्ख्येयभागप्रमाणा, संहननसंस्थानकपायलेश्या-
द्वाराणि यथा द्वीन्द्रियाणां, इन्द्रियद्वारे पञ्चेन्द्रियाणि, सञ्ज्ञिद्वारवेदद्वारे अपि द्वीन्द्रियवत्, पर्याप्तिद्वारेऽपर्याप्तयः पञ्च, दृष्टिदर्शनज्ञान-
योगोपयोगद्वाराणि (यथा) पृथिवीकार्थिकानां, आहारो यथा द्वीन्द्रियाणां, उपपातो नैरयिकदेवतेजोवाच्यसङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जभ्यः, स्थि-
तिर्जघन्यत उत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्तप्रमाणा, नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टमधिकं वेदितव्यं, मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहता अपि प्रियन्ते अ-
समवहताश्च, अनन्तरमुद्दृत्य नैरयिकदेवासङ्ख्येयवर्षायुष्कवर्जेषु शेषेषु स्थानेषूपच्यन्ते, अत एव गत्यागतिद्वारे द्व्यागतिकां द्विगतिकास्ति-
र्थमनुष्यगत्यपेक्षया, ‘परीत्ताः’ प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञाताः, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! उपसंहारमाह—‘सेत्तं संमुच्छिमम-
णुस्सा’ ॥ उक्ताः संमुच्छिममनुष्याः, अधुना गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यानाह—अथ के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याः ?, सूरिराह—गर्भव्युत्क्रा-
न्तिकमनुष्यास्त्रिविधाः प्रज्ञाताः, तद्यथा—कर्मभूमका अकर्मभूमका अन्तरद्वीपजाः, तत्र कर्म—कृषिवाणिज्यादि मोक्षानुष्ठानं वा कर्मप्र-
धाना भूमिर्येषां ते कर्मभूमाः आर्षत्वात्समासान्तोऽप्रत्ययः, कर्मभूमा एव कर्मभूमकाः, एवमकर्मो—यथोक्तकर्मविकला भूमिर्येषां तेऽ-

कर्मभूमास्त एवाकर्मभूमकाः, अन्तरशब्दो मध्यवाची, अन्तरे—लवणसमुद्रस्य मध्ये द्वीपा अन्तरद्वीपास्तद्वता अन्तरद्वीपगाः, ‘एवं माणु-
रसभेयो भाणियव्वो जहा पणवणाए’ इति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण मनुष्यभेदो भणितव्यो यथा प्रज्ञापनायां, स चातिबहुग्रन्थ
इति तत एव परिभाषनीयः, ‘ते समासतो’ इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं पाठसिद्धं, शरीरादिद्वारकलापचिन्तायां शरीरद्वारे पञ्च शरीराणि,
तद्यथा—औदारिकं वैक्रियमाहारकं तैजसं कर्मणं च, मनुष्येषु सर्वभावसम्भवात्, अवगाहनाद्वारे जघन्यतोऽवगाहना अङ्गुलासङ्को-
यभागमात्रा उत्कर्षतस्त्रीणि गव्यूतानि, संहननद्वारे षडपि संहननानि, संस्थानद्वारे षडपि संस्थानानि, कषायद्वारे क्रोधकषायिणोऽपि
मानकषायिणोऽपि मायाकषायिणोऽपि लोभकषायिणोऽपि अकषायिणोऽपि, वीतरागमनुष्याणामकर्षायित्वात्, सञ्ज्ञाद्वारे आहारस-
ञ्ज्ञोपयुक्ता भयसञ्ज्ञोपयुक्ता मैथुनसञ्ज्ञोपयुक्ता लोभसञ्ज्ञोपयुक्ता; नोसञ्ज्ञोपयुक्ताश्च निश्चयतो वीतरागमनुष्याः, व्यवहारतः सर्व एव
चारित्रिणो, लोकोत्तरचित्तलाभात्तस्य सञ्ज्ञादशकैनापि विप्रयुक्तत्वात्, उक्तञ्च—“निर्वाणसाधकं सर्वं, ज्ञेयं लोकोत्तराश्रयम् । सञ्ज्ञा
लोकाश्रया सर्वाः, भवाङ्कुरजलं परम् ॥ १ ॥” लेश्याद्वारे कृष्णलेश्या नीललेश्याः कापोतलेश्यास्तेजोलेश्याः पद्मलेश्याः शुक्ललेश्या
अलेश्याश्च, तत्रालेश्याः परमशुद्ध्यायिनोऽयोगिकेवलिनः । इन्द्रियद्वारे श्रोत्रेन्द्रियोपयुक्ता यावत्स्पर्शेन्द्रियोपयुक्ता नोइन्द्रियोपयु-
क्ताश्च, तत्र नोइन्द्रियोपयुक्ताः केवलिनः, समुद्धातद्वारे सप्तापि समुद्धाताः, मनुष्येषु सर्वभावसम्भवात्, समुद्धातसङ्गाहिका चेमा
गाथा—“वैर्यणकसायरणंति ए य वेउव्वि ए य आहारे । केवलियसमुग्धाए सत्त समुग्धा इमे भणिया ॥ १ ॥” सञ्ज्ञाद्वारे सञ्ज्ञि-
नोऽपि नोसञ्ज्ञिनोअसञ्ज्ञिनोऽपि, तत्र नोसञ्ज्ञिनोअसञ्ज्ञिनः केवलिनः । वेदद्वारे स्त्रीवेदा अपि पुरुषवेदा अपि नपुंसकवेदा

१ वेदनः कषाय मारणान्तिकश्च वैकथिकथाहारक । कैवलिकः समुद्धात इमे भणिता ॥ १ ॥

अपि अवेदाः—सूक्ष्मसम्परायादयः, पर्याप्तिद्वारे पञ्च पर्याप्तयः पञ्चापर्याप्तयः, भाषामनःपर्याप्त्योरेकत्वेन विवक्षणात्, दृष्टिद्वारे त्रिवि-
धदृष्टयः, तद्यथा—केचिन्मिथ्यादृष्टयः केचित्सम्यग्दृष्टयः केचित्सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, दर्शनद्वारे चतुर्विधदर्शनाः, तद्यथा—चक्षुर्दर्शना
अचक्षुर्दर्शना अवधिदर्शनाः केवलदर्शनाः, ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च, तत्र मिथ्यादृष्टयोऽज्ञानिनः सम्यग्दृष्टयो ज्ञानिनः, 'नाणाणि
पञ्च तिणिण अण्णाणाणि भयणाते' इति, ज्ञानानि पञ्च मतिज्ञानादीनि, अज्ञानानि त्रीणि मत्यज्ञानादीनि, तानि भजनया वक्तव्यानि,
सा च भजना एवम्—केचिद्विज्ञानिनः केचिन्निज्ञानिनः केचिच्चतुर्ज्ञानिनः, तत्र ये द्विज्ञानिनस्ते नियमादाभिनिबोधि-
कज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनश्च, ये त्रिज्ञानिनस्ते मतिज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, अथवाऽऽभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनो
मनःपर्यवज्ञानिनश्च, अवधिज्ञानमन्तरेणापि मनःपर्यवज्ञानस्य सम्भवात्, सिद्धप्राभृतादौ तथाऽनेकशोऽभिधानात्, ये चतुर्ज्ञानिनस्ते
आभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनो मनःपर्यवज्ञानिनश्च, ये एकज्ञानिनस्ते केवलज्ञानिनः, केवलज्ञानसद्भावे शेषज्ञानाप-
गमात्, 'नैदंमि उ छाउमत्थिए नाणे' इति वचनात्, ननु केवलज्ञानप्रादुर्भावे कथं शेषज्ञानापगमः?, यावता यानि शेषाणि मत्या-
दीनि ज्ञानानि स्वस्वावरणक्षयोपशमेन जायन्ते ततो निर्मूलस्वस्वावरणविलये तानि सुतरां भवेयुश्चारित्रपरिणामवत्, उक्तञ्च—“आ-
वरणदेसविगमे जाइं विज्जंति मइसुयाईणि । आवरणसव्वविगमे कहू ताइं न होति जीवस्स ? ॥ १ ॥” उच्यते, इह यथा जालस्य
मरकतादिमणेर्मलोपदिग्धस्य यावन्नाद्यापि समूलमलापगमस्तावद् यथा यथा देशतो मलविलयस्तथा तथा देशतोऽभिव्यक्तिरुपजायते,
सा च क्वचित्कदाचिक्तथश्चिद्रवतीत्यनेकप्रकारा, तथाऽऽत्मनोऽपि सकलकालकलापावलम्बिनिखिलपदार्थसारथपरिच्छेदकरणैकपार-

१ नष्टे तु छात्रस्थिके ज्ञाने.

२ आवरणदेशविगमे यदि तानि भवन्ति मतिश्रुतादीनि । सर्वावरणविगमे कथं तानि न भवन्ति जीवस्य ? ॥ १ ॥

मार्थिकस्वरूपस्याव्यावरणमलपटलतिरोहितस्य यावन्नाद्यापि निखिलकर्ममलापगमस्तावद् यथा यथा देशतः कर्ममलोच्छेदस्तथा तथा तस्य विज्ञप्तिरुज्जम्भते, सा च क्वचित्कदाचित्कथञ्चिद्देनेकप्रकारा, उक्तञ्च—“मलविद्धमणेर्व्यक्तियथाऽनेकप्रकारतः । कर्मविद्धासविद्धा-
प्तिस्तथाऽनेकप्रकारतः ॥ १ ॥” सा चानेकप्रकारता मतिश्रुतादिभेदेनावसेया, ततो यथा मरकतादिमणेरशेषमलापगमसम्भवे सम-
स्तास्पष्टदेशव्यक्तिव्यवच्छेदेन परिस्फुटरूपैकाभिव्यक्तिरुपजायते तद्वदालनोऽपि ज्ञानदर्शनचारित्रप्रभावतो निःशेषावरणप्रहाणावशेषदे-
शज्ञानव्यवच्छेदेनैकरूपाऽतिपरिस्फुटा सर्ववस्तुपर्यायग्रपञ्चसाक्षात्कारिणी विज्ञप्तिरुल्लसति, उक्तञ्च—“यथा जालस्य रत्नस्य, निःशेष-
मलहानितः । स्फुटैकरूपाऽभिव्यक्तिर्विज्ञप्तिस्तद्वदालनः ॥ १ ॥” इति, येऽज्ञानिनस्ते द्व्यज्ञानिनश्च ज्ञानिनो वा, तत्र ये द्व्यज्ञानिनस्ते
मल्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनः, ये त्र्यज्ञानिनस्ते मल्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च । योगद्वारे मनोयोगिनो वागयोगिनः काययो-
गिनोऽयोगिनश्च, तत्रायोगिनः शैलेशीमवस्थां प्रतिपन्नाः, उपयोगद्वारमाहारद्वारं च द्वीन्द्रियवत्, उपपात एतेष्वधःसप्तमनरकादिव-
र्जभ्यः, उक्तञ्च—“सत्तममहिर्नैरइया तेज वाज अणंतरुवट्टा । नवि पावे माणुस्सं तेह्वडंसंखाउया सन्वे ॥ १ ॥” इति, स्थितिद्वारे
जघन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, समुदघातमधिकृत्य मरणचिन्तायां समवहता अपि अश्रियन्ते असमवहता अपि,
च्यवनद्वारेऽनन्तरमुद्धृत्य सर्वेषु नैरधिकेषु सर्वेषु च तिर्यग्योनिषु सर्वेषु देवेष्वनुत्तरोपपातिकपर्यवसानेषु गच्छन्ति, ‘अ-
त्येगइया सिज्झंति जाव अंतं करंति’ इति, अस्तीति निपातोऽत्र बहुवचनार्थः, सन्त्येकका ये निष्ठितार्थोः भवन्ति यावत्करणात् “बु-
ज्झंति सुबंति परिनिव्वायंति सन्वटुक्खाणमंतं करंती”ति द्रष्टव्यं, तत्राणिमाद्यैश्वर्योस्या तथाविधमनुष्यकृत्यापेक्षया निष्ठितार्थो इति, अ-

१ सप्तममहीनैरयिका तेजस्कायिका वायुकायिका अनन्तरोदृता । नैव प्रागुवन्ति मानुष्यं तथैवासंख्येयवर्षायुष्का. सर्वे ॥ १ ॥

सर्वविदोऽपि कैश्चित्सिद्धा इष्यन्ते ततो मा भूत्सेषु संप्रत्यय इति तद्रूपोहायाह—‘बुध्यन्ते’ निरावरणत्वात्केवलावबोधेन समस्तं वस्तुजा-
तम्, एते चासिद्धा अपि भवस्थकेवलिन एवंभूता वर्तन्ते तत्र मा भूदेतेष्वेव प्रतीतिरित्याह—‘मुच्यन्ते’ पुण्यापुण्यरूपेण कृच्छ्रेण क-
र्मणा, एतेऽपि चापरिनिर्वृत्ता एव परैरिष्यन्ते—‘मुक्तिपदे प्राप्ता अपि तीर्थनिकारदर्शनादिहागच्छन्ती’ति वचनात्, ततो मा भूत्तदोचरा
मन्दमतीनां धीरित्याह—‘परिनिर्वीन्ति’ विध्यातसमस्तकर्महुतवहपरमाणवो भवन्तीति, किमुक्तं भवति?—सर्वदुःखानां शारीरमानस-
भेदानामन्तं—विनाशं कुर्वन्ति, अत एव गत्यागतिद्वारे चतुरागतिकाः पञ्चगतिकाः, सिद्धगतावपि गमनात्, ‘परीत्ताः’ प्रत्येकशरी-
रिणः ‘सङ्क्षेयाः’ सङ्क्षेयकोटीप्रमाणत्वात् प्रज्ञप्ताः, हे श्रमण! हे आयुष्मन्! उपसंहारमाह—‘सेत्तं मणुस्सा’ ॥ अधुना देवानाह—

से किं तं देवा? देवा चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—भवणवासी वाणमंतरा जोइसिया वेमा-
णिया। से किं तं भवणवासी?, २ दसविधा पणत्ता, तंजहा—असुरा जाव थणिया, से तं भवण-
वासी। से किं तं वाणमंतरा?, २ देवभेदो सब्बो भाणियव्वो जाव ते समासतो दुविहा पणत्ता,
तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तओ सरीरगा-वेउव्विए तेयए कम्मए। ओगाहणा दुविधा—
भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्ज-
भागं उक्कोसेणं सत्त रयणीओ, उत्तरवेउव्विया जहन्नेणं अंगुलसंखेज्जति० उक्कोसेणं जोयणसयस-
हस्सं, सरीरगा छण्हं संघयणाणं असंघयणी णेवट्ठी णेव छिरा णेव ण्हारू नेव संघयणमत्थि, जे
पोगगला इट्ठा कंता जाव ते तेसिं संघायत्ताए परिणमंति, किंसंठिता?, गोयमा! दुविहा प-

पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य उसरवेडवियया य, तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा ते णं समच्च-
उरंससंठिया पणत्ता, तत्थ णं जे ते उसरवेडवियया ते णं नाणासंठाणसंठिया पणत्ता, च-
सारि कसाया चसारि सण्णा छ लेस्साओ पंच इंदिया पंच समुग्घाता समीचि असम्मीचि इ-
त्थियेदाचि पुरिसयेदाचि नो नपुंसगयेदा, पज्जत्ती अपज्जत्तीओ पंच, दिट्ठी तिसि तिणिण वंसणा,
णाणीचि अपणाणीचि, जे नाणी ते नियमा तिणाणी अपणाणी भयणाए, दुविहे उवओगे ति-
विहे जोगे आहारो णियमा छविसिं, ओसन्नकारणं पटुच्च वणत्तो हल्लिहसुक्खिद्धाहं जाव आ-
हारमाहारेंति, उवचातो तिरियमणुस्सेसु, ठिती जह्वेणं दस वाससहस्साहं उक्कोसेणं तेस्सीसं
सागरोयमाहं, दुयिधाचि मरंति, उव्वट्टिस्सा नो नेरहएसु गच्छंति तिरियमणुस्सेसु जहासंभवं,
नो देवेसु गच्छंति, दुगतिया दुआगतिया परिस्सा असंखेज्जा पणत्ता, से तं देया, से तं पंचे-
दिया, सेसं ओराला तसा पाणा ॥ (सू० ४२)

अथ के ते देवाः ?, सूरिराह—देवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तथा—भवनवासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्च, ‘एवं भेदो भाणि-
यव्यो जहा पन्नवणाए’ इति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण भेदो भणितव्यो यथा प्रज्ञापनायां, स चैवम्—“से किं तं भवणवासी ?,
भवणवासी दसविहा पन्नत्ता” इत्यादिरूपस्त एव सव्याख्यानः परिभाषनीयः, ‘ते समासतो दुविहा पणत्ता—पज्जत्ता य

अपञ्चत्तगा य' एषामपर्याप्तित्वमुत्पत्तिकाल एव द्रष्टव्यं न त्वपर्याप्तिनामकर्मोदयतः, उक्तञ्च—“नारयदेवा तिरियमणुग्रन्भजा जे असंखवासारु । एए उ अपज्जत्ता उववाए चेव बोद्धव्वा ॥ १ ॥” इति, शरीरादिद्वारचिन्तायां शरीरद्वारे त्रीणि शरीराणि वैक्रियं तैजसं कार्मणं च, अवगाहना भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रा उत्कर्षतः सप्तहस्तप्रमाणा, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येय-भागप्रमाणा उत्कर्षतो योजनशतसहस्रं, संहननद्वारे षण्णां संहननानामन्यतमेनापि संहननेनासंहननिनः, कुतः? इत्याह—‘नेवड्डी’ इत्यादि, यतो नैव तेषां देवानां शरीरेष्वस्थीनि नैव शिरा नापि स्नायूनि संहननं चास्थितिचयालकमतोऽस्थ्यादीनामभावात्संहननाभावः, किन्तु ‘जे पोगला’ इत्यादि, ये पुद्गला इष्टाः—मनस इच्छामापन्नाः, तत्र किञ्चिदकान्तमपि केषाञ्चिदिष्टं भवति तत आह—‘कान्ताः’ कमनीयाः शुभवर्णोपेतत्वात्, यावत्करणात् ‘पिया मणुन्ना मणामा’ इति द्रष्टव्यं, तत्र यत एव कान्ता अत एव प्रियाः—सदैवात्मनि प्रियबुद्धिमुत्पादयन्ति, तथा ‘शुभाः’ शुभरसगन्धस्पर्शालकत्वात् ‘मनोज्ञाः’ विपाकेऽपि सुखजनकतया मनःप्रह्लादहेतुत्वात् ‘मनआपाः’ सदैव भोज्यतया जन्तूनां मनांसि आपुवन्ति, दृढमभूताः पुद्गलास्तेषां शरीरसङ्घाताय परिणमन्ति । संस्थानद्वारे भवधारणीया तनुः सर्वेषामपि समचतुरस्रसंस्थाना उत्तरवैक्रिया नानासंस्थानसंस्थिता, तस्या इच्छावशतः प्रादुर्भावात्, कषायाश्चत्वारः, सञ्ज्ञाश्चतस्रो, लेश्याः षड्, इन्द्रियाणि पञ्च, समुद्घाताः पञ्च, वेदनाकषायमारणान्तिकवैक्रियतैजससमुद्घातसम्भवात् । सञ्ज्ञिद्वारे सञ्ज्ञिनोऽपि असञ्ज्ञिनोऽपि, ते च नैरयिकवद्भावनीयाः, वेदद्वारे स्त्रीवेदा अपि पुरुषवेदा अपि नो नपुंसकवेदाः, पर्याप्तिद्वारं दृष्टिद्वारं दर्शनद्वारं च नैरयिकवत् । ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽपि अज्ञानिनोऽपि चेति विकल्पोऽसञ्ज्ञिमध्यः, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमाग्निज्ञा-

१ नारका देवाः तिर्यक्मनुजा गर्भेन्युक्रान्ता येऽसङ्ख्येयवर्षायुष्काः । एते तु अपर्याप्ता उपपात एव बोद्धव्याः ॥ १ ॥

निनः, तद्यथा—आभितिवोधिकाज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, तत्र येऽज्ञानिनस्ते सन्त्येकका ये द्व्यज्ञानिनः सन्त्येकका ये त्र्यज्ञानिनः, तत्र ये द्व्यज्ञानिनस्ते नियमान्मत्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनः, ये त्र्यज्ञानिनस्ते नियमान्मत्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च, अयं च द्व्यज्ञानिनरूपज्ञानिनो वेति विकल्पः असञ्ज्ञामध्याद् ये उत्पद्यन्ते तान् प्रति द्रष्टव्यः, स च नैरयिकवद्भावनीयः । उपयोगाहारद्वाराणि नैरयिकवत्, उपपातः सञ्ज्ञयसञ्ज्ञापञ्चेन्द्रियतिर्यग्भ्रममनुष्येभ्यो न शेषेभ्यः । स्थितिर्जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतत्त्वयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, समुद्रघातमधिकृत्य मरणचिन्तायां समवहता अपि भ्रियन्तेऽसमवहता अपि । व्यवनद्वारेऽनन्तरमुद्रुत्य पृथिव्यम्बुवनस्पतिकायिकगर्भव्युत्क्रान्तिकसङ्ख्यातवर्षायुष्कतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्येषु गच्छन्ति न शेषजीवस्थानेषु, अत एव गत्यागतिद्वारे द्व्यागतिका द्विगतिकाः, तिर्यग्मनुष्यगत्यपेक्षया, 'परीत्ताः' प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! उपसंहारमाह—'सेत्तं देवा,' सर्वोपसंहारमाह—'सेत्तं पंचेदिया, सेत्तं ओराला तसा पाणा' सुगमम् ॥ सप्रति स्थावरभावस्य त्रसभावस्य च भवस्थितिकालमानप्रतिपादनार्थमाह—

थावरस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साहं ठिती पणत्ता ॥ तस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाहं ठिती पणत्ता । थावरे णं भंते ! थावरस्सि कालतो केवच्चिरं होति ? जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं अणंताओ उस्सप्पिणिओ (अवसप्पिणीओ) कालतो खेत्ततो अणंता लोया असंखेज्जा पुग्गलपरियद्दा, ते णं पुग्गलपरियद्दा आवलियाए असं-

खेज्जतिभागो ॥ तसे णं भंते ! तसस्ति कालतो केवच्चिरं होति?, जह्वेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उस्सप्पिणीओ (अवसप्पिणीओ) कालतो खेत्ततो असंखेज्जा लोणा ॥ थावरस्स णं भंते ! केवत्तिकालं अंतरं होति?, जहा तससंचिट्ठणाए ॥ तसस्स णं भंते ! केवत्तिकालं अंतरं होति?, अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सत्तिकाले ॥ एएसि णं भंते ! तसाणं थावराण य कतरे कतरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुह्हा वा विसेसाहिया वा?, गोयमा ! सव्वत्थोवा तसा थावरा अणंतगुणा, सेतं दुविधा संसारसमावणणा जीवा पणत्ता ॥ दुविहपडिवत्ती समत्ता (सू०४३)

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि, एतच्च पृथिवीकायमधिकृत्यावसातव्यम्, अन्यस्य स्थावरकायस्योत्कर्षत एतावत्या भवस्थितेरभावात् ॥ त्रसकायस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, एतच्च देवनारकापेक्षया द्रष्टव्यम्, अन्यस्य त्रसकायस्योत्कर्षत एतावत्प्रमाणाया भवस्थितेरसम्भवात् ॥ सम्प्रत्येतयोरेव कायस्थितिकालमानमाह—स्थावरे ‘णम्’ इति वाक्यालङ्कारे ‘स्थावर इति’ स्थावर इत्यनेन रूपेण स्थावरत्वेनेति भावः, कालतः कियच्चिरं भवति?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं, तमेवानन्तं कालं कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—अनन्ता उत्तसर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः, किमुक्तं भवति?—अनन्तलोकेषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तेषां प्रतिसमयमेकैकापहारेण यावत्योऽनन्ता अवसर्पिण्युत्तसर्पिण्यो भवन्ति तावत्य इति, एतासामेव पुद्गलपरावर्त्ततो मानमाह—असङ्ख्येयाः पुद्गलपरावर्त्तोः, असङ्ख्येषु पुद्गलपरावर्त्तेषु क्षेत्रत इति पदसांनिध्यात्क्षेत्रपुद्गलपरा-

वर्तेषु यावत्सः संभवन्ति अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यस्तावत् इति भावः, इहासङ्क्षेयमसङ्क्षेयभेदालम्बतः पुद्गलपरावर्तगतमसङ्क्षेय-
यत्वं निर्द्धारयति—‘ते ण’मित्यादि, ते णमिति वाक्यालङ्कारे पुद्गलपरावर्तो आवलिकाया असङ्क्षेयो भागः, आवलिकाया असङ्क्षेये-
तमे भागे यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणा इत्यर्थः, एतच्च वनस्पतिकायस्थितिमङ्गीकृत्य वेदितव्यं, न पृथिव्यम्बुकायस्थितिव्यपेक्षया, तयोः
कायस्थितेरुत्कर्षतोऽप्यसङ्क्षेयोत्सर्पिणीप्रमाणत्वात्, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—“पुढविक्काइए णं भंते ! पुढविक्काइयत्ति कालओ
केवच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तमुक्कोसेणं असंखिज्जं कालं असंखिजाओ उस्सप्पिणिअवसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ असं-
खिज्जा लोगा, एवं आउक्काएवि” इति, या तु वनस्पतिकायस्थितिः सा यथोक्तप्रमाणा तत्रोक्ता “वणस्सइकाइए णं भंते ! वणस्सइका-
यत्ति कालओ कियच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं अणंताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ,
खित्तओ अणंता लोगा असंखिज्जा पुगलपरियट्ठा आवलियाए असंखिज्जइभागो” इति । एवोऽपि च वनस्पतिकायस्थितिकालः सां-
व्यवहारिकजीवानधिकृत्य प्रोच्यते, असांव्यवहारिकजीवानां तु कायस्थितिरनादिरवसेया, तथा चोक्तं विशेषणवत्याम्—“अस्थि
अणंता जीवा जेहिं न पत्तो तसाइपरिणामो । तेवि अणंताणंता निगोयवासं अणुवसंति ॥ १ ॥” साऽपि तेषामसांव्यवहारिकजीवा-
नामनादिः कायस्थितिः केषाञ्चिदनादिरपर्यवसाना, ये न जातुचिदसांव्यवहारिकराशेरुद्धृत्य सांव्यवहारिकराशौ निपतिष्यन्ति, केषा-
ञ्चिदनादिः सपर्यवसाना, ये असांव्यवहारिकराशेरुद्धृत्य सांव्यवहारिकराशौ निपतिष्यन्ति । अथ किमसांव्यवहारिकराशोर्विनिर्गत्य
सांव्यवहारिकराशावागच्छन्ति ? येनैवं प्ररूपणा क्रियते, उच्यते, आगच्छन्ति, कथमवसीयते ? इति चेदुच्यते—पूर्वाचार्योपदेशात्,

१ सन्त्यनन्ता जीवा येन प्राप्तव्रसादिपरिणामः । तेऽप्यनन्तानन्ता निगोदवासमनुवसन्ति ॥ १ ॥

तथा चाह. दुःषमान्धकारनिमग्नजनप्रवचनप्रदीपो भगवान् जिनभद्रगणिः क्षमाश्रमणो विशेषणवत्याम्—“सिञ्जंति जत्तिया किर इह संवंहारजीवरासिमज्जाओ । इति अणाइवणस्सइरासीओ तत्तिया तंमि ॥ १ ॥” इति कृतं प्रसङ्गेन । सम्प्रति त्रसकायस्य कायस्थितिमानमाह—“तस्से णं भंते” इत्यादि, तस्से’ण’मिति पूर्ववत् ‘त्रस इति’ त्रस इत्यनेन पर्यायेण कालतः ‘क्रियच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति?, भगवानाह—नौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसङ्ख्येयं कालम्, एनमेवासङ्ख्येयं कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—“असंखिज्जाओ” इत्यादि, असङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोका असङ्ख्येषु लोकेषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तेषां प्रति-समयैकैकापहारे यावत्योऽसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावत्य इति भावः, इयं चैतावती कायस्थितिर्गेतित्रसं तेजस्कायिकं वायुकायिकं चाधिकृत्यावसेया न तु लब्धित्रसं, लब्धित्रसस्य कायस्थितेरुत्कर्षतोऽपि कतिपयवर्षाधिकसागरोपमसहस्रद्वयप्रमाणत्वात्, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—“तसकाए णं भंते ! तसकायत्ति कालतो क्रियच्चिरं होइ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साइं संखेज्जावासमब्भियाइं” तथा “तेउक्काइए णं भंते ! तेउक्काइएत्ति कालतो केवच्चिरं होति?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जां कालं असंखेज्जाओ उत्सर्पिणीओसर्पिणीओ कालओ, खेत्तओ असंखेज्जा लोगा, एवं वाउक्काइयावि” इति ॥ सम्प्रति स्थावरत्वस्यान्तरं विचिन्तयिषुराह—“थावरस्स णं भंते ! अंतर’मित्यादि सुगमं नवरमसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोका; इत्येतावत्प्रमाणमन्तरं तेजस्कायिकवायुकायिकमध्यगमनेनावसातव्यम्, अन्यत्र गतावेतावत्प्रमाणस्यान्तरस्या-सम्भवात् ॥ ‘तसस्स णं भंते ! अंतर’मित्यादि सुगमं नवरम् ‘उक्कोसेणं वणस्सइकालो’ इति, उत्कर्षतो वनस्पतिकालो वक्तव्यः, स चै-

वम्—“उक्थोसेणं अणंतमणंताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ अणंता लोगा, असंखेज्जा पोगलपरियट्ठा, ते णं पोगग-
लपरियट्ठा आवलियाए असंखेज्जइभागो” इति, एतावत्प्रमाणं चान्तरं वनस्पतिकायमध्यगमनेन प्रतिपत्तव्यम्, अन्यत्र गतावेतावतो-
ऽन्तरस्यालभ्यमानत्वात् ॥ सम्प्रत्यल्पबहुत्वमाह—एतेषां भदन्त ! जीवानां त्रसानां स्थावरणां च मध्ये कतरे कतमेभ्योऽल्पा वा बहुवो
वा कतरे कतैरुत्प्लवा वा ?, अत्र सूत्रे विभक्तिपरिणामेन तृतीया व्याख्येया, तथा कतरे कतरेभ्यो (ऽल्पा बहुकास्तुल्या) विशेषाधिका
वा ?, भगवानाह—नौतम ! सर्वस्तोकास्त्रसाः, असङ्ख्यातत्वमात्रप्रमाणत्वात्, स्थावरा अनन्तगुणाः, अजघन्योत्कृष्टानन्तानन्तसङ्ख्यापरि-
माणत्वात्, उपसंहारमाह—‘सेत्तं दुविहा संसारसमावन्ना जीवा’ इति ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाजीवाभिगमटीकायां
द्विविधा प्रतिपत्तिः समाप्ता ॥

अथ त्रिविधाख्या द्वितीया प्रतिपत्तिः

तदेवमुक्ता द्विविधा प्रतिपत्तिः, सम्प्रति त्रिविधा प्रतिपत्तिरारभ्यते, तत्र चेदमादिसूत्रम्—

तत्थ जे ते एवमाहंसु त्रिविधा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तंजहा—इत्थि पुरिसा णपुंसका ॥ (सू० ४४) । से किं तं इत्थीओ?, २ त्रिविधाओ पणत्ता, तंजहा—तिरिक्खजोणियाओ मणुस्सिस्त्थीओ देवित्थीओ । से किं तं तिरिक्खजोणिणित्थीओ?, २ त्रिविधाओ पणत्ता, तंजहा—जलयरीओ थलयरीओ । से किं तं जलयरीओ?, २ पंचविधाओ पणत्ताओ, तंजहा—मच्छीओ जाव सुंसुमारीओ । से किं तं थलयरीओ?, २ दुविधाओ पणत्ता, तंजहा—चउप्पदीओ य परिसप्पीओ य । से किं तं चउप्पदीओ?, २ चउब्बिधाओ पणत्ता, तंजहा—एगखुरीओ जाव सणप्फईओ । से किं तं परिसप्पीओ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरपरिसप्पीओ य भुजपरिसप्पीओ य । से किं तं उरगपरिसप्पीओ?, २ त्रिविधाओ पणत्ता, तंजहा—अहीओ अहिगरीओ महोरगाओ, सेत्तं उरपरिसप्पीओ । से किं तं सुयपरिसप्पीओ?, २ अणेगविधाओ पणत्ता, तंजहा—सेरडीओ सेरंधीओ गोहीओ णडलीओ सेधाओ

सण्णाओ सरह्दीओ सेरंघीओ भायाओ खाराओ पयण्णाइयाओ षडप्पइयाओ मूसियाओ मुगुसिओ वरोलियाओ गोव्हियाओ, जोव्हियाओ थिरथिरालियाओ, सेत्तं सुयगपरिसप्पीओ । से किं तं खहयरीओ?, २ चडव्वियाओ पणत्ता, तंजहा—यम्मपरह्दीओ, जाव सेत्तं खहयरीओ, सेत्तं तिरिक्खजोणिओ ॥ से किं तं मणुस्सिओ?, २ तिवियाओ पणत्ता, तंजहा—कम्मभूमियाओ अकम्मभूमियाओ अंतरदीवियाओ । से किं तं अंतरदीवियाओ?, २ अट्ठीसत्तिविधाओ पणत्ता, तंजहा—एगूरूइयाओ आभासियाओ जाव सुद्धवंतीओ, सेत्तं अंतरदी० ॥ से किं तं अकम्मभूमियाओ?, २ तीसवियाओ पणत्ता, तंजहा—पंचसु हेमवणसु पंचसु परणवणसु पंचसु हरिवंसेसु पंचसु रम्मगवासेसु पंचसु देवकुरासु पंचसु उत्तरकुरासु, सेत्तं अकम्मा० । से किं तं कम्मभूमिया?, २ पणरसवियाओ पणत्ताओ, तंजहा—पंचसु भरहेसु पंचसु एरवणसु पंचसु महाविदेहेसु, सेत्तं कम्मभूमगमणुस्सीओ, सेत्तं मणुस्सिस्थीओ ॥ से किं तं देवित्थियाओ?, २ चडव्विया पणत्ता, तंजहा—भवणवासिदेवित्थियाओ वाणमंतरदेवित्थियाओ जोतिसियदेवित्थियाओ वेमाणियदेवित्थियाओ । से किं तं भवणवासिदेवित्थियाओ?, २ दसविहा पणत्ता, तंजहा—असुरकुमारभवणवासिदेवित्थियाओ जाव धणितकुमारभवणवासिदेवित्थियाओ, से तं भवणवासिदेवित्थियाओ । से किं तं वाणमंतरदेवित्थियाओ?, २ अट्ठ-

विधाओ पणत्ता, तंजहा—पिसायवाणमंतरदेवित्थियाओ जाव से तं वाणमंतरदेवित्थियाओ ।
 से किं तं जोतिसियदेवित्थियाओ ?, २ पंचविधाओ पणत्ता, तंजहा—चंदविमाणजोतिसि-
 यदेवित्थियाओ सूर० गह० नक्खत्त० ताराविमाणजोतिसियदेवित्थियाओ, से तं जोतिसियाओ ।
 से किं तं वेमाणिकप्पवेमाणियदेवित्थियाओ ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सोहम्मकप्पवेमाणियदेवित्थि-
 याओ ईसाणकप्पवेमाणियदेवित्थियाओ, सेत्तं वेमाणित्थीओ ॥ (सू० ४५)

‘तत्र’ तेषु नवसु प्रतिपत्तिषु मध्ये ये आचार्या एवमाख्यातवन्तः—त्रिविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञप्तास्त एवमाख्यातवन्तः,
 तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकानि, इह कयादिवेदोदयाद् योन्यादिसङ्गताः कयादयो गृह्यन्ते, तथा चोक्तम्—“योनिर्मुदुत्वमस्यैर्यं, मुग्ध-
 ताऽऽवलता स्तनौ । पुंस्कामितेति लिङ्गानि, सप्त स्त्रीले प्रचक्षते ॥ १ ॥ मेहनं खरता दाढ्यं, शौण्डीर्यं इमञ्च धृष्टता । स्त्रीकामितेति
 लिङ्गानि, सप्त पुंस्त्वे प्रचक्षते ॥ २ ॥ स्तनादिश्मश्रुकेशादिभावाभावसमन्वितम् । नपुंसकं बुधाः प्राहुर्मोहानलसुदीपितम् ॥ ३ ॥”
 तत्र ‘यथोद्देशं निर्देश’ इति स्त्रीवक्तव्यतामाह—‘से किं तं’मित्यादि, अथ कास्ताः स्त्रियः ?, सूरिराह—स्त्रियस्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—
 तिर्यग्योनिस्त्रियो मनुष्यस्त्रियो देवस्त्रियश्च । ‘से किं तं’मित्यादि, तिर्यग्योनिस्त्रियस्त्रिविधाः, तद्यथा—जलचर्यः स्थलचर्यः खड्गचर्यश्च ।
 ‘से किं तं’मित्यादि । मनुष्यस्त्रियोऽपि त्रिविधास्तद्यथा—कर्मभूमिका अकर्मभूमिका अन्तरद्वीपिकाश्च । ‘से किं तं’मित्यादि, देव-
 स्त्रियश्चतुर्विधास्तद्यथा—भवनवासिन्यो व्यन्तर्यो ज्योतिष्क्यो वैमानिक्यश्च ॥ सम्प्रति स्त्रिया भवस्थितिमानप्रतिपादनार्थमाह—
 इत्थी णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! एगेणं आएसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं

उक्कोसेणं पणपन्नं पलिओवमाहं एक्केणं आदेसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं णव पलिओवमाहं एगेणं आदेसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाहं एगेणं आदेसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पन्नासं पलिओवमाहं ॥ (सू० ४६)

‘इत्थी णं भंते’ इत्यादि, क्रिया भदन्त ‘कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता’, भगवानाह—नौतम ! ‘एकेनादेशेन’ आदेशशब्द इह प्रका-
रवाची “आदेसो ति पगारो” इति वचनात्, एकेन प्रकारेण, एकं प्रकारमधिकृत्येति भावार्थः, जघन्येनान्तमुहूर्त्तम्, एतत्तिर्यग्मनु-
ष्यरूपपेक्षया द्रष्टव्यम्, अन्यत्रैतावतो जघन्यस्यासम्भवात्, उत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, एतदीशानकल्पपरिगृहीतदेव्यपेक्षम् ।
तथैकेनादेशेन जघन्यतोऽन्तमुहूर्त्तम् एतत्तथैवोत्कर्षतो नव पल्योपमानि, एतदीशानकल्प एव परिगृहीतदेव्यपेक्षम् । तथा एकेनादेशेन
जघन्यतोऽन्तमुहूर्त्तम्, एतत्प्राग्वत्, उत्कर्षतः सप्त पल्योपमानि, एतत्सौधर्मकल्पे परिगृहीतदेवीरधिकृत्य । तथा एकेनादेशेन जघन्य-
तोऽन्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतः पञ्चाशत्पल्योपमानि, एतत्सौधर्मकल्प एवापरिगृहीतदेव्यपेक्षम्, उक्तञ्च सद्ब्रह्मण्यम्—“सपरिगृह्यराणं सो-
हम्मीसाण पलियसाहीयं । उक्कोस सत्त पन्ना नव पणपन्ना य देवीणं ॥ १ ॥” तदेवं सामान्यतः स्त्रीणां जघन्यत उत्कर्षतश्च स्थितिमा-
नमुक्तं, सम्प्रति तिर्यक्कृत्यादिभेदानधिकृत्याह—

तिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवत्तियं कालं ठिती पणणत्ता?, गो० जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिणि
पलिओवमाहं । जलयरतिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिती पणणत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं

१ परिगृहीतेतराणा सौधर्मज्ञानाना पल्योपम साधिकम् । उल्लेख्यत सप्त पञ्चाशत् नव पञ्चपञ्चाशत् पल्योपमिति देवीनाम् ॥ १ ॥

अंतो० उक्को० पुव्वकोडी । चउप्पदथलयरतिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गो० जहा तिरिक्खजोणित्थीओ । उरगपरिसप्पथलयरतिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसं पुव्वकोडी । एवं भुयपरिसप्प० । एवं खहयरतिरिक्खत्थीणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागो ॥ मणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० तिणिण पलिओवमाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । कम्मभूमयमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवइयं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! खित्तं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तित्ति पलिओवमाइं धम्मचरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । भरहेरवयकम्मभूमगमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता, गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तित्ति पलिओवमाइं, धम्मचरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमगमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जहन्नेणं अंतो० उक्कोसेणं पुव्वकोडी, धम्मचरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । अकम्मभूमगमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागऊणं उक्को-

सेणं तित्ति पलिओवमाइं, संहरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । हेम-
वएरणवए जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागेण ऊणणं
पलिओवमं संहरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । हरिवासरम्मयवा-
सअकम्मभूमगमणुस्सित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं
देसूणाइं दो पलिओवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणयाइं उक्को० दो पलिओवमाइं,
संहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी । देवकुरुउत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सि-
त्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिई पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणाइं तित्तिणं
पलिओवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणयाइं उक्को० तित्ति पलिओवमाइं, संहरणं
पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहु० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी । अंतरदीवगअकम्मभूमगमणुस्सित्थीणं
भंते ! केवतिकालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणं पलिओवमस्स असं-
खेज्जइभागं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणयं उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं सं-
हरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमु० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी ॥ देवित्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती
पत्तत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं पणपन्नं पलिओवमाइं । भवणवासिदे-
वित्थीणं भंते !, जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं अद्धपंचमाइं पलिओवमाइं । एवं असुरकु-

मारभवणवासिदेवित्थियाए, नागकुमारभवणवासिदेवित्थियाएवि जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उ-
 क्कोसेणं देसूणाइं पलिओवमाइं, एवं सेसाणवि जाव थणियकुमाराणं । वाणमंतरीणं जहन्नेणं
 दसवाससहस्साइं उक्कोसं अद्धपलिओवमं । जोइसियदेवित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिती प-
 णत्ता ? , गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं अट्टभागं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वासस-
 हस्सेहिं अब्भहियं, चंदविमाणजोतिसियदेवित्थियाए जहन्नेणं चडभागपलिओवमं उक्कोसेणं
 तं चेव, सूरविमाणजोतिसियदेवित्थियाए जहन्नेणं चडभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओ-
 वमं पंचहिं वाससएहिमव्वहियं, गहविमाणजोतिसियदेवित्थीणं जहण्णेणं चडभागपलिओ-
 वमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं, णक्खत्तविमाणजोतिसियदेवित्थीणं जहण्णेणं चडभागपलिओ-
 वमं उक्कोसेणं चडभागपलिओवमं साइरेणं, ताराविमाणजोतिसियदेवित्थियाए जहन्नेणं अट्ट-
 भागं पलिओवमं उक्को० सातिरेणं अट्टभागपलिओवमं । वेमाणियदेवित्थियाए जहण्णेणं पलि-
 ओवमं उक्कोसेणं पणपन्नं पलिओवमाइं, सोहम्मकप्पवेमाणियदेवित्थीणं भंते ! केवतियं कालं
 ठिती प० ? , जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाइं, ईसाणदेवित्थीणं जहण्णेणं सातिरेणं
 पलिओवमं उक्कोसेणं णव पलिओवमाइं ॥ (सू ४७)

‘तिरिक्खजोणिइत्थियाणं भंते !’ इत्यादि, उत्कर्षतस्त्रीणि पत्थोपमानि, देवकुर्वादिषु चतुष्पदस्त्रीरधिकृत्य, जलचरस्त्री-

नागुरुपर्यन्तः पूर्वकोटी, सलचरस्त्रीणां यथा औघिकी, त्रीणि पत्योपमानीत्यर्थः । खचरीणां मुत्कर्षतः पत्योपमासङ्ख्येयभागः, मनुजस्त्रीषु क्षेत्रं प्रतीत्य-क्षेत्राश्रयणेनेति भावः, जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देवकुर्वीदियु भरतादिष्वपि एकान्तसुपमादिकाले त्रीणि पत्योपमानि, 'धर्मचरणं' चरणधर्मसेवनं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तम्, एतच्च तद्व्यवस्थिताया एव परिणामवशतः प्रतिपातापेक्षया प्रष्टव्यं, चरणधर्मन्य गरणमन्तरेण सर्वस्रोक्तयाऽप्येतावन्मात्रकालावस्थानभावात्, तथाहि-काचित्स्त्री तथाविधक्षयोपशमभावतः सर्व-परित्यक्तिं प्रतिपद्य तात्मानश्रयोपशमभावादन्तर्मुहूर्त्तानन्तरं भूयोऽपि अविरतसम्यग्दृष्टिः मिथ्यात्वं वा प्रतिपद्यते इति, अथवा धर्म-चरणमिदं देवाचरणं प्रतिपत्तव्यं न सर्वचरणं, देशचरणप्रतिपत्तिस्तु जघन्यतोऽप्यान्तर्मुहूर्त्तिकी, तस्या भङ्गबहुलत्वात्, अथोभयचरण-मग्नौ किमर्थमिदं देशचरणं परिगृह्यते?, उच्यते, देशचरणपूर्वकं प्रायः सर्वचरणमिति ख्यापनार्थम्, अत एवोक्तं बृहैः-“सम्म-
बन्धि न लब्धे यज्जिगपुष्टेन सावजो होद । चरणोऽसमग्न्याणं सागरसंस्तरा ह्येति ॥ १ ॥” एवं “अप्परिवडिण्” इत्यादि, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, भ्रष्टसात्सरिण्याग्ररणधर्मप्रापेन्मूर्धं चरमान्तर्मुहूर्त्तं यावदप्रतिपत्तिपरिणामभावात्, पूर्वपरिमाणं चेदम्-“पुण्ड्रस्स उ परिमाणं मयारि गत्तु ह्येति होडिअस्वाजो । छप्पणं च सहस्सा नोद्धवा वामकोडीणं ॥ १ ॥ (७०५६०००००००००)
मम्मणि कर्मभूमिक्कादिशेषस्त्रीणां न कञ्च्यतामाह-अश्रुगमनिका सुगमा, भावार्थस्त्वयम्-कर्मभूमि रुमनुजस्त्रीणां क्षेत्रं कर्मभूमिक्का-
मानान्गलभ्रगमणिकुल्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, तानि च भरतैरावतेषु सुपमसुपमालक्षणेऽस्के वेदितव्यानि,
धर्मपरमाणविकुल्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, भावना चात्र प्रागिव द्रष्टव्या, एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि ॥ अथैव विद्दे-

१ धर्मन्ये उ लब्धे यज्जिगपुष्टेन सावजो भवति । चारिमोक्षोपशमक्षयाणां मागताः संख्याता अन्तरं भवति ॥ १ ॥

पचिन्तां चिकीर्षुराह—सुगमं, नवरं भरतैरावतेषु त्रीणि पल्योपमानि सुषमसुषमायां, पूर्वविदेहेषु क्षेत्रतः पूर्वकोटी, तत ऊर्ध्वं तत्र तथा-
 क्षेत्रस्वाभाव्यादायुषोऽसम्भवात्, अकर्मभूमिगेल्यादि, जन्म प्रतीयेति—अकर्मभूमिषूत्पत्तिमाश्रित्य जघन्यतो देशोनं पल्योपमं, तच्चा-
 ष्टभागाद्यानमपि देशोनं भवति ततो विशेषस्थापनायाह—पल्योपमस्यासङ्ख्येयभागेनोनं, एतच्च हैमवतहैरण्यवतक्षेत्रापेक्षया द्रष्टव्यं, तत्र
 जघन्यतः स्थितेरेतावत्प्रमाणायाः सम्भवात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, तानि च देवकुरुत्तरकुर्वपेक्षया, 'संहरणं पटुञ्चे'त्यादि, संह-
 रणं नाम कर्मभूमिजायाः स्त्रियोऽकर्मभूमिषु नयनं 'तत्प्रतीत्य' तदाश्रित्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, इयमत्र भावना
 —इह कर्मभूमिकाऽप्यकर्मभूमिषु संहता अकर्मभूमिकेति व्यवह्रियते, तत्क्षेत्रसम्बन्धभावात्, यथा लोके कश्चिन्मगधादिदेशात्सुरा-
 ध्वान् प्रति प्रस्थितो गिरिनगरेषु निवासं कल्पयितुकामः सुराष्ट्रपर्यन्तग्रामप्राप्तः सन् समुत्पद्यमानेषु तथाविधेषु प्रयोजनेषु सौराष्ट्र इति
 व्यवह्रियते, तद्वदधिकृताऽपि, तत्र च संहता सती काचिदन्तर्मुहूर्त्तं जीवति ततोऽपि वा भूयोऽपि संह्रियते काचित्पूर्वकोट्यायुष्का
 यावज्जीवमपि तत्रावतिष्ठते ततो जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटीति, आह—भरतैरावतान्यपि कर्मभूमौ वर्तन्ते तत्र
 चैकान्तसुषमादौ त्रीण्यपि पल्योपमानि स्थितिरस्या भवति संहरणं च संभवति तत्कथं देशोना पूर्वकोटी भण्यते? इति, अत्रोच्यते,
 कर्मकालविवक्षयाऽभिधानात्, तस्य चैतावन्मात्रत्वादिति । हैमवतहैरण्यवताकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीणां जन्मतो जघन्येन देशोनं पल्योपमं
 पल्योपमासङ्ख्येयभागेन न्यूनमुत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं, संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, भावना
 प्रागिव ॥ एवं 'हरिवासरम्मण' इत्याद्यपि सूत्रत्रयं भावनीयं, नवरं हरिवर्षस्यकयोर्जन्मतो जघन्येन द्वे पल्योपमे पल्योपमासङ्ख्येय-
 भागान्युने उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे । देवकुरुत्तरकुरुषु जन्मतो जघन्येन त्रीणि पल्योपमानि पल्योपमासङ्ख्येयभागाहीनानि उ-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः

॥ ५६ ॥

त्कर्षतः परिपूर्णानि त्रीणि पल्योपमानि, अन्तरद्वीपेषु जन्मतो जघन्येन देशेनः पल्योपमासङ्गयेयभागः, कियता देशेनोः पल्योपमासङ्गयेयभाग ? इति चेदत आह—पल्योपमासङ्गयेयभागोऽनोः, किमुक्तं भवति ?—उत्कृष्टपल्योपमासङ्गयेयभागप्रमाणादायुषो जघन्यमायुः पल्योपमासङ्गयेयभागान्यूनं, नवरभून्तर्होतुः पल्योपमासङ्गयेयो भागोऽतीव स्तोको द्रष्टव्यः, संहरणमधिकृत्य सर्वत्रापि जघन्यत उत्कर्षतश्च तावदेव प्रमाणम् ॥ सम्प्रति देवस्त्रीवक्तव्यतामाह—अक्षरामनिका सुगमा तात्पर्यमात्रमुच्यते—देवस्त्रीणां सामान्यतो जघन्यतः स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि, तानि च भवनपतिव्यन्तरीरधिकृत्य वेदितव्यानि, उत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, एतानि चेशानदेवीरधिकृत्य प्रतिपत्तव्यानि । विशेषचिन्तायां भवनवासिदेव्यः सामान्यतो दश वर्षसहस्राणि, उत्कर्षतोऽर्द्धपञ्चमानि—सार्द्धानि चत्वारि पल्योपमानि, एतानि च भवनवासिशेषासुरकुमारदेवीरधिकृत्य, अत्रापि विशेषचिन्तायामसुरकुमारदेवीनां सामान्यतो जघन्येन दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतोऽर्द्धपञ्चमानि पल्योपमानि, नागकुमारभवनवासिदेवस्त्रीणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतो देशेनं पल्योपमम्, एवं शेषाणां यावत्स्तनितकुमारीणां, व्यन्तरीणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतोऽर्द्ध पल्योपमं, ज्योतिषस्त्रीणां जघन्येनाष्टभागपल्योपममुत्कर्षतोऽर्द्ध पल्योपमं पञ्चाशता वर्षसहस्रैरभ्यधिकम्, अत्रापि विशेषचिन्तायां चन्द्रविमानवासिज्योतिषस्त्रीणां जघन्यतश्चतुर्भागमात्रं पल्योपममुत्कर्षतोऽर्द्धपल्योपमं पञ्चाशता वर्षसहस्रैरधिकं, सूर्यविमानवासिज्योतिष्कदेवीनां जघन्यतश्चतुर्भागमात्रं पल्योपममुत्कर्षतोऽर्द्धपल्योपमं नक्षत्रविमानज्योतिष्कदेवीनां जघन्यतश्चतुर्थभागमात्रं पल्योपममुत्कर्षतः सातिरेकं चतुर्थभागमात्रं पल्योपमं, ताराविमानज्योतिष्कदेवीनां जघन्यतोऽष्टभागमात्रं पल्योपममुत्कर्षतस्तदेवाष्टभागमात्रं पल्योपमं सातिरेकं । सामान्यतो वैमानिकदेवस्त्रीणां जघन्यतः

२ प्रतिपत्तौ
तिर्यक्-
स्त्र्यादि-
स्थितिः
सू० ४७

॥ ५६ ॥

पल्योपममुत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, विशेषचिन्तायां सौधर्मकल्पवैमानिकदेवीनां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः सप्त पल्योपमानि, अत्रापीदं स्थितिपरिमाणं परिगृहीतदेवीनां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः पञ्चाशत्पल्योपमानि, ईशानकल्पवैमानिकदेवीनां जघन्यतः सातिरेकं पल्योपममुत्कर्षतो नव पल्योपमानि, अत्रापीदं स्थितिपरिमाणं परिगृहीतदेवीनामवगन्तव्यं, अपरिगृहीतदेवीनां जघन्यतः सातिरेकं पल्योपममुत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, एतच्च सूत्रं समस्तमपि कापि साक्षाद् दृश्यते क्वचिच्चैवमतिदेशः—“एवं देवीणं ठिई भाणियन्वा जहा पणवणाए जाव ईसानदेवीण”मिति ॥ सम्प्रति स्त्री नैरन्तर्येण स्त्री-त्वमुच्चन्ती कियन्तं कालमवतिष्ठते ? इति जिज्ञासायां सूत्रकृतकालापेक्षया ये पञ्चादेशाः प्रवर्तन्ते तानुपदर्शयितुमाह—

इत्थी णं भन्ते ! इत्थित्ति कालतो केवचिरं होइ ?, गोयमा ! एक्केणादेसेणं जहन्नेणं एक्कं समयं उक्कोसें दसुत्तरं पलिओवमसयं पुव्वकोडिपुहुत्तमव्वभहियं । एक्केणादेसेणं जहन्नेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्टारस पलिओवमाइं पुव्वकोडीपुहुत्तमव्वभहियाइं । एक्केणादेसेणं जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं चउइस पलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमव्वभहियाइं । एक्केणादेसेणं जहं एक्कं समयं उक्को० पलिओवमसयं पुव्वकोडीपुहुत्तमव्वभहियं । एक्केणादेसेणं जहण्णं एक्कं समयं उक्को० पलिओवमपुहुत्तं पुव्वकोडीपुहुत्तमव्वभहियं ॥ तिरिक्खजोणित्थी णं भन्ते ! तिरिक्खजोणित्थित्ति कालओ केवचिरं होति ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइं पुव्वकोडी पुहुत्तमव्वभहियाइं, जलयरीए जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडिपुहुत्तं । चउप्पदथलयरतिरिक्खजो० जहा ओहिता ति-

रिक्त्व०, उरगपरिसप्पीसुयगपरिसप्तिस्थीं णं जया जलघरीणं, स्वहयरी० जहण्णेणं अंतोसुहुत्तं
उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जतिभाणं पुव्वकोडिपुहुत्तमवभहिंयं ॥ मणुस्सिस्थीं णं भंते! कालओ
केवचिरं होति?, गोयमा! खेत्तं पडुच्च जहण्णेणं अंतोसुहुत्तं उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं पुव्वको-
डिपुहुत्तमवभहियाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० एकं समयं उक्को० देसूणा पुव्वकोडी, एवं कम्म-
भूमियावि भरहेरवयावि, णवरं खेत्तं पडुच्च जह० अंतो उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं देसूणपुव्व-
कोडीअवभहियाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० एकं समयं उक्को० देसूणा पुव्वकोडी । पुव्वविदेहअवर-
विदेहिस्थीं णं खेत्तं पडुच्च जह० अंतो उक्को० पुव्वकोडीपुहुत्तं, धम्मचरणं पडुच्च जह० एकं समयं
उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी ॥ अकम्मभूमिकमणुस्सिस्थीं णं भंते! अकम्मभूम० कालओ केव-
चिरं होइ? गोयमा! जम्मणं पडुच्च जह० देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभाणेणं ऊणं
उक्को० तिण्णि पलिओवमाइं । सहरणं पडुच्च जह० अंतो उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइं देसूणाए
पुव्वकोडिए अवभहियाइं । हिमवतेरणवते अकम्मभूमगमणुस्सिस्थीं णं भंते! हेम० कालतो
केवचिरं होइ?, गोयमा! जम्मणं पडुच्च जह० देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जति-
भाणेणं ऊणं, उक्को० पलिओवमं । साहरणं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० पलिओवमं देसूणाए
पुव्वकोडीए अवभहिंयं । हरिवासरम्मयअकम्मभूमगमणुस्सिस्थीं णं भंते!, जम्मणं पडुच्च जह०

देसूणाहं दो पलिओवमाहं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणगाहं, उक्को० दो पलिओवमाहं ।
 संहरणं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० दो पलिओवमाहं देसूणपुव्वकोडिमब्भहिंयाहं । उत्तरकुरुदे-
 वकुरुणं०, जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणाहं तिन्नि पलिओवमाहं पलितोवमस्स असंखेज्जभागेणं
 ऊणगाहं उक्को० तिन्नि पलिओवमाहं । संहरणं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० तिन्नि पलिओवमाहं
 देसूणाए पुव्वकोडिए अब्भहिंयाहं । अंतरदीवाकम्मभूमकमणुस्सिस्सथी?, २ जम्मणं पडुच्च जह०
 देसूणं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणं उक्को० पलिओ-
 वमस्स असंखेज्जतिभागं । साहरणं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं
 देसूणाए पुव्वकोडीए अब्भहिंयं ॥ देविस्सिं नं भन्ते ! देविस्सिं कालं, जच्चेव संचिट्ठणा ॥
 (सू० ४८)

एकेनादेशेन जघन्यत एकं समयं यावदवस्थानमुत्कर्षतो दशोत्तरं पल्योपमशतं पूर्वकोटीपृथक्त्वाभ्यधिकम्, एकसमयं कथम् ?
 इति चेदुच्यते—काचिद् युवतिरुपशमश्रेण्यां वेदत्रयोपशमनादेवदकत्वमनुभूय ततः श्रेणेः प्रतिपत्तन्ती स्त्रीवेदोदयमेकं समयमनुभवति,
 ततो द्वितीये समये कालं कृत्वा देवेषूत्पद्यते तत्र च तस्याः पुंस्त्वमेव न स्त्रीत्वं, तत एवं जघन्यतः स्त्रीत्वं समयमात्रं,
 सम्प्रति पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकदशोत्तरपल्योपमशतभावना क्रियते—कश्चिज्जन्तुर्नारीषु तिरश्चीषु वा पूर्वकोट्यायुष्कासु मध्ये प-
 च्चषान् भवाननुभूय ईशाने कल्पे पञ्चपञ्चांशतपल्योपमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु मध्ये देवीत्वेनोत्पद्यते ततः स्वायुः-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ ५८ ॥

क्षये तस्मात्स्थानाद् भूयोऽपि नारीषु तिरस्त्रीषु वा मध्ये पूर्वकोट्यायुषुरुत्पन्नस्ततो भूयो द्वितीयं वारमीशानदेवलोके पञ्चपञ्चाशत्पत्यो-
पमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु मध्ये देवीत्वेनोपजातस्ततः परमवश्यं वेदान्तरमवगच्छति, एवं दशोत्तरं पत्योपमशतं पूर्वको-
टिपृथक्त्वाभ्यधिकं प्राप्यते, अत्र पर आह—ननु यदि देवकुरुत्तरकुर्वादिषु पत्योपमत्रयस्थितिकासु स्त्रीषु मध्ये समुत्पद्यते ततोऽधि-
काऽपि स्त्रीवेदस्यावस्थितिरभ्यते, ततः किमित्येतावदेवोपदिष्टा, तदयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, तथाहि—न तावदेवीभ्यश्च्युत्वाऽसङ्ख्ये-
यवर्षायुष्कासु स्त्रीषु मध्ये स्त्रीत्वेनोत्पद्यते, देवयोनेश्च्युतानामसङ्ख्येयवर्षायुष्केषु मध्ये उत्पादप्रतिवेधात्, नाप्यसङ्ख्येयवर्षायुष्का सती
उत्कृष्टायुष्कासु देवीषु जायते, यत उक्तं प्रज्ञापनामूलटीकायाम्—“जतो असंख्येज्जावासाउया उक्कोसियं ठिइं न पावेइ” इति, ततो
यथोक्तप्रमाणैव स्त्रीवेदस्योत्कृष्टाऽवस्थितिरवाप्यते । द्वितीयेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कृष्टतोऽष्टादश पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वा-
भ्यधिकानि, तत्र समयभावना सर्वत्रापि प्राग्वत्, अष्टादश पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि एवं—नारीषु तिरस्त्रीषु वा पूर्व-
कोटीप्रमाणायुष्कासु मध्ये कश्चिजन्तुः पञ्चपान् भवाननुभूय पूर्वप्रकारेणेशानदेवलोके वारद्वयमुत्कृष्टस्थितिकासु देवीषु मध्ये समुत्प-
द्यमानो नियमतः परिगृहीतास्वेवोत्पद्यते नापरिगृहीतासु, तत एवं द्वितीयादेशवादिमतेन स्त्रीवेदस्योत्कृष्टमवस्थानमष्टादश पत्योपमानि
पूर्वकोटिपृथक्त्वं च । तृतीयेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतश्चतुर्दश पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि चैवं—पूर्व-
प्रकारेण सौधर्मदेवलोके परिगृहीतदेवीषु सप्तपत्योपमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कासु मध्ये वारद्वयं समुत्पद्यते तत्र(त) एवं तृतीयादेशवादिमतेन
स्त्रीवेदस्योत्कृष्टमवस्थानं चतुर्दश पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वं च । चतुर्थेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतः पत्योपमशतं पूर्वको-
टिपृथक्त्वाभ्यधिकं, कथम् ? इति चेदुच्यते, नारीषु तिरस्त्रीषु वा पूर्वकोट्यायुष्कासु पञ्चपान् भवाननुभूय पूर्वप्रकारेण सौधर्मदेवलोके

२ प्रतिपत्तौ
सामान्य-
विशेषत-
या स्त्रीत्व-
स्थितिः
सू० ४८

॥ ५८ ॥

पञ्चाशत्पत्योपमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु मध्ये देवीत्वेनोत्पद्यते, तत एवं चतुर्थोद्देशवादिमतेन पत्योपमशतं पूर्वकोटिपृथ-
 कत्वाभ्यधिकं भवति । पञ्चमेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतः पत्योपमपृथक्त्वं पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकं, तच्चैवं—नारीषु तिरस्त्रीषु
 वा पूर्वकोट्यायुष्कासु मध्ये सप्त भवाननुभूयाष्टमभवे देवकुर्वोदिषु त्रिपत्योपमस्थितिकासु स्त्रीषु मध्ये स्त्रीत्वेन समुत्पद्यते, ततो मृत्वा
 सौधमेदेवल्लोके जघन्यस्थितिकासु देवीषु मध्ये देवीत्वेनोपजायते, तदनन्तरं चावश्यं वेदान्तरमधिगच्छति, ततः पञ्चमादेशवादिमतेन
 स्त्रीवेदस्यावस्थानं पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकं पत्योपमपृथक्त्वं, ते होवमाहुर्नानाभवप्रमाणद्वारे—यदि स्त्रीवेदस्योत्कृष्टमवस्थानं चिन्त्यते तत
 इत्थमेतावदेव लभ्यते, नाधिकमन्यथा चेति । अमीषां च सूत्रकृत्प्रतिपत्तिकाले नासीरन्निति सूत्रकृत्प्र निर्णयं कृतवानिति । तदेवं सामान्यतः स्त्री स्त्रीत्वं
 पृथुतलन्विधसंपन्नैर्वा कर्तुं शक्यते, ते च सूत्रकृत्प्रतिपत्तिकाले नासीरन्निति सूत्रकृत्प्र निर्णयं कृतवानिति । तदेवं सामान्यतः स्त्री स्त्रीत्वं
 नैरन्तर्येणामुञ्चन्ती यावन्तं कालमवतिष्ठते तावत्कालप्रमाणमुक्तम् ॥ इदानीं तिर्यक्स्त्रियास्तिर्यक्स्त्रीत्वमजहत्याः कालमानं विचिन्तयिषु-
 रिदमाह—‘तिरिक्त्वजोणिइत्थिए णं भंते !, इत्यादि, तिर्यक्स्त्री णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! तिर्यक्स्त्रीति कालतः कियच्चिरं भवति ?,
 भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तत्रान्तर्मुहूर्तं कस्याश्चित्तावत्प्रमाणायु-
 ष्कतया तदनन्तरं मृत्वा वेदान्तराधिगमाद्विलक्षणमनुष्यभवान्तराधिगमाद्वा, कथमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि पूर्वकाटीपृथक्त्वाभ्यधि-
 कानि ? इति चेदुच्यते—इह नराणां तिरश्चां चोत्कर्षतोऽष्टौ भवाः प्राप्यन्ते नाधिकाः, “नरतिरियाणं सत्तद्वभवा” इति वचनात्, तत्र
 सप्त भवाः सङ्ख्येयवर्षाण्युषोऽष्टमस्तसङ्ख्येयवर्षाण्युरेव, तथाहि—पर्याप्तमनुष्याः पर्याप्तसञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो वा निरन्तरं यथासङ्ख्यं
 सप्त पर्याप्तमनुष्यभवान् सप्त पर्याप्तसञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियतिर्यग्भवान् वाऽनुभूय यद्यष्टमे भवे भूयः पर्याप्तमनुष्याः पर्याप्तसञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियति-

यैश्चो वा समुत्पद्यन्ते ततो नियमादसङ्ख्येयवर्षायुष एव न सङ्ख्येयवर्षायुषश्च मृत्वा नियमतो देवलोकैपूतपद्यन्ते, ततो नवमोऽपि मनुष्यभवः सञ्ज्ञापश्चेन्द्रियतिर्यग्भवो वा निरन्तरं न लभ्यते, अत एव च पाश्चात्याः सप्त भवा निरन्तरं भवन्तः सङ्ख्येय-वर्षायुष एवोपपद्यन्ते नैकोऽप्यसङ्ख्येयवर्षायुः, असङ्ख्येयवर्षायुर्भवानन्तरं भूयो मनुष्यभवस्य तिर्यग्भवस्य वाऽसम्भवात्, तत्र यदा उत्कर्षतस्तिर्यक्स्त्रीवेदसहिताः पाश्चात्याः सप्तापि भवा पूर्वकोट्यायुपो लभ्यन्ते अष्टमस्तु भवो देवकुर्वीदपि तदा भवन्त्युत्कर्षतस्त्रीणि प-ल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि तिर्यक्स्त्रीत्वस्यावस्थानम् । अत्रैव विशेषचिन्तां चिकीर्षुराह—‘जलयरीए’ इत्यादि, जलचर्याः स्त्रिया जलचरस्त्रीत्वेन निरन्तरं भवन्त्या जघन्यतोऽवस्थानमन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, सप्तपूर्वकोट्यायुर्भवानन्तरं जलचरस्त्री-णामवश्यं जलचरस्त्रीत्वच्युतिभावात्, ‘चउप्पयथलयरीए जहा ओहियाए’ इति, चतुष्पदस्थलचरस्त्रिया यथा औधिक्यास्तिर्यक्स्त्रिया उक्तं तथा द्रष्टव्यं, तैवम्-जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं तत ऊर्ध्वं तद्भावपरित्यागसम्भवात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्य-धिकानि, तानि च प्रागिव भावनीयानि । उरःपरिसर्पस्थलचरस्त्रिया भुजपरिसर्पस्थलचरस्त्रियाश्च यथा जलचरस्त्रियास्तथा वक्तव्यं, तैवम्-जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं तच्च पूर्ववद्भावनीयम् । खचरस्त्रिया जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पल्योपमासङ्ख्ये-यभागः पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिक उत्कर्षतोऽवस्थानमिति ॥ तदेवमुक्तं तिर्यक्स्त्रियाः सामान्यतो विशेषतश्च अवस्थानमानं, सम्प्रति मनुष्य-स्त्रिया आह—‘मणुस्सिथियाए’ इत्यादि, मनुष्यस्त्रियाः सामान्यतो यथा औधिक्यास्तिर्यक्स्त्रियाः, तैवम्-जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्ष-तस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि च सामान्यतस्तिर्यक्स्त्रीवद्भावनीयानि । कर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः क्षेत्रं प्रतीत्य सामान्यतः कर्मक्षेत्रमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तत ऊर्ध्वं तद्भावपरित्यागसम्भवात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वा-

भ्यधिकानि, तत्र सप्त भवा महाविदेहेषु अष्टमो भवो भरतैरावतेष्वेकान्तसुषमादौ त्रिपल्योपमप्रमाण इति, 'धर्मचरणं प्रतीत्य' चारित्रासेवनमाश्रित्य जघन्येनैकं समयं, सर्वविरतिपरिणामस्य तदावरणकर्मक्षयोपशमवैचित्र्यतः समयमेकं सम्भवात्, तत ऊर्ध्वं मरणतः प्रतिपातभावात्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, समग्रचरणकालस्योत्कर्षतोऽप्येतावन्मात्रप्रमाणत्वात् । भरतैरावतकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रियाः स्त्रीत्वं 'क्षेत्रं प्रतीत्य' भरताद्येवाश्रित्य जघन्येनान्तमुहूर्तं तच्च प्रागवज्ञावनीयम्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनाया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि, तानि चैवं-पूर्वविदेहमनुष्यस्त्री अपरविदेहमनुष्यस्त्री वा पूर्वकोट्यायुष्का केनापि भरतादावेकान्तसुषमादौ 'संहता, सा च यद्यपि महाविदेहक्षेत्रोत्पन्ना तथाऽपि प्रागुक्तमागधपुरुषदृष्टान्तबलेन भारतैरावतीया वेति व्यपदिश्यते, ततः सा भारत्यादिव्यपदेशं प्राप्ता पूर्वकोटिं जीवित्वा स्वायुःक्षयतस्तत्रैव भरतादावेकान्तसुषमाप्रारम्भे समुत्पन्ना, तत एवं देशोनपूर्वकोट्यभ्यधिकं पल्योपमत्रयमिति । धर्मचरणं प्रतीत्य कर्मभूमिजस्त्रिया इव भावनीयं, जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटीं यावत्, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमिजमनुष्यस्त्रियास्तु क्षेत्रमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तमुहूर्तं, तच्च सुप्रतीतं, प्राग्भावितत्वात्, उत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तत्रैव भूय उत्पत्त्या, धर्मचरणं प्रतीत्य समागतकर्मभूमिजस्त्रिया इव वक्तव्यं, जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटिं यावदिति भावार्थः ॥ उक्ता सामान्यतो विशेषतश्च कर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीवक्तव्यता, साम्प्रतमकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीवक्तव्यतां चिकीर्षुः प्रथमतः सामान्येनाह—'अकर्मभूमिगमणुस्सिस्थी णं भंते !' इत्यादि, अकर्मभूमिकमनुष्यस्त्री, णमिति वाक्यालङ्कारे, अकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीकालतः कियच्चिरं भवति ?, भगवानाह—गौतम ! 'जन्म' तत्रैव सम्भूतिलक्षणं 'प्रतीत्य' आश्रित्य जघन्येन पल्योपमं देशोनं, अष्टभागादधूनमपि देशोनं भवति ततो विशेषस्थापनायाह—पल्योपमस्यासङ्ख्येयभागोनं जघन्यतः उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, संहरणं प्रतीत्य

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमन्तर्मुहूर्तायुःशेषायाः संहतिभावात्, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि, कथम्? इति चेदुच्यते—काचित्पूर्वविदेहमनुष्यस्त्री अपरविदेहमनुष्यस्त्री वा देशोनपूर्वकोट्यायुःसमन्विता देवकुर्वादौ संहता, सा च पूर्वदृष्टान्तबलेन देवकुर्वादिका जाता, ततः सा देशोनां पूर्वकोटिं जीवित्वा मृत्वा च तत्रैव त्रिपल्योपमायुष्का समजनि, तत एवं देशोनपूर्वकोट्याधिकं पल्योपमत्रयमिति, अनेन संहरणतो जघन्योत्कृष्टावस्थानकालमानप्रदर्शनेन न्यूनान्तर्मुहूर्तायुःशेषाया गर्भस्त्रिया वा न संहरणमिति प्रतिपादितम्, अन्यथा जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षचिन्तायां पूर्वकोट्या देशोनता न स्यादिति । अकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीविषयामेव विशेष-चिन्तां करोति—‘हेमवये’त्यादि, हेमवतैरण्यवतहरिवर्षस्यकवर्षदेवकुरुत्तरकुर्वन्तरद्वीपिकाणां जन्म प्रतीत्य या यस्याः स्थितिस्ततस्तस्या अवस्थानं वाच्यं, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो या यस्या उत्कृष्टा स्थितिः सा तस्या देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिका व-क्तव्या, सा चैवं—हेमवतैरण्यवतयोर्मनुष्यस्त्री जन्म प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमं पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनम्, उत्कर्षतः परिपूर्णं पल्यो-पमं, संहरणमधिकृत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्तम्, अन्तर्मुहूर्तायुःशेषाया एव संहरणभावात्, उत्कर्षतः पल्योपमं देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्य-धिकं, तच्च देशोनपूर्वकोट्यायुःसमन्वितायास्तत्र संहरणे तत्रैव च मृत्वोत्पन्नाया भावनीयम् । हरिवर्षस्यकयोर्जन्म प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूने द्वे पल्योपमे, उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे । संहरणं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो देशोनया पूर्वको-ट्याऽभ्यधिके द्वे पल्योपमे, भावना प्रागिव । देवकुरुत्तरकुरुषु जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनानि त्रीणि पल्यो-पमानि, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि । संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि । अन्तरद्वीपेषु जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागं यावत् उत्कर्षतः पल्योपमासङ्ख्येयभागम्,

एतावत्प्रमाणस्य तत्र जघन्यत उत्कर्षतश्च मनुष्याणामायुषः सम्भवात्, मरणानन्तरं च देवयोनावुत्पादात् । संहरणमधिकृत्य जघन्ये-
नान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकं पत्योपमासङ्गथेयभागं यावत्, भावनाऽत्र प्रागिव ॥ उक्ता सामस्येन मनुष्यस्त्री-
वक्तव्यता, सम्प्रति देवस्त्रीवक्तव्यतामाह—‘देवित्थीण’मित्यादि, देवीनां तथाभवस्वभावतया कायस्थितेरसम्भवात् शैव प्राक् सामा-
न्यतो विशेषतश्च भवस्थितिरुक्ता ‘सेव संचिदृणा भाणियव्वा’ तदेवावस्थानं वक्तव्यम्, अभिलापश्च ‘देवित्थी णं भंते ! देवित्थीति
कालतो केवच्चिरं होइ ?’ इत्यादिरूपः सुधिया परिभावनीयः ॥ तदेवमुक्तं सामान्यतो विशेषतश्च स्त्रीत्वस्यावस्थानकालमानम्,
इदानीमन्तरद्वारमाह—

इत्थीणं भंते ! केवत्तियं कालं अंतरं होति ?, गोयमा ! जहं अंतोमु० उक्को० अणंतं कालं, वण-
स्सत्तिकालो, एवं सव्वासिं निरिक्खित्थीणं । मणुस्सित्थीए खेत्तं पडुच्च जहं अंतो० उक्को०
वणस्सत्तिकालो, धम्मचरणं पडुच्च जहं एकं समयं उक्को० अणंतं कालं जाव अवहुपोग्गलपरियट्ठं
देस्सणं, एवं जाव पुव्वविदेहअवरविदेहियाओ, अकम्मभूमगमणुस्सित्थीणं भंते ! केवत्तियं
कालं अंतरं होति ?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नं दसवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तमव्वभिहियाइं,
उक्को० वणस्सत्तिकालो, संहरणं पडुच्च जहं अंतोमु० उक्को० वणस्सत्तिकालो, एवं जाव अंतरदी-
वियाओ । देवित्थियाणं सव्वासिं जहं अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो ॥ (सू० ४९)

स्त्रिया भदन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ?, स्त्री भूत्वा स्त्रीत्वाद् भ्रष्टा सती पुनः कियता कालेन स्त्री भवतीत्यर्थः, एवं

गौतमेन प्रश्ने कृते सति भगवानाह-गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तै, कथमिति चेदुच्यते-इह काचित्स्त्री स्त्रीत्वान्मरणेन च्युत्वा भवान्तरे पुरुषवेदं नपुंसकवेदं वाऽन्तर्मुहूर्तमनुभूय ततो मृत्वा भूयः स्त्रीत्वेनोत्पद्यते तत एव जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्तै भवति, उत्कर्षतो वनस्प-
तिकालः-असङ्ख्येयपुद्गलपरावर्त्तोल्यो वक्तव्यः, तावता कालेनामुक्तौ सत्यां नियोगतः स्त्रीत्वयोगात्, स च वनस्पतिकाल एवं वक्तव्यः
—“अणताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ अणता लोगा, असंखेज्जा पोगलपरियट्ठा, ते णं पोगलपरियट्ठा आव-
लियाए असंखेज्जइभागे” इति, एवमौधिकतिर्यक्स्त्रीणां जलचरस्थलचरखचरस्त्रीणामौधिकमनुष्यस्त्रीणां च जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं
वक्तव्यम्, अभिलापोऽपि सुगमत्वात्स्वयं परिभावनीयः । कर्मभूमिकमनुष्यस्त्रियाः क्षेत्रं-कर्मभूमिक्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्ष-
तोऽनन्तं कालं वनस्पतिकालप्रमाणं यावत्, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्येनैकं समयं, सर्वजघन्यस्य समयत्वात्, उत्कर्षेणानन्तं कालं, देशेनम-
पार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तै यावत्, नातो ह्यधिकतरश्चरणलब्धिपातकालः, संपूर्णस्याप्यपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तस्य दर्शनलब्धिपातकालस्य तत्र तत्र
प्रदेशे प्रतिपेधात् । एवं भरतैरावतमनुष्यस्त्रियाः पूर्वविदेहापरविदेहस्त्रियाश्च क्षेत्रतो धर्मचरणं चाश्रित्य वक्तव्यम् । अकर्मभूमकमनुष्य-
स्त्रिया जन्म प्रतीत्यान्तरं जघन्येन दश वर्षसहस्राण्यन्तर्मुहूर्त्तोभ्यधिकानि, कथमिति चेदुच्यते-इह काचिदकर्मभूमिका स्त्री मृत्वा
जघन्यस्थितिषु देवेषूपन्ना, तत्र दश वर्षसहस्राण्यायुः परिप्राप्त्य तत्क्षये च्युत्वा कर्मभूमिषु मनुष्यपुरुषत्वेन मनुष्यस्त्रीत्वेन वोत्पद्यते,
देवैभ्योऽनन्तरमकर्मभूमिपूत्पादाभावात्, अन्तर्मुहूर्त्तेन मृत्वा भूयोऽप्यकर्मभूमिजस्त्रीत्वेन जायत इति भवन्ति जघन्यतो दश वर्षस-
हस्राण्यन्तर्मुहूर्त्तोभ्यधिकानि, उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तम्, अकर्मभूमिजस्त्रियाः कर्मभू-
मिषु संहृत्य तावता कालेन तथाविधबुद्धिपरावृत्त्या भूयस्तत्रैव नयनात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं, तावता कालेन कर्मभूम्यु-

त्पत्तिवत् संहरणस्यापि नियोगतो भावात्, तथाहि—काचिदकर्मभूमिका कर्मभूमौ संहता, सा च स्वायुःक्षयानन्तरमनन्तकालं वन-
स्पत्यादिषु संसृत्य भूयोऽयकर्मभूमौ समुत्पन्ना ततः केनापि संहतेति यथोक्तं संहरणस्योत्कृष्टकालमानम् । एवं हैमवतहैरण्यवतहरि-
वर्षरम्यकवर्षदेवकुरुत्तरकुर्वन्तरभूमिकानामपि जन्मतः संहरणतश्च प्रत्येकं जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरं वक्तव्यम्, सूत्रपाठोऽपि सुगमत्वा-
त्स्वयं परिभावनीयः ॥ सम्प्रति देवस्त्रीणामन्तरप्रतिपादनार्थमाह—‘देवित्थियाणं भंते !’ इत्यादि, देवस्त्रिया भदन्त ! अन्तरं कालतः
क्रियच्चिरं भवति ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, कस्याश्चिदेवस्त्रिया देवीभवाद्युताया गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यदूतपथ पर्या-
प्तिपरिसमाप्तिसमनन्तरं तथाऽध्यवसायमरणेन पुनर्देवीत्वेनोत्पत्तिसम्भवात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, स च सुप्रतीत एव । एवमसु-
रकुमारदेव्या आरभ्य यावदीशानेदेवस्त्रियामुत्कृष्टमन्तरं वक्तव्यं, पाठोऽपि सुगमत्वात्स्वयं परिभावनीयः ॥ सम्प्रत्यल्पवहुत्वं वक्तव्यं,
तानि च पञ्च, तद्यथा—प्रथमं सामान्येनाल्पवहुत्वं विशेषचिन्तायां द्वितीयं त्रिविधतिर्यक्स्त्रीणां तृतीयं त्रिविधमनुष्यस्त्रीणां चतुर्थं
चतुर्विधदेवस्त्रीणां पञ्चमं मिश्रस्त्रीणां, तत्र प्रथममल्पवहुत्वमभिधित्सुराह—

एतासि णं भंते ! तिरिक्खजोणित्थियाणं मणुस्सित्थियाणं देवित्थियाणं कतरा २ हित्तो अप्पा वा
बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सित्थियाओ तिरिक्खजोणि-
त्थियाओ असंखेज्जगुणाओ देवित्थियाओ असंखिज्जगुणाओ ॥ एतासि णं भंते ! तिरिक्खजो-
णित्थियाणं जलयरीणं थलयरीणं खहयरीण य कतरा २ हित्तो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा
विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सव्वत्थोवाओ खहयरतिरिक्खजोणित्थियाओ थलयरतिरिक्ख-

जोतिस्थियाओ संखेज्जगुणाओ जलयरतिरिक्ख० संखेज्जगुणाओ ॥ एतासि णं भंते ! मणुस्सिस्थीणं
कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं अंतरदीवियाण य कतरा २ हितो अप्पा वा ४? गोयमा ! सब्ब-
त्थोवाओ अंतरदीवगअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ
दोवि तुल्लाओ संखेज्जगु०, हरिवासरम्मयवासअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ दोवि तुल्लाओ
संखेज्जगु०, हेमवतेरणवासअकम्मभूमिगमणुस्सिस्थियाओ दोवि तुल्लाओ संखिज्जगु०, भरते-
रवतवासकम्मभूमगमणुस्सि० दोवि तुल्लाओ संखिज्जगुणाओ, पुब्बविदेहअवरत्तिदेहकम्मभूम-
गमणुस्सिस्थियाओ दोवि तुल्लाओ संखेज्जगुणाओ ॥ एतासि णं भंते ! देविस्थियाणं भवणवासीणं
वाणमंतरीणं जोइसिणीणं वेमाणिणीण य कयरा २ हितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसे-
साहिया वा? गोयमा ! सब्बत्थोवाओ वेमाणियदेविस्थियाओ भवणवासिदेविस्थियाओ असं-
खेज्जगुणाओ वाणमंतरदेवीयाओ असंखेज्जगुणाओ जोतिसियदेविस्थियाओ संखेज्जगुणाओ ॥
एतासि णं भंते ! तिरिक्खजोणिस्थियाणं जलयरीणं थलयरीणं खहयरीणं मणुस्सिस्थीयाणं कम्मभू-
मियाणं अकम्मभूमियाणं अंतरदीवियाणं देविस्थीणं भवणवासियाणं वाणमंतरीणं जोतिसियाणं
वेमाणिणीण य कयराओ २ हितो अप्पा वा बहुआ वा तुल्ला वा विसे०? गोयमा ! सब्बत्थोवा अंतर-
दीवगअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ दोवि संखे-

जगुणाओ, हरिवासरम्मगवासअकम्मभूमगमणुसिस्थियाओ दोऽवि संखेज्जगुं, हेमवते-
रणवयवासअकम्मभूमग० दोऽवि संखेज्जगुं, भरहेरवतवासकम्मभूमगणुसिस्थीओ दोऽवि
तुह्हाओ संखेज्जगुं, पुब्बविदेहअवरविदेहवासकम्मभूमगणुसिस्थि० दोऽवि संखेज्जगुं, वेमा-
णियवेविस्थियाओ असंखेज्जगुं, भवणवासिदेविस्थियाओ असंखेज्जगुं, खहरतिरिक्खजो-
णिथियाओ असंखेज्जगुं, थलयरतिरिक्खजोणिथियाउ संखिज्जगुं, जलयरतिरिक्खजोणिस्थि-
याओ संखेज्जगुणाओ, वाणमंतरदेविस्थियाओ संखेज्जगुणाओ जोइसियदेविस्थियाओ संखेज्जगु-
णाओ ॥ (सू० ५०)

सर्वस्तोका मनुज्यस्त्रियः, सङ्घातकोटाकोटीप्रमाणत्वात्, ताभ्यस्तिर्यग्योनिकस्त्रियोऽसङ्क्षेयगुणाः, प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं तिर्यक्क्षी-
णामतिबहुतया सम्भवात्, द्वीपसमुद्राणां चासङ्क्षेयत्वात्, ताभ्योऽपि देयस्त्रियोऽसङ्क्षेयगुणाः, भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कसौधमैशा-
नदेवीनां प्रत्येकमसङ्क्षेयश्रेण्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । द्वितीयमल्पबहुत्वमाह—सर्वस्तोकाः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः, ताभ्यः स्थ-
लचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्क्षेयगुणाः, खचरेभ्यः स्थलचराणां स्वभावत एव प्राचुर्येण भावात्, ताभ्यो जलचरस्त्रियः सङ्क्षेयगुणाः,
लवणे कालोदे स्वयम्भूरमणे च समुद्रे मत्स्यानामतिप्राचुर्येण भावात्, स्वयम्भूरमणसमुद्रस्य च शेषसमस्तद्वीपसमुद्रापेक्षयाऽतिप्रभूत-
त्वात् ॥ उक्तं द्वितीयमल्पबहुत्वम्, अधुना तृतीयमाह—सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकाकर्मभूमिकमनुज्यस्त्रियः, क्षेत्रस्याल्पत्वात्, ताभ्यो
देवकुरुत्तरकुरुस्त्रियः सङ्क्षेयगुणाः, क्षेत्रस्य सङ्क्षेयगुणत्वात्, स्वस्थाने तु द्रव्योऽपि परस्परं तुल्याः, समानप्रमाणक्षेत्रत्वात्, ताभ्यो

हरिवर्षस्य कवर्पाकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, देवकुरुत्तरकुर्वक्षेत्रापेक्षया हरिवर्षस्य क्षेत्रस्यातिप्रचुरत्वात्, स्वस्थानेऽपि द्वय्योऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य समानत्वात्, ताभ्योऽपि हैमवतैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रस्याल्पत्वेऽप्यल्प-स्थितिकतया बहूनां तत्र तासां सम्भवात्, स्वस्थाने तु द्वय्योऽपि परस्परं तुल्याः, ताभ्योऽपि भरतैरावतकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्ये-यगुणाः, कर्मभूमितया स्वभावत एव तत्र प्राचुर्येण सम्भवात्, स्वस्थाने तु द्वय्योऽपि परस्परं तुल्याः, ताभ्योऽपि पूर्वविदेहापरवि-देहकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रबाहुल्यादजितस्वामिकाल इव च स्वभावत एव तत्र प्राचुर्येण भावात्, स्वस्थाने तु द्व-य्योऽपि परस्परं तुल्याः ॥ उक्तं तृतीयमल्पबहुत्वम्, अधुना चतुर्थमाह—सर्वस्तोका वैमानिकदेवस्त्रियः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशशायैर्द्वितीयं वर्गमूलं तस्मिन् तृतीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावत्प्र (वान् प्र)देशराशिस्तावत्प्रमाणसु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशा द्वात्रिंशत्तमभागहीनास्तावत्प्रमाणत्वात्प्रत्येकं सौधमेशानदेवस्त्रीणां, ताभ्यो भवनवासिदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्र-क्षेत्रप्रदेशशायैर्द्वितीयं वर्गमूलं तस्मिन् द्वितीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणसु श्रेणिषु यावान् प्रदेशराशिर्द्वात्रिं-शत्तमभागहीनस्तावत्प्रमाणत्वात्, ताभ्यो व्यन्तरदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, सङ्ख्येययोजनप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेभ्योऽपि द्वात्रिंशत्तमे भागेऽपनीते यच्छेषमवतिष्ठते तावत्प्रमाणत्वात्तासां, ताभ्यः सङ्ख्येयगुणा ज्यो-तिष्कदेवस्त्रियः, पट्पञ्चाशदधिकशतद्वयाङ्गुलप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेभ्यो द्वात्रिंशत्तमे भागेऽपसारिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणत्वात् ॥ उक्तं चतुर्थमल्पबहुत्वम्, इदानीं समस्तस्त्रीविषयं पञ्चममल्पबहुत्वमाह—सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकाकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः, ताभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि हरिवर्ष-

म्यकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि हैमवतहैरण्यवतस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि पूर्वविदेहापरविदेहमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, अत्र भावना प्राग्वत्, ताभ्यो वैमानिकदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, असङ्ख्येयश्रेण्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्तासां ताभ्यो भवनवासिदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, अत्र युक्तिः प्रागोक्ता, ताभ्यः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, प्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्तासां ताभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः, सङ्ख्येयगुणबृहत्तरप्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, ताभ्यो जलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, बृहत्तमप्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, ताभ्यो व्यन्तरदेवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, सङ्ख्येययोजनकोटाकोटीप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेभ्यो द्वात्रिंशत्तमे भागेऽपहृते यावान् राशिरवतिष्ठते तावत्प्रमाणत्वात्, ताभ्योऽपि ज्योतिष्कदेवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, एतच्च प्रागेव भावितम् ॥ इह स्त्रीत्वानुभावः स्त्रीवेदकर्मोदय इति स्त्रीवेदकर्मणो जघन्यत उत्कर्षतश्च स्थितिमानमाह—

इत्थिवेदस्स णं भंते ! कम्मस्स केवइयं कालं बंधठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं सागरोवमंस्स दिव्हो सत्तभागो[उ] पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणो उक्को० पणरस्स सागरोवमकोडा कोडीओ, पणरस्स वाससयाइं अबाधा, अबाहूणिया कम्मठिती कम्मणिसेओ ॥ इत्थिवेदे णं भंते ! किंपगारे पणत्ते?, गोयमा ! पुंफुअग्गिसमाणे पणत्ते, सेत्तं इत्थियाओ ॥ (सू० ५१)

‘स्त्रीवेदस्य’ स्त्रीवेदनाओ णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! कर्मणः कियन्तं कालं बन्धस्थितिः प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येन

सागरोपमस्य सार्द्धः सप्तभागः पत्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनः, कथमिति चेदुच्यते—इह स्त्रीवेदादीनां कर्मणां स्वस्मात् २ उत्कृष्टस्थिति-
बन्धात् मिथ्यात्वसत्कया उत्कृष्टया स्थित्या सप्ततिसागरोपमकोटाकोटीप्रमाणया भागे ह्यते यल्लभ्यते तत्पत्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनं
जघन्यस्थितिः “सेसाणुक्कोसाओ मिच्छतुक्कोसाएण जं लद्धं”मित्यादिवचनप्रामाण्यात्, तत्र स्त्रीवेदस्योत्कृष्टः स्थितिवन्धः पञ्चदशसा-
गरोपमकोटीकोट्यः, तासां मिथ्यात्वस्थित्या भागो द्वियते, शून्यं शून्येन पातयेत् जाता उपरि पञ्चदश अधस्तात्सप्ततिः, अनयोश्च
छेदच्छेदकराशयोर्देशभिरपवर्तना जात उपर्येकः सार्द्धः अधस्तात्सप्त आगतमेकसागरोपमस्य सार्द्धः सप्तभागः, पत्योपमासङ्ख्येय-
भागन्यूनः क्रियते, इयं च व्याख्या मूलटीकाऽनुसारेण कृता, पञ्चसङ्ग्रहमेतेनापीदमेव जघन्यस्थितिपरिमाणं केवलं पत्योपमास-
ङ्ख्येयमागहीनं (न) वक्तव्यं, तन्मतेन “सेसाणुक्कोसाओ मिच्छत्तठिईं जं लद्धं” इत्येतावन्मात्रस्यैव जघन्यस्थित्यानयनस्य करणस्य विद्य-
मानत्वात्, कर्मप्रकृतिसङ्ग्रहणीकारस्त्वित्थं जघन्यस्थित्यानयनाय करणसूत्रमाह—“वग्गुक्कोसठिईणं मिच्छतुक्कोसगेण जं लद्धं ।
सेसाणं तु जहणं पलियासंखेज्जगेणूणं ॥ १ ॥” अस्याक्षरगमनिका—इह ज्ञानावरणीयप्रकृतिसमुदायो ज्ञानावरणीयवर्ग इत्युच्यते,
दर्शनावरणीयप्रकृतिसमुदायो दर्शनावरणीयवर्गः, वेदनीयप्रकृतिसमुदायो वेदनीयवर्गः, दर्शनमोहनीयप्रकृतिसमुदायो दर्शनमोहनीय-
वर्गः, चारित्रमोहनीयप्रकृतिसमुदायश्चारित्रमोहनीयवर्गः, नोकपायमोहनीयप्रकृतिसमुदायो नोकपायमोहनीयवर्गः, नामप्रकृतिसमुदायो
नामवर्गः, गोत्रप्रकृतिसमुदायो गोत्रवर्गः, अन्तरायप्रकृतिसमुदायोऽन्तरायवर्गः, एतेषां (च) वर्गाणां या आत्मीया आत्मीया उत्कृष्टा स्थिति-
विशत्सागरोपमकोटीकोट्यादिका तस्या मिथ्यात्वसत्कया उत्कृष्टया स्थित्या सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणया भागे ह्यते सति यल्ल-
भ्यते तत्पत्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनं सत् उक्तशेषाणां निद्रादीनां प्रकृतीनां जघन्यस्थितेः परिमाणमिति, ततस्तन्मतेन स्त्रीवेदस्य ज-

वन्या स्थितिर्द्वौ सागरोपमस्य सप्तभागी पत्न्योपमासङ्ख्येयभागहीनौ, तथाहि—नोकपायसोहनीयस्योत्कृष्टा भित्तिर्विज्ञाभिरागगोपमा-
कोटीकोट्यः, तासां मिज्यास्वस्थित्या सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणया भागे त्रियमाणे शून्यं शून्येन पानयेत् लब्धौ तौ गग-
रोपमस्य सप्तभागी तौ पत्न्योपमासङ्ख्येयभागहीनौ क्रियेते इति । उत्कृष्टा स्थितिः पञ्चदशसागरोपमकोटीकोट्यः, इह स्थितिर्द्विधा—
कर्मरूपताऽवस्थानलक्षणा अनुभवयोग्या च, तत्रेयं कर्मरूपताऽवस्थानलक्षणा द्रष्टव्या, अनुभवयोग्या पुनरवाधाहीना, (ग) अथेपां कर्मणां
यावत्सः सागरोपमकोटीकोट्यन्मैपां नावन्ति वर्षशतान्यवाधा, स्त्रीवेदस्य चाधिकृतस्योत्कृष्टा स्थितिः पञ्चदश सागरोपमकोटीकोट्य-
स्ततः पञ्चदश वर्षशतान्यवाधा, तथा चाह—“पण्णरस्म वाससयाहं अवाह्म” इति, किमुक्तं भवति ?—स्त्रीवेदकर्मं नल्कृष्टस्थितिकं यत्र
सत्स्वरूपेण पञ्चदश वर्षशतानि यावन्न जीवस्य स्वपिपाकोदयमावर्तयन्ति तावन्कालमध्ये दलिकनिपेकन्यामावाप्त, तथा चाह—“अ-
वाहूणिथा” इत्यादि, ‘अवाधोना’ अवाधाकालपरिहीना कर्मस्थितिरनुभवयोग्येति गम्यते, यतः ‘अवाधोना’ अवाधाकालपरिहीनः
कर्मनिपेकः—कर्मदलिकरणेनेति ॥ सम्प्रति स्त्रीवेदकर्मोपयजनितो यः स्त्रीवेदः स किम्वरूपः ? इत्यावेयमप्राह—‘इदृथिवेप णो भंते !’
इत्यादि, स्त्रीवेदो णमिति पूर्ववत् गम्यन्त ! ‘किंप्रकारः’ किम्वरूपः प्रश्नः ?, यगयानाह—गौविम ! कृष्णकामिममानः, कृष्णकृष्णलब्धो
देशीत्वात्कारीपवचनस्ततः कारीपाप्मिस्तमानः परिगलनमदगदाहस्य इत्यर्थः, प्रज्ञातः, उपसंहारप्राह—‘भेत्तं इद्वियायो’ ॥ पुन-
रमुक्ताः स्त्रियः, सम्प्रति पुनरुपप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं पुरिसा ?, पुरिसा लिचिश्चा पण्णसा, नंजसा—निरिक्खजोणियपुरिसा मणुस्सपुसिमा देवपु-
रिसा ॥ से किं तं तिरिक्खजोणियपुरिसा ?, २ तिविश्चा पण्णसा, नंजसा—जलयरा थलयरा लक्खयरा,

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः
॥ ६५ ॥

इत्थिभेदो भाणितव्वो, जाव खहयरा, सेत्तं खहयरा सेत्तं खहयरतिरिक्खजोणियपुरिसा ॥ से किं तं मणुस्सपुरिसा ?, २ तिविधा पणत्ता, तंजहा-कम्मभूमगा अकम्मभूमगा अंतरदीवगा, सेत्तं मणुस्सपुरिसा ॥ से किं तं देवपुरिसा ?, देवपुरिसा चउव्विहा पणत्ता, इत्थीभेदो भाणितव्वो जाव सब्बहसिद्धा (सू० ५२)

‘से किं तं पुरिसा’ इत्यादि, अथ के ते पुरुषाः ?, पुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-तिर्यग्योनिकपुरुषा मनुष्यपुरुषा देवपुरुषाश्च ॥ से किं तमित्यादि, अथ के ते तिर्यग्योनिकपुरुषाः ?, तिर्यग्योनिकपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-जलचरपुरुषाः स्थलचरपुरुषाः खचरपुरुषाश्च । मनुष्यपुरुषा अपि त्रिविधास्तद्यथा-कर्मभूमका अकर्मभूमका अन्तरद्वीपकाश्च ॥ देवसूत्रमाह-‘से किं तमित्यादि, अथ के ते देवपुरुषाः ?, देवपुरुषाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भवनवासिनो वानमन्तरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्च, भवनपतयोऽसुरादिभेदेन दशविधा वक्तव्याः, वानमन्तराः पिशाचादिभेदेनाष्टविधाः, ज्योतिष्काश्चन्द्रादिभेदेन पञ्चविधाः, वैमानिकाः कल्पोपपन्नकल्पातीतभेदेन द्विविधाः, कल्पोपपन्नाः सौधर्मोद्भिदेन द्वादशविधाः, कल्पातीता भ्रैवेयकानुत्तरोपपातिकभेदेन द्विविधाः, तथा चाह-“जाव अणुत्तरोववाइया” इति ॥ उक्तो भेदः, सम्प्रति स्थितिप्रतिपादनार्थमाह-

पुरिसस्स णं भंते! केवतिगं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! जह० अंतोसु० उक्खो० तेत्तीसं सागरोवमाइं । तिरिक्खजोणियपुरिसाणं मणुस्साणं जा चेव इत्थीणं ठिती सा चेव भणियव्वा ॥ देवपुरिसाणवि जाव सब्बहसिद्धाणं ति । ताव ठिती जहा पणवणाए तहा भाणियव्वा ॥ (सू० ५३)

२ प्रतिपत्तौ
पुरुषभेदा-
द्यतिदेशः
सू० ५२

॥ ६५ ॥

‘पुरिसस्स णं भंते’ इत्यादि, पुरुषस्य स्वस्वभवमजहतो भदन्त ! कियन्तं कालं यावत्स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तत ऊर्ध्वं मरणभावात्, उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, तान्यनुत्तरसुरापेक्षया द्रष्टव्यानि, अन्यस्यैतावत्याः स्थितेरभावात् । तिर्यग्योनिकानामौघिकानां जलचराणां स्थलचराणां खचराणां स्त्रिया या स्थितिरुक्ता तथा वक्तव्या, मनुष्यपुरुषस्याप्यौघिकस्य कर्मभूमिकस्य सामान्यतो विशेषतो भरतैरावतकस्य पूर्वविदेहापरविदेहकस्य अकर्मभूमस्य सामान्यतो विशेषतो हैमवतैरण्यवतकस्य हरिवर्परम्यकस्य देवकुरुत्तरकुरुकस्यान्तरद्वीपकस्य यैवासीये आसीये स्थाने स्त्रियाः स्थितिः सैव पुरुषस्यापि वक्तव्या, तद्यथा—सामानिकतिर्यग्योनिक-पुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, जलचरपुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, चतुष्पदस्थलचरपुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, उरःपरिर्षथलचरपुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, एवं भुजपरि-सर्पस्थलचरपुरुषाणां खचरपुरुषाणामपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पत्योपमासङ्ख्येयभागः, सामान्यतो मनुष्यपुरुषाणां जघन्यतोऽ-न्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, एतच्च बाह्यलिङ्गप्रव्रज्याप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य वेदितव्यं, अन्यथा चरणपरिणामस्यैकसामायिकस्यापि सम्भवादेकं समयमिति ब्रूयात्, अथवा देशचरणमधिकृत्येदं वक्तव्यं, देशचरणप्रतिपत्तेर्वहुलभङ्ग-तथा जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तसम्भवात्, तत्र सर्वचरणसम्भवेऽपि यदिदं देशचरणमधिकृत्योक्तं तद्देशचरणपूर्वकं प्रायः सर्वचरणमिति प्रतिपत्त्यर्थं, तथा चोक्तम्—“सम्मत्तंमि उ लद्धे पलियपुहुत्तेण सावओ होइ । चरणोवसमखयाणं सागर संखंतरा होति ॥ १ ॥” इति, अत्र यदायं व्याख्यानं तत्स्त्रीवेदचिन्तायामपि द्रष्टव्यं, यच्च स्त्रीवेदचिन्तायां व्याख्यातं तदत्रापीति, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी

१ सम्यक्तवे तु लब्धे पत्योपमप्रयुक्तवैनेव श्रावको भवति । चरणोपशमक्षयाणां सागरोपमाणि संख्यातानि अन्तरं भवन्ति ॥ १ ॥

वपोष्टकाद्भूत्सुत्कर्षतोऽपि पूर्वकोट्यायुप एव चरणप्रतिपत्तिसम्भवात्, कर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि प-
ल्योपमानि, चरणप्रतिपत्तिमद्गीकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां क्षेत्रं प्रतीत्य
जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, तानि च सुपमसुपमारुके वेदितव्यानि, धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो
देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, धर्मचरणं
प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमास-
ङ्ख्येयभागन्यूनमेकं पल्योपममुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षेण देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहकस्या-
परविदेहकस्य वाऽकर्मभूमौ संहृतस्य जघन्येनोत्कर्षत एतावदायुःप्रमाणसम्भवात्, हेमवतहैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म
प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमं पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनमुत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं, संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो दे-
शोना पूर्वकोटी, भावना प्रागिव, हरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्यतो द्वे पल्योपमे पल्योपमासङ्ख्येय-
भागन्यूने उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनु-
ष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनानि त्रीणि पल्योपमानि उत्कर्षतः परिपूर्णानि त्रीणि पल्योपमानि,
संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, अन्तरद्वीपकाकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्येन देशेन-
पल्योपमासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः परिपूर्णपल्योपमासङ्ख्येयभागः, संहरणमधिकृत्य जघन्यनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटीति ॥
देवपुरिमाणमित्यादि, देवपुरुषाणां सामान्यतो जघन्यतः स्थितिर्देश उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि, विशेषचिन्तायाम-

सुरकुमारपुरुषाणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः सातिरेकमेकं सागरोपमं, नागकुमारोदिपुरुषाणां सर्वेषामपि जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतो देशेने द्वे पल्योपमे, व्यन्तरपुरुषाणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः पल्योपमं, ज्योतिष्कदेवपुरुषाणां जघन्यतः पल्योपमस्याष्टमो भाग उत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं वर्षशतसहस्राभ्यधिकं, सौधर्मकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः द्वे सागरोपमे ईशान—[अन्याग्रम् २०००] कल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः साधिकं पल्योपममुत्कर्षतो द्वे सागरोपमे सातिरेके सन-
त्कुमारकल्पदेवपुरुषाणां च जघन्यतो द्वे सागरोपमे उत्कर्षतः सप्त सागरोपमाणि माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः सातिरेके द्वे साग-
रोपमे उत्कर्षतः सातिरेकाणि सप्त सागरोपमाणि ब्रह्मलोकदेवानां जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश छान्तकल्पदेवानां जघन्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्दश जघन्यतश्चतुर्दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश सहस्रारक-
ल्पदेवानां जघन्येन सप्तदश सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टादश आनतकल्पदेवानां जघन्यतोऽष्टादश सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनविं-
शतिः प्राणतकल्पदेवानां जघन्यत एकोनविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतो विंशतिः आरणकल्पदेवानां जघन्यतो विंशतिः सागरोप-
माणि उत्कर्षत एकविंशतिः अच्युतकल्पदेवानां जघन्यत एकविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविंशतिः अधस्तनाधस्तनैवेयकदेवानां जघन्यतो द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्विंशतिः अधस्तनमध्यमैवेयकदेवानां जघन्यतश्चतुर्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत-
श्चतुर्विंशतिः अधस्तनोपरितनैवेयकदेवानां जघन्यतश्चतुर्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः पञ्चविंशतिः मध्यमाधस्तनैवेयकदेवानां जघन्येन पञ्चविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः षड्विंशतिः मध्यममध्यमैवेयकदेवानां जघन्यतः षड्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तविंशतिः मध्यमोपरितनैवेयकदेवानां जघन्येन सप्तविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टाविंशतिः उपरितनाधस्तनैवेयकदेवानां जघ-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयनि-
रीयावृत्तिः

॥ ६६ ॥

वर्षाष्टकादूर्ध्वमुत्कर्ष्यतोऽपि पूर्वकोट्यायुप एव चरणप्रतिपत्तिसम्भवात्, कर्मभूगकमनुव्यपुरुषाणां जपन्यतोऽन्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्यतश्चीणि प-
ल्योपमानि, चरणप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य जघन्यतोऽन्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटी, भरतेरावतार्कर्मभूगकमनुजपुरुषाणां क्षेत्रं प्रतीत्य
जघन्यतोऽन्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्यतश्चीणि पल्योपमानि, तानि च सुपगमुपमारके वैक्षितव्यानि, धर्मचरणमधिकृत्य जपन्यतोऽन्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्यतो
देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविषेष्टापरविदेहकर्मभूगकमनुजपुरुषाणां क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटी, धर्मचरणं
प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटी, सामान्यतोऽर्कर्मभूगकमनुव्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जपन्येन पल्योपमास-
म्भेयभागन्यूनगोत्रं पल्योपमासमुत्कर्ष्यतश्चीणि पल्योपमानि, संहरणमधिकृत्य जपन्यतोऽन्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्येण देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहकस्या-
परविदेहकस्य वाऽऽकर्मभूमी संवृतस्य जघन्येनोत्कर्ष्यत एतावयायुःप्रमाणसम्भवात्, हेमन्ततैरण्यास्ताकर्मभूगकमनुव्यपुरुषाणां जन्म
प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमं पल्योपमासम्भेयभागन्यूनमुत्कर्ष्यतः परिपूर्णं पल्योपमं, संहरणमधिकृत्य जपन्यतोऽन्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्यतो दे-
शोना पूर्वकोटी, भावना प्रागिव, हरिवर्गैरम्यकवर्षार्कर्मभूगकमनुव्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जपन्यतो हे पल्योपमे पल्योपमासम्भेय-
भागन्यूने उत्कर्ष्यतः परिपूर्णं हे पल्योपमे, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटी, देवकुरुत्तत्कुर्वकर्मभूगकमनु-
व्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासम्भेयभागन्यूनानि श्रीणि पल्योपमानि उत्कर्ष्यतः परिपूर्णानि श्रीणि पल्योपमानि,
संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटी, अन्तरह्दीपकाकर्मभूगकमनुव्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जपन्येन देशोना
पल्योपमासम्भेयभाग उत्कर्ष्यतः परिपूर्णपल्योपमासम्भेयभागः, संहरणमधिकृत्य जघन्येनान्तर्गुह्यर्त्तमुत्कर्ष्यतो देशोना पूर्वकोटीति ॥
देवपुरिमाणमित्यादि, देवपुरुषाणां सामान्यतो जघन्यतः क्षितिसिर्देश उपन्यतः श्लिषिर्देश उपन्यतः श्लिषिर्देश उपन्यतः श्लिषिर्देश उपन्यतः श्लिषिर्देश उपन्यतः

२ प्रतिपत्तौ
पुरुषयेदव-
न्धस्थितिः
सू० ५३

॥ ६६ ॥

सुरकुमारपुरुषाणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः सातिरेकमेकं सागरोपमं, नागकुमारादिपुरुषाणां सर्वेषामपि जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतो देशेने द्वे पल्योपमे, व्यन्तरपुरुषाणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः पल्योपमं, ज्योतिष्कदेवपुरुषाणां जघन्यतः पल्योपमस्याष्टमो भाग उत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं वर्षशतसहस्राभ्यधिकं, सौधर्मकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः द्वे सागरोपमे ईशान—[अन्थाग्रम् २०००] कल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः साधिकं पल्योपममुत्कर्षतो द्वे सागरोपमे सातिरेके सन-
 त्कुमारकल्पदेवपुरुषाणां च जघन्यतो द्वे सागरोपमे उत्कर्षतः सप्त सागरोपमाणि माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः सातिरेके द्वे साग-
 रोपमे उत्कर्षतः सातिरेकाणि सप्त सागरोपमाणि ब्रह्मलोकदेवानां जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश लान्तकल्पदेवानां जघन्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्दश जघन्यतश्चतुर्दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश सहस्रारक-
 ल्पदेवानां जघन्येन सप्तदश सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टादश आनतकल्पदेवानां जघन्यतोऽष्टादश सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनविं-
 शतिः प्राणतकल्पदेवानां जघन्यत एकोनविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतो विंशतिः आरणकल्पदेवानां जघन्यतो विंशतिः सागरोप-
 माणि उत्कर्षत एकविंशतिः अच्युतकल्पदेवानां जघन्यत एकविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविंशतिः अधस्तनाधस्तनैवेयकदेवानां जघन्यतो द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्विंशतिः अधस्तनमध्यमैवेयकदेवानां जघन्यतश्चतुर्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः पञ्चविंशतिः मध्यमाधस्तनैवेयकदेवानां
 जघन्येन पञ्चविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः षड्विंशतिः मध्यममध्यमैवेयकदेवानां जघन्यतः षड्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तविंशतिः मध्यमोपरितनैवेयकदेवानां जघन्येन सप्तविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टाविंशतिः उपरितनाधस्तनैवेयकदेवानां जघ-

श्रीजीवा-
जीवाभि०
मलयगि-
रीयावृत्तिः

॥ ६७ ॥

न्येनाष्टाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनत्रिंशत् उपरितनमध्यमैवेयकदेवानां जघन्यनैकोनत्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतांस्त्रिंशत् उपरितनोपरितनैवेयकदेवानां जघन्यतस्त्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षत एकत्रिंशत् सागरोपमाणि विजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानदेवानां जघन्यनैकत्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि सर्वार्थसिद्धमहाविमानदेवानामजघन्योत्कृष्टं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । कचिदेवं सूत्रपाठः—“देवपुरिसाण ठिई जहा पणवणाए ठिइएए तहा भाणियव्वा” इति, तत्र स्थितिपदेऽप्येवमेवोक्ता स्थितिरिति ॥ उक्तं पुरुषस्य भवस्थितिमानमधुना पुरुषः पुरुषत्वमुच्चन् कियन्तं कालं निरन्तरमवतिष्ठते इति निरूपणार्थमाह—

पुरिसे णं भंते ! पुरिसे त्ति कालतो केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतो० उक्को० सागरोव-
मसतपुहुत्तं सातिरेगं । तिरिक्खजोणियपुरिसे णं भंते ! कालतो केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! जह-
न्नेणं अंतो० उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमव्हियाइं, एवं तं चेव, संचिट्ठणा जहा
इत्थीणं जाव खहरतिरिक्खजोणियपुरिसस्स संचिट्ठणा । मणुस्सपुरिसाणं भंते ! कालतो के-
वच्चिरं होइ ? गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जहन्ने० अंतो० उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं पुव्वकोडिपु-
हुत्तमव्हियाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देस्सणा पुव्वकोडी एवं सव्वत्थ जाव
पुव्वविदेहअवरविदेह, अकम्मभूमगमणुस्सपुरिसाण जहा अकम्मभूमकमणुस्सिस्थीणं जाव
अंतरदीवगाणं जच्चेव ठिती सच्चेव संचिट्ठणा जाव सव्वट्ठसिद्धगाणं ॥ (सू० ५४)

पुरुषो णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! पुरुष इति पुरुषभावापरित्यागेन ‘कियच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति ?, भगवानाह—गौतम !

२ प्रतिपत्तौ
पुरुषभव-
स्थितिः
सू० ५३
पुरुषवेद-
स्यस्थितिः
सू० ५४

॥ ६७ ॥

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, तावतः कालादूर्ध्वं मृत्वा स्याद्विभागमनाद्, उत्कर्षतः सातिरेकं सागरोपमशतपृथक्त्वं, सामान्येन तिर्यङ्गराम-
रमेव्वेतावन्तं कालं पुरुषेष्वेव भावसम्भवात्, सातिरेकता कतिपयमनुष्यभवेवैवेदितव्या, अत ऊर्ध्वं पुरुषनामकर्म्मोदयाभावतो नियमत-
एव स्याद्विभागमनात् । तिर्यग्योनिकपुरुषाणां यथा तिर्यग्योनिकपुरुषस्तिर्यग्योनिकपुरुषस्त्व-
मजहत् जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, तदनन्तरं मृत्वा गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि,
तत्र पूर्वकोटिपृथक्त्वं सप्त भवाः पूर्वकोट्यायुषः पूर्वविदेहादौ (यतः) त्रीणि पल्योपमान्यष्टमे भवे देवकुरुतरक्षुरुषु, (यतः) विशेषचिन्तायां
जलचरपुरुषो जघन्योनान्तर्मुहूर्त्तैः, तत ऊर्ध्वं मरणभावेन तिर्यग्योन्यन्तरे गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं,
पूर्वकोट्यायुःसमन्वितस्य भूयो भूयस्तत्रैव द्व्यादिवारोत्पत्तिसम्भवात् । चतुष्पदस्थलचरपुरुषो जघन्योनान्तर्मुहूर्त्तैः मुत्कर्षतस्त्रीणि पल्यो-
पमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि सामान्यतिर्यकपुरुषस्येव भावनीयानि । उरःपरिसर्पस्थलचरपुरुषो भुजपरिसर्पस्थलचरपु-
रुषश्च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः मुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तच्च जलचरपुरुषस्येव भावनीयं । खचरपुरुषो जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, अन्तर्मुहूर्त्त-
भावना सर्वत्रापि प्रागिव, उत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकः पल्योपमासङ्ख्येयभागः, स च सप्त वारान् पूर्वकोटिस्थितिपूतपद्याष्टम-
वारमन्तरद्वीपादिखचरपुरुषेषु पल्योपमासङ्ख्येयभागस्थितिपूतपद्यामानस्य वेदितव्यः । 'मणुस्सपुरिसाणं जहा मणुस्सिस्थीण'मिति,
मनुष्यपुरुषाणां यथा मनुष्यस्त्रीणां तथा वक्तव्यं, तथैवं—सामान्यतो मनुष्यपुरुषस्य क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, तत ऊर्ध्वं मृत्वा
गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तत्र सप्त भवाः पूर्वकोट्यायुषो महाविदेहेषु
अष्टमस्तु देवकुर्वादिषु, धर्मचरणं प्रतीत्य समयमेकं, द्वितीयसमये मरणभावात्, उत्कर्षतो देशेना पूर्वकोटी, उत्कर्षतोऽपि पूर्वकोट्यायुप

एव वर्षाष्टकादूर्ध्वं चरणप्रतिपत्तिभावात्, विशेषचिन्तायां सामान्यतः कर्मभूमकमनुष्यपुरुषः कर्मभूमिरूपं क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽ-
न्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तत्रान्तर्मुहूर्तभावना प्रागिव, त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वा-
भ्यधिकानि सप्त वारान् पूर्वकोट्यायुःसमन्वितेषूपचाष्टमं वारमेकान्तसुषमायां भरतैरावतयोस्त्रिपल्योपमस्थितिपूत्पद्यमानस्य वेदित-
व्यानि, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयं, सर्वविरतिपरिणामस्यैकसामयिकस्यापि सम्भवात्, उत्कर्षतो देशेना पूर्वकोटी, सम-
प्रचरणकालस्याप्येतावत् एव भावात् । भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषोऽपि भरतैरावतक्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतस्त्रीणि
पल्योपमानि देशोनपूर्वकोट्यभ्यधिकानि, तानि च पूर्वकोट्यायुःसमन्वितस्य विदेहपुरुषस्य भरतादौ संहत्यानीतस्य भरतादिवासयोगाद्
भरतादिप्रवृत्तव्यपदेशस्य भवायुःक्षये एकान्तसुषमाप्रारम्भे समुत्पन्नस्य वेदितव्यानि, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो
देशेना पूर्वकोटी, एतच्च द्वयमपि प्रागिव भावनीयं, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषः क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः
पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तच्च भूयो भूयस्तत्रैव सप्तवारानुत्पत्त्या भावनीयं, अत ऊर्ध्वं त्वदर्थं गत्यन्तरे योन्यन्तरे वा संक्रमभावात्, धर्मचरणं
प्रतीत्य जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशेना पूर्वकोटी । तथा सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्तद्भावमपरित्यजन् जन्म प्रतीत्य जघ-
न्यत एकं पल्योपमं पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, संहरणं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, तच्चान्तर्मुहूर्तौयुःशेष-
स्याकर्मभूमिषु संहृतस्य वेदितव्यं, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि, तानि च देशोनपूर्वकोट्यायुःसम-
न्वितस्योत्तरकुर्वोदौ संहृतस्य तत्रैव मृत्वोत्पन्नस्य वेदितव्यानि, देशेनता च पूर्वकोट्या गर्भकालेन न्यूनत्वाद्, गर्भस्थितस्य संहरणप्र-
तिषेधात् । हैमवतहैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यपुरुषो जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनं पल्योपममुत्कर्षतः परिपूर्णं

पल्योपमं, सहरणं प्रतीय जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकमेकं पल्योपमं, अत्र भावना प्रागुक्तानुसारेण स्वयं कर्तव्या । हरिवर्षर्म्यकवर्षार्कर्मभूमकमनुष्यपुरुषो जन्म प्रतीय जघन्यतो द्वे पल्योपमे पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूने, उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे, जघन्यत उत्कर्षतश्च तत्रैतावत आयुषः सम्भवात्, सहरणं प्रतीय जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं न्यूनान्तर्मुहूर्त्तायुषः सहरणाऽसम्भवात्, उत्कर्षतो देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिके द्वे पल्योपमे, भावनाऽत्र प्राग्वत् । देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यपुरुषः क्षेत्रं प्रतीय जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनानि त्रीणि पल्योपमानि उत्कर्षतः परिपूर्णानि त्रीणि पल्योपमानि, सहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनपूर्वकोट्याधिकानि । अन्तरद्वीपकमनुष्यपुरुषो जन्म प्रतीय देशोनं पल्योपमासङ्ख्येयभागानुत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमासङ्ख्येयभागं, सहरणं प्रतीय जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिसमभ्यधिकः पल्योपमासङ्ख्येयभागः । 'देवाणं जा चेव ठिई सा चेव संचिट्टणा' इति कायस्थितिर्भणितव्या, नन्वेकभवभावाश्रयां कायस्थितिः सा कथमेकस्मिन् भवे भवति?, नैव दोषः, देवपुरुषो देवपुरुषत्वापरिमाणेन कियन्तं कालं यावन्निरन्तरं भवति? इत्येतावदेवात्र विवक्षितं, तत्र देवो मृत्वाऽऽनन्तर्येण भूयो देवो न भवति ततः 'देवाणं जा ठिई सा चेव संचिट्टणा भाणियन्वा' इत्यतिदेशः कृतः ॥ तदेवमुक्तं सातयेनावस्थानमिदानीमन्तरमाह—

पुरिसस्स णं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होइ?, गोयमा ! जहं एकं समयं उक्को० वणस्सति-
 कालो तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जहं अंतोमु० उक्को० वणस्सतिकालो एवं जाव खहयरति-
 रिक्खजोणियपुरिसाणं ॥ मणुस्सपुरिसाणं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होइ?, गोयमा ! खेतं

पुष्टं जह० अंतोसु० उक्को० वणस्सतिकालो, धम्मचरणं पपुष जह० एक्कं समयं उक्को० अणंतं
कालं अणंताओ उस्स० जाव अक्खपोगलपरियटं देसूणं, कम्मममकाणं जाव विवेहो जाव धम्म-
चरणो एक्को समयो सेसं जहिद्वीणं जाव अंतरदीघकाणं ॥ देवपुरिसाणं जह० अंतो० उक्को०
वणस्सतिकालो, मयणवासिदेवपुरिसाणं ताव जाव सहस्सरो, जह० अंतो० उक्को० वणस्सति-
कालो । आणतदेवपुरिसाणं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होइ ? गोयमा ! जह० वासपुटुत्तं
उक्को० वणस्सतिकालो, एवं जाव गेवेज्जदेवपुरिसस्सवि । अणुत्तरोववातिगदेवपुरिसस्स जह०
वासपुटुत्तं उक्को० संखेज्जाइं सागरोवमाइं साइरेगाइं ॥ (सू० ५५)

‘पुरिसस्सणं’ इत्यादि, पुरुषस्य णमिति वाक्यालङ्कारे पूर्ववत् भवन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ?, पुरुषः पुरुषत्वात्परिभ्रष्टः
सन् पुनः कियता कालेन तदवाप्नोतीत्यर्थः, तत्र भगवानाह—गौतम ! जघन्येनैकं समयं—समयादनन्तरं भूयोऽपि पुरुषत्वमवाप्नोतीति
भावः, इयमत्र भावना—यदा कश्चित्पुरुष उपशमश्रेणिगत उपशान्ते पुरुषवेदे समयमेकं जीवित्वा तदनन्तरं म्रियते तदाऽसौ नियमारेवपुरु-
षेयुत्पद्यते इति समयमेकमन्तरं पुरुषत्वम्, ननु स्त्रीनपुंसकयोरपि श्रेणिलाभो भवति तत्कस्मादनयोरप्येवमेकः समयोऽन्तरं न भवति ?,
उच्यते, स्त्रिया नपुंसकस्य च श्रेण्यारूढावेदकभावानन्तरं मरणेन तथाविधशुभाध्यवसायतो नियमेन देवपुरुषत्वेनोत्पादात्, उत्कर्षतो
वनस्सतिकालः, स चैवमभिलपनीयः—“अणंताओ उस्सप्पिणीओ ओसप्पिणीओ कालतो खेततो अणंता लोगा असंखेज्जा पोगलप-
रियट्ठा, ते णं पुगलपरियट्ठा आवलियाए असंखेज्जा भागो” इति ॥ तदेवं सामान्यतः पुरुषत्वस्यान्तरमभिधाय सम्प्रति तिर्यक्पुरुषविव-

यमतिदेशमाह—‘जं तिरिक्खजोणित्थीणमंतरं’मित्यादि, यत्तिर्यग्योनिकस्त्रीणामन्तरं प्रागभिहितं तदेव तिर्यग्योनिकपुरुषाणामप्यविशो-
 वितं वक्तव्यं; तच्चैवम्—सामान्यतस्तिर्यक्पुरुषस्य जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं तावत्कालस्थितिना मनुष्यादिभवेन व्यवधानात्; उत्कर्षतो वन-
 स्पतिकालोऽसङ्ख्येयपुद्गलपरावर्त्तोल्यः; तावता कालेनामुक्तौ सत्यां नियोगतः पुरुषत्वयोगात्, एवं विशेषचिन्तायां जलचरपुरुषस्य स्थ-
 लचरपुरुषस्य स्वचरपुरुषस्यापि प्रत्येकं जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यं ॥ सम्प्रति मनुष्यपुरुषत्वविषयान्तरप्रतिपादनार्थमतिदेशमाह
 —‘जं मणुस्सइत्थीणमंतरं तं मणुस्सपुरिसाणं’मिति, यन्मनुष्यस्त्रीणामन्तरं प्रागभिहितं तदेव मनुष्यपुरुषाणामपि वक्तव्यं, तच्चैवम्—
 सामान्यतो मनुष्यपुरुषस्य जघन्यतः क्षेत्रमधिकृत्यान्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, तच्च प्रागिव भावनीयं, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, धर्मचरणमधिकृत्य
 जघन्यत एकं समयं, चरणपरिणामात्परिभ्रष्टस्य समयानन्तरं भूयोऽपि कस्याचिच्चरणप्रतिपत्तिसम्भवात्, उत्कर्षतो देशोनापाद्धपुद्गलप-
 रावर्त्तः; एवं भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्य पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्य जन्म प्रतीय चरणमधिकृत्य च प्रत्येकं
 जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यं । सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्य जन्म प्रतीय जघन्यतोऽन्तरं दश वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तो-
 भ्यधिकानि, अकर्मभूमकमनुष्यपुरुषत्वेन मृतस्य जघन्यस्थितिषु देवेषूपग[ति], ततोऽपि च्युत्वा कर्मभूमिषु स्त्रीत्वेन पुरुषत्वेन वोत्पद्य
 कस्याप्यकर्मभूमित्वेन भूयोऽप्युत्पादात्, देवमवाश्रयत्वाऽनन्तरमकर्मभूमिषु मनुष्यत्वेन तिर्यक्सञ्ज्ञापञ्चेन्द्रियत्वेन वा उत्पादाभावा-
 दपान्तराले कर्मभूमिकेषु मृत्वोत्पादाभिधानं, उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं, संहरणं प्रतीय जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, अकर्मभूमेः
 कर्मभूमिषु संहृत्यान्तर्मुहूर्त्तानन्तरं तथाविधबुद्धिपरावर्त्तोदिभावतो भूयस्तत्रैव नयनसम्भवात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, एतावतः
 कालादूर्ध्वमकर्मभूमिषूपत्तिवत् संहरणस्यापि नियोगतो भावात् । एवं हेमवतैरण्यवतादिष्वप्यकर्मभूमिषु जन्मतः संहरणतश्च जघन्यत

उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यं यावदन्तरद्वीपकाकर्मभूमकमनुष्यपुरुषवक्तव्यता ॥ सम्प्रति देवपुरुषाणामन्तरप्रतिपादनार्थमाह—“देवपुरिसस्तस्य
पां भंते !” इत्यादि, देवपुरुषस्य भदन्त ! कालतः कियच्चिरमन्तरं भवति ? भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, देवभावाभ्युत्वा गर्भ-
व्युत्क्रान्तिकमनुष्येपूष्य पर्याप्तिसमाप्त्यनन्तरं तथाविद्याध्यवसायमरणेन भूयोऽपि कस्यापि देवत्वेनोत्पादसम्भवात्, उत्कर्षतो वनस्प-
तिकालः, एवमसुरकुमारादारभ्य निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावत्सहस्रारकल्पदेवपुरुषस्यान्तरं, आनतकल्पदेवस्यान्तरं जघन्येन वर्षपृथ-
क्त्वं, कसादेतावदिहान्तरमिति चेदुच्यते इह यो गर्भस्थः सर्वाभिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तः स शुभाध्यवसायोपेतो मृतः सन् आनतक-
ल्पादारतो ये देवास्तेपूष्यते नानतादिषु, तावन्मात्रकालस्य तद्योग्याध्यवसायविशुद्ध्यभावात्, ततो य आनतादिभ्यश्च्युतः सन् भूयो-
ऽप्यानतादिपूष्यत्येते स नियमाचारित्रमवाप्य, चारित्रं चाष्टमे वर्षे, तत उत्कं जघन्यतो वर्षपृथक्त्वम्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, एवं
प्राणतारणाच्युतकल्पमैवेकदेवपुरुषाणामपि प्रत्येकमन्तरं जघन्यत उत्कर्षतश्च वक्तव्यम्, अनुत्तरोपपातिकल्पपातीतदेवपुरुषस्य जघ-
न्यतोऽन्तरं वर्षपृथक्त्वमुत्कर्षतः सङ्क्षेयानि सागरोपमाणि सातिरेकाणि, तत्र सङ्क्षेयानि सागरोपमाणि तदन्यवैमानिकेषु सङ्क्षेयवा-
रोत्पत्त्या, सातिरेकाणि मनुष्यभवैः, तत्र सामान्याभिधानेऽप्येतदपराजितान्तमवगन्तव्यं, सर्वार्थसिद्धे सङ्क्षेवोत्पादतस्तत्रान्तरास-
म्भवात्, अन्ये त्वभिदधति—भवनवासिन आरभ्य आर्शशानादमरस्य जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, सनत्कुमारादारभ्यासहस्रारान्नव दि-
नानि, आनतकल्पादारभ्याच्युतकल्पं यावन्नव मासाः, नवसु प्रैवेकेषु सर्वार्थसिद्धमहाविमानवर्जेष्वनुत्तरविमानेषु च नव वर्षाणि,
मैवेकान् यावत् सर्वत्राप्युत्कर्षतो वनस्पतिकालः, विजयादिषु चतुर्षु महाविमानेषु द्वे सागरोपमे, उत्कञ्च—“आर्शसाणादमरस्त

१ आर्शशानादन्तरमरणां हीनं मुहूर्त्तान्तं । आ सहस्रारात् अच्युतात् अनुसरात् दिनमासवर्षनवकम् ॥ १ ॥ स्थावरकाल उत्कष्टः सर्वार्थं द्वितीयो नो-
त्पादः । द्वे सागरोपमे विजयादिषु ।

अंतरं हीणयं मुहुतंतो । आसहसारे अश्रुयणुत्तरदिणमासवासनव ॥ १ ॥ थावरकालुक्कोसो सव्वहे बीयओ न उववाओ । दो अ-
यरा विजयादिसु” इति ॥ तदेवमुक्तमन्तरं, साम्प्रतमल्पबहुत्वं वक्तव्यं, तानि च पञ्च, तथा-प्रथमं सामान्याल्पबहुत्वं, द्वितीयं
त्रिविधतिर्यक्पुरुषविषयं, तृतीयं त्रिविधमनुष्यपुरुषविषयं, चतुर्थं चतुर्विधदेवपुरुषविषयं, पञ्चमं मिश्रपुरुषविषयं, तत्र प्रथमं ताव-
दभिधित्सुराह—

अप्पाबहुयाणि जहेवित्थीणं जाव एतेसि णं भंते ! देवपुरिसाणं भवणवासीणं वाणमंतराणं जो-
तिसियाणं वेमाणियाणं य कतरेरहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? ,
गोयमा ! सव्वत्थोवा वेमाणियदेवपुरिसा भवणवइदेवपुरिसा असंखे० वाणमंतरदेवपुरिसा अ-
संखे० जोतिसिया देवपुरिसा संखेज्जगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जलय-
राणं थलयराणं खहराणं मणुस्सपुरिसाणं कम्मभूमकाणं अकम्मभूमकाणं अंतरदिव० देवपु-
रिसाणं भवणवासीणं वाणमन्तराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं सोधम्माणं जाव सव्वहसिद्ध-
गाणं य कतरेरहितो अप्पा वा बहुगा वा जाव विसेसाहिया वा ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा अंत-
रदीवगमणुस्सपुरिसा देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखेज्ज० हरिवासर-
म्मगवासअक० दोवि संखेज्जगुणा हेमवत्तेहरणवतवासअकम्म० दोवि संखि० भरेहरवत-
वासकम्मभूमगमणु० दोवि संखे० पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभू० दोवि संखे० अणुत्तरोववा-

नियदेवपुरिसा असंखि० उवरियगेविज्जदेवपुरिसा संखेज्ज० मज्झिमगेविज्जदेवपुरिसा संखेज्ज० हेट्ठि-
मगेविज्जदेवपुरिसा संखे० अञ्जुयकप्पे देवपुरिसा संखे०, जाव आणतकप्पे देवपुरिसा संखेज्ज०
सहससारे कप्पे देवपुरिसा असंखे० महासुक्के कप्पे देवपुरिसा असंखे० जाव माहिं दे कप्पे देव-
पुरिसा असंखे० सणङ्कुमारकप्पे देवपुरिसा असं० ईसाणकप्पे देवपुरिसा असंखे० सोधम्म-
कप्पे देवपुरिसा संखे० भवणवासिदेवपुरिसा असंखे० खहरतिरिक्खजोणियपुरिसा असंखे०
यलयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखे० जलयरतिरिक्खजोणियपुरिसा असंखे० वाणमंतरदेव-
पुरिसा संखे०, जोतिसियदेवपुरिसा संखेज्जगुणा ॥ (सू० ५५)

‘पुरिसाणं भंते!’ इत्यादि, सर्वस्तोका मनुज्यपुरुषाः सङ्ख्येयकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः,
प्रतरासङ्ख्येयभागवत्स्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यो देवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, बृहत्तरप्रतरासङ्ख्येयभा-
गवत्स्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तिर्यग्योनिकपुरुषाणां यथा तिर्यग्योनिकस्त्रीणां मनुज्यपुरुषाणां यथा मनुज्यस्त्रीणा-
मल्पबहुत्वं (तथा) वक्तव्यं । सम्प्रति देवपुरुषाणामल्पबहुत्वाह-सर्वस्तोका अनुत्तरोपपातिकदेवपुरुषाः, क्षेत्रपत्योपमासङ्ख्येयभागवत्स्यो-
काशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्य उपरितनपैर्येयकदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, बृहत्तरक्षेत्रपत्योपमासङ्ख्येयभागवत्सिनभःप्रदेशरा-
शिमानत्वात्, कथमेतद्वत्सेयमिति चेदुच्यते-विमानबाहुल्यात्, तथाहि-अनुत्तरदेवानां पञ्च विमानानि, विमानशतं तूपरितनपैर्ये-
यकप्रकटे, प्रतिविमानं नाम सङ्ख्येया देवाः, यथा बाधोऽधोवर्त्सन्ति विमानानि तथा तथा देवा अपि प्राचुर्येण लभ्यन्ते, ततोऽवसी-

यते-अनुत्तरविमानवासिदेवपुरुषापेक्षया बृहत्तरक्षेत्रपत्योपमासङ्ख्येयभागवर्त्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणा उपरितनम्रैवेयकप्रस्तटे देवपुरुषाः
(संख्येयगुणा) एवसुत्तरत्रापि भावना विधेया, तेभ्यो मध्यमम्रैवेयकप्रस्तटेदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यधस्तनम्रैवेयकप्रस्तटेदेव-
पुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यच्युतकल्पदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यारणकल्पदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, यद्यप्यारणाच्युत-
कल्पौ समश्रेणीकौ समविमानसङ्ख्याकौ च तथाऽपि कृष्णपाक्षिकास्तथास्वाभाव्यात्प्राचुर्येण दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते । अत्र
के ते कृष्णपाक्षिकाः ?, उच्यते; इह द्वये जीवाः, तद्यथा-कृष्णपाक्षिकाः शुक्लपाक्षिकाश्च, तत्र येषां किञ्चिद्नोऽपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तः
संसारस्ते शुक्लपाक्षिकाः, इतरे दीर्घसंसारभाजिनः कृष्णपाक्षिकाः, उक्तञ्च-“जेर्सिमवडो पुगलपरियटो सेसओ य संसारो । ते
सुकपक्सिया खलु अहिए पुण कण्हपक्खीया ॥ १ ॥” अत एव स्तोकाः शुक्लपाक्षिकाः, अल्पसंसाराणां स्तोकानामेव सम्भवात्,
बहवः कृष्णपाक्षिकाः, दीर्घसंसाराणामनन्तानन्तानां भावात्, अथ कथमेतदवसातव्यं यथा कृष्णपाक्षिकाः प्राचुर्येण दक्षिणस्यां
दिशि समुत्पद्यन्ते, उच्यते, तथास्वाभाव्यात्, तच्च तथास्वाभाव्यमेवं पूर्वाचार्यैर्युक्तिभिरुपबृंहितं-कृष्णपाक्षिकाः खलु दीर्घसंसार-
भाजिन उच्यन्ते, दीर्घसंसारभाजिनश्च बहुपापोदयात्, बहुपापोदयाश्च क्रूरकर्माणः, क्रूरकर्माणश्च प्रायस्तथास्वाभाव्याद् तद्भव-
सिद्धिका अपि दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते, यत उक्तम्-“पौयमिह-क्रूरकम्मा भवसिद्धीयावि दाहिणिल्लेसु । नेरइयतिरियमणुया
सुराइठाणेसु गच्छंति ॥ १ ॥” ततो दक्षिणस्यां दिशि प्राचुर्येण कृष्णपाक्षिकाणां सम्भवादुपपद्यते-अच्युतकल्पदेवपुरुषापेक्षयाऽऽर-

१ येषामपार्धः पुद्गलपरावर्त्तः शेष एव संसारः । ते शुक्लपाक्षिकाः खलु अधिकं पुनः कृष्णपाक्षिकाः ॥ १ ॥ २ प्राय इह क्रूरकर्माणो भवसिद्धिका अपि दाक्षि-
णात्येषु । नैसर्गिकतैर्युक्मनुजासुरादिस्थानेषु गच्छन्ति ॥ १-१ ॥

णकल्पदेवपुरुषाः सङ्क्षेयगुणाः, तेभ्योऽपि प्राणतकल्पदेवपुरुषाः सङ्क्षेयगुणाः, अत्रापि प्राणतकल्पापेक्षया सङ्क्षेयगुणत्वं कृष्णपाक्षिकाणां दक्षिणस्यां दिशि प्राचुर्येण भावात्, एते च सर्वेऽप्यनुत्तरविमानवास्यादय आनत-
कल्पवासिपर्यन्तदेवपुरुषाः प्रत्येकं क्षेत्रपाल्योपमासङ्क्षेयभागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणा द्रष्टव्याः, “आणयपाणयमाई पल्लस्सासं-
खभागो उ” इति वचनात्, केवलमसङ्क्षेयो भागो विचित्र इति परस्परं यथोक्तं सङ्क्षेयगुणत्वं न विरुध्यते, आनतकल्पदेवपुरु-
षेभ्यः सहस्रारकल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिक्याः श्रेणेरसङ्क्षेयतमे भागे यावन्त आकाशप्र-
देशास्तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्योऽपि महाशुक्लकल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, बृहत्तरश्रेण्यसङ्क्षेयभागाकाशप्रदेशराशिप्रमाण-
त्वात्, कथमेतत्प्रत्येयमिति चेदुच्यते—विमानबाहुल्यात्, तथाहि—षट् सहस्राणि विमानानां सहस्रारकल्पे चत्वारिंशत्सहस्राणि
महाशुक्ले, अन्यथायोविमानवासिनो देवा बहुबहुतराः स्लोकस्तोकरा उपरितनोपरितनविमानवासिनस्तत उपपद्यन्ते सहस्रारकल्प-
देवपुरुषेभ्यो महाशुक्लकल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, तेभ्योऽपि लान्तकल्पदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, बृहत्तमश्रेण्यसङ्क्षेय-
भागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि ब्रह्मलोककल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, भूयोबृहत्तमश्रेण्यसङ्क्षेयभागावर्त्या-
काशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, भूयस्तरबृहत्तमभःश्रेण्यसङ्क्षेयभागागताकाशप्रदेश-
मानत्वात्, तेभ्यः सनत्कुमारकल्पदेवा असङ्क्षेयगुणाः, विमानबाहुल्यात्, तथाहि—द्वादश शतसहस्राणि सनत्कुमारकल्पे, विमाना-
नामष्टौ शतसहस्राणि माहेन्द्रकल्पे अन्यच्च दक्षिणदिग्भागवर्ती सनत्कुमारकल्पो माहेन्द्रकल्पश्चोत्तरदिग्वर्ती दक्षिणस्यां च दिशि बहवः

समुत्पद्यन्ते कृष्णपाक्षिकाः, तत उपपद्यन्ते माहेन्द्रकल्पात्सनत्कुमारकल्पे देवा असङ्ख्येयगुणाः, एते च सर्वेऽपि सहस्रारकल्पवासिदे-
वाद्यः सनत्कुमारकल्पवासिदेवपर्यन्ताः प्रत्येकं स्वस्थाने चिन्त्यमाना धनीकृतलोकैकश्रेण्यसङ्ख्येयभागगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणा द्र-
ष्टव्याः, केवलं श्रेण्यसङ्ख्येयभागोऽसङ्ख्येयभेदभिन्नस्तत इत्थमसङ्ख्येयगुणतयाऽल्पबहुत्वमभिधीयमानं न विरोधभाक्, सनत्कुमार-
कल्पदेवपुरुषेभ्य ईशानकल्पदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशिसम्बन्धिनि द्वितीये वर्गमूले तृतीयेन वर्गमूलेन
गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्सङ्ख्याकासु धनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो
भागस्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यः सौधर्मकल्पवासिदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, विमानबाहुल्यात्, तथाहि—अष्टाविंशतिः शतसहस्राणि
विमानानामीशानकल्पे द्वात्रिंशच्छतसहस्राणि सौधर्मकल्पे, अपि च दक्षिणदिग्दर्शी सौधर्मकल्प ईशानकल्पश्चोत्तरदिग्दर्शी, दक्षि-
णस्यां च दिशि वहवः कृष्णपाक्षिका उत्पद्यन्ते, तत ईशानकल्पवासिदेवपुरुषेभ्यः सौधर्मकल्पवासिदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, नन्वि-
युक्तिः सनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोरप्युक्ता, परं तत्र माहेन्द्रकल्पापेक्षया सनत्कुमारकल्पे देवा असङ्ख्येयगुणा उक्ता इह तु सौधर्मं कल्पे
सङ्ख्येयगुणास्तदेतत्कथम्?, उच्यते, तथावस्तुस्वाभाव्यात्, एतच्चावसीयते प्रज्ञापनादौ सर्वत्र तथाभननात्, तेभ्योऽपि भवन्वासि-
देवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः सम्बन्धिनि प्रथमे वर्गमूले द्वितीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिरुप-
जायते तावत्सङ्ख्याकासु धनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाण-
त्वात्, तेभ्यो व्यन्तरदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, सङ्ख्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन्
प्रतरे भवन्ति तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यः सङ्ख्येयगुणा ज्योतिष्कदेवपुरुषाः, षट्पञ्चाशदधिकशतद्वया-

कुलप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात् ॥ स-
 म्रति पञ्चममल्पबहुलमाह—‘एएसि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकमनुष्यपुरुषाः, क्षेत्रस्य स्तोकत्वात्, तेभ्योऽपि
 देवकुरुत्तरकुरुमनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रस्य बहुत्वात्, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि हरिवर्षस्यकवर्षक-
 र्मभूमकमनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रस्यातिबहुत्वात्, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य समानत्वात्, तेभ्योऽपि हैमवत-
 हैरण्यवतार्कर्मभूमकमनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रस्याल्पत्वेऽव्यल्पस्थितिकतया प्राचुर्येण लभ्यमानत्वात्, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि पर-
 स्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, अजितस्वामिकाले उत्कृष्टपदे (इव) स्वभावत एव भरतैरावतेषु
 [च] मनुष्यपुरुषाणामतिप्राचुर्येण सम्भवात्, स्वस्थाने च द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य तुल्यत्वात्, तेभ्योऽपि पूर्वविदेहापरविदे-
 हकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रबाहुल्यादजितस्वामिकाले इव स्वभावत एव मनुष्यपुरुषाणां प्राचुर्येण सम्भवात्, स्व-
 स्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽनुत्तरोपपत्तिकदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागवत्यैकाशप्रदेशप्र-
 माणत्वात्, तदनन्तरमुपरितनमैवेयकप्रस्तटदेवपुरुषा मध्यममैवेयकप्रस्तटदेवपुरुषा अधस्तनमैवेयकप्रस्तटदेवपुरुषा अच्युतकल्पदेव-
 पुरुषा आरणकल्पदेवपुरुषाः प्राणतकल्पदेवपुरुषा आनतकल्पदेवपुरुषा यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, भावना प्रागिव, तदनन्तरं सहस्रार-
 कल्पदेवपुरुषा लान्तकल्पदेवपुरुषा ब्रह्मलोककल्पदेवपुरुषा माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषा सनत्कुमारकल्पदेवपुरुषा ईशानकल्पदेवपुरुषा यथो-
 त्तरमसङ्ख्येयगुणाः, सौधर्मकल्पदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, सौधर्मकल्पदेवपुरुषेभ्यो भवनवासिदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, भावना
 सर्वत्रापि प्रागिव, तेभ्यः खचरतिर्य्योनिकपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, प्रतरासङ्ख्येयभागवत्यैसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशाशिप्रमाणत्वात्,

२प्रतिपत्तौ
 पुरुषवेदि-
 नामल्प-
 बहुत्वं,
 सू० ५६

॥ ७३ ॥

तेभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्क्षयेयगुणाः, तेभ्योऽपि जलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्क्षयेयगुणाः, युक्तित्रापि प्रागिव, तेभ्योऽपि वानमन्तरदेवपुरुषाः सङ्क्षयेयगुणाः, सङ्क्षयेयजोनकोटीप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यो ज्योतिष्कदेवपुरुषाः सङ्क्षयेयगुणाः, युक्तिः प्रागेवोक्ता ॥

पुरिसवेदस्स णं भंते ! कम्मस्स केवतियं कालं बंधट्ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहं अट्ठ संव-
च्छराणि, उक्को० दस्सागरोवमकोडाकोडीओ, दस्साससयाइं अवाहा, अवाहणिया कम्म-
ठिती कम्मणिसेओ ॥ पुरिसवेदे णं भंते ! किंपकारे पणत्ते ? गोयमा ! वणदवगिगजालस-
माणे पणत्ते, सेत्तं पुरिसा ॥ (सू० ५७)

पुरुषवेदस्थितिर्जघन्यतोऽष्टौ संवत्सराणि, एतन्न्यूनस्य तन्निबन्धनविशिष्टाध्यवसायाभावतो जघन्यत्वेनासम्भवात्, उत्कर्षतो दश
सागरोपमकोटीकोटयः, दश वर्षशतान्यवाधा, अवाधोना कर्मस्थितिः कर्मनिषेकः, अस्य व्याख्या प्राग्वत् ॥ तथा पुरुषवेदो भदन्त !
किंपकारः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह—गौतम ! द्वाग्निज्वालासमानः, प्रारम्भे तीव्रमदनदाह इति भावः, प्रज्ञप्तः ॥ व्याख्यातः पुरुषा-
धिकारः, सम्प्रति नपुंसकाधिकारप्रस्तावः, तत्रैदमादिसूत्रम्—

से किं तं णपुंसका ? णपुंसका तिविहा पणत्ता, तंजहा—नेरइयनपुंसका तिरिक्खजोणियनपुंसका
मणुस्सजोणियणपुंसका ॥ से किं तं नेरइयनपुंसका ? नेरइयनपुंसका सत्तविधा पणत्ता, तंजहा—
रयणप्पभापुढविनेरइयनपुंसका सक्करप्पभापुढविनेरइयनपुंसका जाव अधेसत्तमपुढविनेरइयणपुं-

सका, से तं नेरइयनपुंसका ॥ से किं तं तिरिक्खजोणियणपुंसका ?, २ पंचविधा पणत्ता, तंजहा-
 एगिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका, बेइंदि० तेइंदि० चउ० पंचेदियतिरिक्खजोणियणपुंसका ॥ से
 किं तं एगिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका ?, २ पञ्चविधा पणत्ता, तं० पु० आ० ते० वा० व० से तं
 एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका ॥ से किं तं बेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका ?, २ अणेगविधा
 पणत्ता०, से तं बेइंदियतिरिक्खजोणिया, एवं तेइंदियावि, चउरिंदियावि ॥ से किं तं पंचेदिय-
 तिरिक्खजोणियणपुंसका ?, २ तिचिधा पणत्ता, तंजहा-जलयरा थलयरा खहयरा । से किं तं
 जलयरा ?, २ सो चैव पुव्वुत्तभेदो आसालियवज्जितो भाणियव्वो, से तं पंचेदियतिरिक्खजोणि-
 यणपुंसका ॥ सो किं तं मणुस्सनपुंसका ?, २ तिचिधा पणत्ता, तंजहा-कम्मभूमगा अकम्मभूमगा
 अंतरदीवका, भेदो जाव भा० ॥ (सू० ५८)

‘से किं तं नपुंसगा’ इत्यादि, अथ के ते नपुंसका ? , नपुंसकास्त्रिधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-नैरयिकनपुंसकास्तिर्यग्योनिकनपुं-
 सका मनुष्यनपुंसकाश्च ॥ नैरयिकनपुंसकप्रतिपादनार्थमाह—‘से किं तं’मित्यादि, अथ के ते नैरयिकनपुंसकाः ?, पृथ्वीभेदेन सप्त-
 विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-रत्नप्रभापृथ्वीनैरयिकनपुंसकाः शर्कराप्रभापृथ्वीनैरयिकनपुंसकाः यावदधःसप्तमपृथिवीनैरयिकनपुंसकाः,
 उपसंहारमाह—‘से तं नेरइयनपुंसका’ ॥ सम्प्रति तिर्यग्योनिकनपुंसकप्रतिपादनार्थमाह—‘से किं तं’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम्,
 भगवानाह-तिर्यग्योनिकनपुंसकाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यावत्पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः ॥

२ प्रतिपत्तौ
 पुरुषवेद
 स्थिति-
 प्रकारौ
 सू० ५७
 नपुंसक-
 भेदाः
 सू० ५८

एकेन्द्रियनपुंसकप्रभसूत्रं सुगमं, भगवान्नाह—एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—दृथिवीकायिकैकेन्द्रिय-
तिर्यग्योनिकनपुंसका अप्कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकास्तेजस्कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका वायुकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनि-
कनपुंसका वतस्पातिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः, उपसंहारमाह—‘सेतं एगिंदियतिरिक्त्वजोणियनपुंसका’ ॥ द्वीन्द्रिय-
नपुंसकप्रतिपादनार्थमाह—‘वेईदिए’त्यादि, द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका मदन्त ! कतिविधाः प्रज्ञप्ताः ?, भगवान्नाह—गौतम !
अनेकविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—“पुलांकिमिया” इत्यादि पूर्ववचावदकव्यं यावच्चतुरिन्द्रियमेदपरिसमाप्तिः ॥ पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकन-
पुंसका मदन्त ! कतिविधाः प्रज्ञप्ताः ?, गौतम ! त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचराः सलचराः त्वचराश्च, एते च प्राग्वत्सप्रभेदा
वक्तव्याः, उपसंहारमाह—‘से तं पंचिंदियतिरिक्त्वजोणियणपुंसगा’ । ‘से किं तं’मित्यादि, अयं के ते मनुष्यनपुंसकाः ?, मनु-
ष्यनपुंसकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्मभूमका अकर्मभूमका अन्तरद्वीपकाश्च, एतेऽपि प्राग्वत्सप्रभेदा वक्तव्याः ॥ उक्तेो भेदः, स-
न्वति स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

णपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिनी पणत्ता ?, गोयमा ! जहं अंतो० उक्तेो तेत्तीसं सा-
गरोवमाइं ॥ नेरइयनपुंसगस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिनी पणत्ता ?, गोयमा ! जहं दस-
वाससहस्साइं उक्तेो तेत्तीसं सागरोवमाइं, सव्वेसिं ठिनी भाणियव्वा जाव अवेसत्तमापुड-
विनेरइया । तिरिक्त्वजोणियणपुंसकस्स णं भंते ! केवइयं कालं ठिनी पं, गोयमा !, जहं अंतो०
उक्तेो पुव्वकोडी । एगिंदियतिरिक्त्वजोणियणपुंसकं जहं अंतो० उक्तेो बावीसं वाससह-

स्साइं, पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोगियणपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पन्नत्ता?,
 जह० अंतो० उक्को० बावीसं वाससहस्साइं, सव्वेसिं एगिंदियणपुंसकाणं ठिती भाणियव्वा,
 बेइंदियतेइंदियचउरिंदियणपुंसकाणं ठिती भाणितव्वा । पंचिंदियतिरिक्खजोगियणपुंसकस्स
 णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी, एवं जल-
 यरतिरिक्खचउप्पदथलयउरगपरिसप्पभुयगपरिसप्पखहयरतिरिक्ख० सव्वेसिं जह० अंतो०
 उक्को० पुव्वकोडी । मणुस्सणपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! खेत्तं
 पडुच्च जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी, धम्मचरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी ।
 कम्मभूमगभरेहरवयपुव्वविदेहअवरविदेहमणुस्सणपुंसकस्सवि तहेव, अकम्मभूमगमणुस्सणपुं-
 सकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को०
 अंतोसु० साहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी, एवं जाव अंतरदीवकाणं ॥
 णपुंसए णं भंते ! णपुंसए सि कालतो केवचिरं होइ?, गोयमा ! जहन्नेणं एक्कं समयं उक्को० तरु-
 कालो । णेरइयणपुंसए णं भंते !, २ गोयमा ! जह० दस वाससहस्साइं उक्को० तेत्तीसं साग-
 रोवमाइं, एवं पुढवीए ठिती भाणियव्वा । तिरिक्खजोगियणपुंसए णं भंते ! ति०?, २ गोयमा !
 जह० अंतो० उक्को० वणस्सतिकालो, एवं एगिंदियणपुंसकस्स णं, वणस्सतिकाइयस्सवि एवमेव,

सेसाणं जह० अंतो० उक्को० असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उस्सप्पिणिओसप्पिणीओ काल-
 लतो, खेत्तओ असंखेज्जा लोया । बेइदियतेइंदियचउरिंदियनपुंसकाण य जह० अंतो० उक्को०
 संखेज्जं कालं । पंचिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसए णं भंते !?, गोयमा ! जह० अंतो० उक्को० पुब्ब-
 कोडिपुहुत्तं । एवं जलयरतिरिक्खचउप्पदथलचउरगपरिसप्पमुयगपरिसप्पमहोरगाणवि । म-
 णुस्सणपुंसकस्स णं भंते ! खेत्तं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० पुब्बकोडिपुहुत्तं, धम्मचरणं पडुच्च
 जह० एक्कं समयं उक्को० देसूणा पुब्बकोडी । एवं कम्मभूमगभरहेरवयपुब्बविदेहअवरविदेहे-
 सुवि भाणियव्वं । अकम्मभूमकमणुस्सणपुंसए णं भंते ! जम्मणं (पडुच्च) जह० अंतो० उक्को० मुहुत्त-
 पुहुत्तं, साहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुब्बकोडी । एवं सव्वेसिं जाव अंतरदीव-
 गाणं ॥ णपुंसकस्स णं भंते ! केवत्तियं कालं अंतरं होइ?, गोयमा ! जह० अंतो० उक्को० साग-
 रोवमसयपुहुत्तं सातिरेगं । णेरइयणपुंसकस्स णं भंते ! केवत्तियं कालं अंतरं होइ?, जह० अंतो०
 उक्को० तरुकालो, रयणप्पभापुढवीनिरइयणपुंसकस्स जह० अंतो० उक्को० तरुकालो, एवं स-
 व्वेसिं जाव अधेसत्तमा । तिरिक्खजोणियणपुंसकस्स जह० अंतो० उक्को० सागरोवमसयपु-
 हुत्तं सातिरेगं । एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकस्स जह० अंतो० उक्को० दो सागरोवमसह-
 स्साइं संखेज्जंवासमव्वहियाइं, पुढविआउतेउवाऊणं जह० अंतो० उक्को० वणस्सइकालो ।

वणस्सत्तिकाइयाणं जह० अंतो० उक्को० असंखेज्जं कालं जाव असंखेज्जा लोया, सेसाणं बेइंदि-
यादीणं जाव खहराणं जह० अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो । मणुस्सणपुंसकस्स खेत्तं पडुच्च
जह० अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो, धम्मचरणं पडुच्च जह० एगं समयं उक्को० अणंतं कालं
जावअवहुपोगलपरियट्ठं देसूणं, एवं कम्मभूमकस्सवि भरतेरवतस्स पुव्वविदेहअंवरविदेहकस्सवि ।
अकम्मभूमकमणुस्सणपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं० ? जम्मणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को०
वणस्सत्तिकालो, संहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो एवं जाव अंतरदीव-
गत्ति ॥ (सू० ५९)

‘नपुंसगस्स णं भंते !’ इत्यादि सुगमं, नवरमन्तमुहूर्त्तं तिर्यग्भनुव्यापेक्षया द्रष्टव्यं, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सप्तमपृथिवीनार-
कापेक्षया ॥ तदेवं सामान्यतः स्थितिरुक्ता, सम्प्रति विशेषतस्तं विचिचिन्तयिषुः प्रथमतः सामान्यतो विशेषतश्च नैरयिकनपुंसकविषया-
माह—‘नैरइयनपुंसगस्स णं’मित्यादि, सामान्यतो नैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-
माणि, विशेषचिन्तायां रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतः स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षत एकं सागरोपमं शर्करापृथिवीनैर-
यिकनपुंसकस्य जघन्यत एकं सागरोपममुत्कर्षतस्त्रीणि सागरोपमाणि बालुकाप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतस्त्रीणि सागरोपमाणि
उत्कर्षतः सप्त पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश धूमप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघ-
न्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश तमःप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतः सप्तदश सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविं-

श्रुतिः अधःसप्तमपृथिवीनैरधिकनपुंसकस्य जघन्यतो द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्, कचिदतिदेशसूत्रं 'जहा प-
ण्णवणाए ठिइपदे तहे' त्यादि, तत्राप्येवमेवातिदेशव्याख्याऽपि कर्तव्या । सामान्यतस्त्रिर्यग्योनिकनपुंसकस्य स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मु-
हूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, सामान्यत एकेन्द्रितिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि, विशेषचि-
न्तायां पृथिवीकायिकैकेन्द्रितिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि अप्कायिकैकेन्द्रितिर्यग्योनि-
कनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सप्त वर्षसहस्राणि तेजःकायिकैकेन्द्रितिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षत-
स्त्रीणि रात्रिन्दिवानि वातकायिकैकेन्द्रितिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि वर्षसहस्राणि वनस्पतिकायिकैके-
न्द्रितिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो दश वर्षसहस्राणि । द्वीन्द्रितिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमु-
त्कर्षतो द्वादश वर्षाणि । त्रीन्द्रितिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षत एकोनपञ्चाशद् रात्रिन्दिवानि । चतुरिन्द्रिय-
तिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः षणमासाः । सामान्यतः पञ्चेन्द्रितिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमु-
त्कर्षतः पूर्वकोटी, विशेषचिन्तायां जलचरस्य स्थलचरस्य खचरस्यापि पञ्चेन्द्रितिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः
पूर्वकोटी ॥ सामान्यतो मनुष्यनपुंसकस्यापि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, कर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य क्षेत्रं प्रतीत्यं जघन्य-
तोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, 'धर्मचरणं' बाह्यवेषपरिकरितप्रब्रज्याप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य जघन्येतान्तर्मुहूर्त्तं तत ऊर्द्धं मरणादिभा-
वात्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, संवत्सराष्टकादूर्द्ध्वं प्रतिपद्याजन्मपालनात्, भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य पूर्वविदेहापर-
विदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य च क्षेत्रं धर्मचरणं च प्रतीत्यं जघन्यत उत्कर्षतश्चैवमेव वक्तव्यम् । अकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य

जन्म प्रतीत्या जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षेणाप्यन्तर्मुहूर्त्तम्, अकर्मभूमौ हि मनुष्या नपुंसकाः संमूर्च्छिमा एव भवन्ति, न गर्भव्युत्क्रान्तिकाः, युगलधर्मिणां नपुंसकत्वाभावात्, संमूर्च्छिमाश्च जघन्यत उत्कर्षतो वाऽन्तर्मुहूर्त्तयुषः, केवलं जघन्यादुत्कृष्टमन्तर्मुहूर्त्तं बृहत्तर-मवसेयं, संहरणं प्रतीत्या जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, संहरणादूर्ध्वमामरणान्तमवस्थानसम्भवात्, उत्कर्षतो देशेनता च पूर्वकोट्या गर्भाभिर्गतस्य संहरणसम्भवात्, एवं विशेषचिन्तायां हैमवतहैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य हरिवर्षरम्यकवर्पाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य देवकुरुत्तरर्जुर्वकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य अन्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसकस्य च जन्म संहरणं च प्रतीत्यैवमेव वक्तव्यम् ॥ सम्प्रति कायस्थितिमाह—‘णपुंसगे णं भंते !’ इत्यादि, नपुंसको भदन्त ! नपुंसक इत्यादि, सामान्यतस्तद्वेदापरित्यागेन कालतः कियच्चिरं भवति ?, भगवान्नाह—गौतम ! जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो वनस्पतिकालं, तत्रैकसमयता उपशमश्रेणिसमाप्तौ सत्यामेवेदकले सति उपशमश्रेणीतः प्रतिपततो नपुंसकवेदोदयसमयानन्तरं कस्यचिन्मरणात्, तथा मृतस्य चावश्यं देवोत्पादे पुंवेदोदयभावात्, वनस्पतिकालः—आवलिकासङ्क्षेयभागगतसमयराशिप्रमाणासङ्क्षेयपुद्गलपरावर्त्तप्रमाणः । नैरयिकनपुंसककायस्थितिचिन्तायां यदेव सामान्यतो विशेषतश्च स्थितिमानं जघन्यत उत्कर्षतश्चोक्तं तदेवावसातव्यं, भवस्थितिव्यतिरेकेण तत्रान्यस्याः कायस्थितेरसम्भवात् । सामान्यतस्तिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितिचिन्तायां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तदनन्तरं मृत्वा गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमत्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, विशेषचिन्तायामेकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितावपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं भावना प्राग्वत्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालो यथोदितरूपः, तत्रापि विशेषचिन्तायां पृथिवीकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसङ्क्षेयकालोऽसङ्क्षेयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीप्रमाणः, तथा चाह—‘उक्त्रोसेणमसंखेजं कालं असंखेज्जाओ उस्सप्पि-

२ प्रतिपत्तौ
नपुंसकवे-
दतद्वत्स्थि-
त्यन्तरादि
सू० ६०

॥ ७७ ॥

णीओसप्पिणीओ कालतो, खेततो असंखिज्जा लोगा” एवमकायिकतेजःकायिकायस्थितिष्वपि वक्तव्यं, वनस्पतिकायि-
 ककायस्थितौ तथा वक्तव्यं यथा सामान्यत एकेन्द्रिकायस्थितौ । द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्क-
 र्णतः सङ्क्षेयः कालः, स च सङ्क्षेयानि वर्षसहस्राणि प्रतिपत्तव्यः । एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितोरपि वक्त-
 व्यम् । पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तच्च निरन्तरं सप्तभवात् पूर्वकोट्यायुषो
 नपुंसकत्वेनाभुवतो वेदितव्यं, तत उर्व्वं त्ववश्यं वेदान्तरे विलक्षणभवान्तरे वा संक्रमात्, एवं जलचरस्थलचरखचरसामान्यतो मनु-
 ष्यनपुंसककायस्थितिष्वपि वेदितव्यं, कर्मभूमकमनुष्यनपुंसककायस्थितौ क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं उत्कर्षतः पूर्वकोटीपृथक्त्वं
 भावना प्रागिव, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी; अत्रापि भावना पूर्ववत् । एवं भरतैरावतकर्मभूम-
 कमनुष्यनपुंसककायस्थितौ पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसककायस्थितौ च वाच्यं, सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यनपुंसककाय-
 स्थितिचिन्तायां जन्म प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, एतावत्यपि कालेऽसकृदुत्पादात्, उत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तपृथक्त्वं, तत ऊर्द्धं तत्र तथोत्पादा-
 भावात्, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं तत ऊर्द्धं मरणादिभावात् उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । एवं हैमवतहैरण्यवतहरिवर्षरम्य-
 कवर्षदेवकुरुत्तरकुर्वन्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसककायस्थितिष्वपि वक्तव्यम् ॥ तदेवमुक्ता कायस्थितिः, साम्प्रतमन्तरमभिधित्सुरिदमाह—
 ‘नपुंसगस्स ण’मित्यादि, नपुंसकस्य णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ?, नपुंसको भूत्वा नपुंसकत्वात्प-
 रिभ्रष्टः पुनः कियता कालेन नपुंसको भवतीत्यर्थः, भगवानाह—गौतम ! जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, एतावता पुरुषादिकालेन व्यवधानात्,
 उत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, पुरुषादिकालस्यैतावत एव सम्भवात्, तथा चात्र सङ्ग्रहणिगाथा—“इत्थिनपुंसा संचि-

दृष्टेः सु-पुरिसंतरे य समओ उ । पुरिसनपुंसा संचिह्णंतरे सागर पुहुत्तं ॥ १ ॥” अस्या अक्षरगमनिका-संचिह्णणा नाम सातत्येनावस्थानं, तत्रं स्त्रिया नपुंसकस्य च सातत्येनावस्थाने पुरुषान्तरे च जघन्यत एकः समयः । तथा यथा प्रागभिहितम्—“इत्थीए णं भंते ! इत्थीत्ति कालतो कियच्चिरं होइ?, गोयमा ! एगेणं आदेसेणं जह० एगं समयं” इत्यादि, तथा-नपुंसगे णं भंते ! नपुंसगत्ति कालतो कियच्चिरं होइ?, गोयमा ! जह० एक्कं समयं” इत्यादि, तथा—“पुरिसस्स णं भंते ! अंतरं कालतो कियच्चिरं होइ?, गोयमा ! जह० एक्कं समयं” इत्यादि । तथा पुरुषस्य नपुंसकस्य यथाक्रमं संचिह्णणा-सातत्येनावस्थानमन्तरं चोत्कर्षतः ‘सागरपृथक्त्वं’ पदैकदेगे पदसमुदायोपचारात् सागरोपमशतपृथक्त्वं, तथा च प्रागभिहितम्—“पुरिसे णं भंते ! पुरिसेत्ति कालतो कियच्चिरं होइ?, गोयमा ! जह० एगं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसयपुहुत्तं सातिरेगं” नपुंसकान्तरोत्कर्षप्रतिपादकं चेदमेवाधिकृतं तत्सूत्रमिति । तथा सामान्यतो नैरयिकनपुंसकस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तं, सप्तमनरकपृथिव्या उद्भूत्य तन्दुलमत्स्यादिभवेष्वावन्तर्मुहुत्तं स्थित्वां भूयः सप्तमनरकपृथिवीगमनस्य श्रवणात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, नरकभवादुद्भूत्य पारम्पर्येण निगोदेषु मध्ये गत्वाऽनन्तं कालमवस्थानात्, एवं विशेषचिन्तायां प्रतिपृथिव्यपि वक्तव्यं । तथा सामान्यचिन्तायां तिर्यग्योनिकनपुंसकस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तमुत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं, सातिरेकत्वभावना प्रागिव, विशेषचिन्तायां सामान्यत एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्यान्तरमन्तर्मुहुत्तं तावता द्वीन्द्रियादिकालेन व्यवधानात्, उत्कर्षतो द्वे सागरोपमसहस्रे, सङ्क्षेयवर्षाणि त्रसकायस्थितिकालस्य एकेन्द्रियत्वव्यवधायकस्योत्कर्षतोऽप्येतावत् एव सम्भवात् । पृथिवीकार्थिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः । एवमप्यकार्थिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्यापि वक्तव्यं । वनस्पतिकार्थिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्य-

२ प्रतिपत्तौ
नपुंसकवे-
दतद्वत्स्थि-
त्यन्तरादि
सू० ६०

॥ ७८ ॥

तोऽन्तर्मुहूर्तयुत्कर्षतोऽसंश्लेषं कालं यावत्, स चासंश्लेषः कालोऽसंश्लेषः उत्तमर्षिण्यासर्षिण्यः कालतः, श्रेष्ठतोऽसंश्लेषो लोकाः, किमुक्तं भवति ?—असंश्लेषलोकाकाशप्रदेशानां प्रतिममयमेकैकापक्षरे यावत् उत्तमर्षिण्यवसर्षिण्यो भवन्ति तावत् इत्यर्थः, वनस्पति-
 भवात्प्रच्युतस्थान्यत्रोत्कर्षत एतावन्तं कालमवशानसम्भवात्, तदनन्तरं संमारिणो निगमेन भूयो वनस्पतिकारिकत्वेनोत्पादभावात् ।
 द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकृत्तपुंसकानां जलपरस्परलनरत्यन्तरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकृत्तपुंसकानां मानान्यतो मनु-
 व्यनपुंसकस्य च जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्तयुत्कर्षतोऽन्तं कालं, म चागन्तः कालो वनस्पतिकालो यथोक्तस्वरूपः प्रविपत्तयः, कर्म-
 भूषकमनुष्यनपुंसकस्यान्तरं क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तयुत्कर्षतो वनस्पतिकालः, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एतं मयं गान्, धर्म-
 लब्धिघपातस्य सर्वजघन्यस्यैकसामयिकत्वात्, उत्कर्षतोऽन्तं कालं, तमेवानन्तं कालं निर्धारयामि—“अगन्ताभ्यो उत्तमर्षिणीओन-
 त्पिणीओ कालओ, सेत्तओ अण्ता लोका अवतुं पुगलपरियट्टं देवूण”मिति, एवं भगवतेरात्मपूजिदेहापरविदेहलङ्घनं भूषकमनुष्य-
 नपुंसकानामपि क्षेत्रं धर्मचरणं च प्रतीत्य जघन्यगुल्लट्टं चान्तरं प्रतीकं वक्तव्यम् । अकर्मभूषकमनुष्यनपुंसकस्य जन्म प्रतीत्य
 जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं, एतावता गलन्तरादिकालेन व्यवधानभावात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं,
 तच्चैवं—कोऽपि कर्मभूषकमनुष्यनपुंसकः केनाप्यकर्मभूषो संश्लेषः, न च भागधपुष्पाष्टान्नापलादकर्मभूषक इति व्यपदिश्यते, ततः
 कियत्कालानन्तरं तथाविधबुद्धिपरावर्तनभावतो भूयोऽपि कर्मभूषो संश्लेषः, न च चान्तर्मुहूर्तं पूरा पुनरप्यकर्मभूषामानीतः, उत्कर्षतो
 वनस्पतिकालः । एवं विशेषचिन्तायां हेमवतैरुपन्यस्तद्विपरिण्यस्तदेव कुरुतात्तुर्धर्मभूषकमनुष्यनपुंसकानामन्तरादौपलभ्यमानपुंसकस्य
 च जन्म संहरणं च प्रतीत्य जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यम् ॥ तदेवमुक्तमन्तरमभुनाऽन्यत्रपुराणाद्—

एतेसि णं भंते ! णेरइयणपुंसकाणं तिरिक्खजोणियनपुंसकाणं मणुस्सणपुंसकाणं य कयरे कयरे-
हिन्तो जाव विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सन्वथोवा मणुस्सणपुंसका नेरइयणपुंसगा असंखेज्जगुणा
तिरिक्खजोणियणपुंसका अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! रयणप्पहापुढविणेरइयणपुंसकाणं जाव
अहेसत्तामपुढविणेरइयणपुंसकाणं य कयरे २ हितो जाव विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सन्वत्थो-
वा अहेसत्तामपुढविणेरइयणपुंसका छट्ठपुढविणेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा जाव दोच्चपुढविणेरइय-
णपुंसका असंखेज्जगुणा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए णेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा ॥ एतेसि णं
भंते ! तिरिक्खजोणियणपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं पुढविकाइय जाव व-
णस्सतिकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं वेइंदियतेइंदियचडरिंदियपंचेदियतिरिक्ख-
जोणियणपुंसकाणं जलयराणं थलयराणं खहयराणं य कतरेरहिन्तो जाव विसेसाहिया वा ?
गोयमा ! सन्वथोवा खहयरतिरिक्खजोणियणपुंसका, थलयरतिरिक्खजोणियणपुंसका संखेज्ज०
जलयरतिरिक्खजोणियणपुंसका संखेज्ज० चतुरिंदियतिरि० विसेसाहिया तेइंदियति० विसेसा-
हिया वेइंदियति० विसेसा० तेउक्काइयएगिंदियतिरिक्खा असंखेज्जगुणा पुढविकाइयएगिंदि-
यतिरिक्खजोणिया विसेसाहिया, एवं आउवाउवणस्सतिकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका
अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! मणुस्सणपुंसकाणं कम्मभूमिणपुंसकाणं अकम्मभूमिणपुंसकाणं अंत-

रदीवकाण यं कतरे कयरेहितो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा अंतरदीवगअकम्मभूमग-
 मणुस्सणपुंसका देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगा दोवि संखेज्जगुणा एवं जाव पुव्वविदेहअवरवि-
 देहकम्म० दोवि संखेज्जगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! णेरइयणपुंसकाणं रयणप्पभापुढविनेरइयनपुंस-
 काणं जाव अधेसत्तमापुढविणेरइयणपुंसकाणं तिरिक्खजोणियणपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्ख-
 जोणियाणं पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं जाव वणस्सतिकाइय० वेइंदियतेइ-
 दियचतुरिंदियपंचिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं जलयराणं खहयराणं मणुस्सणपुंस-
 काणं कम्मभूमिकाणं अकम्मभूमिकाणं अंतरदीवकाण यं कतरे २ हितो अप्पा ४, गोयमा ! सव्व-
 त्थोवा अधेसत्तमपुढविणेरइयणपुंसका छट्ठपुढविनेरइयनपुंसका असंखेज्ज० जाव दोच्चपुढविणे-
 रइयणपुं० असंखे० अंतरदीवगमणुस्सणपुंसका असंखेज्जगुणा, देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभू-
 मिक० दोवि संखेज्जगुणा जाव पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमगमणुस्सणपुंसका दोवि संखेज्ज-
 गुणा, रयणप्पभापुढविणेरइयणपुंसका असंखे० खहयपंचिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका असं०
 थलयर० संखिज्ज० जलयर० संखिज्जगुणा चतुरिंदियतिरिक्खजोणिय० विसेसाहिया तेइंदिय०
 विसे० वेइंदिय० विसे० तेउक्काइयएगिंदिय० असं० पुढविकाइयएगिंदिय० विसेसाहिया

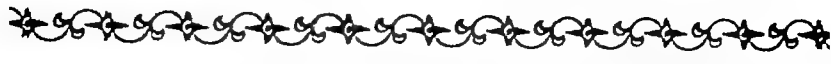
आउक्ताइय० विसे० वाउकाइय० विसेसा० वणससइकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका
अणंतगुणा ॥ (सू० ६०)

‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोका मनुष्यनपुंसकाः, श्रेण्यसङ्ख्येयभागवत्तिप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशौ तद्गतप्रथमवर्गमूले द्वितीयवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीपु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामनन्तत्वात् ॥ सम्प्रति नैरयिकनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्तोका अधःसप्तमपृथिवीनैरयिकनपुंसकाः, अभ्यन्तरश्रेण्यसङ्ख्येयभागवत्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि पष्ठपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि पञ्चमपृथ्वीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि चतुर्थपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तृतीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि द्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, पूर्वनैरयिकपरिमाणहेतुश्रेण्यसङ्ख्येयभागोपेक्षयाऽसङ्ख्येयगुणासङ्ख्येयगुणश्रेण्यसङ्ख्येयभागवत्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, द्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकेभ्योऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशौ तद्गतप्रथमवर्गमूले द्वितीयवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीपु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्, प्रतिपृथिवि च पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनो नैरयिकाः सर्वस्तोकाः, तेभ्यो दक्षिणदिग्भाविनोऽसङ्ख्येयगुणाः, पूर्वपूर्वपृथिवीगतदक्षिणदिग्भाविभ्योऽप्युत्तरस्यामुत्तरस्यां पृथिव्यामसङ्ख्येयगुणाः पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनः, तथां चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—‘दिसाणुवाएणं सब्ब-

२ प्रतिपत्तौ
नपुंसका-
नामल्य-
बहुत्वं
सू० ६०

॥ ८० ॥

थोवा अहेसत्तमपुढविनेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेण, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणेहिंतो अहेसत्तमपुढविनेरइएहिंतो छट्ठाए
 तमाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिस्सेहिंतो तमापुढविनेरइएहिंतो पंच-
 माए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिस्सेहिंतो धूमप्पभापुढविनेरइएहिंतो
 चउत्थीए पंकप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिस्सेहिंतो पंकप्पभापुढ-
 विनेरइएहिंतो तइयाए वालुयप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिस्से-
 हिंतो वालुयप्पभापुढविनेरइएहिंतो दुइयाए सक्करप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखे-
 ज्जगुणा । दाहिणिस्सेहिंतो सक्करप्पभापुढवीनेरइएहिंतो इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा,
 दाहिणेणं असंखेज्जगुणा” । सम्प्रति तिर्यग्योनिकनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्तोकाः खचरपञ्चेन्द्रियति-
 र्यग्योनिकनपुंसकाः, ‘प्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकनपुंसकाः सङ्ख्ये-
 यगुणाः, बृहत्तरप्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगतनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि जलचरतिर्यग्योनिकनपुंसकाः सङ्ख्येय-
 गुणाः, बृहत्तमप्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि चतुरिन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेष्वा-
 धिकाः, असङ्ख्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणाकाशप्रदेशराशिप्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशा-
 स्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यस्त्रीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततरश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि द्वीन्द्रिय-
 तिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततमश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तेजस्कार्थिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अस-

स्त्वयगुणाः, सूक्ष्मबादरसेदभिन्नानां तेषामसङ्क्षेपलोकाकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्, तेभ्यः पृथिवीकार्यिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका-
विशेषाधिकाः, प्रभूतासङ्क्षेपलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽऽकार्यिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततरासङ्क्षे-
पलोकाकाशप्रदेशमानत्वात्, तेभ्योऽपि वायुकार्यिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततमासङ्क्षेपलोकाकाशप्रदेशराशि-
प्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि वनस्पतिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, अनन्तलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् ॥ अधुना
मनुष्यनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्लोका अन्तरद्वीपजमनुष्यनपुंसकाः, एते च संमूर्च्छनजा द्रष्टव्याः,
गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यनपुंसकानां तत्रासम्भवात्, संहतास्तु कर्मभूमिजास्तत्र भवेयुरपि, तेभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यनपुं-
सकाः सङ्क्षेयगुणाः, तद्गतगर्भजमनुष्याणामन्तरद्वीपजगर्भजमनुष्येभ्यः सङ्क्षेयगुणत्वात्, गर्भजमनुष्योच्चारदाश्रयेण च संमू-
च्छिममनुष्याणामुत्पादात्, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, एवं तेभ्यो हरिवर्षरम्यकवर्पाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः सङ्क्षे-
यगुणाः स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः तेभ्योऽपि हैमवतहैरण्यवतवर्पाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु
द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैरावतवर्षकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्यः
पूर्वविदेद्वापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, युक्तिः सर्वत्रापि तथैवानुस-
र्त्तव्या ॥ सम्प्रति नैरयिकतिर्यगमनुष्यविषयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि णं भंते!’ इत्यादि, सर्वस्लोका अधःसप्तमपृथिवीनैरयिकनपुं-
सकाः, तेभ्यः षष्ठपञ्चमचतुर्थद्वितीयद्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका यथोत्तरमसङ्क्षेयगुणाः, द्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकेभ्योऽन्तरद्वी-
पजमनुष्यनपुंसका असङ्क्षेयगुणाः, एतदसङ्क्षेयगुणत्वं संमूर्च्छनजमनुष्यापेक्षं, तेषां नपुंसकत्वादेतावतां च तत्र संमूर्च्छनसम्भवात्,

२ प्रतिपत्तौ
नपुंसका-
नामल्प-
बहुत्वं
सू० ६०

॥ ८१ ॥

तेभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका हरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका हैमवतहैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थानचिन्तायां तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकेभ्योऽस्यां प्रत्यक्षत उपलभ्यमानायां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरधिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः स्वचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका जलचर-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, जलचरपञ्चेन्द्रियनपुंसकेभ्यश्चतुरिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकेभ्यस्तेजस्कार्थिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः पृथिव्यम्बुवायुतिर्यग्यो-विशेषाधिकाः, द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकेभ्यस्तेजस्कार्थिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः पृथिव्यम्बुवायुतिर्यग्यो-निकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, वाय्वेकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकेभ्यो वनस्पतिकार्थिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, युक्तिः सर्वत्रापि प्रागुक्तानुसारेण स्वयं भावनीया ॥ सम्प्रति नपुंसकवेदकर्मणो बन्धस्थितिं नपुंसकवेदस्य प्रकारं चाह—

णपुंसकवेदस्स णं भंते ! कम्मस्स केवइयं कालं बंधठिई पन्नत्ता?, गोयमा ! जह० सागरोवमस्स दोन्नि सत्तभागा पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणगा उक्को० वीसं सागरोवमकोडाको डीओ, दोणिण य वाससहस्साइं अबाधा, अबाहूणिणा कम्मठिती कम्मणिसेगो ! णपुंसकवेदे णं भंते ! किंपगारे पणत्ते ? गोयमा ! महाणगरदाहसमाणे पणत्ते समणाउसो !, से तं णपुंसका ॥
(सू० ६१)

‘नपुंसकवेयस्स णं भंते ! कम्मस्स’ इत्यादि, प्राग्वद्भावनीयं, नवरं महानगरदाहसमानमिति सर्ववस्थासु सर्वप्रकारं, मद्वनदाहः (समान)

इत्यर्थः ॥ सम्प्रत्यष्टावल्पबहुत्वानि वक्तव्यानि, तद्यथा—प्रथमं सामान्येन तिर्यक्क्षीपुरुपनपुंसकप्रतिबद्धम्, एवमेव मनुष्यप्रतिबद्धं द्वितीयं, देवक्षीपुरुपनारकनपुंसकप्रतिबद्धं तृतीयं, सकलसम्भिन्नं चतुर्थं, जलचर्यादिविभागतः पञ्चमं, कर्मभूमिजादिमनुष्यख्यादि-विभागतः षष्ठं, भवनवास्यादिदेव्यादिविभागतः सप्तमं, जलचर्यादिविजातीयव्यक्तिव्यापकमष्टमं, तत्र प्रथममभिधित्सुराह—

एतेसि णं भंते ! इत्थीणं पुरिसाणं नपुंसकाण य कत्तेरंहितो अप्पा वा ४?, गोयमा ! सब्व-
त्थोवा पुरिसा इत्थीओ संखि० णपुंसका अणंत० । एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणिइत्थीणं तिरि-
क्खजोणियपुरिसाणं तिरिक्खजोणियणपुंसकाण य कयरे २ हितो अप्पा वा ४?, गोयमा ! सब्वत्थो-
वा तिरिक्खजोणियपुरिसा तिरिक्खजोणिइत्थीओ असंखे० तिरिक्खजो० णपुंसगा अणंतगुणा ॥
एतेसि णं भंते ! मणुस्सिस्सत्थीणं मणुस्सपुरिसाणं मणुस्सणपुंसकाण य कयरे २ हित्तो अप्पा वा ४?,
गोयमा ! सब्व० मणुस्सपुरिसा मणुस्सिस्सत्थीओ संखे० मणुस्सणपुंसका असंखेज्जगुणा ॥ एतेसिणं
भंते ! देवित्थीणं देवपुरिसाणं णेरइयणपुंसकाण य कयरे २ हित्तो अप्पा वा ४?, गोयमा ! सब्वत्थोवा
णेरइयणपुंसका देवपुरिसा असं० देवित्थीओ संखेज्जगुणाओ ॥ एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणि-
त्थीणं तिरिक्खजोणियपुरिसाणं तिरिक्खजो० णपुंसकाणं मणुस्सिस्सत्थीणं मणुस्सपुरिसाणं मणुस्सन-
पुंसकाणं देवित्थीणं देवपुरिसाणं णेरइयणपुंसकाण य कत्तेर २ हित्तो अप्पा वा ४?, गोयमा ! सब्व-
त्थोवा मणुस्सपुरिसा मणुस्सिस्सत्थीओ संखे० मणुस्सणपुंसका असं० णेरइयणपुंसका असं० तिरि-

क्वजोणियपुरिसा असं० तिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्ज० देवपुरिसा असं० देवित्थियाओ संखि०
 तिरिक्खजोणियणपुंसका अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणित्थीणं जलयरीणं थलयरीणं
 खहयरीणं तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जलयराणं थलयराणं तिरिक्खजो० णपुंसकाणं
 एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं पुढविक्काइयएगिंदियतिरिक्खजो० णपुंसकाणं जाव वणस्स-
 तिकाइय० बेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं तेइंदिय० चडरिंदिय० पंचेदियतिरिक्खजोणियणपुंस-
 काणं जलयराणं थलयराणं खहयराणं कतरे २ हित्तो जाव विसेसाहिया वा?, गोयमा ! सव्वत्थो वा ख-
 हयरतिरिक्खजोणियपुरिसा खहयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्ज० थलयरपंचिदियतिरिक्ख-
 जोणियपुरिसा संखे० थलयरपंचिदियतिरिक्खजोणित्थियाओ संखे० जलयरतिरिक्खजो० पुरिसा
 संखि० जलयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्जु० खहयरपंचिदियतिरिक्खजो० णपुंसका असंखे०
 थलयरपंचिदियतिरिक्खजोणि० नपुंसगा संखि० जलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियणपुंसका संखे०
 चडरिंदियतिरि० विसेसाहिया तेइंदियणपुंसका विसेसाहिया बेइंदियणपुंसका विसेसा० ते-
 उक्काइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका असं० पुढवि० णपुंसका० विसेसाहिया आड० विसे-
 साहिया वाड० विसेसा० वणप्फति० एगिन्दियणपुंसका अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! मणु-
 स्सित्थीणं कम्मभूमियाणं अकम्मभूमगाणं अंतरदीवियाणं मणुस्सपुरिसाणं कम्मभूमकाणं

२ प्रतिपत्तौ

नपुंसके

बन्ध-

स्थितिः

प्रकारश्च

सू० ६१

वेदानाम-

ल्पबहुत्वं

सू० ६२

॥ ८३ ॥

अकम्मभूमकाणं अंतरदीवकाणं मणुस्सणपुंसकाणं कम्मभूमाणं अकम्म० अंतरदीविकाण य कयरे
२ हित्तो अप्पा वा ४?, गोयमा! अंतरदीवगा मणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा[ण] य एते णं
दुन्नि य तुल्लावि सव्वत्थोवा देवकुरुउत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा एते णं
दोन्निवि तुल्ला संखे० हरिवासरम्मवासअकम्मभूमकमणुस्सित्थियाउ मणुस्सपुरिसा य एते[सि] णं
दोन्निवि तुल्ला संखे० हेमवतहेरणवतअकम्मभूमकमणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा[ण] य दोवि
तुल्ला संखे० भरहेरवतकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखे० भरहेरवतकम्ममणुस्सित्थियाओ
दोवि संखे० । पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखे० पुव्वविदेहअवरविदे-
हकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ दोवि संखे० । अंतरदीवगमणुस्सणपुंसका असंखे० देवकुरुउत्तर-
कुरुअकम्मभूमकमणुस्सणपुंसका दोवि संखेज्जगुणा [ए] तहेव जाव पुव्वविदेहकम्मभूमकमणुस्सण-
पुंसका दोवि संखेज्जगुणा ॥ एतासि णं भत्ते! देवित्थीणं भवणवासीणीणं वाणमन्तरीणीणं
जोइसिणीणं वेमाणिणीणं देवपुरिसाणं भवणवासिणं जाव वेमाणियाणं सोधम्मकाणं जाव
गेवेज्जकाणं अणुत्तरोववातियाणं णेरइयणपुंसकाणं रयणप्पभापुढविणेरइयणपुंसगाणं जाव अहे-
सत्तमपुढविनेरइय० कतरे २ हित्तो अप्पा वा ४?, गोयमा! सव्वत्थोवा अणुत्तरोववातियदे-
वपुरिसा उवरिमगेवेज्जदेवपुरिसा संखेज्जगुणा तं चेव जाव आणते कप्पे देवपुरिसा संखेज्जगुणा,

अहेसत्तामाए पुढवीए नेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा, छट्ठीए पुढवीए नेरइय० असंखेज्जगुणा स-
 हस्सारे कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा महासुक्के कप्पे देवा असंखेज्जगुणा पंचमाए पुढवीए नेर-
 इयणपुंसका असंखेज्जगुणा लंतए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा चउत्थीए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा
 बंभलोए कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा तच्चाए पुढवीए नेरइय० असंखेज्जगुणा माहिंदे कप्पे देवपु-
 रिसा असंखेज्जगुणा सणकुमारकप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा दोच्चाए पुढवीए नेरइया असंखे-
 ज्जगुणा, इसाणे कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा ईसाणे कप्पे देवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, सो-
 धम्मै(कप्पे) देवपुरिसा संखेज्ज० सोधम्मै कप्पे देवित्थियाओ संखे० भवणवासिदेवपुरिसा असंखेज्ज-
 गुणा भवणवासिदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ इभीसे रयणप्पभापुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा
 वाणमंतरदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा वाणमंतरदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ जोतिसियदेवपुरिसा
 संखेज्जगुणा जोतिसियदेवित्थियाओ संखेज्जगुणा ॥ एतासि णं भंते ! तिरिक्खजोणित्थीणं जल-
 यरीणं थलयरीणं खहयरीणं तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जलयराणं खहयराणं तिरिक्ख-
 जोणियणपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं पुढविक्काइयएगिंदियति० जो० णपुंसकाणं
 आउक्काइयएगिंदिय० जो० णपुंसकाणं जाव वणस्सतिकाइयएगिंदियति० जो० णपुंसकाणं बेइंदि-
 यति० जो० णपुंसकाणं तेइंदियति० जो० णपुंसकाणं चउरिंदियति० जो० नपुंसकाणं पंचेदियति०

जो० णपुंसकाणं जलयराणं थलयराणं खहयराणं मणुस्सिस्थीणं कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं
 अंतरदीचियाणं मणुस्सपुरिसाणं कम्मभूमियाणं अकम्म० अंतरदीवयाणं मणुस्सणपुंसकाणं क-
 म्मभूमिकाणं अकम्मभूमिकाणं अंतरदीवकाणं देवित्थीणं भवणवासिणीणं चाणमंतरीणीणं जोति-
 सिणीणं वेमाणिणीणं देवपुरिसाणं भवणवासिणीणं जोतिसियाणं वेमाणियाणं
 सोधम्मकाणं जाव गेवेज्जकाणं अणुत्तरोववातियाणं नेरइयणपुंसकाणं रयणप्पभापुढविनेरइयनपुं-
 सकाणं जाव अहेसत्तमपुढविणेरइयणपुंसकाण य कयरे २ हिन्तो अप्पा वा ४१, गोयमा ! अंत-
 रदीवअकम्मभूमकमणुस्सिस्थीओ मणुस्सपुरिसा य, एते णं दोवि तुह्हा सव्वत्थोवा, देवकुरुउत्तर-
 कुरुअकम्मभूमगमणुस्सइत्थीओ पुरिसा य एते णं दोवि तुह्हा संखे० एवं हरिवासरम्मगवास०
 एवं हेमवतेहरणवयभरहेरवयकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखे० भरहेरवतकम्म० मणुस्सिस्थी-
 ओ दोवि संखे० पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमकमणुस्सपुरिसा दोवि संखे०, पुव्वविदेहअवरविदे-
 हकम्म० मणुस्सिस्थियाओ दोवि संखे० अणुत्तरोववातियदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा उवरिमगेवेज्जा
 देवपुरिसा संखे० जाव आणते कप्पे देवपुरिसा संखे० अधेसत्तमाए पुढवीए नेरइयणपुंसका अ-
 संखे० छट्ठीए पुढवीए नेरइयनपुंसका असं० सहस्सारे कप्पे देवपुरिसा असंखे० महासुक्के कप्पे देव०
 असं० पंचमाए पुढवीए नेरइयनपुंसका असं० लंतए कप्पे देवपु० असं० चउत्थीए पुढवीए नेरइ-

२ प्रतिपत्तं
 नपुंसके
 बन्ध-
 स्थितिः
 प्रकारश्च
 सू० ६१
 वेदानाम-
 त्यबहुत्वं
 सू० ६२

॥ ८४ ॥

यनपुंसका असं० बंभलोए कप्पे देवपुरिसा असं० तच्चाए पुढवीए नेरहयण० असं० माहिंदे कप्पे
 देवपु० असंखे० सणकुमारे कप्पे देवपुरिसा असं० दोचाए पुढवीए नेरहयनपुंसका असं० अंत-
 रदीवगअकम्मभूमगमणुस्सणपुंसका असंखे० देवकुरुउत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सणपुंसका दोवि
 संखे० एवं जाव विदेहत्ति, ईसाणे कप्पे देवपुरिसा असं० ईसाणकप्पे देविथियाओ संखे०
 सोधम्मे कप्पे देवपुरिसा संखे० सोहम्मे कप्पे देविथियाओ संखे० भवणवासिदेवपुरिसा
 असंखे० भवणवासिदेविथियाओ संखिज्जगुणाओ इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए नेरहयणपुंसका
 असं० खहयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखे० जलयरतिरिक्खजोणिथियाओ संखे० जलयरतिरिक्खपुरिसा
 रतिरिक्खजोणियपुरिसा संखे० थलयरतिरिक्खजोणिथियाओ संखे० जलयरतिरिक्खपुरिसा
 संखे० जलयरतिरिक्खजोणिथियाड संखे०, वाणमंतरदेवपुरिसा संखे० वाणमंतरदेविथियाओ
 संखे० जोतिसियदेवपुरिसा संखे० जोतिसियदेविथियाओ संखे० खहयरपंचदियतिरिक्खजो-
 णियणपुंसा संखे० थलयरणपुंसका संखे० जलयरणपुंसका संखे० चतुरिंदियणपुंसका विसे-
 साहिया तेइंदिय० विसेसा० बेइंदिय० विसेसा० तेउक्काइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका
 असं० पुढवी० विसेसा० आज्ज० विसेसा० वाज्ज० विसेसा० वणप्फतिकाइयएगिंदियतिरिक्ख-
 जो० णपुंसका अणंतगुणा ॥ (सू० ६२)

‘एयासि णं भंते ! तिरिक्खजोणियइत्थीणं’ इत्यादि, सर्वस्तोकास्तिर्यक्पुरुषाः, तेभ्यस्तिर्यक्स्त्रियः सङ्ख्येयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यस्तिर्यगनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामन्तानन्तत्वात् ॥ सम्प्रति द्वितीयमल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्तोका मनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्यो मनुष्यस्त्रियः सप्तविंशतिगुणत्वात्, ताभ्यो मनुष्यनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः श्रेण्यसङ्ख्येयभागतत्प्रदेशराशिप्रमाणत्वात् ॥ सम्प्रति तृतीयमल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं भंते ! देवित्थीणं’मित्यादि, सर्वस्तोका नैरयिकनपुंसका अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशौ स्वप्रथमवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणासु धनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नमःप्रदेशास्तावत्प्रमाणासु नमःप्रदेशास्तावत्प्रमाणासु असङ्ख्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणायां सूचौ यावन्तो नमःप्रदेशास्तावत्प्रमाणासु धनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यो देवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणा द्वात्रिंशदुगुणत्वात् ॥ सम्प्रति सकलसन्मिश्रं चतुर्थमल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं’मित्यादि, सर्वस्तोका मनुष्यपुरुषास्तेभ्यो मनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, ताभ्यो मनुष्यनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, अत्र युक्तिः प्रागुक्ता, तेभ्यो नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणा असङ्ख्येयश्रेण्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः प्रतरासङ्ख्येयभागवर्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यो देवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः प्रभूतरप्रतरासङ्ख्येयभागवर्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यो देवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणा द्वात्रिंशदुगुणत्वात्, ताभ्यस्तिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणा निगोदजीवानामन्तानन्तत्वात् ॥ सम्प्रति जलचर्यादिविभागतः पञ्चममल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्तोकाः खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकपुरुषाः, तेभ्यः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यः स्थल-

२ प्रतिपत्तौ
स्त्रीपुंश्रपुं-
सकाना-
मल्पबहुत्वं
गतिषु
सू० ६२

॥ ८५ ॥

चरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्क्षेयगुणाः, तेभ्यस्तत्त्रियः सङ्क्षेयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यो जलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्क्षेयगुणाः, तेभ्यो जलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्क्षेयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यः खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असंख्येयगुणाः, तेभ्यः स्थलचरजलचरतिर्यग्योनिकनपुंसका यथाक्रमं सङ्क्षेयगुणाः, ततश्चतुरिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रिया यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततस्तेजःकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्क्षेयगुणाः, ततः पृथिव्यम्बुवायुकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततो केन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः ॥ सम्प्रति कर्मभूमिजादिमनुष्यख्यादिविभागतः षष्ठमल्पबहुत्वमाह—‘ए-वनस्पतिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः ॥ यानि गं भन्ते !’ इत्यादि, सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकमनुष्यस्त्रियोऽन्तरद्वीपकमनुष्यपुरुषाश्च, एते च द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तत्रत्यस्त्रीपुंसानां युगलधर्मोपेतत्वात्, तेभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो मनुष्यपुरुषाश्च सङ्क्षेयगुणाः, युक्तिरत्र प्रागेवोक्ता, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, एवं हरिवर्षस्यकपुरुषस्त्रियो हैमवतहैरण्यवतमनुष्यपुरुषस्त्रियश्च यथोत्तरं सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ततो भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्या द्वयेऽपि सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो द्वय्योऽपि सङ्क्षेयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ताभ्यः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषा द्वयेऽपि सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने परस्परं तुल्याः, तेभ्यः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो द्वय्योऽपि सङ्क्षेयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽन्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसका असङ्क्षेयगुणाः, श्रेण्यसङ्क्षेयभागगताकाशप्रदेशाशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका द्वयेऽपि सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ततो हरिवर्षस्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका द्वयेऽपि सङ्क्षेयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो हैमवतहैरण्यवतकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका

द्वयेऽपि सङ्क्षेपगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैरावतकर्मभूमकमनुग्यनपुंसका द्वयेऽपि सङ्क्षेपगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि पूर्वविद्येष्टापरविद्येष्टकर्मभूमकमनुग्यनपुंसका द्वयेऽपि सङ्क्षेपगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ॥ सम्प्रति भवनवास्याद्विदेव्याद्वित्रिभागतः मत्तममल्पबहुत्वमाह—‘पद्यासि णं भंते ! देवित्थीणं भवणवासिणीण’गित्थादि, सर्वस्तोका अनुत्तरोपपातिका देवपुरुषाः, तत उपरितनप्रेवेयकमध्यमप्रेवेयकाथस्तनप्रेवेयकाच्युतारणप्राणतानतहल्पदेवपुरुषा यथोत्तरं सङ्क्षेपगुणाः, ततोऽथःसप्तमपप्तृथिवीनैरयिकनपुंसकसहस्रारमहाशुककल्पदेवपुरुषपथ्यागपृथिवीनैरयिकनपुंसकलान्तकल्पदेवपुरुषचतुर्थपृथिवीनैरयिकनपुंसकब्रालोककल्पदेवपुरुषपचृतीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकमाहेन्द्रमनस्कृगारकल्पदेवपुरुषद्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका यथोत्तरमसङ्क्षेपगुणाः, तत ईशानकल्पदेवपुरुषा असङ्क्षेपगुणाः, तेभ्य ईशानकल्पदेवस्त्रियः सङ्क्षेपगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात्, ततः सौधर्मकल्पदेवपुरुषाः सङ्क्षेपगुणाः, तेभ्योऽपि सौधर्मकल्पदेवस्त्रियः सङ्क्षेपगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात्, तेभ्यो भग्नवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेपगुणाः, तेभ्यो भवनवासिदेव्यः सङ्क्षेपगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात्, ताभ्यो रत्नभायां पृथिव्यां नैरयिकनपुंसका असङ्क्षेपगुणाः, तेभ्यो वानमन्तरदेव्यः सङ्क्षेपगुणाः, ताभ्यो ज्योतिष्काः सङ्क्षेपगुणाः, तेभ्यो ज्योतिष्कदेवस्त्रियः संग्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात् ॥ सम्प्रति त्रिजातीयव्यक्तियपकमष्टगममल्पबहुत्वमाह—‘पद्यासि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्तोका अन्तरद्वीपका मनुग्यस्त्रियो मनुग्यपुरुषाश्च, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि तुल्याः, युगलधर्मोपेतत्वात्, एवं देवकुलुत्तरकुर्वकर्मभूमकहस्त्रिर्वरम्यरुवर्पाकर्मभूमकमनुग्यस्त्रीपुरुषा यथोत्तरं सङ्क्षेपगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि भरतैरावतकर्मभूमकमनुग्यपुरुषा द्वयेऽपि सङ्क्षेपगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैरावतकर्मभूमकमनुग्यस्त्रियो द्वय्योऽपि

२ प्रतिपत्तौ
स्त्रीपुंशपुं-
सकाना-
मल्पबहुत्वं
गतिपु
सू० ६२

॥ ८६ ॥

सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ताभ्यः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषा द्वयेऽपि सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो द्वय्योऽपि सङ्ख्येयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ताभ्योऽनुत्तरोपपातिकोपरितनग्नैवेयकमध्यमग्नैवेयकाधस्तनग्नैवेयकाच्युतारणप्राणतानतकल्पदेवपुरुषा यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, ततोऽधः-सप्तमषष्ठपृथिवीनैरयिक(न०) सहस्रारकल्पदेवपुरुषमहाशुक्रकल्पदेवपुरुषपञ्चमपृथिवीनैरयिक(न०) लान्तककल्पदेवपुरुषचतुर्थपृथिवीनैरयिकनपुंसकब्रह्मलोककल्पदेवपुरुषतृतीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकमाहेन्द्रकल्पसन्त्कुमारकल्पदेवपुरुषद्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकान्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसका यथोत्तरमसङ्ख्येयगुणाः, ततो देवकुलुत्तरकुर्वकर्मभूमकहरिवर्षरस्यकवर्षाकर्मभूमकहेमवतहैरण्यवताकर्मभूमकभरतैरावतकर्मभूमकपूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थानेषु तु द्वये परस्परं तुल्याः, तत ईशानकल्पदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, तत ईशानकल्पदेवस्त्रियः सौधर्मकल्पदेवपुरुषाः सौधर्मकल्पदेवस्त्रियो यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, ततो भवनवासिदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यो भवनवासिदेवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, ततः खचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः स्थलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः स्थलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियो जलचरतिर्यग्योनिकपुरुषा जलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियो वानमन्तरा देवपुरुषा वानमन्तरदेवस्त्रियो ज्योतिष्कदेवपुरुषा ज्योतिष्कदेवस्त्रियो यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, ततः खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, ततः स्थलचरजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः क्रमेण सङ्ख्येयगुणाः, ततश्चतुरिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततस्तेजःकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, ततः पृथिव्यववायुकायिकतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततो वनस्पति-

२ प्रतिपत्तौ
वेदानां-
स्थित्यादिः
सू० ६३
अल्पबहुत्वं
सू० ६४

॥ ८७ ॥

कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामनन्तत्वात् ॥ सम्प्रति स्त्रीपुरुषनपुंसकानां भवस्थितिमानं कायस्थितिमानं च क्रमेणाभिधातुकाम आह—

इत्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिठी पणत्ता?, गोयमा ! एगेणं आएसेणं जहा पुंविं भणियं, एवं पुरिसस्सवि नपुंसकस्सवि, संचिट्ठणा पुनरवि तिण्हं पि जहापुंविं भणिया, अंतरं पि तिण्हं पि जहापुंविं भणियं तथा नेयव्वं ॥ (सू० ६३)

‘इत्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिठी पणत्ता ?, इत्यादि, एतत्सर्वं प्रागुक्तवद्भावनीयम्, अपुनरुक्तता च प्राक् रुयादीनां पृथक् स्वस्वाधिकारे स्थित्यादि प्रतिपादितमिदानीं तु समुदायेनेति ॥ सम्प्रति स्त्रीपुरुषनपुंसकानामल्पबहुत्वमाह—(एयासि णं भंते ! इत्थीणं पुरिसाणं नपुंसकाण य कयरे कयरोहंतो अप्पा वा ४ ?), सन्वथोवा पुरिसा इत्थीओ संखेज्जगुणा नपुंसका अणंतगुणा) ‘एयासि णं भंते ! इत्थीण’मित्यादि, सर्वस्तोकाः पुरुषाः रुयादिभ्यो हीनसङ्ख्याकत्वात्, तेभ्यः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, ताभ्यो नपुंसका अनन्तगुणाः, एकेन्द्रियाणामनन्तानन्तसङ्ख्योपेतत्वात् । इह पुरुषेभ्यः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणा इत्युक्तं, तत्र काः स्त्रियः स्वजातिपुरुषापेक्षया कतिगुणा इति प्रश्नावकाशमाशङ्क्य तन्निरूपणार्थमाह—

तिरिक्खजोणित्थियाओ तिरिक्खजोणिगपुरिसेहिंतो तिगुणाउ तिरूवाधियाओ मणुस्सिस्थियाओ मणुस्सपुरिसेहिंतो सत्तावीसतिगुणाओ सत्तावीसयरूवाहियाओ देविस्थियाओ देवपुरिसेहिंतो बत्तीसइगुणाओ बत्तीसइरूवाहियाओ सेत्तं तिविधा संसारसमायणणा जीवा पणत्ता

॥ तिविहेसु होइ भयो ठिई य संचिट्ठणंतरऽप्पबहुं । वेदाण य बंधठिई बेओ तह किंपगारो उ
॥ १ ॥ से तं तिविहा संसारसमावन्नगा जीवा पणत्ता ॥ (सू० ६४)

‘तिरिक्खजोणित्थीओ तिरिक्खजोणियपुरिसेहिंतो’ इत्यादि, तिर्थग्योनिकस्त्रियस्तिर्यग्योनिकपुरुषेभ्यस्त्रिगुणास्त्रिरूपाधिकाः, मनुष्यस्त्रियो मनुष्यपुरुषेभ्यः सप्तविंशतिगुणाः सप्तविंशतिरूपाधिकाः, देवपुरुषेभ्यो देवस्त्रियो द्वात्रिंशद्गुणा द्वात्रिंशद्रूपाधिकाः, उक्तं च बृद्धाचार्यैरपि—“तिगुणा तिरूवअहिया तिरियाणं इत्थिया मुण्यव्वा । सत्तावीसगुणा पुण मणुयाणं तदहिया चेव ॥ १ ॥ वत्ती-सगुणा वत्तीसरूवअहिया उ होंति देवाणं । देवीओ पणत्ता जिणेहिं जियरागदोसेहिं ॥ २ ॥” प्रतिपत्त्युपसंहारमाह—‘सेत्तं ति-विहा संसारसमावन्नगा जीवा पणत्ता’ इति ॥ सम्प्रत्यधिकृतप्रतिपत्त्यर्थोधिकारसंग्रहायामाह—‘तिविहेसु होइ भेओ’ इत्यादि, त्रिविधेषु वेदेषु वक्तव्येषु भवति प्रथमोऽधिकारो भेदः ततः स्थितिः तदनन्तरं ‘संचिट्ठणं’ति सातलेनावस्थानं तदनन्तरमन्तरं ततोऽल्पबहुत्वं ततो वेदानां बन्धस्थितिः तदनन्तरं किंपकारो वेद इति ॥

इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाजीवाभिगमटीकायां द्वितीया प्रतिपत्तिः समाप्ता ॥ २ ॥

इति वेदत्रैविध्यनिरूपिका द्वितीया प्रतिपत्तिः ॥

तदेवमुक्ता द्वितीया प्रतिपत्तिः, सम्प्रति तृतीयप्रतिपत्त्यवसरः, तत्रेदमाद्रिसूत्रम्—

तत्थ जे ते एवमाहंसु चउव्विया संसारसमावणणा जीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तंजहा—ने-
रइया तिरिक्खजोणिया मणुस्सा देवा ॥ (सू० ६५) । से किं तं नेरइया ?, २ सत्तविधा पणत्ता,
तंजहा—पढमापुढविनेरइया दोचापुढविनेरइया तचापुढविनेर० चउत्थापुढवीनेर० पंचमापु० ने-
रइ० छट्ठापु० नेर० सत्तमापु० नेरइया ॥ (सू० ६६) । पढमा णं भंते! पुढवी किंनामा किंगोत्ता
पणत्ता?, गोयमा! णामेणं घम्मा गोत्तेणं रयणप्पभा । दोचा णं भंते! पुढवी किंनामा किंगोत्ता
पणत्ता?, गोयमा! णामेणं वंसा गोत्तेणं सक्करप्पभा, एवं एतेणं अभिलावेणं सन्वासिं पुच्छा,
णामाणि इमाणि से लातव्वा(णि), (सेला तईया) अंजणा चउत्थीरिट्ठा पंचमी मघा छट्ठी माघवती
सत्तमा, (जाव) तमतमागोत्तेणं पणत्ता । (सू० ६७) । इमा णं भंते! रयणप्पभापुढवी केवत्तिया बाह-
ल्लेणं पणत्ता?, गोयमा! इमा णं रयणप्पभापुढवी असिउत्तरं जोयणसयसहस्सं बाहल्लेणं पणत्ता,
एवं एतेणं अभिलावेणं इमा गाहा अणुगंतव्वा—आसीतं बत्तीसं अट्ठावीसं तहेव वीसं च ।
अट्ठारस सोलसगं अट्ठत्तरमेव हिट्ठिमिया ॥ १ ॥ (सू० ६८)

‘तत्थ जे ते एवमाहंसु चउव्विहा’ इत्यादि, ‘तत्र’ तेषु दशसु प्रतिपत्तिमत्सु मध्ये ये ते आचार्यो एवमाख्यातवन्तश्चतुर्विधाः
संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञास्ते एवमाख्यातवन्तस्तद्यथा—नैरयिकास्तिर्यग्योनिका मनुज्या देवाः ॥ ‘से किं त’मित्यादि, अथ के ते

३ प्रतिपत्तौ
चतुर्धा जी-
वाः सप्तधा
नारकाः
पृथ्वीनां
नामगोत्रे
बाहल्यं च
सू० ६५-
६६-६७
६८

॥ ८८ ॥

नैरयिकाः ?, सूरिराह-नैरयिकाः सप्तविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-प्रथमायां पृथिव्यां नैरयिकाः प्रथमपृथिवीनैरयिका इत्यर्थः, एवं सर्वत्र भावनीयम् ॥ सम्प्रति प्रतिपृथिवि नामगोत्रं वक्तव्यं, तत्र नामगोत्रयोः विशेषः-अनादिकालसिद्धमन्वर्थरहितं नाम सान्त्वर्थं तु नाम गोत्रमिति, तत्र नामगोत्रप्रतिपादनार्थमाह-“इमा णं (पठमा णं) भंते !” इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभापृथिवी ‘किनामा’ किमनादिकालप्रसिद्धान्वर्थरहितनामा ? ‘किंगोत्रा ?’ किमन्वर्थयुक्तनामा ?, भगवानाह-गौतम ! नाम्ना धर्मेति प्रज्ञप्ता गोत्रेण रत्न-प्रभा, तथा चान्वर्थसुपदर्शयन्ति पूर्वसूरयः-रत्नानां प्रभा-बाहुल्यं यत्र सा रत्नप्रभा रत्नवहुलेति भावः, एवं शेषसूत्राण्यपि प्रतिपृथिवि प्रश्ननिर्वचनरूपाणि भावनीयानि, नवरं शर्कराप्रभादीनामियमन्वर्थभावना-शर्कराणां प्रभा-बाहुल्यं यत्र सा शर्कराप्रभा, एवं बालुका प्रभा पङ्कप्रभा इत्यपि भावनीयं, तथा धूमस्यैव प्रभा यस्याः सा धूमप्रभा, तथा तमसः प्रभा-बाहुल्यं यत्र सा तमःप्रभा, तमस्तमस्य-प्रकृष्टतमसः प्रभा-बाहुल्यं यत्र सा तमस्तमप्रभा, अत्र केपुचित्पुस्तकेषु सङ्ग्रहणिगाथे-“धम्मा वंसा सेला अंजण रिट्ठा मघा य माघवती । सत्तण्हं पुढवीणं एए नामा उ नायव्वा ॥ १ ॥ रयणा सक्कर बालुय पंका धूमा तमा [य] तमतमा य । सत्तण्हं पुढवीणं एए गोत्ता सुणेयव्वा ॥ २ ॥” अधुना प्रतिपृथिवि बाहुल्यमभिधित्सुराह-“इमा णं भंते !” इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी कियद्बाहुल्येन प्रज्ञप्ता ?, अत्र गोत्रेण प्रश्नो नाम्नो गोत्रं प्रधानतरं प्रधानेन च प्रभाद्युपपन्नमिति न्यायप्रदर्शनार्थः, उक्तञ्च-“न हीना वाक् सदा सता”मिति, भगवानाह-“अशीत्युत्तरम्” अशीतियोजनसहस्राभ्यधिकं योजनशतसहस्रं बाहुल्येन प्रज्ञप्ता । एवं सर्वोप्यपि सूत्राणि भावनीयानि, अत्र सङ्ग्रहणिगाथा-“आसीयं बत्तीसं अट्टावीसं च होइ वीसं च । अट्टारस सोलसगं अट्टो-तरमेव हिट्ठिमिया ॥ १ ॥”

इमा णं भंते ! रयणप्पभापुढवी कतिविधा पणत्ता?, गोयमा ! ति विहा पणत्ता, तंजहा—खरकंडे पंकवहुले कंडे आववहुले कंडे ॥ इमीसे णं भंते ! रय० पुढ० खरकंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा ! सोलसविधे पणत्ते, तंजहा—रयणकंडे १ वइरे २ वेरुलिए ३ लोहितक्खे ४ मसारगळे ५ हंसगब्भे ६ पुलए ७ सोयंधिए ८ जोतिरसे ९ अंजणे १० अंजणपुलए ११ रयते १२ जातरूवे १३ अंके १४ फलिहे १५ रिट्ठे १६ कंडे ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभापुढवीए रयणकंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा ! एगागारे पणत्ते, एवं जाव रिट्ठे । इमीसे णं भंते ! रयणप्पभापुढवीए पंकवहुले कंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा ! एकागारे पणत्ते । एवं आववहुले कंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा ! एकागारे पणत्ते । सक्करप्पभाए णं भंते ! पुढवी कतिविधा पणत्ता?, गोयमा ! एकागारा पणत्ता, एवं जाव अहेसत्तमा ॥ (सू० ६९)

‘इमा णं भंते’ इत्यादि इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी ‘कतिविधा’ कतिप्रकारा कतिविभागा प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम ! ‘त्रिविधा’ त्रिविभागा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—‘खरकाण्ड’मिलादि, काण्डं नाम विशिष्टो भूभागः, खरं—कठिनं, पङ्कवहुलं ततोऽवबहुलं चान्वर्थतः प्रतिपत्तव्यं, कमश्चैतेषामेवमेव, तद्यथा—प्रथमं खरकाण्डं तदन्तरं पङ्कवहुलं ततोऽवबहुलमिति ॥ ‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां खरकाण्डं कतिविधं प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम ! ‘पोडशविधं’ पोडशविभागं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—‘रयणे’ इति, पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् रत्नकाण्डं तच्च प्रथमं, द्वितीयं वज्रकाण्डं, तृतीयं वैहर्यकाण्डं, चतुर्थं लोहितकाण्डं,

३ प्रतिपत्तौ
पृथ्वीका-
ण्डानि
सू० ६९

॥ ८९ ॥

पञ्चमं मसारगह्वकाण्डं, षष्ठं हंसगर्भकाण्डं, सप्तमं पुलककाण्डम्, अष्टमं सौगन्धिककाण्डं, नवमं ज्योतीरसकाण्डं, दशममञ्जनकाण्डम्, एकादशमञ्जनपुलककाण्डं, द्वादशं रजतकाण्डं, त्रयोदशं जातरूपकाण्डं, चतुर्दशमङ्ककाण्डं, पञ्चदशं स्फटिककाण्डं पोडशं रिष्टरत्नकाण्डं, तत्र रत्नानि—कर्केतनादीनि तत्प्रधानं काण्डं रत्नकाण्डं, वज्ररत्नप्रधानं काण्डं वज्रकाण्डम्, एवं शेषाण्यपि, एकैकं च काण्डं योजनसहस्रवाह्यम् ॥ ‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां रत्नकाण्डं ‘कतिविधं’ कतिप्रकारं कतिविभागमिति भावः प्रज्ञप्तं ?, भगवानाह—एकाकारं प्रज्ञप्तं । एवं शेषकाण्डविषयाण्यपि प्रश्ननिर्वचनसूत्राणि क्रमेण भावनीयानि । एवं पङ्कबहुलव्यवहृलविषयाण्यपि । ‘दोच्चा णं भंते’ इत्यादि, द्वितीयादिपृथिवीविषयाणि सूत्राणि पाठसिद्धानि ॥ सम्प्रति प्रतिपृथिवि नरकावाससङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता ?, गोयमा ! तीसं निरयावाससयसहस्सा पणत्ता, एवं एतेणं अभिलावेणं सञ्वासिं पुच्छा, इमा गाहा अणुगं तब्बा—तीसा य पणवीसा पणरस दसेव तिणिण य हवंति । पंचूणसयसहस्सं पंचेव अणुत्तरा णरगा ॥ १ ॥ जाव अहेसत्तमाए पंच अणुत्तरा महतिमहालया महाणरगा पणत्ता, तंजहा—काले महाकाले रोरुए महारोरुए अपत्तिट्ठाणे ॥ (सू० ७०) । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे घणोदधीति वा घणवातेति वा ओवासंतरेति वा ?, हंता अत्थि, एवं जाव अहे सत्तमाए ॥ (सू० ७१)

‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, सुगमं, नवरमियमत्र सङ्ग्रहणिगाथा—“तीसा य पणवीसा पणरस दस चेव सयसहरसाइं । तिण्णेगं पंचूणं पंचेव अणुत्तरा निरया ॥ १ ॥” अधःसप्तम्यां च पृथिव्यां कालादयो महानरका अप्रतिष्ठानाभिघस्य नरकस्य पूर्वोदिकमेण, उक्तञ्च—“पुव्वेण होइ कालो अवरेणं अप्पइट्ठ महकालो । रोरू ढाहिणपासे उत्तरपासे महारोरू ॥ १ ॥” रत्नप्रभादिषु च तमःप्रभापर्यन्तासु पटसु पृथिवीषु प्रत्येकं नरकावासा द्विविधाः, तद्यथा—आवलिकाप्रविष्टाः प्रकीर्णकरूपाश्च, तत्र रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रयोदश प्रस्तदाः, प्रस्तदा नाम वैश्मभूमिकाकल्पाः, तत्र प्रथमप्रस्तटे पूर्वोदिषु चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकोनपञ्चाशत् नरकावासाः, चतसृषु विदिक्षु प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत्, मध्ये च सीमन्तकाल्यो नरकेन्द्रकः, सर्वसङ्ख्यया प्रथमप्रस्तटे नरकावासानामावलिकाप्रविष्टानामेकोनवत्यधिकानि त्रीणि शतानि ३८९, शेषेषु च द्वादशसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं यथोत्तरं दिक्षु चैकैकनरकावासहानिभावाद् अष्टकाष्टकहीना नरकावासा द्रष्टव्याः, ततः सर्वसङ्ख्यया रत्नप्रभायां पृथिव्यामावलिकाप्रविष्टा नरकावासाश्चतुश्चत्वारिंशच्छतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ४४३३, शेषास्त्वैकोनत्रिंशल्लक्षानि पञ्चनवतिसहस्राणि पञ्च शतानि सप्तपञ्चदशानि २९९५५६७ प्रकीर्णकाः, तथा चोक्तम्—“सत्तट्ठी पंचसया पणनउइसहरस्स लक्खणुणीसं । रयणाए सेढिगया चोयालसया उ तित्तीसं ॥ १ ॥” उभयमीलने त्रिंशल्लक्षा नरकावासानां भवन्ति ३००००० । शर्कराप्रभायामेकादश प्रस्तदाः, “नरकपटलान्यधोऽधो द्वन्द्वहीनानी”ति वचनात्, तत्र प्रथमे प्रस्तटे चतसृषु दिक्षु षट्त्रिंशद् आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः, विदिक्षु पञ्चत्रिंशत्, मध्ये चैको नरकेन्द्रकः, सर्वसङ्ख्यया द्वे शते पञ्चाशीत्यधिके २८५, शेषेषु तु दशसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं क्रमेणाधोऽधोऽष्टकाष्टकहानिः, प्रतिदिक्प्रतिविदिक्षु (क् च) एकैकनरकावासहानेः, ततस्तत्र सर्वसङ्ख्ययाऽवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः षड्विंशतिशतानि पञ्चनवत्यधिकानि २६९५, शेषाश्चतुर्विंश-

३ प्रतिपत्तो
निरयावा-
ससंख्या
सू० ७०
अधो धनो-
दध्यादिः
सू० ७१

॥ ९० ॥

तिलक्षाः सप्तनवतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चोत्तराणि २४९७३०५ पुष्पावकीर्णकाः, उक्तञ्च—“सत्ताणउइ सहस्सा चउ-
 वीसं लक्ख तिसय पंचइहिया । बीयाए सेढिगया छवीससया उ पणनउया ॥ १ ॥” उभयमीलने पञ्चविंशतिलक्षा नरकावासानाम्
 २५००००० । बालुकाप्रभायां नव प्रस्तटाः, प्रथमे च प्रस्तटे एकैकस्यां दिशि आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः पञ्चविंशतिः विदिशि
 चतुर्विंशतिः मध्ये चैको नरकेन्द्रक इति सर्वसङ्ख्यया सप्तनवतं शतं १९७, शेषेषु चाष्टसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं क्रमेणाधोऽष्टकाकहानिः, तत्र
 च कारणं प्रागेवोक्तं, ततः सर्वसङ्ख्यया तत्रावलिकाप्रविष्टा नरकावासाश्चतुर्दश शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि १४८५, शेषास्तु पुष्पाव-
 कीर्णकाश्चतुर्दश लक्षा अष्टनवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि पञ्चदशाधिकानि १४९८५१५, उक्तञ्च—“पंचसया पन्नारा अडनवइसहस्स
 लक्ख चोइस य । तइयाए सेढिगया पणसीया चोइससया उ ॥ १ ॥” उभयमीलने पञ्चदश लक्षा नरकावासानाम् १५००००० ।
 पङ्कप्रभायां सप्त प्रस्तटाः, प्रथमे च प्रस्तटे प्रत्येकं दिशि षोडश आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः विदिशि पञ्चदश पञ्चदश
 मध्ये चैको नरकेन्द्रकः सर्वसङ्ख्यया पञ्चविंशतिशतं १२५, शेषेषु षट्सु प्रस्तटेषु पूर्ववत् प्रत्येकं क्रमेणाधोऽष्टकाष्टकाकहानिः, ततः
 सर्वसङ्ख्यया तत्रावलिकाप्रविष्टा नरकावासाः सप्त शतानि सप्तोत्तराणि ७०७, शेषास्तु पुष्पावकीर्णका नव लक्षा नवनवतिः सहस्राणि द्वे
 शते त्रिनवत्यधिके ९९९२९३, उक्तञ्च—“तेणउया दोणिण सया नवनउइसहस्स नव य लक्खा य । पंकाए सेढिगया सत्त सया
 हुंति सत्तइहिया ॥ १ ॥” उभयमीलने नरकावासानां दश लक्षाः १०००००० । धूमप्रभायां पञ्च प्रस्तटाः, प्रथमे च प्रस्तटे एकैकस्यां
 दिशि नव नव आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः, विदिशि अष्टौ अष्टौ मध्ये चैको नरकेन्द्रक इति सर्वसङ्ख्यया एकोनसप्ततिः ६९,
 शेषेषु चतुर्षु प्रस्तटेषु पूर्ववत्प्रत्येकं क्रमेणाधोऽष्टकाष्टकाकहानिः, ततः सर्वसङ्ख्यया तत्रावलिकाप्रविष्टा नरकावासा द्वे शते पञ्चषष्ठ्य-

पणत्ते । इमीसे णं भंते ! रय० पु० आवबहुले कंडे केवतियं बाहल्लेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! असीति-
जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पन्नत्ते । इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पु० घणोदही केवतियं बाहल्लेणं
पन्नत्ते ? गोयमा ! वीसं जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते । इमीसे णं भंते ! रय० पु० घणवाए केव-
तियं बाहल्लेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते, एवं तणुवातेऽवि
ओवासंतरेऽवि । सक्करप्प० भंते ! पु० घणोदही केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते ? गोयमा ! वीसं जो-
यणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते । सक्करप्प० पु० घणवाते केवइए बाहल्लेणं पणत्ते ? गोयमा !
असंखे० जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते, एवं तणुवातेवि जहा सक्करप्प० पु०
एवं जाव अथेसत्तमा ॥ (सू० ७२)

‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः सम्बन्धि यत्प्रथमं खरं-खराभिधानं काण्डं तत् कियद्वाह-
ल्येन प्रज्ञप्तम् ? , भगवानाह-गौतम ! षोडश योजनसहस्राणि ॥ ‘इमीसे णं’ मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्न-
रत्नाभिधानं काण्डं तत् कियद्वाहल्येन प्रज्ञप्तम् ? , भगवानाह-गौतम ! एकं योजनसहस्रं । एवं शेषाण्यपि काण्डानि वक्तव्यानि या-
वद् रिष्टं-रिष्टाभिधानं काण्डम् । एवं पङ्कबहुलाव्वहुलकाण्डसूत्रे अपि व्याख्येये, पङ्कबहुलं काण्डं चतुरशीतियोजनसहस्राणि
बाहल्येन, अव्वहुलं काण्डमशीतियोजनसहस्राणि, सर्वसङ्ख्यया रत्नप्रभाया बाहल्यमशीतिसहस्राधिकं लक्षं, तस्या अधो घनोदधिः
विंशतियोजनसहस्राणि बाहल्येन, तस्याप्यधो घनवातोऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि बाहल्येन, तस्याप्यधोऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि

तनुवातो बाह्व्येन, तस्याप्यधोऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि बाह्व्येनावकाशान्तरम् । एवं शेषाणामपि पृथिवीनां घनोद्ध्यादयः प्रत्येकं तावद्वक्तव्या यावदधःसप्तम्याः ॥

इमीसेणं भंते ! रयणप्प० पु० असीउत्तरजोयण(सय)सहस्सबाहल्लाए खेत्तच्छेएणं छिज्जमाणीए अत्थि दब्बाइं वण्णतो कालनीललोहितहालिइसुक्खिइ गंधतो सुरभिगंधाइं दुग्धिगंधाइं रसतो तित्तकड्डयकसायअंथिलमहुराइं फासतो कक्खडमडयगरुयलहुसीतउसिणणिद्धलुक्खाइं सठाणतो परिमंडलवट्तंसचउरंसआययसठाणपरिणयाइं अन्नमन्नवट्ठाइं ॥ अण्णमण्णपुट्ठाइं अण्णमण्णओगाढाइं अण्णमण्णसिणे हपडिबट्ठाइं अण्णमण्णघडत्ताए चिट्ठति?, हंता अत्थि । इमीसेणं भंते ! रयणप्प भाए पु० खरकंडस्स सोलसजोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं छिज्जमाणस्स अत्थि दब्बाइं वण्णओ काल जाव परिणयाइं?, हंता अत्थि । इमीसे णं रयणप्प० पु० रयणनामंगस्स कंडस्स जोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं छिज्ज० तं चेव जाव हंता अत्थि, एवं जाव रिट्ठस्स, इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० पंकवट्ठलस्स कंडस्स चउरासीतिजोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्ते तं चेव, एवं आववट्ठलस्सवि असीतिजोयणसहस्सबाहल्लस्स । इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० घणोदधिस्स वीसं जोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेदेण तहेव । एवं घणवातस्स अंसखेज्जजोयणसहस्सबाहल्लस्स तहेव, ओवासंतरस्सवि तं चेव ॥ सक्करप्पभाए णं भंते ! पु० बत्तीसुत्तरजोयणसत्तस-

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
रत्नप्रभा
काण्डादि-
द्रव्यस्व-
सू० ७३

॥ ९२ ॥

हस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेएण छिज्जमाणीए अत्थि दब्बाइं वण्णतो जाव घडत्ताए चिद्धंति?, हंता अत्थि, एवं घणोदहिस्स वीसजोयणसहस्सबाहल्लस्स घणवातस्स असंखेज्जजोयणसहस्सबाहल्लस्स, एवं जाव ओवासंतरस्स, जहा सक्करप्पभाए एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ७३)

‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यामशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रबाहल्यायां क्षेत्रच्छेदेन—बुद्ध्या प्रतरकाण्डविभागेन छिद्यमानायाम्, अस्तीति निपातोऽत्र बहुलवचनार्थगर्भः, सन्ति द्रव्याणि वर्णतः कालानि नीलानि लोहितानि ह्यारिद्राणि शुक्लानि, गन्धतः सुरभिगन्धीनि दुरभिगन्धीनि च, रसतस्तिक्तरसानि कटुकानि कपायाणि अम्लानि मधुराणि, स्पर्शतः कर्कशानि मृदूनि गुरुकाणि लघूनि शीतानि उष्णानि स्निग्धानि रूक्षाणि, संस्थानतः परिमण्डलानि वृत्तानि त्र्यस्त्राणि चतुरस्त्राणि आयतानि, कथम्भूतान्येतानि सर्वाण्यपि ? इत्यत आह—‘अन्नमन्नपुट्टाई’ इत्यादि, अन्योऽन्यं—परस्परं स्पृष्टानि—स्पर्शमात्रोपेतानि, तथाऽन्योऽन्यं—परस्परमवगाढानि यत्रैकं द्रव्यमवगाढं तत्रान्यदपि देशतः क्वचित्सर्वतोऽवगाढमित्यर्थः, तथाऽन्योऽन्यं—परस्परं स्नेहेन प्रतिबद्धानि येनैकस्मिन् चाल्यमाने गृह्यमाणे वाऽपरमपि चलनाद्विधर्मोपेतं भवति, एवम् ‘अन्नोन्नघडत्ताए चिद्धंति’ इति, अन्योऽन्यं—परस्परं घटन्ते—संबन्धन्तीति अन्योऽन्यघटास्तद्भावोऽन्योऽन्यघटता तथा—परस्परसंबद्धतया तिष्ठन्ति, भगवानाह—‘हंता अत्थि’ ‘हन्त !’ इति प्रत्यवधारणे सन्त्येवेत्यर्थः । एवमस्यामेव रत्नप्रभायां पृथिव्यां खरकाण्डस्य षोडशयोजनसहस्रप्रमाणबाहल्यस्य, तदनन्तरं रत्नकाण्डस्य योजनसहस्रबाहल्यस्य, ततो वज्रकाण्डस्य यावद्रिष्टकाण्डस्य, तदनन्तरमवबहुलकाण्डस्याशीतियोजनसहस्रबाहल्यस्य, तदनन्तरमस्या एव रत्नप्रभाया घ-

नोदधेयोजनविंशतिसहस्रप्रमाणवाहल्यस्य, ततोऽसहस्रातयोजनमहस्रप्रमाणवाहल्यस्य वनवातस्य, तत एतावत्प्रमाणयाहल्यस्य तनु-
वातस्य, ततोऽवकाशान्तरस्य तावत्प्रमाणस्य । ततः शर्कराप्रभायाः पृथिव्या द्वाविंशत्सहस्रोत्तरयोजनशतसहस्रयाहल्यपरिमाणायाः,
तस्या एवाधस्ताथयोक्तप्रमाणवाहल्यानां घनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणाम्, एवं यावदधःसप्तम्याः पृथिव्या अष्टमहस्राधिक-
योजनशतसहस्रपरिमाणवाहल्यायाः, ततस्तस्या एवाधःसप्तमपृथिव्या अधस्तात्क्रमेण घनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणां प्रश्न-
निर्वचनसूत्राणि यथोक्तद्रव्यविषयाणि भावनीयानि ॥ सम्प्रति संस्थानप्रतिपादनार्थमाह—

इमा णं भंते ! रयणप्प० पु० किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा ! झल्लरिसंठिता पणत्ता । इमीसे णं
भंते ! रयणप्प० पु० खरकंडे किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा ! झल्लरिसंठिते पणत्ते । इमीसे णं
भंते ! रयणप्प० पु० रयणकंडे किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा ! झल्लरिसंठिण पणत्ते । एवं जाव-
रिट्ठे । एवं पंकयहुलेवि, एवं आवयहुलेवि घणोदधीवि घणवाएवि तणुवाएवि ओवसंतरेवि,
सन्वे झल्लरिसंठिते पणत्ते । सक्करप्पभा णं भंते ! पुहवी किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा ! झल्ल-
रिसंठिता पणत्ता, सक्करप्पभापुहवीए घणोदधी किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा ! झल्लरिसंठिते
पणत्ते, एवं जाव ओवासंतरे, जहा सक्करप्पभाए वत्तव्वया एवं जाव अहेसत्तामाएवि ॥ (सू० ७४)

‘इमा णं भंते’ इत्यादि, ‘इयं’ प्रत्यशत उपलभ्यमाना णमिति वाक्यालङ्कृतौ रत्नप्रभापृथिवी किमिव संस्थिता किंसंस्थिता प्रज्ञप्ता?,
भगवानाह—नौतम ! झल्लरीव संस्थिता झल्लरीसंस्थिता प्रज्ञप्ता, विस्तीर्णवलययाकारत्वात् । एवमस्यामेव रत्नप्रभायां पृथिव्यां खरकाण्डं, तथापि

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
रत्नप्रभा
दिसंस्थानं
सू० ७४

॥ ९३ ॥

रत्नकाण्डं, ततो वज्रकाण्डं, ततो यावद् रिष्टकाण्डं, तदनन्तरं पङ्कबहुलकाण्डं, ततो जलकाण्डं, तदनन्तरमस्या एव रत्नप्रभायाः पृथिव्या अधस्तात्क्रमेण धनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणि यावदधःसप्तमीपृथिवी, तस्याध्याधस्तात्क्रमेण धनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणि झहरीसंस्थानानि वक्तव्यानि ॥ ननु चैताः सप्तापि पृथिव्यः सर्वासु दिक्षु किमलोकस्पर्शिन्य उत न ? इति, उच्यते, नेति ब्रूमः, यद्येवं ततः—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पुढवीए पुरत्थिमिह्छातो उवरिमंताओ केवतियं अबाधाए लोयंते पणत्ते ?, गोयमा ! दुवालसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं दाहिणिह्छातो पच्चत्थिमिह्छातो उत्तरिह्छातो । सक्करप्प० पु० पुरत्थिमिह्छातो चरिमंतातो केवतियं अबाधाए लोयंते पणत्ते ?, गोयमा ! तिभागूणेहिं तेरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं चउदिसिंपि । वालुयप्प० पु० पुरत्थिमिह्छातो पुच्छा, गोयमा ! सतिभागोहिं तेरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं चउदिसिंपि, एवं सब्वासिं चउसुवि दिसासु पुच्छितव्वं । पंक्कप्प० चोदसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते । पंचमाए तिभागूणेहिं पन्नरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते । छट्ठीए सतिभागोहिं पन्नरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते । सत्तमीए सोलसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं जाव उत्तरिह्छातो ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० पुरत्थिमिह्छे चरिमंते कतिविधे पणत्ते ?, गोयमा ! तिविहे पणत्ते, तंजहा—घणोदधिचलए

घणवायवलए तणुवायवलए । इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० दाहिणिह्ले चरिमंते कतिविधे पणणत्से ? गोयमा ! तिविधे पणणत्से, तंजहा,—एवं जाव उत्तरिल्ले, एवं सञ्वासिं जाव अधेसत्तमाए उत्सरिल्ले ॥ (सू० ७५)

‘इमी से णं भंते’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः ‘पुरत्थिमिल्लाओ’ इति पूर्वदिग्भाविनश्चरमान्तात् ‘केवइयाए’ इति कियत्ताड्वाधया—अपान्तरालरूपया लोकान्तोऽलोकावधिपरिच्छिन्नः प्रज्ञप्तः ?; भगवानाह—द्वादश योजनानि, द्वादशयोजनप्रमाणयेत्यर्थः, अवाधया लोकान्तः प्रज्ञप्तः, किमुक्तं भवति ?—रत्नप्रभायाः पृथिव्याः पूर्वस्यां दिशि चरमपर्यन्तात्परतोऽलोकादूर्वागु अपान्तरालं द्वादश योजनानि, एवं दक्षिणस्यामपरस्यामुत्तरस्यां चापान्तरालं वक्तव्यं, दिग्ग्रहणं चोपलक्षणं तेन सर्वोसु विदिक्वपि यथोक्तमपान्तरालमवसातव्यं, शेषाणां तु पृथिवीनां सर्वोसु दिक्षु विदिक्षु च चरमपर्यन्तादलोकः क्रमेणाधोऽधस्त्रिभागोनेन योजनेनाधिकैर्द्वादशभिर्योजनैरवगन्तव्यः, तद्यथा—शर्कराप्रभायाः पृथिव्याः सर्वोसु दिक्षु विदिक्षु च चरमपर्यन्तादलोकादूर्वागपान्तरालं त्रिभागो नानि त्रयोदश योजनानि, बालुकाप्रभायाः सन्निभागानि त्रयोदश योजनानि, पङ्कप्रभायाः परिपूर्णानि चतुर्दश योजनानि, धूमप्रभायास्त्रिभागानि पञ्चदश योजनानि, तमःप्रभायाः सन्निभागानि पञ्चदश योजनानि, अधःसप्तमपृथिव्याः परिपूर्णानि षोडश योजनानि, सूत्राक्षराणि पूर्ववद्योजनीयानि ॥ अथामूनि रत्नप्रभादीनां द्वादशयोजनप्रमाणादीनि अपान्तरालानि किमाकाशरूपाणि उत घनोदध्यादिव्याप्तानि ?; उच्यते, घनोदध्यादिव्याप्तानि, तत्र कस्मिन्नपान्तराले कियान् घनोदध्यादिः ? इति प्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः पूर्वदिग्भावी ‘चरमान्तः’ अपान्तराललक्षणः ‘कतिविधः’ कतिप्रकारः

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
रत्नप्रभा
दीनाम-
लोकाबा-
धादि
सू० ७५

॥ ९४ ॥

कतिविभाग इत्यर्थः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘घनोदधिवलयः’- वलयाकारघनोदधिरूप इत्यर्थः, एवं घनवातवलयस्तनुवातवलयश्च, इयमत्र भावना—सर्वासां पृथिवीनामधो यत्प्राग् बाहल्येन घनोदध्यादीनां परिमाणमुक्तं तन्मध्यभागे द्रष्टव्यं, ते हि मध्यभागे यथोक्तप्रमाणबाहल्यास्ततः प्रदेशहान्या हीयमानाः स्वस्वपृथिवीपर्यन्तेषु तनुतरा भूत्वा स्वां स्वां पृथिवीं वलयाकारेण वेष्टयित्वा स्थिताः, अत एवामूनि वलयान्युच्यन्ते, तेषां च वलयानामुच्चैस्त्वं सर्वत्र स्वस्वपृथिव्यनुसारेण परिभा-
वनीयं, तिर्यग्बाहल्यं पुनरग्रे वक्ष्यते, इदानीं तु विभागमात्रमेवापान्तरालस्य प्रतिपादयितुमिष्टमिति तदेवोक्तं, एवमस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्याः शेषासु दिक्षु, एवं शेषाणामपि पृथिवीनां चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकं २ विभागसूत्रं भणितव्यम् ॥ सम्प्रति घनोदधिवलयस्य तिर्यग्बाहल्यमानमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पुढवीए घणोदधिवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! छ जोयणाणि बाहल्लेणं पणत्ते । सक्करप्प० पु० घणोदधिवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! सति-
भागाइं छजोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते । बालुयप्पभाए पुच्छा गोयमा ! तिभागूणाइं सत्त जोयणाइं बाहल्लेणं प० । एवं एतेणं अभिलावेणं पंकप्पभाए सत्त जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते । धूमप्पभाए सतिभागाइं सत्त जोयणाइं पणत्ते । तमप्पभाए तिभागूणाइं अट्ट जोयणाइं । तमतमप्पभाए अट्ट जोयणाइं ॥ इमीसे णं रयणप्प० पु० घणवायवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! अद्धपंचमाइं जोयणाइं बाहल्लेणं । सक्करप्पभाए पुच्छा, गोयमा ! कोसूणाइं पंच जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ताइं,

एवं एतेणं अभिलावेणं बालुयप्पभाए पंच जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ताइं, पंकप्पभाए सक्कोसाइं
 पंच जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ताइं । धूमप्पभाए अद्धछट्टाइं जोयणाइं बाहल्लेणं पन्नत्ताइं, तमप्पभाए
 कोसूणाइं छजोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते, अहेसत्तमाए छजोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते ॥ इमीसे णं
 भंते ! रयणप्प० पु० तणुवायवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! छक्कोसेणं बाहल्लेणं पणत्ते,
 एवं एतेणं अभिलावेणं सक्करप्पभाए सतिभागे छक्कोसे बाहल्लेणं पणत्ते । बालुयप्पभाए ति-
 भागूणे सत्तकोसं बाहल्लेणं पणत्ते । पंकप्पभाए पुढवीए सत्तकोसं बाहल्लेणं पणत्ते । धूमप्प-
 भाए सतिभागे सत्तकोसे । तमप्पभाए तिभागूणे अट्टकोसे बाहल्लेणं पन्नत्ते । अधेसत्तमाए पुढ-
 वीए अट्टकोसे बाहल्लेणं पणत्ते ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० घणोदधिवलयस्स छज्जोयण-
 बाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं छिज्जमाणस्स अत्थि दव्वाइं वणतो काल जाव हंता अत्थि । सक्करप्पभा-
 ए णं भंते ! पु० घणोदधिवलयस्स सतिभागछजोयणबाहल्लस्स खेत्तच्छेदेणं छिज्जमाणस्स जाव
 हंता अत्थि, एवं जाव अधेसत्तमाए जं जस्स बाहल्लं । इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० घणवातव-
 लयस्स अद्धपंचमजोयणबाहल्लस्स खेत्तच्छेदेणं छि० जाव हंता अत्थि, एवं जाव अहेसत्तमाए
 जं जस्स बाहल्लं । एवं तणुवायवलयस्सवि जाव अधेसत्तमा जं जस्स बाहल्लं ॥ इमीसे णं भंते !
 रयणप्पभाए पुढवीए घणोदधिवलए किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा ! वट्टे वलयागारसंठाणसंठिते

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः १
 घनोदध्या-
 दिबाहल्यं
 सू० ७६

॥ ९५ ॥

पणत्ते ॥ जे णं इमं रयणप्पभं पुढविं सब्वतो संपरिक्खवित्ता णं चिट्ठति, एवं जाव अधेसत्त-
माए पु० घणोदधिवलए, णवरं अप्पणप्पणं पुढविं संपरिक्खवित्ता णं चिट्ठति । इमीसे णं रय-
णप्प० पु० घणवातवलए किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा! वट्टे वलयागारे तहेव जाव जे णं इमीसे
णं रयणप्प० पु० घणोदधिवलयं सब्वतो समंता संपरिक्खवित्ताणं चिट्ठइ एवं जाव अहेसत्त-
माए घणवातवलए । इमीसे णं रयणप्प० पु० तणुवातवलए किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा! वट्टे
वलयागारसंठाणसंठिए जाव जेणं इमीसे रयणप्प० पु० घणवातवलयं सब्वतो समंता संप-
रिक्खवित्ता णं चिट्ठइ, एवं जाव अधेसत्तमाए तणुवातवलए ॥ इमा णं भंते! रयणप्प० पु० के-
वतिआयामविव्खंभेणं? पं० गोयमा! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामविव्खंभेणं असं-
खेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पणत्ते, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ इमा णं भंते! रयणप्प०
पु० अंते य मज्झे य सब्वत्थ समा बाहल्लेणं पणत्ता?, हंता गोयमा! इमा णं रयण० पु० अंते य
मज्झे य सब्वत्थ समा बाहल्लेणं, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ (सू० ७६)

‘इमीसे णं’ मित्यादि, अस्या भदन्त! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः सर्वोसु दिक्षु विदिक्षु च चरमान्ते घनोदधिवलयः कियद्वाहल्येन-
तिर्यग्वाहल्येन प्रज्ञप्तः?, भगवानाह-गौतम! षड् योजनानि बाहल्येन-तिर्यग्वाहल्येन प्रज्ञप्तः, तत ऊर्ध्वं प्रतिपृथिवि योजनस्य त्रि-
भागो वक्तव्यः, तद्यथा-शर्कराप्रभायाः सन्निभागानि षड् योजनानि वालुकाप्रभायास्त्रिभागानि सप्त योजनानि पङ्कप्रभायाः परि-

पूर्णानि सप्त योजनानि धूमप्रभायाः सत्रिभागानि सप्त योजनानि तमःप्रभायास्त्रिभागो नान्यष्टौ योजनानि अधःसप्तमपृथिव्याः परिपूर्णान्यष्टौ योजनानि, सूत्राक्षराणि तु सर्वत्र पूर्ववद्योजनीयानि ॥ सम्प्रति घनवातवलयस्य तिर्यग्बाहल्यपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या घनवातवलयस्तिर्यग्बाहल्येनार्द्धपञ्चमानि—साद्धौनि चत्वारि योजनानि प्रज्ञप्तः, अत ऊर्ध्वं तु प्रतिपृथिवि गव्यूतं वर्द्धनीयं, तथा चाह—द्वितीयस्याः पृथिव्याः क्रोशोनानि पञ्च योजनानि, तृतीयस्याः पृथिव्याः परिपूर्णानि पञ्च योजनानि, चतुर्थ्याः पृथिव्याः सक्रोशानि पञ्च योजनानि, पञ्चम्याः पृथिव्या अर्द्धषष्ठानि—साद्धौनि पञ्च योजनानि, षष्ठ्याः पृथिव्याः क्रोशोनानि षड् योजनानि ॥ सम्प्रति तनुवातवलयस्य तिर्यग्बाहल्यपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्या भदन्त! रत्नप्रभायाः पृथिव्यास्तनुवातवलयः ‘क्रियन्’ किंप्रमाणं ‘बाहल्येन’ तिर्यग्बाहल्येन प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—षट्क्रोशबाहल्येन प्रज्ञप्तः, अत ऊर्ध्वं तु प्रतिपृथिवि क्रोशस्य त्रिभागो वर्द्धनीयः, तथा चाह—द्वितीयस्याः पृथिव्याः सत्रिभागान् षट् क्रोशान् बाहल्येन प्रज्ञप्तः, तृतीयस्याः पृथिव्यास्त्रिभागोनान् सप्त क्रोशान् चतुर्थ्याः पृथिव्याः परिपूर्णान् सप्त क्रोशान् पञ्चम्याः पृथिव्याः सत्रिभागान् सप्त क्रोशान् षष्ठ्याः पृथिव्यास्त्रिभागोनान् अष्टौ क्रोशान्, अधःसप्तम्याः परिपूर्णान् अष्टौ क्रोशान्, उक्तञ्च—‘छञ्चैव अद्धपञ्चमजोयणसद्धं च होइ रयणाए । उदही घणतणुवाया (३)जहासंखेण निदिट्ठा ॥ १ ॥ सतिभागगउगाउयं च तिभागो गाउयस्स वोद्धव्वो । आइधुवे पक्खेवो अहो अहो जाव सत्तमिया ॥ २ ॥’ एतेषां च त्रयाणामपि घनोदध्यादिविभागानामेकत्र मीलने प्रतिपृथिवि यथोक्तमपान्तरालमानं भवति ॥ सम्प्रत्येतेष्वेव घनोदध्यादिवलयेषु क्षेत्रच्छेदेन कृष्णवर्णोद्युपेतद्रव्यास्तित्वप्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, पूर्ववद्भावीनीयं,

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
घनोदध्या-
दिबाहल्यं
सू० ७६

॥ ९६ ॥

वाहल्यपरिमाणमपि धनोद्ध्यादीनां प्रतिपृथिवि प्रागुक्तमुपयुज्य वक्तव्यम् ॥ सम्प्रति धनोद्ध्यादिसंस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या धनोद्धिवलयः किमिव संस्थितः किंसंस्थितः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! ‘दृत्तः’ चक्रवालतया परिवर्तुलो वलयस्य—मध्यशुषिरस्य दृत्तविशेषस्याकारः—आकृतिर्वलयाकारः स इव संस्थानं वलयाकारसंस्थानं तेन संस्थितो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः ॥ कथमेवमवगम्यते वलयाकारसंस्थानसंस्थित इति?, तत आह—‘जेण’ मित्यादि, येन कारणेनेमां रत्नप्रभां पृथिवीं ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च ‘संपरिक्षिप्य’ सामस्येन वेष्टयित्वा ‘तिष्ठति’ वर्त्तते तेन कारणेन वलयाकारसंस्थानसंस्थितः प्रज्ञप्तः । एवं धनवातवलयसूत्रं तनुवातवलयसूत्रं च परिभावनीयं, नवरं धनवातवलयो धनोद्धिवलयं संपरिक्षिप्येति वक्तव्यः, तनुवातवलयो धनवातवलयं संपरिक्षिप्येति । एवं शेषास्वपि पृथिवीषु प्रत्येकं त्रीणि त्रीणि सूत्राणि भावनीयानि ॥ ‘इमा णं भंते!’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी कियद् ‘आयामविष्कम्भेन’ समाहारो द्वन्द्वः, आयामविष्कम्भाभ्यां प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—असङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि आयामविष्कम्भेन, किमुक्तं भवति?—असङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि आयामेन, असङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि विष्कम्भेन च, आयामविष्कम्भयोस्तु परस्परमल्पबहुत्वचिन्तने तुल्यत्वं, तथाऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि ‘परिक्षेपेण’ परिधिना प्रज्ञप्ता, एवमेकैका पृथिवी तावद्वक्तव्या यावद्धः सप्तमी पृथिवी ॥ ‘इमा णं भंते!’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी अन्ते मध्ये च सर्वत्र समा ‘बाहल्येन’ पिण्डभावेन प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतमेत्यादि सुगमम् । एवं क्रमेणैकैका पृथिवी तावद्वक्तव्या यावत्सप्तमी ॥

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० सव्वजीवा उववण्णा पुव्वा? सव्वजीवा उववण्णा?, गोयमा !

इमीसे णं रय० पु० सब्वजीवा उववणणपुब्बा नो चेव णं सब्वजीवा उववणणा, एवं जाव अहेसत्तमाए पुढवीए ॥ इमा णं भंते ! रयण० पु० सब्वजीवेहिं विजडपुब्बा ? सब्वजीवेहिं विजडा ? गोयमा ! इमा णं रयण० पु० सब्वजीवेहिं विजडपुब्बा नो चेव णं सब्वजीवविजडा, एवं जाव अहेसत्तमा ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० सब्वपोगगला पविट्टपुब्बा ? सब्वपोगगला पविट्टा ? गोयमा ! इमीसे णं रयण० पुढवीए सब्वपोगगला पविट्टपुब्बा नो चेव णं सब्वपोगगला पविट्टा, एवं जाव अहेसत्तमाए पुढवीए ॥ इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी सब्वपोगगलेहिं विजडपुब्बा ? सब्वपोगगला विजडा ? गोयमा ! इमा णं रयणप्पभा पु० सब्वपोगगलेहिं विजडपुब्बा नो चेव णं सब्वपोगगलेहिं विजडा, एवं जाव अहेसत्तमा ॥ (सू० ७७)

‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वजीवाः सामान्येन उपपन्नपूर्वा इति—उत्पन्नपूर्वाः कालक्रमेण, तथा सर्वजीवाः ‘उपपन्नाः’ उत्पन्ना युगपद् ? भगवानाह—गौतम ! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वजीवाः सांख्यवहारिकजीवराशय-न्तर्गताः प्रायोवृत्तिमाश्रित्य सामान्येन ‘उपपन्नपूर्वाः’ उत्पन्नपूर्वाः कालक्रमेण, संसारस्थानादित्वात्, न पुनः सर्वजीवाः ‘उपपन्ना’ उ-त्पन्ना युगपत्, सकलजीवानामेककालं रत्नप्रभापृथिवीत्वेनोत्पादे सकलदेवनारकादिभेदाभावप्रसक्तेः, न चैतदस्ति, तथाजगत्स्वा-भाव्यात्, एवमेकैकस्याः पृथिव्यास्तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याः ॥ ‘इमा णं भंते !’ इत्यादि, इयं च भदन्त ! रत्नप्रभापृथिवी ‘स-ब्वजीवेहिं विजडपुब्बा’ इति सर्वजीवैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, तथा सर्वजीवैर्युगपद् ‘विजडा’ परित्यक्ता ? भगवानाह—गौतम !

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
रत्नप्रभा
तथा सर्व-
जीवपुद्ग-
लोत्पादः
सू० ७७

॥ ९७ ॥

इयं रत्नप्रभा पृथिवी प्रायोवृत्तिमाश्रित्य सर्वजीवैः सांव्यवहारिकैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, न तु युगपत्परित्यक्ता, सर्वजीवैः एककालपरित्यागस्यासम्भवात् तथाचिन्तिताभावात्, एवं तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी पृथ्वी ॥ 'इमीसे ण' मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वे पुद्गला लोकोदरविवरवर्त्तिनः कालक्रमेण 'प्रविष्टपूर्वाः' तद्भावेन परिणतपूर्वाः, तथा सर्वे पुद्गलाः 'प्रविष्टाः' एककालं तद्भावेन परिणताः ?, भगवानाह-गौतम ! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वे पुद्गलाः लोकवर्त्तिनः 'प्रविष्टपूर्वाः' तद्भावेन परिणतपूर्वाः, संसारस्यानादित्वात्, न पुनरेककालं सर्वपुद्गलाः 'प्रविष्टाः' तद्भावेन परिणताः, सर्वपुद्गलानां तद्भावेन परिणतौ रत्नप्रभाव्यतिरेकेणान्यत्र सर्वत्रापि पुद्गलाभावप्रसक्तैः, न चैतदस्ति, तथाजगत्स्वाभाव्यात् । एवं सर्वासु पृथिवीषु क्रमेण वक्तव्यं यावदधःसप्तम्यां पृथिव्यामिति ॥ 'इमा णं भंते !' इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी सर्वपुद्गलैः कालक्रमेण 'विजडपुग्वा' इति परित्यक्तपूर्वा तथैव सर्वैः पुद्गलैरेककालं परित्यक्ता ?, भगवानाह-गौतम ! इयं रत्नप्रभा पृथिवी सर्वपुद्गलैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, संसारस्यानादित्वात्, न पुनः सर्वपुद्गलैरेककालं परित्यक्ता, सर्वपुद्गलैरेककालपरित्यागे तस्याः सर्वथा स्वरूपाभावप्रसक्तैः, न चैतदस्ति, तथाजगत्स्वाभाव्यतः शाश्वतत्वात्, एतच्चानन्तरमेव वक्ष्यति । एवमैकैका पृथिवी क्रमेण तावद्वाच्या यावदधःसप्तमी पृथिवी ॥

इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी किं सासया असासया ?, गोयमा ! सिय सासता सिय असासया ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ-सिय सासया सिय असासया ?, गोयमा ! दब्बट्ठयाए सासता, वणपल्लवेहिं गंधपल्लवेहिं रसपल्लवेहिं फासपल्लवेहिं असासता, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चति-तं चेव जाव सिय असासता, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ इमा णं भंते ! रयणप्पभापु० कालतो

केवचिरं होह?, गोयमा! न कयाह ण आसि ण कयाह ण कयाह ण भविस्सति ॥
 भुविं च भवइ य भविस्सति य धुवा णियया सासया अक्खया अव्वया अवट्ठिता णिच्चा एवं
 जाव अधेसत्तमा ॥ (सू० ७८)

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः १
 रत्नप्रभा-
 याः शा-
 श्वतेतरवे
 सू० ७८

‘इमा णं भंते!’ इत्यादि, इयं भदन्त! रत्नप्रभा पृथिवी किं शाश्वती अशाश्वती?, भगवानाह—गौतम! स्यात्—कथञ्चित्कस्यापि नयस्याभिप्रायेणेत्यर्थः शाश्वती, स्यात्—कथञ्चिदशाश्वती ॥ एतदेव सविशेषं जिज्ञासुः पृच्छति—‘से केणेद्वेण’मित्यादि, सेशब्दोऽ-
 थशब्दार्थः स च प्रश्ने, केन ‘अर्थेन’ कारणेन भदन्त! एवमुच्यते यथा स्यात् शाश्वती स्यादशाश्वतीति?, भगवानाह—गौतम! ‘द्वयाए’ इत्यादि, द्वयार्थतया शाश्वतीति, तत्र द्वयं सर्वत्रापि सामान्यमुच्यते, द्रवति—गच्छति तान् तान् पर्यायान् विशेषानिति वा द्रव्यमितिव्युत्पत्तेर्द्रव्यमेवार्थः—तात्त्विकः पदार्थो यस्य न तु पर्यायाः स द्रव्यार्थः—द्रव्यमात्रास्तित्वप्रतिपादको नयविशेषस्तद्भावो
 द्रव्यार्थता तथा द्रव्यमात्रास्तित्वप्रतिपादकनयाभिप्रायेणेतियावत् शाश्वती, द्रव्यार्थिकनयमतपर्यालोचनायामेवंविधस्य रत्नप्रभायाः पृथिव्या
 आकारस्य सदा भावात्, ‘वर्णपर्यायैः’ कृष्णादिभिः ‘गन्धपर्यायैः’ सुरभ्यादिभिः ‘रसपर्यायैः’ तिक्तादिभिः ‘स्पर्शपर्यायैः’ क-
 ठिनत्वादिभिः ‘अशाश्वती’ अनित्या, तेषां वर्णादीनां प्रतिक्षणं कियत्कालानन्तरं वाऽन्यथाभवनात्, अतादवस्थस्य चानित्यत्वात्, न
 चैवमपि भिन्नाधिकरणे नित्यत्वानित्यत्वे, द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदोपगमात्, अन्यथोभयोरप्यसत्त्वापत्तेः, तथाहि—शक्यते वक्तुं पर-
 परिकल्पितं द्रव्यमसत्, पर्यायव्यतिरिक्तत्वात्, वालत्वादिपर्यायशून्यवन्ध्यासुतवत्, तथा परपरिकल्पिताः पर्याया असन्तः, द्रव्य-
 व्यतिरिक्तत्वात्, वन्ध्यासुतगतवालत्वादिपर्यायवत्, उक्तञ्च—“द्रव्यं पर्यायवियुतं, पर्याया द्रव्यवर्जिताः । क कदा केन किरूपा?,

दृष्टा मानेन केन वा ? ॥ १ ॥” इति कृतं प्रसङ्गेन, विस्तरार्थिना च धर्मसङ्ग्रहणिटीका निरूपणीया । ‘से तेणेट्टेण’मित्याद्युपसंहार-
माह, सेशब्दोऽथशब्दार्थः स चात्र वाक्योपन्यासे अथ ‘एतेन’ अनन्तरोदितेन कारणेन गौतम ! एवमुच्यते—स्यात् शाश्वती स्याद-
शाश्वती, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी पृथिवी, इह यद् यावत्सम्भवास्पदं तच्चेत्तावन्तं कालं शश्वद्भवति तदा तदपि
शाश्वतमुच्यते यथा तन्त्रान्तरेषु ‘आकण्डट्टाई पुढवी सासया’ इत्यादि, ततः संशयः—किमेपा रत्नप्रभा पृथ्वी सकलकालावस्थायितया
शाश्वती उतान्यथा यथा तन्त्रान्तरीयैरुच्यत इति ? ततस्तदुपनोदार्थं पृच्छति—‘इमा णं भंते’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृ-
थिवी कालतः ‘कियच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति ?, भगवानाह—गौतम ! न कदाचिन्नासीत्, सदैवासीदिति भावः, अनादित्वात्,
तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदैव वर्त्तमानकालचिन्तायां भवतीति भावः, अत्रापि स एव हेतुः, सदा भावादिति, तथा न कदाचिन्न
भविष्यति, भविष्यच्चिन्तायां सर्वदैव भविष्यतीति भावः, अपर्यवसितत्वात् । तदेवं कालत्रयचिन्तायां नास्तित्वप्रतिषेधं विधाय सम्प्र-
त्यस्तित्वं प्रतिपादयति—‘भुविं चे’त्यादि, अभूत् भवति भविष्यति च, एवं त्रिकालभावित्वेन ‘ध्रुवा’ ध्रुवत्वादेव ‘नियता’ नियताव-
स्थाना, धर्म्मोस्तिकायादिवत्, नियतत्वादेव च शाश्वती, शश्वद्भावः प्रलयाभावात्, शाश्वतत्वादेव च सततगङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावपि
पद्मपौण्डरीक-इदं इवान्यतरपुद्गलविचटनेऽप्यन्यतरपुद्गलोपचयभावात्, अक्षया अक्षयत्वादेव च अन्यथा, मानुपोत्तराद्वहिः समुद्र-
वत्, अव्ययत्वादेव ‘अवस्थिता’ स्वप्रमाणावस्थिता, सूर्यमण्डलादिवत्, एवं सदाऽवस्थानेन चिन्त्यमाना नित्या जीवस्वरूपवत्, यदि-
वा ध्रुवादयः शब्दा इन्द्रशक्रादिवत्पर्यायशब्दा नानादेशजविनेयानुग्रहार्थमुपन्यस्ता इत्यदोषः, एवमैकैका पृथिवी क्रमेण तावद्वक्तव्या
यावदधःसप्तमी ॥ सम्प्रति प्रतिपृथिवीषु(वि)विभागतोऽन्तरं विचिन्तयिषुरिदमाह—

[इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए उवरिछातो चरिमंतातो हेडिल्ले चरिमंते एस णं केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! असिउत्तरं जोयणसतसहस्सं अबाधाए अंतरे पणत्ते । इमी से णं भंते ! रयण० पु० उवरिछातो चरिमंताओ खरस्स कंडस्स हेडिल्ले चरिमंते एस णं केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! सोलस जोयणसहस्साइं अबाधाए अंतरे पणत्ते] इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए उवरिछातो चरिमंताओ रयणस्स कंडस्स हेडिल्ले चरिमंते एस णं केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! एकं जोयणसहस्सं अबाधाए अंतरे पणत्ते ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० उवरिछातो चरिमंतातो वहरस्स कण्डस्स उवरिल्ले चरिमंते एस णं केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! एकं जोयणसहस्सं अबाधाए अंतरे प० ॥ इमीसे णं रयण० पु० उवरिछाओ चरिमंताओ वहरस्स कंडस्स हेडिल्ले चरिमंते एस णं भंते ! केवतियं अबाधाए अंतरे प० ?, गोयमा ! दो जोयणसहस्साइं इमीसे णं अबाधाए अंतरे पणत्ते, एवं जाव रिट्ठस्स उवरिल्ले पन्नरस जोयणसहस्साइं, हेडिल्ले चरिमंते सोलस जोयणसहस्साइं ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० उवरिछाओ चरिमंताओ पकवहुलस्स कंडस्स उवरिल्ले चरिमंते एस णं अबाधाए केवतियं अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! सोलस जोयणसहस्साइं अबाधाए अंतरे पणत्ते । हेडिल्ले चरिमंते एकं जोयणसयसहस्सं आवबहुलस्स उवरि एकं जोयणसयसहस्सं हेडिल्ले

चरिमंते असीउत्तरं जोयणसयसहस्सं । घणोदहि उवरिल्ले असिउत्तरजोयणसयसहस्सं हेडिल्ले
 चरिमंते दो जोयणसयसहस्साइं । इमीसें णं भंते ! रयण० पुढ० घणवातस्स उवरिल्ले चरिमंते
 दो जोयणसयसहस्साइं । हेडिल्ले चरिमंते असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं । इमीसें णं भंते !
 रयण० पु० तणुवातस्स उवरिल्ले चरिमंते असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं अबाधाए अंतरे हेडि-
 ल्लेवि असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं, एवं ओवासंतरेवि ॥ दोचाए णं भंते ! पुढवीए उवरि-
 ल्लातो चरिमंताओ हेडिल्ले चरिमंते एस णं केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा ! बत्ती-
 सुत्तरं जोयणसयसहस्सं अबाहाए अंतरे पणत्ते । सक्करप्प० पु० उवरि घणोदधिस्स हेडिल्ले
 चरिमंते बावणुत्तरं जोयणसयसहस्सं अबाधाए । घणवातस्स असंखेज्जाइं जोयणसयसह-
 स्साइं पणत्ताइं । एवं जाव उवासंतरस्सवि जावधेसत्तमाए, णवरं जीसें जं बाहल्लं तेण घणो-
 दधी संबधेतव्वो बुद्धीए । सक्करप्पभाए अनुसारेणं घणोदहिसहिताणं इमं पमाणं ॥ तच्चा-
 ए णं भंते ! अडयालीसुत्तरं जोयणसतसहस्सं । पंकप्पभाए पुढवीए चत्तालीसुत्तरं जोयणसय-
 सहस्सं । धूमप्पभाए पु० अट्ठीसुत्तरं जोयणसतसहस्सं । तमाए पु० छत्तीसुत्तरं जोयणसत-
 सहस्सं । अधेसत्तमाए पु० अट्ठावीसुत्तरं जोयणसतसहस्सं जाव अधेसत्तमाए । एस णं भंते !

पुढवीए उवरिछातो चरिमंतातो उवासंतरस्स हेडिल्ले चरिमंते केवतिंयं अवाधाए अंतरे पणत्ते?,
गोयमा! असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं अवाधाए अंतरे पणत्ते ॥ (सू० ७९)

‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्य प्रथमस्य खरकाण्डस्य विभागस्य ‘उवरिछात्’ इति उपरितनाच्चरमान्तात्परतो योऽधस्तनः ‘वरमान्तः’ चरमपर्यन्तः ‘एस णं’मिति एतत्, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, अन्तरं ‘कियत्’ कियद्योजनप्रमाणम् ‘अवाधया’ अन्तरत्वव्याधातरूपया प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! ‘एकं योजनसहस्रम्’ एकं योजनसहस्रप्रमाणमन्तरं प्रज्ञप्तम् ॥ ‘इमीसे णं’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या ‘रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्तात्परतो यो वज्रकाण्डस्योपरितनश्चरमान्त एतदन्तरं ‘कियत्’ किंप्रमाणमवाधया प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! एकं योजनसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, रत्नकाण्डाधस्तनचरमान्तस्य वज्रकाण्डोपरितनचरमान्तस्य च परस्परसंलभतया उभयत्रापि तुल्यप्रमाणत्वभावात् ॥ ‘इमीसे णं’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्ताद् वज्रकाण्डस्य योऽधस्तनश्चरमान्तः एतदन्तरं कियद् अवाधया प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! द्वे योजनसहस्रे अवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, एवं काण्डे द्वौ द्वावालापकौ वक्तव्यौ, काण्डस्य चाधस्तने चरमान्ते चिन्त्यमाने योजनसहस्रपरिवृद्धिः कर्तव्या यावद् रिप्तस्य काण्डस्याधस्तने चरमान्ते चिन्त्यमाने षोडश योजनसहस्राणि अवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तमिति वक्तव्यम् ॥ ‘इमीसे णं’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्तात्परतो यः पङ्कवहुलस्य काण्डस्योपरितनश्चरमान्तः एतत् ‘कियत्’ किंप्रमाणमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! षोडश योजनसहस्राणि अवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् । ‘इमीसे णं’मित्यादि, तस्यैव पङ्कवहुलस्य काण्डस्याधस्तनश्चरमान्त एकं यो-

जनशतसहस्रमबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं । ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्य भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्तात्परतो-
ऽवबुद्धस्य काण्डस्य य उपरितनश्चरमान्त एतदन्तरं कियद् अबाधया प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! एकं योजनशतसहस्रमबाधया-
ऽन्तरं प्रज्ञप्तं । ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्तात्परतोऽवबुद्धस्य काण्डस्य
योऽधस्तनश्चरमान्त एतदन्तरं कियद् अबाधया प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! अशीत्युत्तरं योजनशतसहस्रम् । धनोदधेरुपरितने
चरमान्ते पृष्ठे एतदेव निर्वचनमशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रम्, अधस्तने पृष्ठे इदं निर्वचनं—द्वे योजनशतसहस्रे अबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् ।
धनवातस्योपरितने चरमान्ते पृष्ठे इदमेव निर्वचनं, धनोदध्यधस्तनचरमान्तस्य धनवातोपरितनचरमान्तस्य च परस्परं संलग्नत्वात् ।
धनवातस्याधस्तने चरमान्ते पृष्ठे एतन्निर्वचनम्—असङ्ख्येयानि योजनशतसहस्राण्यबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् । एवं तनुवातस्योपरितने चर-
मान्ते अधस्तने चरमान्ते अवकाशान्तरस्याप्युपरितनेऽधस्तने च चरमान्ते इत्थमेव निर्वचनं वक्तव्यम्, असङ्ख्येयानि योजनशतस-
हस्राण्यबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तमिति, सूत्रपाठस्तु प्रत्येकं सर्वत्रापि पूर्वोक्तस्यैव स्वयं परिभाषनीयः सुगमत्वात् ॥ ‘दोच्चाए णं’ इत्यादि,
द्वितीयस्या भदन्त ! पृथिव्या उपरितनाच्चरमान्तात्परतो योऽधस्तनश्चरमान्त एतत् ‘कियत्’ किंप्रमाणमबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् ?, भग-
वानाह—गौतम ! ‘द्वान्निशदुत्तरं’ द्वान्निशत्सहस्राधिकं योजनशतसहस्रमबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् । धनोदधेरुपरितने चरमान्ते पृष्ठे एत-
देव निर्वचनं द्वान्निशदुत्तरं योजनशतसहस्रम्, अधस्तने चरमान्ते पृष्ठे इदं निर्वचनं—द्विपञ्चाशदुत्तरं योजनशतसहस्रम् । एतदेव
धनवातस्योपरितनचरमान्तपृच्छायामपि, धनवातस्याधस्तनचरमान्तपृच्छायां तनुवातावकाशान्तरयोरुपरितनाधस्तनचरमान्तपृच्छासु
च यथा रत्नप्रभायां तथा वक्तव्यम्, असङ्ख्येयानि योजनशतसहस्राण्यबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तमिति वक्तव्यमिति भावः ॥ ‘तच्चाए णं’

भंते !' इत्यादि, तृतीयस्या भदन्त ! पृथिव्या उपरितनाचरमान्ताद् अधस्तनश्चरमान्त एतदन्तरं कियद् अवाधया प्रक्षप्तम् ?, भगवानाह—नौतम ! अष्टाविंशत्युत्तरं शत(सहस्र)म्—अष्टाविंशतिसहस्राधिकं योजनशतसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रक्षप्तम् । एतदेव घनोदधेरुपरितनचरमान्तपृच्छायामपि निर्वचनम् । अधस्तनचरमान्तपृच्छायामष्टाचत्वारिंशदुत्तरं योजनशतसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रक्षप्तमिति वक्तव्यम् । एतदेव घनवातस्योपरितनचरमान्तपृच्छायामपि । अधस्तनचरमान्तपृच्छायां तनुवातावकाशान्तरयोरुपरितनाधस्तनचरमान्तपृच्छासु च यथा रत्नप्रभायां तथा वक्तव्यम् । एवं चतुर्थपञ्चमपष्ठसप्तमपृथिवीविपयाणि सूत्राण्यपि भावनीयानि ॥

इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी दोच्चं पुढविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुल्ला विसेसाहिया संखेज्जगुणा ? वित्थरेणं किं तुल्ला विसेसहीणा संखेज्जगुणहीणा ?, गोयमा ! इमा णं रयण० पु० दोच्चं पुढवीं पणिहाय बाहल्लेणं नो तुल्ला विसेसाहिया नो संखेज्जगुणा, वित्थरेणं नो तुल्ला विसेसहीणा णो संखेज्जगुणहीणा । दोच्चा णं भंते ! पुढवी तच्चं पुढविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुल्ला ? एवं चेव भाणित्तव्वं । एवं तच्चा चउत्थी पंचमी छट्ठी । छट्ठी णं भंते ! पुढवी सत्तमं पुढविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुल्ला विसेसाहिया संखेज्जगुणा ?, एवं चेव भाणियव्वं । सेवं भंते ! २ । नेरइयउदेसओ पढमो ॥ (सू० ८०)

‘इमा णं भंते !’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभापृथिवी द्वितीयां पृथिवीं शर्कराप्रभां ‘प्रणिधाय’ आश्रित्य ‘बाहल्लेन’ पिण्डभावान् किं तुल्या विशेषाधिका संखेयेयगुणा ?, बाहल्ल्यमधिकूल्लेदं प्रभत्रयम्, ननु एका अशीत्युत्तरयोजनलक्षमाना अपरा द्वात्रिंशदु-

त्तरयोजनलक्षमानेत्युक्तं ततस्तदर्थविगमे सत्युक्तलक्षणं प्रश्नत्रयमयुक्तं, विशेषाधिकेति स्वयमेवार्थपरिज्ञानात्, सत्यमेतत्, केवलं श्रु-
 श्रोऽयं तदन्यमोहापोहार्थः, एतदपि कथमवसीयते ? इति चेत्स्वावबोधाय प्रश्नान्तरोपन्यासात्, तथा चाह—विस्तरेण—विष्कम्भेन
 किं ? तुल्या विशेषहीना सङ्ख्येयगुणहीना ? इति, भगवानाह—नौतम ! इयं रत्नप्रभा पृथिवी द्वितीयां शर्कराप्रभापृथिवीं प्रणिधाय बाहस्येन
 न [च] तुल्या किन्तु विशेषाधिका नापि सङ्ख्येयगुणा, कथमेतदेवम् ? इति चेदुच्यते—इह रत्नप्रभा पृथिवी अशीत्युत्तरयोजनलक्षमाना,
 शर्कराप्रभा द्वात्रिंशदुत्तरयोजनलक्षमाना, तदत्रान्तरमष्टाचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि ततो विशेषाधिका घटते न तुल्या नापि सङ्ख्ये-
 यगुणा, विस्तरेण न तुल्या किन्तु विशेषहीना नापि सङ्ख्येयगुणहीना, प्रदेशादिदृष्ट्या प्रवर्द्धमाने तावति क्षेत्रे शर्कराप्रभाया एवं [च]
 वृद्धिसम्भवात्, एवं सर्वत्र भावनीयम् ॥ [तृतीयप्रतिपत्तौ समाप्तः प्रथमोद्देशकः, साम्प्रतं द्वितीयः प्रारभ्यते, तस्य चेदमादिसूत्रम्—]
 सम्प्रति कस्यां पृथिव्यां कस्मिन् प्रदेशे नरकावासाः ? इत्येतत्प्रतिपादनार्थं प्रथमं तावदिदमाह—

कइ णं भंते ! पुढवीओ पणत्ताओ, गोयमा ! सत्त पुढवीओ पणत्ताओ, तंजहा—रयणप्पभा
 जाव अहेसत्तमा ॥ इमीसे णं रयणप्प० पु० असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरिं केव-
 तियं ओगाहित्ता हेट्ठा केवइयं वज्जित्ता मज्झे केवतिए केवतिया निरयावाससयसहस्सा प-
 णत्ता, गोयमा ! इमीसे णं रयण० पु० असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरि एगं
 जोयणसहस्सं ओगाहित्ता हेट्ठवि एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अडसत्तरी जोयणसयस-
 हस्सा, एत्थ णं रयणप्पभाए पु० नेरइयाणं तीसं निरयावाससयसहस्साइ भवंतित्तिमक्खाया ॥

ते णं नरगा अंतो वद्वा याहिं चडरंसा जाव असुभा णरएसु वेयणा, एवं एएणं अभिलावेणं उव-
जुंजिऊण भाणियव्वं ठाणप्पयाणुसारेणं, जत्थ जं वाहल्लं जत्थ जत्तिया वा नरयावाससयस-
हस्सा जाव अहेसत्तामाए पुढवीए, अहेसत्तामाए मज्झिमं केवतिए कति अणुत्तरा महइ महा-
लता महाणिरया पणत्ता एवं पुच्छितव्वं वागरेयव्वंपि तहेव ॥ (सू० ८१)

‘कइ णं भंते !’ इत्यादि, कति भदन्त ! पणत्ता एवं पुच्छितव्वं वागरेयव्वंपि तहेव ॥ (सू० ८१)
पुण भन्नइ तत्थ कारणं अत्थि । पडिसेहो य अणुण्णा कारण(हेड)विसेसोवल्लभो वा ॥ १ ॥” भगवानाह—गौतम ! सप्त पृथिव्यः प्र-
ज्ञप्ताः, तद्यथा—रत्नप्रभा यावत्तमस्तमप्रभा ॥ ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या उपरि ‘कियत्’ किंप्रमाणम-
वगाह्य—उपरितनभागात् कियद् अतिक्रम्येत्यर्थः अधस्तात् ‘कियत्’ किंप्रमाणं वर्जयित्वा मध्ये ‘कियति’ किंप्रमाणे कियन्ति नर-
कावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि^१, भगवानाह—गौतम ! अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या अशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रबाहल्याया उपर्येकं यो-
जनसहस्रमवगाह्याधस्तादेकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा ‘मध्ये’ मध्यभागे ‘अट्टसप्तत्युत्तरे’ अट्टसप्ततिसहस्राधिके योजनशतसहस्रे ‘अत्र’
एतस्मिन् रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां योग्यानि त्रिंशन्नरकावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि भवन्तीत्याख्यातं मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, अनेन
सर्वतीर्थकृतामविसंवादिवचनता प्रवेदिता ॥ ‘ते णं नरगा’ इत्यादि, ते नरका ‘अन्तः’ मध्यभागे ‘वृत्ताः’ वृत्ताकाराः ‘वहिः’ वहिर्भागे
‘चतुरस्त्राः’ चतुरस्त्राकाराः, इदं च पीठोपरिवर्त्तिनं मध्यभागमधिकृत्य प्रोच्यते, सकलपीठाद्यपेक्षया तु आचलिकाप्रविष्टा वृत्तत्र्यस्रच-

^१ पूर्वभणितमपि यत् पुनर्भण्यते तत्र कारणमस्ति । प्रतिपेक्षोऽनुज्ञा कारणविशेषोपलम्भश्च ॥ १ ॥

तुरन्तसंस्थानाः पुष्पावकीर्णास्तु नानासंस्थानाः प्रतिपत्तव्याः, एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यति, “अहे खुरप्पसंठाणसंठिया” इति, ‘अधः’ भूमितले क्षुरप्रस्येव—प्रहरणविशेषस्य (इव) यत् संस्थानम्—आकारविशेषस्तीक्ष्णतालक्ष्णस्तेन संस्थिताः क्षुरप्रसंस्थानसंस्थिताः, तथाहि—तेषु नरकावासेषु भूमितले मसृणत्वाभावतः शर्करिले पादेषु न्यस्यमानेषु शर्करामात्रसंस्पर्शोऽपि क्षुरप्रेणेव पादाः कृत्यन्ते, तथा “निच्चंधयार-तमसा” नित्यानधकाराः उद्द्योताभावतो यत्तमस्तेन—तमसा नित्यं—सर्वकालमन्धकारो येषु ते नित्यानधकाराः, तत्रापवरकादिष्वपि तमोऽन्धकारोऽस्ति केवलं स बहिः सूर्यप्रकाशे मन्दतमो भवति नरकेषु तु तीर्थकरजन्मदीक्षादिकालव्यतिरेकेणान्यदा सर्वकालमप्युद्द्योतलेशस्याप्यभावतो जाल्यन्धस्येव मेघच्छन्नकालार्द्धरात्र इवातीव बहलतरो भवति, तत उक्तं तमसानित्यानधकाराः, तमश्च तत्र सदाऽवस्थितमुद्द्योतकारिणामभावात्, तथा चाह—“ववगयगहचंदसूरनक्खत्तजोइसपहा” व्यपगतः—परिश्रष्टो ग्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्र-रूपाणाम् उपलक्षणमेतत्तारारूपाणां च ज्योतिष्काणां पन्था—मार्गो यत्र ते व्यपगतग्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्रज्योतिष्कपथाः, तथा “मेयवसा-पूयरुहिरमंसचिक्खिल्लित्ताणुलेवणतला” इति स्वभावतः संपन्नैर्मंदोवसापूतिरुधिरमांसैर्यश्चिक्खिल्लः—कर्दमस्तेन लिप्तम्—उप-दिग्धम् अनुलेपनेन—सकृल्लिप्तस्य पुनः पुनरुपलेपनेन तलं—भूमिका येषां ते मंदोवशापूतिरुधिरमांसचिक्खिल्ललिप्ताणुलेपनतला अत एवाशुचयः—अपवित्रा . बीभत्सा दर्शनेऽयतिजुगुप्सोत्पत्तेः परमदुरभिमग्नाः—मृतगवादिकडेवरेभ्योऽप्यतीवानिष्टदुरभिमग्नाः, “का-ऊअगणिवन्नाभा” इति लोहे धम्यमाने यादृक् कपोतो—बहुकुण्णरूपोऽन्नेर्वर्णः, किमुक्तं भवति ?—यादृशी बहुकुण्णवर्णरूपाऽम्रिज्वाला विनिर्गच्छतीति, तादृशी आभा—वर्णस्वरूपं येषां ते कपोताम्रिवर्णाभाः, तथा कर्कशः—अतिदुस्सहोऽसिपत्रस्येव स्पर्शो येषां ते कर्कशस्पर्शाः, अत एव ‘दुरहियासा’ इति दुःखेनाध्यास्यन्ते—सद्यन्ते इति दुरध्यासा अशुभा दर्शनतो नरकाः, तथा गन्ध-

रसस्पर्शशब्दैरशुभा-अतीवासातरूपा नरकेषु वेदना । एवं सर्वोत्पि पृथिवीज्वालापको वक्तव्यः, स चैवम्—“सक्करप्पभाए
 णं भंते! पुढवीए वत्तीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहिता हेट्ठा केवइयं वज्जेत्ता मज्झे चैव केवइए
 केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! सक्करप्पभाए णं पुढवीए वत्तीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जो-
 यणसहस्समोगाहिता हेट्ठा एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे तीसुत्तरजोयणसयसहस्से एत्थ णं सक्करप्पभापुढविनेरइयाणं पण-
 वीसा नरयावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं गरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा नरएसु वेयणा । वालुयप्पभाए णं
 भंते! पुढवीए अट्ठावीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहिता हेट्ठा केवइयं वज्जेत्ता मज्झे केवइए केवइया निर-
 यावाससयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! वालुयप्पभाए पुढवीए अट्ठावीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओ-
 गाहिता हेट्ठं एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता, मज्झे छन्वीसुत्तरे जोयणसयसहस्से एत्थ णं वालुयप्पभापुढविनेरइयाणं पण्णरस निरया-
 वाससयसहस्सा भवन्तीति मक्खायं, ते णं नरगा जाव असुभा नरगेषु वेयणा । पंकप्पभाए णं भंते! पुढवीए वीसुत्तरजोयणसयसह-
 स्सवाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहिता हेट्ठा केवइए केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! पंकप्प-
 भाए णं पुढवीए वीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओगाहिता हिट्ठावि एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्जे
 अट्ठारसुत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं पंकप्पभा पुढविनेरइयाणं दस निरयावाससयसहस्सा निरयावासा भवंतीति मक्खायं, ते णं
 गरगा जाव असुभा नरगेषु वेयणा । धूमप्पभाए णं भंते! पुढवीए अट्ठारसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहिता, हेट्ठा
 केवइयं वज्जेत्ता मज्झे केवइए केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! धूमप्पभाए णं पुढवीए अट्ठारसुत्तरजोयणसयसह-

इ प्रतिपत्तो

उद्देशः १

नरकावा-

सस्वरूपं

तत्स्थानं च

सू० ८१

॥ १०३ ॥

स्सबाहल्लाए उवरिं एगं जौयणसहस्समोगाहेत्ता हेट्ठा एगं जौयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे सोलसुत्तरे जौयणसयसहस्से, एत्थ णं धूमप्प-
 भापुढविनेरइयाणं तिन्नि नेरइयावासयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं णरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा नरगेसु वेयणा इति, [प्रन्या-
 प्रम् ३०००] । तमप्पभाए णं भंते ! पुढवीए सोलसुत्तरजौयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरि केवतियं ओगाहेत्ता हेट्ठा केवतियं वज्जेत्ता
 मज्झे केवतिए केवतिया नरगावासयसहस्सा पणत्ता ?, गौयमा ! तमप्पभाए णं पुढवीए सोलसुत्तरजौयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरि
 एगं जौयणसहस्समोगाहेत्ता हेट्ठा एगं जौयणसयसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे चोइसुत्तरे जौयणसयसहस्से एत्थ णं तमापुढविनेरइयाणं एगे
 पंचूणे नरगावासयसहस्से भवन्तीति मक्खायं, ते णं णरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा नरगेसु वेयणा । अहेसत्तमाए णं भंते ! पुढवीए
 अट्ठोत्तरजौयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहेत्ता हेट्ठा केवइयं वज्जेत्ता मज्झे केवइए केवइया अणुत्तरा महइमहालया महा-
 नरगावासा पणत्ता ?, गौयमा ! अहेसत्तमाए पुढवीए अट्ठुत्तरजौयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरिं अट्ठतेवणं जौयणसहस्साइं ओगाहेत्ता
 हेट्ठावि अट्ठतेवणं जौयणसहस्साइं वज्जेत्ता मज्झे तिसु जौयणसहस्सेसु एत्थ णं अहेसत्तमपुढविनेरइयाणं पंच अणुत्तरा महइमहा-
 लया महानिरया पणत्ता, तंजहा-काले महारोरुए मज्झे अप्पइट्ठाणे, ते णं महानरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा महा-
 नरगेसु वेयणा” इति । इदं च सकलमपि सूत्रं सुगमं, तत्र बाहल्यपरिमाणनरकावासयोग्यमध्यभागपरिमाणनरकावाससङ्ख्यानामिमाः
 सङ्ग्रहणिगाथाः—“आसीयं वत्तीसं अट्ठावीसं तहेव वीसं च । अट्ठारस सोलसगं अट्ठुत्तरमेव हेट्ठिमया ॥ १ ॥ अट्ठुत्तरं च तीसं
 छन्वीसं चेव सयसहस्सं तु । अट्ठारस सोलसगं चोदसमहिंयं तु छट्ठीए ॥ २ ॥ अट्ठतिवणणसहस्सा उवरिमहे वज्जिऊण तो भणिया ।

मञ्जे तिसु सहस्सेषु होति निरया तमतमाण ॥ ३ ॥ तीसा य पण्णवीसा पण्णरस दस चेव मयसहरमादं । तिन्नि य पंचूणेनं पंच-
चेव अनुत्तरा निरया ॥ ४ ॥” पाठसिद्धाः ॥ सम्प्रति नरकावासंस्थानप्रतिपादनाश्रमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णरका किंसंठिया पणत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता,
तंजहा—आवलियपविट्ठा य आवलिययाहिरा य, तत्थ णं जे ते आवलियपविट्ठा ते तिविहा
पणत्ता, तंजहा—वट्ठा तंसा चउरंसा, तत्थ णं जे ते आवलिययाहिरा ते णाणासंठाणसंठिया
पणत्ता, तंजहा—अयकोट्संठिता पिट्ठपयणगसंठिता कंठ्संठिता लोहीसंठिता कडाहसंठिता
थालीसंठिता पिहडगसंठिता किमियड्संठिता किन्नपुडगसंठिआ उडवसंठिया मुरवसंठिता
मुयंगसंठिया नंदिसुयंगसंठिया आलिंगकसंठिता सुघोससंठिया दहरयसंठिता पणवसं-
ठिया पडहसंठिया भेरिसंठिआ झल्लरीसंठिया कुतुंवकसंठिया नालिसंठिया, एवं जाव
तमाण ॥ अहेसत्तामाण णं भंते ! पुढवीए णरका किंसंठिता पणत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता,
तंजहा—वट्ठे य तंसा य ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नरका केवतियं याहल्लेणं प-
णत्ता ?, गोयमा ! तिण्णि जोगणसहस्साइं याहल्लेणं पणत्ता, तंजहा—हेट्ठा घणा सहस्सं मज्जे
सुसिरा सहस्सं उण्णि संकुइया सहस्सं, एवं जाव अहेसत्तामाण ॥ इमीसेणं भंते ! रयणप्प ० पु०
नरगा केवतियं आयामक्खलंभेणं केवइयं परिवेवेणं पणत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता,

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः १
नरकावा-
सानां सं-
स्थानं त-
द्वाहल्यं च
सू० ८२

॥ १०४ ॥

तंजहा—संखेज्जवित्थडा य असंखेज्जवित्थडा य, तत्थ णं जे ते संखेज्जावित्थडा त ण सखज्जाह जाय-
णसहस्साइं आयामविकखंभेणं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिकखेवेणं पणत्ता तत्थ णं जे ते असं-
खेज्जवित्थडा ते णं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामविकखंभेणं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं
परिकखेवेणं पणत्ता, एवं जाव तमाए, अहेसत्तमाए णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! दुविहा पणत्ता,
तंजहा—संखेज्जवित्थडे य असंखेज्जवित्थडा य, तत्थ णं जे ते संखेज्जवित्थडे से णं एकं जो-
यणसयसहस्सं आयामविकखंभेणं तिन्नि जोयणसयसहस्साइं सोलस सहस्साइं दोन्नि य सत्ता-
वीसे जोयणसए तिन्नि कोसे य अट्ठावीसं च धणुसतं तेरस य अंगुलाइं अट्ठंगुलयं च किंचिवि-
सेसाधिए परिकखेवेणं पणत्ता, तत्थ णं जे ते असंखेज्जवित्थडा ते णं असंखेज्जाइं जोयणसयस-
हस्साइं आयामविकखंभेणं असंखेज्जाइं जाव परिकखेवेणं पणत्ता (सू० ८२)

‘इमीसे णं भंते’ ! इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः किमिव संस्थिताः किंसंस्थिताः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—
गौतम ! नरका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—आवलिकाप्रविष्टाश्च आवलिकाबाह्याश्च, चशब्दाबुभयेषामप्यशुभतातुल्यतासूचकौ, आव-
लिकाप्रविष्टा नामाष्टासु दिक्षु समश्रेण्यवस्थिताः, आवलिकासु—श्रेणिषु प्रविष्टा—व्यवस्थिता आवलिकाप्रविष्टाः, ते संस्थानमधिकृत्य त्रि-
विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—वृत्ताख्यस्त्राश्चतुरस्त्राः, तत्र ये ते आवलिकाबाह्यास्ते नानासंस्थानसंस्थिताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अयःकोष्ठो-
लोहमयः कोष्ठस्तद्वत्संस्थिता अयःकोष्ठसंस्थिताः, ‘पिट्ठपयणगसंठिया’ इति यत्र सुरासंधानाय पिष्टं पच्यते तत्पिष्टपचनकं तद्व-

त्संस्थिताः 'पिष्टपयणगसंठिया' अत्र सङ्ग्रहर्णिगाथे—“अयकौटुपिष्टपयणगकङ्कलोहीकङ्काहसंठाणा । थाली पिहङ्ग किण्ह(ग) उडए
 मुरवे मुयंगे य ॥ १ ॥ नंदिमुङ्गे आलिंग सुघोसे ददरे य पणवे य । पढहगझलरिभेरीकुणुवंगनाडिसंठाणा ॥ २ ॥” कण्डुः—
 मर्दलविशेषः नन्दीमुदङ्गो—द्वादशविधतूर्यान्तर्गतो मुदङ्गः, स च द्विधा, तद्यथा—मुकुन्दो मर्दलश्च, तत्रोपरि सङ्कुचितोऽथो विस्तीर्णो म-
 कुन्दः उपर्यधश्च समो मर्दलः आलिङ्गो—मृन्मयो मुरजः सुघोषो—देवलोकप्रसिद्धो घण्टाविशेष आतोद्यविशेषो वा दर्दरो—वाद्य-
 नाडी—घटिका, एवं शेषास्वपि पृथिवीषु तावद्वक्तव्यं यावत्पृष्ठां, सूत्रपाठोऽप्येवम्—“सकरप्पभाए णं भंते ! पुढवीए नरका किंसं-
 ठिया पन्नत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पन्नत्ता, तंजहा—आवलिकापविट्ठा य आवलियावाहिरा य” इत्यादि ॥ अयःसप्तमीविषयं सूत्रं
 साक्षादुपदर्शयति—“अहेसत्तमाए णं भंते !” इत्यादि, अयःसप्तम्यां भदन्त ! पृथिव्यां नरकाः ‘किंसंस्थिताः’ किमिव संस्थिताः
 प्रज्ञाताः ?, भगवानाह—गौतम ! द्विविधाः प्रज्ञाताः, तद्यथा—‘वट्टे य तंसा य’ इति, अयःसप्तम्यां हि पृथिव्यां नरका आवलिकाप्रविष्टा
 एव न आवलिकावाह्याः, आवलिकाप्रविष्टा अपि पञ्च, नाधिकाः, तत्र मध्येऽप्रतिष्ठानाभिधानो नरकेन्द्रो वृत्तः, सर्वेषामपि नरके-
 न्द्राणां वृत्तत्वात्, शेषास्तु चत्वारः पूर्वाद्विषु दिक्षु, ते च त्र्यस्त्राः, तत उत्तं वृत्तश्च त्र्यस्त्राश्च ॥ सम्प्रति नरकावासानां बाहल्यप्रतिपाद-
 नार्थमाह—‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः कियद्बाहल्येन—बहलस्य भावो बाहल्यं—पिण्डभाव
 उत्सेध इत्यर्थः तेन प्रज्ञाताः ?, भगवानाह—गौतम ! त्रीणि योजनसहस्राणि बाहल्येन प्रज्ञाताः, तद्यथा—अधस्तने पादपीठे घना—निचिताः

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः १
 नरकवा-
 सानां सं-
 स्थानं त-
 द्बाहल्यं च
 सू० ८२

॥ १०५ ॥

सहस्रं-योजनसहस्रं, मध्ये-पीठस्थोपरि मध्यभागे सुषिराः सहस्रं-योजनसहस्रं, तत 'उर्षि'ति उपरि सङ्कुचिताः शिखराकृत्या स-
क्वोचमुपगता योजनसहस्रं, तत एवं सर्वसङ्ख्याया नरकावासानां त्रीणि योजनसहस्राणि बाह्यततो भवन्ति, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां
तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्यां, तथा चोक्तमन्यत्रापि-हेट्टा घणा सहस्रं उर्षि संकोचतो सहस्रं तु । मज्जे सहस्र सुसिरा तिभि
सहस्रसिया नरया ॥ १ ॥" सम्प्रति नरकावासानामायामविष्कम्भप्रतिपादनार्थमाह—"इमीसे णं भंते!" इत्यादि, अस्यां भदन्त!
रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः किंप्रमाणमायामविष्कम्भेन, समाहारो द्वन्द्वस्तेनायामविष्कम्भाभ्यामित्यर्थः, कियत् 'परिक्षेपेण' परि-
रयेण प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह-गौतम! द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सङ्ख्येयविस्तृताश्च असङ्ख्येययोजनप्रमाणं विस्तृतं-
विस्तरो येषां ते सङ्ख्येयविस्तृताः, एवमसङ्ख्येयं विस्तृतं येषां ते असङ्ख्येयविस्तृताः, चशब्दौ स्वगतानेकसङ्ख्याभेदप्रकाशनपरौ, तत्र ये
ते सङ्ख्येयविस्तृतास्ते सङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि आयामविष्कम्भेन सङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण, तत्र ये तेऽसङ्ख्येयविस्तृता-
स्तेऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राण्यायामविष्कम्भेन असङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तानि, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं याव-
त्पृष्ठी पृथिवी, सूत्रपाठस्त्वेवम्-सङ्करप्पभाए णं भन्ते! पुढवीए नरगा केवइयं आयामविक्खंभेण केवइयं परिरयेणं पणत्ता?, गोयमा!
दुविहा पणत्ता, तंजहा-संखेज्जवित्थडा य, असंखेज्जवित्थडा य, अहेसत्तमाए णं भंते!" इत्यादि, अधःसप्तम्यां भदन्त!
पृथिव्यां नरकाः कियदायामविष्कम्भेन कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह-गौतम! द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सङ्ख्येयविस्तृत एकः,
स चाप्रतिष्ठानाभिधानो नरकेन्द्रकोऽवसातव्यः, असङ्ख्येयविस्तृताः शेषाश्चत्वारः, तत्र योऽसौ सङ्ख्येयविस्तृतोऽप्रतिष्ठानाभिधानो नर-
केन्द्रकः स एकं योजनशतसहस्रमायामविष्कम्भेन त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे योजनशते सप्तविंशत्यधिके त्रयः

क्रोशा अष्टाविंशं घनुःशतं त्रयोदश अङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम्, इदं च परिक्षेपपरिमाणं गणितमा-
वनया जम्बूद्वीपपरिक्षेपपरिमाणवद्भावीनयं, तत्र ये ते शेषाश्चत्वारोऽसङ्ख्येयविस्तृतास्तेऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राण्यामविष्कम्भेनास-
ङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तानि ॥ सम्प्रति नरकावासानां वर्णप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरया केरिसया वण्णेणं पणत्ता?, गोयमा ! काला का-
लावभासा गंभीरलोमहरिसा भीमा उत्तासणया परमकिण्हा वण्णेणं पणत्ता, एवं जाव अधे-
सत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णरका केरिसका गंधेणं पणत्ता?, गोयमा !
से जहाणामए अहिमडेति वा गोमडेति वा सुणगमडेति वा मज्जारमडेति वा मणुस्समडेति वा
महिसमडेति वा मूसगमडेति वा आसमडेति वा हत्थिमडेति वा सीहमडेति वा वगघमडेति वा
विगमडेति वा दीवियमडेति वा मयकुहियचिरविणट्ठकुणिमवावण्णदुब्भिगंधे असुइविलीण-
विगयबीभत्थदरिसणिज्जे किमिजालाउलसंसत्ते, भवेयारूवे सिया?, णो इण्ठे समडे, गोयमा !
इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए णरगा एत्तो अणिट्ठतरका चेव अकंततरका चेव जाव अमणा-
मतरा चेव गंधेणं पणत्ता, एवं जाव अधेसत्तमाए पुढवीए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु०
णरया केरिसया फासेणं पणत्ता?, गोयमा ! से जहानामए असिपत्तेइ वा खुरपत्तेइ वा कलं-
वचीरियापत्तेइ वा सत्तगेइ वा कुंतगेइ वा तोमरगेति वा नारायगेति वा सूलग्गेति वा लउ-

३ प्रतिपत्तो

उद्देशः १

नरकावा-

सानां

वर्णादि

सू० ८३

॥ १०६ ॥

लग्नेति वा भिडिमालगेति वा सूचिकलावेति वा विंचुयकंदएति वा इंगालेति वा जालेति वा मुम्पुरेति वा, अच्चिति वा अलाएति वा सुद्धागणीह वा, भवे एतारूवे सिया?, गो तिण्डे समडे, गोयमा! इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए णरगा एत्तो अणिट्टतरा चेव जाव अम-
णामतरका चेव फासे णं पणत्ता, एवं जाव अधेसत्तमाए पुढवीए ॥ (सू० ८३)

‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्यां भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः कीदृशा वर्णेन प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! कालाः, तत्र कोऽपि निष्प्रतिभतया मन्दकालोऽप्याशङ्क्येत ततस्तदाशङ्काव्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तरमाह—‘कालावभासाः’ कालः—कृष्णोऽवभासः—प्रतिभाविनिर्गमो येभ्यस्ते कालावभासाः, कृष्णप्रभापटलोपचिता इति भावः, अत एव ‘गम्भीरोमहर्षाः’ गम्भीरः—अती-
वोत्कटो रोमहर्षो—रोमोद्धर्षो भयवशाद् येभ्यस्ते गम्भीरोमहर्षाः, किमुक्तं भवति?—एवं नाम ते कृष्णावभासा यद्दर्शनमात्रेणापि नारकजन्तूनां भयसम्पादनेन अनर्गलं रोमहर्षमुत्पादयन्तीति, अत एव भीमा—भयानका भीमत्वादेव उच्चासनकाः, उच्चास्यन्ते नारका जन्तव एभिरिति उच्चासना उच्चासना एव उच्चासनकाः, किं बहुना?—‘वर्णेन’ वर्णमधिकृत्य परमकृष्णाः प्रज्ञप्ताः, यत ऊर्ध्वं न किमपि भयानकं कृष्णमस्तीति भावः, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावद्वक्तव्यं यावद्वक्तव्यं—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! तद्यथा नाम—‘अहिमृत इति वा’ अहिमृतो नाम मृताहिदेहः, एवं सर्वत्र भाव-
नीयं, गोमृत इति वा अश्वमृत इति वा मार्जोरमृत इति वा हस्तिमृत इति वा सिंहमृत इति वा व्याघ्रमृत इति वा द्वीपः—चित्रकः, सर्वत्र अहिश्चासौ मृतश्च अहिमृत इत्येवं विशेषणसमासः, इह मृतकं सद्यःसंपन्नं न विगन्धि भवति तत आह—‘मयकुहियविण्ड-

कुणिमवावर्णे'त्यादि, मृतः सन् कुथितः—पूतिभावमुपगतो मृतकुथितः, स चोच्छ्रानावस्थामागगतोऽपि भवति, न च स तथा विग-
 न्धस्तत आह—विनष्टः—उच्छ्रानावस्थां प्राप्य स्फुटित इति भावः, सोऽपि तथा दुरभिगन्धो न भवति तत आह—'कुणिमवावर्ण'सि
 व्यापन्नं—विशरारुभूतं कुणिमं—मांसं यस्य स तथा, ततो विशेषणसमासः, 'दुरभिगन्धः' इति दुरभिः—सर्वेषामभिमुख्येन दुष्टो
 गन्धो यस्यासौ दुरभिगन्धः, अशुचिश्च विलीनो—मनसः कलिमलपरिणामहेतुः 'विगय' इति विगतं प्रनष्टं यदभिमुखतया प्राणिनां
 गतं—नामनं यस्मिन्, तथा बीभत्सया—निन्दया दर्शनीयो बीभत्सादर्शनीयः ततो विशेषणसमासः अशुचिविगतबीभत्सादर्शनीयः
 'किमिजालाउलसंसत्ते' इति संसक्तः सन् कृमिजालाकुलो जातः कृमिजालाकुलसंसक्तः, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः संसक्तशब्दस्य च
 परनिपातः, एतावत्युक्ते गौतम आह—'भवे एयारूवे सिया?' इति, स्याद् भवेद्—भवेयुरेतद्भ्याः—यथोक्तविशेषणविशिष्टा अहिमृतादि-
 रूपा गन्धेनाधिकृता नरकाः, सूत्रे च बहुवचनेऽप्येकवचनं प्राकृतत्वात्, भगवानाह—गौतम! 'नायमर्थः समर्थो' नायमर्थ उपपन्नो,
 यतोऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरका इतौ—यथोक्तविशेषणविशिष्टाहिमृतादेरनिष्टतरा एव, तत्र किञ्चिद्रम्यमपि कस्याप्यनिष्टतरं भवति तत
 आह—अकान्ततरा एव—स्वरूपतोऽप्यकमनीयतरा एव, अभव्या एवेति भावः, तत्राकान्तमपि कस्यापि प्रियं भवति यथा गन्तोऽशूकरस्या-
 शुचिः, तत आह—अप्रियतरा एव न कस्यापि प्रिया इति भावः, अत एवांमनोक्षतरा एव, अमनआपतरा एव गन्धमधिकृत्य प्रज्ञताः,
 तत्र मनोहं—मनोऽनुकूलमात्रं यत्पुनः स्वविषये मनोऽत्यन्तमासक्तं करोति तन्मनआपम्, एकार्थिका वा एते सर्वे शब्दाः शक्नेन्द्रपुर-
 न्दरादिवत् नानादेशजविनेयजनानुग्रहार्थमुपात्ताः, एवं पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावदर्थः सप्तम्याम् ॥ स्पर्शमधिकृत्याह—'इमीसे
 ण'मित्यादि, प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! तद्यथा नाम—'असिपत्रमिति वा' असिः—खड्गं तस्य पत्रमसिपत्रं क्षुरप्रमिति वा

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः १
 नरकावा-
 सानां
 वर्णादि
 सू० ८३

॥ १०७ ॥

कदम्बचीरिकापत्रमिति वा, कदम्बचीरिका-तृणविशेषः, स च दर्भादप्यतीव छेदकः, शक्तिः-प्रहरणविशेषस्तदप्रमिति वा, कुन्ताप्र-
मिति वा, तोमराग्रमिति वा, भिण्डिमालः-प्रहरणविशेषस्तदप्रमिति वा, सूचीकलाप इति वा, वृश्चिकदंश इति वा, कपिकच्छरिति
वा, कपिकच्छः-कण्डूविजनको वल्लीविशेषः, अङ्गार इति वा, अङ्गारो-निर्धूमाग्निः, ज्वालेति वा, ज्वाला-अनलसंबद्धा, मुर्सेर इति
वा, मुर्सेरः-फुम्फुकादौ मसृणोऽग्निः, अर्चिरिति वा, अर्चिः-अनलविच्छिन्ना ज्वाला, अलातम्-उल्मुकं, शुद्धाग्निः-अयस्पिण्डाद्यनुग-
तोऽग्निर्विद्युदादिर्वा, इतिशब्दः सर्वत्रापि उपमाभूतवस्तुस्वरूपपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्दः परस्परसमुच्चये, इह कस्यापि नरकस्य स्पर्शः
शरीरावयवच्छेदकोऽपरस्य भेदकोऽन्यस्य व्यथाजनकोऽपरस्य दाहक इत्यादि ततः साम्यप्रतिपत्त्यर्थमसिपत्रादीनां नानाविधानामुप-
मानानामुपादानं, 'भवे एयारूवे सिया?' इत्यादि प्राग्वत् ॥ सम्प्रति नरकावासानां महत्त्वमभिधित्युराह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नरका केमहालिया पणत्ता?, गोयमा ! अयणं जंबुद्वीवे २
सव्वदीवसमुद्धानं सव्वभंतरए सव्वखुड्ढाए वट्टे तेल्लापूर्वसंठाणसंठिते वट्टे रथचक्कवालसंठाणसं-
ठिते वट्टे पुक्खरकणियासंठाणसंठिते वट्टे पडिपुणचंदसंठाणसंठिते एक्कं जोयणसतसहरसं
आयामचिक्खंभेणं जाव किंचिचिसेसाहिए परिकखेवेणं, देवे णं महिड्ढीए जाव महाणुभागे जाव
इणामेव इणामेवत्तिकहु इमं केवलकणं जंबुद्वीवं २ तिहिं अच्चरानिवाएहिं तिसत्तंखुत्तो अणुप-
रियहित्ता णं हव्वमागच्छेज्जा, से णं देवे ताए उक्किट्ठाए तुरिताए चवलाए चंडाए सिग्घाए उच्छु-
याए जयणाए [छेगाए] दिव्वाए दिव्वगतीए वीतिवयमाणे २ जहणेणं एगाहं वा इयाहं वा

तिआहं वा उक्कोसेणं छम्मासेणं वीतिवएज्जा, अत्थेगतिए वीहवएज्जा अत्थेगतिए नो वीतिवएज्जा,
एमहालता णं गोयमा! इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए णरगा पणत्ता, एवं जाव अधेसत्तमाए;
णवरं अधेसत्तमाए अत्थेगतियं नरगं वीहवइज्जा, अत्थेगइए नरगे नो वीतिवएज्जा ॥ (सू० ८४)
‘इमीसे णं’मित्यादि, अस्यां भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः ‘किंमहान्तः’ किंप्रमाणा महान्तः प्रज्ञप्ताः?, पूर्वं ह्यसङ्ख्येयवि-
स्तृता इति कथितं, तच्चासङ्ख्येयत्वं नावगम्यत इति भूयः प्रश्नः, अत एवात्र निर्वचनं भगवानुपमयाऽभिधत्ते, गौतम! अयमिति यत्र
संस्थिता वयं णमिति वाक्यालङ्कारे अष्टयोजनोच्छ्रितया रत्नमय्या जम्बवा उपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः सर्वद्वीपसमुद्राणां—धातकीख-
ण्डलवणादीनां सर्वाभ्यन्तरः—आदिभूतः ‘सर्वक्षुल्लकः’ सर्वेभ्यो द्वीपसमुद्रेभ्यः क्षुल्लको—इत्यः सर्वक्षुल्लकः, तथाहि—सर्वे लवणादयः
समुद्राः सर्वे धातकीखण्डादयो द्वीपा अस्माज्जम्बूद्वीपादारभ्य प्रवचनोक्तेन क्रमेण द्विगुणद्विगुणायामविष्कम्भपरिधयः ततोऽयं शेषसर्व-
द्वीपसमुद्रापेक्षया सर्वलघुरिति, तथा वृत्तो यतः ‘तैलापूपसंस्थानसंस्थितः’ तैलेन पकोऽपूपसैलापूपः, तैलेन हि पकोऽपूपः प्रायः परि-
पूर्णवृत्तो भवति न घृतेन पक्व इति तैलविशेषणं, तस्येव संस्थानं तैलापूपसंस्थानं तेन संस्थितसैलापूपसंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तो यतः
पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तो यतो रथचक्रवालसंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तो यतः परिपूर्णचन्द्रसंस्थानसंस्थितः, अनेकधो-
पमानोपमेयभावो नानादेशजविनेयप्रतिपत्त्यर्थः, एकं योजनशतसहस्रमायामविष्कम्भेन त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे
योजनशते सप्तविंशे त्रयः क्रोशा अष्टाविंशं घटुः शतं त्रयोदश अङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः, परिक्षे-
पपरिमाणगणितभावज्ञा क्षेत्रसमासटीकातो जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिटीकातो वा वेदितव्या । ‘देवे णं’मित्यादि, देवश्च णमिति वाक्याल-

'महर्द्धिकः' महती ऋद्धिर्विमानपरिवारादिका यस्य स महर्द्धिकः, महती द्युतिः शरीराभरणविषया यस्य स महाद्युतिकः, महद्-
 बलं-शरीरः प्राणो यस्य स महाबलः, महद् यशः-ख्यातिर्यस्य स महायशः, तथा 'महेसकले' इति महेश इति महान् ईश्वर इ-
 त्याख्या यस्य स महेशाख्यः, अथवा ईशानमीशो भावे घब्रप्रत्यय ऐश्वर्यमित्यर्थः, 'ईशं ऐश्वर्यं' इति वचनात्, तत ईशम्-ऐश्वर्यमात्मनः
 ख्याति-अन्तर्भूतपथतया ख्यापयति-प्रथयति ईशाख्यः, महंश्चासावीशाख्यश्च महेशाख्यः, कचिद् 'महासोमले' इति पाठः, तत्र
 महत् सौख्यं यस्य प्रभूतसद्बोदयवशात्स महासौख्यः, अन्ये पठन्ति- 'महासकले' इति तत्रायं शब्दसंस्कारो-महाश्चाक्षः, इयं
 चात्र पूर्वाचार्यप्रदर्शिता व्युत्पत्तिः-आशुगमनादथो-मनः अक्षाणि-इन्द्रियाणि स्वविषयव्यापकत्वात् अश्वश्चाक्षाणि च अश्वश्चाक्षाणि
 महान्ति अश्वश्चाक्षाणि यस्यासौ महाश्चाक्षः, तथा 'महाणुभागे' इति अनुभागो-विशिष्टवैक्रियादिकरणविषयाऽचिन्त्या शक्तिः 'भा-
 गोऽर्चिता सती' इति वचनात्, महान् अनुभागो यस्य स महानुभागः, अमूनि महर्द्धिक इत्यादीनि विशेषणानि तत्सामर्थ्यातिश-
 यप्रतिपादकानि यावदिति चण्डिकात्रयकरणकालावधिप्रदर्शनपरम् 'इणामेव इणामेवेतिकट्टु' एवमेव मुधिकया एवमेव 'मोरकुल्ला
 मुहा य मुहियन्ति नायव्वा' इति वचनाद् अवज्ञयेति भावः, उक्तञ्च मूलटीकायाम् 'इणामेव इणामेवेति कट्टु एवमेव मुधिकयाऽवज्ञ-
 येति' 'इतिकृत्वे'ति हस्तदर्शितचण्डिकात्रयकरणसूचकं केवलकल्पं-परिपूर्णं जम्बूद्वीपं त्रिभिरप्सरोनिपातैः, अप्सरोनिपातो नाम
 चण्डिका, तत्र तिसृभिश्चण्डिकाभिरिति द्रष्टव्यं, चण्डिकाश्च कालोपलक्षणं, ततो यावता कालेन तिस्रश्चण्डिकाः पूर्यन्ते ताव-
 त्कालमध्य इत्यर्थः, त्रिसप्तकृत्वः-एकविंशतिवारान् अनुपरिवर्त्य-सामस्येन परिभ्रम्य 'हव्यं' शीघ्रमागच्छेत्, स इत्थम्भूतगमन-
 शक्तियोग्यो देवः तथा देवजनप्रसिद्धया उत्कृष्टया प्रशस्तविहायोगतिनामोदयात्प्रशस्तया शीघ्रसंचरणात्स्वरितया त्वरा संजाताऽस्यामिति

त्वरिता तथा त्वरितया शीघ्रतरमेव तथा प्रदेशान्तराक्रमणमिति, चपलेव चपला तथा, क्रोधाविष्टस्येव श्रमासंवेदनात् चण्डेव चण्डा तथा, निरन्तरं शीघ्रत्वगुणयोगात् शीघ्रा तथा शीघ्रया, परमोच्छृष्टवेगपरिणामोपेता जवना तथा, अन्ये तु जितया विपक्षजेतृत्वेनेति व्याचक्षते, 'छेकया' निपुणया, वातोद्धृतस्य दिगन्तव्यापिनो रजस इव या गतिः सा उद्धृता तथा, अन्ये त्वाहुः—उद्धृतया दृष्पतिशयेनेति, 'दिव्याया' दिवि—देवलोके भवा दिव्या तथा देवगत्या व्यतिव्रजन् जघन्यतः 'एकाहं वा' एकमहर्षावत्, एवं द्वयहं त्र्यहमुत्कर्षतः पण्मासान् यावद् व्यतिव्रजेत्, तत्रास्त्येतद् यदुत एककान् कांश्चन नरकान् 'व्यतिव्रजेत्' उल्लङ्घ्य परतो गच्छेत्, तथाऽस्त्येतद् यदुत इत्थंभूतयापि गत्या पण्मासानपि यावन्निरन्तरं गच्छन् एककान् कांश्चन नरकान् 'न व्यतिव्रजेत्' नोल्लङ्घ्य परतो गच्छेत्, अतिप्रभूताऽऽयामतया तेषामन्तस्य प्राप्तुमशक्यत्वात्, एतावन्तो महान्तो गौतम! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः प्रज्ञप्ताः, एवमेकैकस्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावद्व्यःसप्तम्यां, नवरमधःसप्तम्यामेवं वक्तव्यम्—“अत्येगइयं नरगं वीइवएज्जा अत्येगइए नरगे नो वीइवएज्जा” अप्रतिष्ठानाभिधस्यैकस्य नरकस्य लक्ष्योजानायामविष्कम्भतयाऽन्तस्य प्राप्तुं शक्यत्वात् शेषाणां च चतुर्णामितिप्रभूतासङ्ख्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणत्वेनान्तस्य प्राप्तुमशक्यत्वात् ॥ सम्प्रति किमया नरका इति निरूपणार्थमाह—

इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए णरगा किमया पणन्ता? गोयमा! सत्त्वचइरामया पणन्ता, तत्थ णं नरएसु बहवे जीवा य पोगला य अवक्कमंति विउक्कमंति चयंति उववज्जंति, सासता णं ते णरगा दव्वट्ठयाए वणपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासया, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ८५)

३ प्रतिपत्तौ

उद्देशः २

नरकावा-

सप्रमाणं

नरकावा-

सशाश्वत-

तरत्वे

सू० ८५

॥ १०९ ॥

‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः ‘किंमयाः’ किंविकाराः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम ! ‘सव्ववइरामया’ इति. सर्वात्मना वज्रमयाः प्रज्ञप्ताः; वज्रशब्दस्य सूत्रे दीर्घान्तता प्राकृतत्वात्, ‘तत्र च’ तेषु नरकेषु णमिति वा-
क्यालङ्कारे वहवो जीवाश्च खरबादरपृथिवीकायिकरूपाः पुद्गलाश्च ‘अपक्रामन्ति’ न्यवन्ते ‘व्युत्क्रामन्ति’ उत्पद्यन्ते, एतदेव शब्दद्वयं
यथाक्रमं पर्यायद्वयेन व्याचष्टे—‘चयंति उववज्जंति’ न्यवन्ते उत्पद्यन्ते, किमुक्तं भवति ?—एके जीवाः पुद्गलाश्च यथायोगं गच्छन्ति
अपरे त्वागच्छन्ति, यस्तु प्रतिनियतसंस्थानादिरूप आकारः स तदवस्थ एवेति, अत एवाह—शाश्वता णमिति पूर्ववत् ते नरका द्रव्या-
र्थतया तथाविधप्रतिनियतसंस्थानादिरूपतया वर्णपर्यायैर्गन्धपर्यायै रसपर्यायैः स्पर्शपर्यायैः पुनरशाश्वताः; वर्णादीनामन्यथाऽन्यथामव-
नात्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी पृथिवी ॥ साम्प्रतमुपपातं विचिचिन्तयिषुराह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया कतोहिंतो उववज्जंति किं असण्णीहिंतो उववज्जंति
सरीसिवेहिंतो उववज्जंति पक्खीहिंतो उववज्जंति चउप्पएहिंतो उववज्जंति उरगेहिंतो उववज्जंति
इत्थियाहिंतो उववज्जंति मच्छमणुएहिंतो उववज्जंति?, गोयमा ! असण्णीहिंतो उववज्जंति जाव
मच्छमणुएहिंतोवि उववज्जंति,—असण्णी खलु पढमं दोच्चं च सरीसिवा ततिय पक्खी । सीहा
जंति चउत्थीं उरगा पुण पंचमीं जंति ॥ १ ॥ छट्ठिं च इत्थियाओ मच्छा मणुया य सत्तामिं जंति ।
जाव अधेसत्तमाए पुढवीए नेरइया णो असण्णीहिंतो उववज्जंति जाव णो इत्थियाहिंतो उवव-

ज्ञंति मच्छमणुस्सेहिंतो उववज्जंति ॥ इमीसे णं भंते! रयणप्प० पु० णेरतिया एकसमणं केव-
 तिया उववज्जंति?, गोयमा! जहण्णेणं एक्को वा दो वा तिन्नि वा उक्कोसेणं संखेज्जा वा असंखिज्जा
 वा उववज्जंति, एवं जाव अघेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते! रयणप्प० पुढवीए णेरतिया समए समए
 अवहीरमाणा अवहीरमाणा केवतिकालेणं अवहिता सिता?, गोयमा! ते णं असंखेज्जा समए स-
 मए अवहीरमाणा अवहीरमाणा असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति नो चेव
 णं अवहिता सिता जाव अघेसत्तमा ॥ इमीसे णं भंते! रयणप्प० पु० णेरतियाणं केमहालिया
 सरीरोगाहणा पणत्ता?, गोयमा! दुविहा सरीरोगाहणा पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य
 उत्तरवेडव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जह्वेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्को-
 सेणं सत्त धणूहं तिणिण य रयणीओ छच्च अंगुलाहं, तत्थ णं जे से उत्तरवेडव्विए से जह० अंगु-
 लस्स संखेज्जतिभागं उक्को० पणरस्स धणूहं अट्ठाइज्जाओ रयणीओ, दोचाए भवधारणिज्जे जह-
 णओ अंगुलासंखेज्जभागं उक्को० पणरस्स धणू अट्ठाइज्जातो रयणीओ उत्तरवेडव्विया जह०
 अंगुलस्स संखेज्जभागं उक्को० एकतीसं धणूहं एक्का रयणी, तच्चाए भवधारणिज्जे एकतीसं धणू
 एक्का रयणी, उत्तरवेडव्विया यासट्ठिं धणूहं दोणिण रयणीओ, चउत्थीए भवधारणिज्जे यासट्ठ ध-
 णूहं दोणिण य रयणीओ, उत्तरवेडव्विया पणवीसं धणुसयं, पंचमीए भवधारणिज्जे पणवीसं ध-

३ प्रतिपत्तो
 उद्देशः २
 उपपातः
 संख्याऽ-
 वगाहना-
 मानं
 सू० ८६

णुसयं, उत्तरवे० अद्वाइज्जाइं धणुसयाइं, छट्ठीए भवधारणिज्जा अद्वाइज्जाइं धणुसयाइं, उत्तरवे-
उव्विया पंचधणुसयाइं, सत्तमाए भवधारणिज्जा पंचधणुसयाइं उत्तरवेउव्विए धणुसहस्सं ॥

(सू० ८६)

‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकाः कुत उत्पद्यन्ते ? किमसञ्जिभ्य उत्पद्यन्ते सरीसृपेभ्य उत्प-
द्यन्ते पक्षिभ्य उत्पद्यन्ते चतुष्पदेभ्य उत्पद्यन्ते उरगेभ्य उत्पद्यन्ते स्त्रीभ्य उत्पद्यन्ते मत्स्यमनुष्येभ्य उत्पद्यन्ते ?, भगवानाह—गौतम !
असञ्जिभ्योऽप्युत्पद्यन्ते यावन्मत्स्यमनुष्येभ्योऽप्युत्पद्यन्ते, ‘सेसासु इमाए गाहाए अणुगंतव्वा’ इति, ‘शेषासु’ शर्कराप्रभादिषु
पृथिवीष्वनया गाथया, जातावेकवचनं गाथाद्विकेनेत्यर्थः, उत्पद्यमाना अनुगन्तव्याः, तदेव गाथाद्विकमाह—‘अस्सण्णी खलु
पढम’मित्यादि, असञ्जिनः—संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियाः खलु प्रथमां नरकपृथिवीं गच्छन्ति, खलुशब्दोऽवधारणे, तथा अवधारणमेवम्—अस-
ञ्जिनः प्रथमामेव यावद् गच्छन्ति न परत इति, नतु त एव प्रथमामिति गर्भजसरीसृपादीनामपि उत्तरपृथिवीषट्कगामिनां तत्र
गमनात्, एवमुत्तरत्रायवधारणं भावनीयम् । ‘दोच्चं च सरीसिवा’ इति द्वितीयामेव शर्कराप्रभाख्यां पृथिवीं यावद्गच्छन्ति सरी-
सृपाः—गोधानकुलादयो गर्भव्युत्क्रान्ता न परतः, तृतीयामेव गर्भजाः पक्षिणो गुध्रादयः, चतुर्थीमेव सिंहाः, पञ्चमीमेव गर्भजा
उरगाः, षष्ठीमेव स्त्रियः स्त्रीरत्नाद्या महाक्रूराध्यवसायिन्यः, सप्तमीं यावद् गर्भजा मत्स्या मनुजा अतिक्रूराध्यवसायिनो महापापका-
रिणः, आलापकश्च प्रतिपृथिवि एवम्—“सक्करप्पभाए णं भंते ! पुढवीए नेरइया किं असण्णीहिंतो उव्वज्जंति जाव मच्छमणुएहिंतो
उव्वज्जंति ?, गोयमा ! नो असन्नीहिंतो उव्वज्जंति सरीसिवेहिंतो उव्वज्जंति जाव मच्छमणुस्सेहिंतो उव्वज्जंति णं भंते !

पुढवीए नेरइया कि असण्णीहिंतो उववजंति जाव मच्छमणुएहिंतो उववजंति ?, गोयमा ! नो असण्णीहिंतो उववजंति नो सरीसिवे-
हिंतो उववजंति पक्खीहिंतो उववजंति जाव मच्छमणुस्सेहिंतो उववजंति” एवमुत्तरोत्तरपृथिव्यां पूर्वपूर्वप्रतिपेधसहितोत्तरप्रतिपेध-
स्तावद्वक्तव्यो यावदधःसप्तम्यां स्त्रीभ्योऽपि प्रतिपेधः, तत्सूत्रं चैवम्—“अहसत्तमाए णं भंते ! पुढवीए नेरइया कि असण्णीहिंतो
उववजंति जाव मच्छमणुस्सेहिंतो उववजंति ?, गोयमा ! नो असण्णीहिंतो उववजंति जाव नो इत्थीहिंतो उववजंति, मच्छमणुस्सेहिंतो
उववजंति” ॥ सम्प्रत्येकस्मिन् समये कियन्तोऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नारका उत्पद्यन्ते ? इति निरूपणार्थमाह । (इमीसे णं) “रयण-
प्पभापुढविए नेरइया णं भंते !” इत्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! एकसमयेन कियन्त उत्पद्यन्ते ?, भगवानाह—गौतम ! ज-
घन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः सङ्ख्येया असङ्ख्येया वा, एवं पृथिव्यां पृथिव्यो तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति
प्रतिसमयमेकैकनारकापहारे सकलनारकापहारकालमानं विचिचिन्तयिपुरिदमाह—“रयणप्पभापुढविनेरइया णं भंते !” इत्यादि, रत्न-
प्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! समये समये एकैकसङ्ख्यया अपह्रियमाणाः २ कियता कालेन सर्वालनाऽपह्रियन्ते ?, भगवानाह—गौतम !
‘ते णं असंखेज्जा समए २ अवहीरमाणा’ इत्यादि, ते रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका असङ्ख्येयास्ततः समये समये एकैकसङ्ख्यया अप-
ह्रियमाणा असङ्ख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते, इदं च नारकपरिमाणप्रतिपत्त्यर्थं कल्पनामात्रं, ‘नो चेव णं अवहिया
सिया’ इति न पुनरपहताः स्युः, किमुक्तं भवति ?—न पुनरेवं कदाचन्यापहता अभवन् नाप्यपह्रियन्ते नाप्यपहरित्यन्त इति, एवं
पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति शरीरपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—“रयणप्पभापुढवी” इत्यादि, रत्नप्र-
भापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! “किमहसी” किंप्रमाणा महती शरीरावगाहना प्रकृता ?, ‘जहा पणवणाए ओगाहणसंठाणपदे’

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
उपपातः
संख्याऽ-
वगाहना-
मानं
सू० ८६

॥ ११११ ॥

इति, यथा प्रज्ञापनायामवगाहनासंस्थानाल्यपदे तथा वक्तव्या, सा चैवं—द्विविधा रत्नप्रभापृथिवीनैरधिकानां शरीरावगाहना—भव-
धारणीया उत्तरवैक्रिया च, तत्र या सा भवधारणीया सा जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षट् परिपूर्ण-
न्यङ्गुलानि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्चदश धनूंषि द्वौ हस्तावेका वितस्तिः, शर्कराप्रभायां भवधारणीया
जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्चदश धनूंषि द्वौ हस्तावेका वितस्तिः, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षत एक-
त्रिंशद्वनूंषि एको हस्तः, बालुकाप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षत एकत्रिंशद्वनूंषि एको हस्तः, उत्तरवैक्रिया
जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः साद्धानि द्वाषष्टिधनूंषि, पङ्कप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः साद्धानि
द्वाषष्टिधनूंषि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्चविंशं धनुःशतं, धूमप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्ये-
यभाग उत्कर्षतः पञ्चविंशं धनुःशतं, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतोऽर्द्धतृतीयानि धनुःशतानि, तमःप्रभायां भव-
धारणीया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभागमात्रा उत्कर्षतोऽर्द्धतृतीयानि धनुःशतानि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्च-
धनुःशतानि, तमस्तमःप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्च धनुःशतानि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्ये-
यभाग, उत्कर्षतो धनुःसहस्रमिति । यदि पुनः प्रतिप्रस्तटे चिन्ता क्रियते तदैवमवगन्तव्या—तत्र जघन्या भवधारणीया सर्वत्रान्यङ्गु-
लसङ्ख्येयभागः, उत्तरवैक्रिया तु अङ्गुलसङ्ख्येयभागः, उक्तं च मूलटीकाकारेणान्यत्र—“उत्तरवैक्रिया तु तथाविधप्रयत्नाभावादाद्यसम-
येऽप्यङ्गुलसङ्ख्येयभागमात्रैवे”ति, उक्तं तु भवधारणीयाया रत्नप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे त्रयो हस्ता अत ऊर्ध्व क्रमेण प्रतिप्रस्तटं साद्धानि
षट्पञ्चाशदङ्गुलानि प्रक्षिप्यन्ते, तत एवं परिमाणं भवति, द्वितीये प्रस्तटे धनुरेकमेको हस्तः साद्धानि षाष्ट्रावङ्गुलानि, तृतीये धनुरेकं

त्रयो हस्ताः सप्तदशाङ्गुलानि, चतुर्थे द्वे धनुषी द्वौ हस्तौ सार्द्धमेकमङ्गुलं, पञ्चमे त्रीणि धनूषि दशाङ्गुलानि, षष्ठे त्रीणि धनूषि द्वौ हस्तौ सार्द्धान्यष्टादशाङ्गुलानि, सप्तमे चत्वारि धनूषि एको हस्ताङ्गुलि चत्वारि धनूषि त्रयो हस्ताः सार्द्धान्येकादशाङ्गुलानि, नवमे पञ्च धनूषि एको हस्तो विंशतिरङ्गुलानि, दशमे षड् धनूषि सार्द्धानि चत्वार्यङ्गुलानि, एकादशे षड् धनूषि द्वौ हस्तौ त्रयोदशाङ्गुलानि, द्वादशे सप्त धनूषि सार्द्धान्येकविंशतिरङ्गुलानि, त्रयोदशे सप्त धनूषि त्रयो हस्ताः षट् च परिपूर्णान्यङ्गुलानि, उक्तञ्च—“रयणाए पढमपयरे हत्यतियं देह उस्सए भणियं । छप्पन्नंगुलसङ्का पयरे हवइ बुड्डी ॥ १ ॥”

प्र.१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
घ.०	१	१	२	३	३	४	४	५	६	६	७	७
ह.३	१	३	२	०	२	१	३	१	०	२	०	३
अं.०	८	१७	११	१०	१८	३	११	२०	४	१३	२१	६

दश धनूषि पञ्चदशाङ्गुलानि, पञ्चमे दश धनूषि त्रयो हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि, षष्ठे एकादश धनूषि द्वौ हस्तावेकविंशतिरङ्गुलानि, सप्तमे द्वादश धनूषि द्वौ हस्तौ, अष्टमे त्रयोदश धनूषि एको हस्ताङ्गुलि चत्वारि धनूषि षट् चाङ्गुलानि, दशमे चतुर्दश धनूषि त्रयो हस्ता नव चाङ्गुलानि, एकादशे पञ्चदश धनूषि द्वौ हस्तौ एका वितस्तिः, उक्तञ्च—“सो चेव य बीयाए पढमे पयरंमि होइ उस्सेहो । हत्य तिय तिन्नि अङ्गुल पयरे पयरे य बुड्डी य ॥ १ ॥ एकारसमे पयरे पन्नरस धणूणि दोणि रयणीओ । बारस य अंगुलाइ देहपमाणं तु विन्नेयं ॥ २ ॥” अत्र ‘सो चेव य बीयाए’ इति य एव प्रथमपृथिव्यां त्रयोदशे प्रस्ताटे उत्सेधो भणितो

यथा सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षट् चाङ्गुलानीति स एव द्वितीयस्यां शर्कराप्रभायां पृथिव्यां प्रथमे प्रस्तटे उत्सेधो भवति, शेषं सुगमम् ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	प्र.
७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	ध.
३	२	१	०	३	२	१	०	३	२	१	ह.
६	९	१	४	५	८	२	१	०	३	९	अं.

लानि, चतुर्थे एकविंशतिर्धनूंषि एको हस्तः साद्धोनि च द्वाविंशतिरङ्गुलानि, पञ्चमे त्रयोविंशतिर्धनूंषि एको हस्तोऽष्टादश चाङ्गुलानि, षष्ठे पञ्चविंशतिर्धनूंषि एको हस्तः साद्धोनि त्रयोदशाङ्गुलानि, सप्तमे सप्तविंशतिर्धनूंषि एको हस्तो नव चाङ्गुलानि, अष्टमे एकोनत्रिंशद् धनूंषि एको हस्तः साद्धोनि चत्वार्यङ्गुलानि, नवमे एकत्रिंशद्वनूंषि एको हस्तः, उक्तञ्च—“सो चेव य तइयाए पढमे पयरंमि होइ उस्सेहो । सत्त य रयणी अंगुल गुणवीसं सडु बुडो य ॥ १ ॥ पयरे पयरे य तहा नवमे पयरंमि होइ उस्सेहो । धणुयाणि एगतीसं एक्का रयणी य नायव्वा ॥ २ ॥” अत्रापि ‘सो चेव य तइयाए पढमे पयरंमि होइ उस्सेहो’ इति य एव द्वितीयस्यां शर्कराप्रभायामेकादशे प्रस्तटे उत्सेधः स एव तृतीयस्यां बालुकाप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे भवति, शेषं सुगमं । पङ्कप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे एकत्रिंशद्वनूंषि एको हस्तः, तत ऊर्ध्वं तु प्रतिप्रस्तटं पञ्च धनूंषि विंशतिरङ्गुलानि क्रमेण प्रक्षेप्तव्यानि, तत एवं परिमाणं भवति—द्वितीये प्रस्तटे षट्त्रिंशद्वनूंषि एको हस्तो विंशतिरङ्गुलानि, तृतीये एकचत्वारिंशद्वनूंषि द्वौ हस्तौ षोडशाङ्गुलानि, चतुर्थे षट्चत्वारिंशद्वनूंषि त्रयो हस्ता द्वादशाङ्गुलानि, पञ्चमे द्विपञ्चाशद्वनूंषि अष्टावङ्गुलानि, षष्ठे सप्तपञ्चाशद्वनूंषि

एको हस्तमालार्यङ्गुलानि, सप्तमे द्वापष्टिः धनूंषि द्वौ हस्तौ, उक्तञ्च—“सौ चेव चतुर्थीए पढमे परंमि होइ उस्सेहो । पञ्च धणु
वीस अंगुल परये परये य बुझी य ॥ १ ॥ जा सप्तमए परये नेरइयाणं तु होइ उस्सेहो । वासट्टी धणुयाइं दोणिण य रथणी य नो-
द्धवा ॥ १ ॥” अत्रापि ‘सौ चेव’ लस्यार्थः पूर्वानुसारेण भावनीयः । धूमप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे द्वापष्टिर्धनूंषि द्वौ हस्तौ, तत ऊर्ध्वं
तु प्रतिप्रस्तटं पञ्चदश धनूंषि सार्द्धहस्तद्वयाधिकानि क्रमेण प्रक्षेप्तव्यानि, तेनैवं परिमाणं भवति—द्वितीये प्रस्तटेऽष्टसप्ततिर्धनूंषि एका
वितस्तिः, तृतीये त्रिनवतिर्धनूंषि त्रयो हस्ताः, चतुर्थे नवोत्तरं धनुःशतमेको हस्त एका वितस्तिः, पञ्चमे पञ्चविंशं धनुःशतं, उक्तञ्च
—“सौ चेव पंचमीए पढमे परंमि होइ उस्सेहो । पनरस धणूणि दो हत्थ सङ्गु परयेसु बुझी य ॥ १ ॥ तह पंचमए परये उस्सेहो
धणुसयं तु पणवीसं ।” ‘सौ चेव य’ इत्यस्यार्थोऽत्रापि पूर्ववत् । तमःप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे पञ्चविंशं धनुःशतं ततः परतरे तु प्रस्त-
टद्वये क्रमेण प्रत्येकं सार्द्धानि द्वापष्टिर्धनूंषि प्रक्षेप्तव्यानि, तत एवं परिमाणं भवति—द्वितीये सार्द्धसप्ताशीत्याधिकं धनुःशतं, तृतीयेऽर्द्ध-
तृतीयानि धनुःशतानि, उक्तञ्च—“सौ चेव य छट्ठीए पढमे परंमि होइ उस्सेहो । वासट्टि धणु य सङ्गु परये परये य बुझी य ॥ १ ॥
(सङ्गु य सत्तसीइ बीए परंमि होइ धणुयसयं) छट्ठीए तइयपरये दो सय पण्णासया होति ॥ २ ॥” सप्तमपृथिव्यां पञ्च धनुःशतानि,
उत्तरवैकिया तु सर्वत्रापि भवधारणीयापेक्षया द्विगुणप्रमाणाऽवसातव्या ॥ सम्प्रति संहतप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० नेरइयाणं सरीरया किंसंघयणी पणणात्ता?, गोयमा ! छणहं संघ-
यणाणं असंघयणा, नेवट्टी नेव छिरा णवि प्हारु नेव संघयणमत्थि, जे पोगगला अणिट्ठा जाव
अमणामा ते तेसिं सरीरसंघायत्ताए परिणमंति, एवं जाव अवेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयण०

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
उपपातः
संख्याऽ-
वगाहना-
मानं
सू० ८६

॥ ११३ ॥

पु० नेरतियाणं सरीरा किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा! दुविहा पणत्ता तंजहा—भवधारणिज्जा य उ-
 सरवेउव्विया य, तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा ते हुण्डसंठिया पणत्ता, तत्थ णं जे ते उत्तरवेउव्विया
 तेवि हुण्डसंठिता पणत्ता, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते! रयण० पु० नेरतियाणं सरीरगा
 केरिसत्ता वण्णेणं पणत्ता?, गोयमा! काला कालोभासा जाव परमकिण्हा वण्णेणं पणत्ता, एवं
 जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते रयण० पु० नेरइयाणं सरीरया केरिसया गंधेणं पणत्ता?,
 गोयमा! से जहानामए अहिमंडे इ वा तं चेव जाव अहेसत्तमा ॥ इमीसे णं रयण० पु० नेरइ-
 याणं सरीरया केरिसया फासेणं पणत्ता?, गोयमा! फुडितच्छविच्छविया खरफरुससाममु-
 सिरा फासेणं पणत्ता, एवं जाव अहेसत्तमा ॥ (सू० ८७)

‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त! ‘किंसंहननिनः’ केन संहनेन संहननवन्तः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम!
 ‘छण्हं संघयणाणं’ मित्यादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावद्धः सप्तमी ॥ सम्प्रति संस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणप्प-
 भे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त! शरीरकाणि ‘किंसंस्थितानि’ केन संस्थानेन संस्थानवन्ति प्रज्ञप्तानि?, भगवानाह—गौ-
 तम! रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां शरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भवधारणीयानि उत्तरवैक्रियाणि च, तत्र यानि भवधारणी-
 यानि तानि तथाभवस्वाभाव्यादवश्यं हुण्डनामकर्मोदयतो हुण्डसंस्थानानि, यान्यपि चोत्तरवैक्रियरूपाणि तान्यपि यद्यपि शुभमहं वै-
 क्रियं करिष्यामीति चिन्तयति तथाऽपि तथाभवस्वाभाव्यतो हुण्डसंस्थाननामकर्मोदयत उत्पाटितसकलरोमपिच्छकपोतपक्षिण इव हु-

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
संहननसं-
स्थानग-
न्धाद्याः
सू० ८७

॥ ११४ ॥

ण्डसंस्थानानि भवन्ति, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावद्धःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति नारकाणां शरीरेषु वर्णप्रतिपादनार्थमाह—‘रय-
णप्पमे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! शरीरकाणि कीदृशानि वर्णेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! ‘काला कालोभासा’
इत्यादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावद्धःसप्तमपृथिव्याम् ॥ अधुना गन्धप्रतिपादनार्थमाह—रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां
भदन्त ! शरीरकाणि कीदृशानि गन्धेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! ‘से जहानामए अहिमडे इ वा’ इत्यादि प्राग्वत्, एवं पृ-
थिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावद्धःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति स्पर्शप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणप्पभापुढविनेरइयाणं भंते !’ इत्यादि,
रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! शरीरकाणि कीदृशानि स्पर्शेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! स्फटितच्छविच्छवयः, इहैकत्र
छविशब्दस्त्वग्वाची अपरत्र छायावाची, ततोऽयमर्थः—स्फटितया—राजिशतसङ्कुलया त्वचा विच्छवयो—विगतच्छायाः स्फटितच्छवि-
च्छवयः, तथा खरम्(राणि)—अतिशयेन परुपाणि खरपरुपाणि ध्यामानि—दग्धच्छायाणि शुपिराणि—शुपिरशतकलितानि, ततः पदत्रयस्यापि
पदद्वयपदद्वयमीलेनेन विशेषणसमासः, सुपकैष्टकाध्यामतुल्यानीतिभावः, एवं प्रतिपृथिवि तावद् यावद्धःसप्तम्याम् ॥
सम्प्रत्युच्छ्वासप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णेरतियाणं केरिसया पोगला ऊसासत्ताए परिणमंति ?,
गोयमा ! जे पोगला अणिट्ठा जाव अमणामा ते तेसिं ऊसासत्ताए परिणमंति, एवं जाव अहे-
सत्तामाए, एवं आहारस्सवि सत्तमुवि ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरतियाणं कति लेसाओ
पणत्ताओ ?, गोयमा ! एक्का काउलेसा पणत्ता, एवं सक्करप्पभाएऽवि, वालुयप्पभाए पुच्छा, दो

लेसाओ पणत्ताओ तं०—नीलेसा कापोतलेसा य, तत्थ जे काउलेसा ते बहुतरा जे नीलेस्सा
 पणत्ता ते थोवा, पंकप्पभाए पुच्छा, एक्का नीलेसा पणत्ता, धूमप्पभाए पुच्छा, गोयमा ! दो
 लेस्साओ पणत्ताओ, तंजहा—किण्हलेस्सा य नीलेस्सा य, ते बहुतरका जे नीलेस्सा, ते
 थोवतरका जे किण्हलेसा, तमाए पुच्छा, गोयमा ! एक्का किण्हलेस्सा, अधेसत्तमाए एक्का परमकि-
 ण्हलेस्सा ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरइया किं सम्मदिही मिच्छदिही सम्मामिच्छदिही ? गो-
 यमा ! सम्मदिहीवि मिच्छदिहीवि सम्मामिच्छदिहीवि, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते !
 रयण० पु० णेरत्तिया किं नाणी अण्णाणी ? गोयमा ! नाणीवि अण्णाणीवि, जे नाणी ते णियमा
 तिणाणी, तंजहा—आभिणिबोधितणाणी सुयणाणी अवधिणाणी, जे अण्णाणी ते अत्थेगत्तिया
 दुअण्णाणी अत्थेगइया तिअन्नाणी, जे दुअन्नाणी ते णियमा मतिअन्नाणी य सुयअण्णाणी य, जे
 तिअन्नाणी ते नियमा मतिअण्णाणी सुयअण्णाणी विभंगणाणीवि, सेसा णं नाणीवि अण्णा-
 णीवि तिण्णि जाव अधेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० किं मणजोगी वइजोगी कायजोगी ?
 तिण्णिवि, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए० नेरइया किं सागारोवत्ता अणा-

१ टीकाकृद्धि अत्र 'सक्करपभापुढवीनेरइया कि नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! नाणीवि अन्नाणीवि, जे नाणी ते नियमा तिन्नाणी आसि० सुय० ओहि०, जे
 अन्नाणी ते नियमा तिअन्नाणी मतिअन्नाणी सुअथ० विभंगनाणी, एवं' इति पाठ इतः प्राक् वाचनान्तरगतोऽनुवृत्तः

गारोवत्ता?, गोयमा! सागारोवत्तावि अणागारोवत्तावि, एवं जाव अहेसत्तमाए पुढवीए ॥
 [इमीसे णं भंते! रयणप्प० पु० नेरइया ओहिणा केवतियं खेत्तं जाणंति पासंति?, गोयमा! ज-
 हण्णेणं अद्दुग्गालताइं उक्कोसेणं चत्तारि गाडयाइं । सक्करप्पभापु० जह० तिन्नि गाडयाइं उक्को०
 अद्दुडाइं, एवं अद्दुग्गालयं परिहायति जाव अहेसत्तमाए जह० अद्दुग्गालयं उक्कोसेणं गाडयं] ॥
 इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए नेरतियाणं कति समुग्घाता पणत्ता?, गोयमा! चत्तारि
 समुग्घाता पणत्ता, तंजहा—वेदणासमुग्घाए कसायसमुग्घाए मारणंति यस्समुग्घाए वेडविय-
 समुग्घाए, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ८८)

‘रयणे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त! कीदृशाः पुद्गला उच्छ्वासतया परिणमन्ति?, भगवानाह—गौतम! ये पुद्गला
 अनिष्टा अकान्ता अप्रिया अशुभा अमनोज्ञा अमनआपाः, अमीपां पदानां व्याख्यातं प्राग्वत्, ते तेषां रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणासु-
 च्छ्वासतया परिणमन्ति, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसत्तम्याम् ॥ साम्प्रतमाहारप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणे’त्यादि, रत्नप्र-
 भापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त! कीदृशाः पुद्गला आहारतया परिणमन्ति?, भगवानाह—गौतम! ये पुद्गला अनिष्टा अकान्ता अप्रिया
 अशुभा अमनोज्ञा अमनआपास्ते तेषामाहारतया परिणमन्ति, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसत्तम्याम् । इह पुस्तकेषु बहुधा-
 ऽन्यथापाठो दृश्यते, अत एव वाचनाभेदोऽपि समग्रो दर्शयितुं न शक्यते, केवलं बहुषु पुस्तकेषु योऽविसंवादी पाठस्तत्प्रतिपत्त्यर्थं
 सुगमामन्यप्यक्षराणि संस्कारमात्रेण विव्रियन्तेऽन्यथा सर्वमेतदुत्तानार्थं सूत्रमिति ॥ सम्प्रति लेख्याप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणे’त्यादि,

३ प्रतिपत्ता

उद्देशः २

नारकाणां

श्वासाहा-

रलेइयाह-

द्विज्ञाना-

ज्ञानयोगो-

पयोगसमु-

द्वयाताः

सू० ८८

॥ ११५ ॥

रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! कति लेख्याः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह—गौतम ! कापोतलेख्या प्रज्ञप्ता, एवं शर्कराप्रभानैरयिकाणामपि, नवरं तेषां कापोतलेख्या सङ्छिष्टतरा वेदितव्या, बालुकाप्रभानैरयिकाणां द्वे लेख्ये, तद्यथा—नीललेख्या च कापोतलेख्या च, तत्र ते बहुतरा ये कापोतलेख्याः, उपरितनप्रस्तदवर्तिनां नारकाणां कापोतलेख्याकत्वात् तेषां चातिभूयस्कत्वात्, ते स्तोकतरा ये नीललेख्याकाः; पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकाणामेका नीललेख्या, सा च दृतीयपृथिवीगतनीललेख्याऽपेक्षयाऽविशुद्धतरा, धूमप्रभापृथिवीनैरयिकाणां द्वे लेख्ये, तद्यथा—कृष्णलेख्या च नीललेख्या च, तत्र ते बहुतरा ये नीललेख्याकाः; ते स्तोकतरा ये कृष्णलेख्याकाः; भावनाऽत्रापि प्राग्वत्, तमःप्रभापृथिवीनैरयिकाणां कृष्णलेख्या, सा च पञ्चमपृथिवीगतकृष्णलेख्याऽपेक्षयाऽविशुद्धतरा, अधःसप्तमपृथिवीनैरयिकाणामेका परमकृष्णलेख्या, उक्तं च व्याख्याप्रज्ञप्तौ—“काञ्च दोसु तदयाम् मीसिया नीलिया चउत्थीए । पंचमियाए मीसा कण्हा तत्तो परमकण्हा ॥ १ ॥” सम्प्रति सम्यग्दृष्टित्वादिविशेषप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयो वा ? भगवानाह—गौतम ! सम्यग्दृष्टयोऽपि मिथ्यादृष्टयोऽपि सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽपि, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वाच्यं यावत्तमस्तमायाम् ॥ सम्प्रति ज्ञान्यज्ञानिचिन्तां कुर्वन्नाह—‘रयणे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ? भगवानाह—गौतम ! ज्ञानिनोऽपि अज्ञानिनोऽपि, सम्यग्दृशां ज्ञानित्वान्मिथ्यादृशां ज्ञानि-त्वात्, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमात्रिज्ञानिनः, अपर्याप्तावस्थायामपि तेषामवधिज्ञानसम्भवात्, सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्यस्तेषामुत्पादात्, त्रि-ज्ञानित्वमेव भावयति, तद्यथा—आभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनः, येऽज्ञानिनस्ते ‘अत्थेगइया’ इति अस्तीतिनिपातो-ऽत्र बहुवचनगर्भः सन्त्येकका द्व्यज्ञानिनः सन्त्येककारुयज्ञानिनः, तत्र येऽसञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य उत्पद्यन्ते तेषामपर्याप्तावस्थायां विभङ्गा-

सम्भवाद् द्व्यज्ञानिनः, शेषकालं तु तेषामपि त्र्यज्ञानिता, सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य उत्पन्नानां तु सर्वकालमपि त्र्यज्ञानितैव, अपर्याप्तावस्थायामपि तेषां विभङ्गभावात्, तत्र ये द्व्यज्ञानिनस्ते मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनः, ये त्र्यज्ञानिनस्ते मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च । 'सङ्करण्यभापुढवी'त्यादि, शर्कराप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ?, भगवानाह—गौतम ! ज्ञानिनोऽप्यज्ञानिनोऽपि, तत्रापि सम्यग्दृशां मिथ्यादृशां च भावात्, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमात्रिज्ञानिनः, तद्यथा—आभिमनिवोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, येऽज्ञानिनस्ते नियमात्त्र्यज्ञानिनः, सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य एव तत्रोत्पादात्, त्र्यज्ञानित्वमेव दर्शय[ती]ति, तद्यथा—मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च, एवं शेषास्वपि पृथिवीषु वक्तव्यं, तत्रापि सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य एवोत्पादात् ॥ सम्प्रति योगप्रतिपादनार्थमाह—'रथणप्पमे'त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं मनोयोगिनो वाग्योगिनः काययोगिनः ?, भगवानाह—गौतम ! त्रिविधा अपि, एवं प्रतिपृथिवि तावद् यावदधःसप्तम्याम् ॥ अधुना साकारानाकारोपयोगचिन्तां कुर्वन्नाह—'रथणे'त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ताः ?, भगवानाह—साकारोपयुक्ता अपि अनाकारोपयुक्ता अपि, एवं तावद् यावदधःसप्तम्याम् ॥ अधुना समुद्घातचिन्तां करोति—'रथणे'त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! कति समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारः समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—वेदनासमुद्घातः कषायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातश्च, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति क्षुत्पिपासे चिन्तयति—

इमीसे णं भंते ! रथणप्पभा० पु० नेरतिया केरिसयं खुहप्पिवासं पच्चणुवभवमाणा विहरंति?, गोयमा ! एगमेगसस णं रथणप्पभापुढविनेरतियस्स असवभावपट्टवणाए सव्वोदधी वा सव्वपोगगले वा

३ प्रतिपत्तौ

उद्देशः २

नारकाणां

श्वासाह्वा-

रलेश्याह-

पिज्ञाना-

ज्ञानयोगो-

पयोगसमु-

दघाताः

सू० ८९

॥ ११६ ॥

आसगंसि पक्खिवेज्जा णो चेव णं से रयणप्प० पु० णेरतिए तित्ते वा सिता वितणहे वा सिता,
 एरिसया णं गोयमा ! रयणप्पभाए णेरतिया खुधप्पिवासं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति, एवं जाव
 अधेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पु० नेरतिया किं एकत्तं पभू विउव्वित्तए पुहुत्तंपि
 पभू विउव्वित्तए ? गोयमा ! एगत्तंपि पभू पुहुत्तंपि पभू विउव्वित्तए, एगत्तं विउव्वेमाणा एगं
 महं मोगगरूवं वा एवं सुसुंढिकरवत्तअसिसत्तीहलगतामुसलचक्कणारायकुंततोमरसूललउड-
 भिंडमाला य जाव भिंडमालरूवं वा पुहुत्तं विउव्वेमाणा मोगगरूवाणि वा जाव भिंडमालरू-
 वाणि वा ताइं संखेज्जाइं णो असंखेज्जाइं संबद्धाइं नो असंबद्धाइं सरिसाइं नो असरिसाइं वि-
 उव्वंति, विउव्वित्ता अणमण्णस्स कायं अभिहणमाणा अभिहणमाणा वेयणं उदीरेंति उज्जलं
 विउलं पगाढं कक्कसं कडुयं फरुसं निट्ठरं चंडं तिब्बं दुक्खं दुग्गं दुरहियासं, एवं जाव धूसप्प-
 भाए पुढवीए । छट्ठसत्तमासु णं पुढवीसु नेरइया बहू महंताइं लोहियकुंधूरूवाइं वहरामइंतु-
 डाइं गोमयकीडसमाणाइं विउव्वंति, विउव्वित्ता अन्नमन्नस्स कायं समतुरंगेमाणा खायमाणा
 खायमाणा सयपोरागकिमिया विव चालेमाणा २ अंतो अंतो अनुप्पविसमाणा २ वेदणं उदी-
 रंति उज्जलं जाव दुरहियासं ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० नेरइया किं सीतवेदणं वेइंति
 उसिणवेदणं वेइंति सीउसिणवेदणं वेइंति ? गोयमा ! णो सीयं वेदणं वेइंति उसिणं वेदणं

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
क्षुत्तुङ्घि
क्रिया-
वेदनाः
सू० ८९

॥ ११७ ॥

वेदति नो सीतोसिणं, [ते अप्यपरा उण्हजोणिया वेदति,] एवं जाव वालुग्रप्पभाए, पंक्त्तपभाए पुच्छा, गोयमा ! सीयंपि वेदणं वेदति, उसिणंपि वेयणं वेयंति, नो सीओसिणवेयणं वेयंति, ते बहुतरगा जे उसिणं वेदणं वेदति, ते थोक्करगा जे सीतं वेदणं वेदंति । धूमप्पभाए पुच्छा, गोयमा ! सीतंपि वेदणं वेदति उसिणंपि वेदणं वेदति णो सीतो०, ते बहुतरगा जे सीयवेदणं वेदति ते थोक्करका जे उसिणवेदणं वेदति । तमाए पुच्छा, गोयमा ! सीयं वेदणं वेदति नो उसिणं (वेदणं) वेदति नो सीतोसिणं वेदणं वेदति, एवं अहेसत्तमाए णवरं परमसीयं ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० णेरइया केरिसयं णिरयभवं पच्चणुभवमाणा विहरंति ?, गोयमा ! ते णं तत्थ णिच्चं भीता णिच्चं तसिता णिच्चं छुहिया णिच्चं उन्विग्गा निच्चं उपप्पुआ णिच्चं वहिया निच्चं परममसुभमउलमणुबच्चं निरयभवं पच्चणुभवमाणा विहरंति, एवं जाव अहेसत्तमाए णं पुढवीए पंच अणुत्तरा महत्तिमहालया महाणरगा पणत्ता, तंजहा—काले महाकाले रोरुए महारोरुए अप्पत्तिट्ठाणे, तत्थ इमे पंच महापुरिसा अणुत्तरेहिं दंडसमादाणेहिं कालमासे कालं किंचा अप्पत्तिट्ठाणे णरए णेरत्ति(य)त्ताए उक्कवणा, तंजहा—रामे १, जमदग्गिपुत्ते, दढाउ २, लच्छत्तिपुत्ते, वसु ३, उक्करिचरे, सुभूमे कोरव्वे ४, बंभ ५, दत्ते चुलणिसुत्ते ६, ते णं तत्थ नेरतिया जाया काला कालो० जाव परमकिण्हा वण्णेणं पणत्ता, तंजहा—ते णं तत्थ वेदणं वेदति उज्जलं विडलं जाव दुरहि-

यासं ॥ उसिण वेदणिज्जेसु णं भंते ! णेरतिएसु णेरतिया केरिसयं उसिणवेदणं पच्चणुव्वमाणा
 विहरंति ? गोयमा ! से जहाणामए कम्मरदारए सिता तरुणे बलवं जुगवं अप्पायंके थिरग्गहत्थे
 दढपाणिपादपासपिट्ठंतरोरु [संघाय] परिणए लंघणपवणजवणवग्गणपमद्दणसमत्थे तलजम-
 लजुयलबहुफलहणिभवाहू घणणिचित्तवलियवट्ठखंधे चम्मेट्टगदुहणमुट्ठियसमाहयणिचित्तग-
 त्तगत्ते उरस्सबलसमण्णागए छेए दक्खे पट्ठे कुसले णिउणे मेहावी णिउणसिप्पोवगए
 एगं महं अयपिंडं उदग्गवारसमाणं गहाय तं ताविय कोट्ठित कोट्ठित उड्ढिमदिय उड्ढिभ-
 दिय चुणिय चुणिय जाव एगाहं वा दुयाहं वा तियाहं वा उक्कोसेणं अद्धमासं संहणेज्जा, से
 णं तं सीतं सीतीभूतं अओमएणं संदंसएणं गहाय असवभावपट्टवणाए उसिणवेदणिज्जेसु
 णरएसु पक्खिवेज्जा, से णं तं उम्मसियणिमिसियंतरेणं पुणरवि पच्चुद्धरिस्सामित्तिकट्ट पविरा-
 यमेव पासेज्जा पविलीणमेव पासेज्जा पविट्ठत्थमेव पासेज्जा णो चैव णं संचाएति अविरायं वा
 अविलीणं वा अविट्ठत्थं वा पुणरवि पच्चुद्धरित्तए ॥ से जहा वा मत्तमातंगे [पाए] कुंजरे सट्ठिहा-
 यणे पढमसरयकालसमंतसि वा चरमनिदाघकालसमयंसि वा उण्हाभिहए तण्हाभिहए द्व-
 ग्गिजालाभिहए आउरे सुसिए पिवासिए दुब्बले किलंते एक्कं महं पुक्खरिणिं पासेज्जा चाउ-
 क्कोणं समतीरं अणुपुव्वसुजायवप्पगंभीरसीतलजलं संछण्णपमत्तभिसमुणालं बहुउप्पलकुमुद-

णलिणसुभगसोगंधियपुंडरीय (महापुंडरीय) सयपत्तसहस्रपत्तकेसरफुल्लोवचियं छप्पयपरिभुज्ज-
 माणकमलं अच्छविमलसलिलपुणं परिहत्थभमंतमच्छकच्छभं अणेगसउणगणमिहुणयविरह-
 यसहुन्नइयमहुरसरनाइयं तं पासइ, तं पासित्ता तं ओगाहइ, ओगाहित्ता से णं तत्थ उण्हं पि
 पविणेज्जा तिण्हं पि पविणेज्जा खुहं पि पविणेज्जा जरं पि पवि० दाहं पि पवि० णिदाएज्ज वा पयला-
 एज्ज वा सतिं वा रतिं वा धितिं वा मतिं वा उवलभेज्जा, सीए सीयभूए संकसमाणे संकस-
 माणे सायासोकखबहुले यावि विहरिज्जा, एवामेव गोयमा ! असवभावपट्टवणाए उसिणवेयणि-
 ज्जेहिंतो णरएहिंतो कुंभारागणी इ वा णेरइए उव्वट्टिए समाणे जाइं इमाइं मणुस्सलोयंसि
 भवंति (गोलियालिंगाणि वा सौडियालिंगाणि वा भिडियालिंगाणि वा) अयागराणि वा तंवाग-
 राणि वा तउयागरा० सीसाग० रूपागरा० सुवज्जागराणि वा हिरणागरा० कुंभारागणी इ वा
 सुसागणी वा इट्टयागणी वा कवेल्लुयागणी वा लोहारंवरिसे इ वा जंतवाडुचुल्ली वा हंडियलि-
 तथाणि वा सौडियलि० णलागणी ति वा, तिलागणी वा तुसागणी ति वा, तत्ताइं समज्जोती-
 भूयाइं फुल्लकिंसुयसमाणाइं उक्कासहस्साइं विणिम्मुयमाणाइं जालासहस्साइं पसुचमाणाइं
 इंगालसहस्साइं पविक्खरमाणाइं अंतो २ हुहुयमाणाइं चिट्ठंति ताइं पासइ, ताइं पासित्ता
 ताइं ओगाहइ ताइं ओगाहित्ता से णं तत्थ उण्हं पि पविणेज्जा तण्हं पि पविणेज्जा खुहं पि पविणेज्जा

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः २
 नारकाणां
 क्षुत्तृङ्गि
 क्रिया-
 वेदनाः
 सू० ८९

॥ ११८ ॥

जरंपि पविणेज्जा दाहंपि पविणेज्जा णिद्दाएज्ज वा पयलाएज्ज वा सतिं वा रतिं वा धिइं वा मतिं
 वा उवलभेज्जा, सीए सीयभूयए संकसमाणे संकसमाणे सायासोक्खबहुले यावि विहरेज्जा, भवे-
 यारूवे सिया?, णो इण्ढे सम्ढे, गोयमा! उस्सिणवेदणिज्जेसु णरएसु नेरतिया एत्तो अणिट्ठ-
 रियं चैव उस्सिणवेदणं पच्चणुभवमाणा विहरंति॥ सीयवेदणिज्जेसु णं भंते णिरएसु णेरतिया केरि-
 सयं सीयवेदणं पच्चणुभवमाणा विहरंति?, गोयमा! से जहाणामए कम्मरदारए सिया तरुणे
 जुगवं बलवं जाव सिप्पोवगते एगं महं अयपिंडं दगवारसमाणं गहाय ताविय ताविय कोट्टिय
 कोट्टिय जह० एक्काहं वा दुआहं वा तियाहं वा उक्कोसे णं मासं हणेज्जा, से णं तं उस्सिणं उस्सिण-
 भूतं अयोमएणं संदंसएणं गहाय असब्भावपट्टवणाए सीयवेदणिज्जेसु णरएसु पक्खिबेज्जा, से
 तं [उम्मिसियनिमिसियंतरेण पुणरवि पच्चुद्धरिस्सामीतिकहु पविरायमेव पासेज्जा, तं चैव णं
 जाव णो चैव णं संचाएज्जा पुणरवि पच्चुद्धरित्तए, से णं से जहाणामए मत्तमायंगे तहेव जाव
 सोक्खबहुले यावि विहरेज्जा] एवामेव गोयमा! असब्भावपट्टवणाए सीतवेदणेहिंतो णरएहिंतो
 नेरतिए उव्वट्टिए समाणे जाइ इमाइ इहं माणुस्सलोए हवंति, तंजहा—हिमाणि वा हिमपुंजाणि
 वा हिमपडलाणि वा हिमपडलपुंजाणि वा तुसाराणि वा तुसारपुंजाणि वा हिमकुंडाणि वा हि-
 मकुंडपुंजाणि वा सीताणि वा ताइ पासति पासित्ता ताइ ओगाहति ओगाहित्ता से णं तत्थ

सीतं पि पविणेज्जा तण्हं पि प० खुहं पि प० जरं पि प० दाहं पि प० निदाणज्ज या पयलाणज्ज वा जाव
उसिणे उसिणभूए संकसमाणे संकसमाणे सायासोखलवहुले यावि विहरेज्जा, गोयमा! सीयवेय-
णिजेसु नरएसु नेरतिया एत्तो अणिट्ठयरियं चेव सीतवेदणं पच्चणुभवमाणा विहरंति ॥ (सू० ८९)

‘रयणे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशी क्षुधं पिपासां (च) प्रलयुभवन्तः प्रत्येकं वेदयमानाः ‘विहरन्ति’ अवति-
ष्ठन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! ‘एगमेगस्स ण’मित्यादि, एकैकस्य रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकस्य ‘असम्माव(प्र)स्थापनया’ असद्भावकल्प-
नया ये केचन पुद्गला उदधयश्चेति शेषः तान् ‘आस्यके’ मुखे सर्वपुद्गलान् सर्वोदधीन् प्रक्षिपेत्, तथाऽपि ‘नो चेव ण’मित्यादि, नैव
रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकः तु सो वा वितृष्णो वा स्यात् लेशतः अत्र प्रवलभसाकव्याभ्युपेतः पुरुषो दृष्टान्तः । ‘एरिसिया ण’मित्यादि,
ईदृशी णमिति वाक्यालङ्कृतौ गौतम ! रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाः क्षुधं पिपासां प्रलयुभवन्तो विहरन्ति, एवं प्रतिपृथिधि तावद्वक्तव्यं या-
वदधःसप्तमी ॥ सम्प्रति वैक्रियशक्तिं विचिचिन्तयिपुरिदमाह—‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! प्रत्येकं किम् ‘एक-
त्वम्’ एकं रूपं विकुर्वितुं प्रभवः उत ‘पृथक्त्वं’ पृथक्त्वशब्दो बहुवाची, आह च कर्मप्रकृतिसद्ग्रहणित्चूर्णिकारोऽपि—“पुहुत्त-
शब्दो बहुत्तवाइ” इति, प्रभूतानि रूपाणि विकुर्वितुं प्रभवः ?, ‘विकुर्वं विक्रियायाम्’ इत्यागमप्रसिद्धो धातुरस्ति यस्य विकुर्वोण इति
प्रयोगस्ततो विकुर्वितुमित्युक्तं, भगवानाह—एकत्वमपि प्रभवो विकुर्वितुं पृथक्त्वमपि प्रभवो विकुर्वितुं, तत्रैकं रूपं विकुर्वतो मुद्गररूपं
वा मुद्गरः—प्रतीतः मुषण्डिरूपं वा मुषण्डिः—ग्रहरणविशेषः, करपत्ररूपं वा असिरूपं वा शक्तिरूपं वा हलरूपं वा गदारूपं वा सुश-
लरूपं वा चक्ररूपं वा नाराचरूपं वा कुन्तरूपं वा शूलरूपं वा लकुटरूपं वा भिण्डमालरूपं वा विकुर्वन्ति, करपत्रादयः

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
क्षुत्तृद्धि
क्रिया
वेदनाः
सू० ८९

॥ ११९ ॥

प्रतीताः, भिण्डमालः—शस्त्रजातिविशेषः, अत्र सङ्ग्रहणिगाथा कचित्पुस्तकेषु—“मुग्गरमुसुंढिकरकयअसिसत्ति हलं गयामुसलचक्का। नारा-
 यकुंततोमरसूललडडभिडिमाला य ॥१॥” गतार्थो, नवरं ‘करकय’ति क्रकचं करपत्रमित्यर्थः, पृथक्त्वं विकुर्वन्तो मुद्गररूपाणि वा यावत्
 भिण्डमालरूपाणि वा, तान्यपि सदृशानि, (समानरूपाणि) ‘नोऽसदृशानि’ (अ) समानरूपाणि, तथा ‘सङ्ख्येयानि’ परिमितानि न ‘अस-
 ङ्ख्येयानि’ सङ्ख्यातीतानि, विसदृशकरणेऽसङ्ख्येयकरणे वा शक्त्यभावात्, तथा ‘संवद्धानि’ स्वासनः शरीरसंलग्नानि ‘नासंवद्धानि’ न
 स्वशरीरात्पृथग्भूतानि, स्वशरीरात्पृथग्भूतकरणे शक्त्यभावात्, विकुर्वन्ति, विकुर्वित्वाऽन्योऽन्यस्य कायमभिन्नन्तो वेदनामुदीरयन्ति,
 किंविशिष्टमित्याह—‘उज्ज्वलां’ दुःखरूपतया जाज्वल्यमानां सुखलेशेनाप्यकलङ्कितामिति भावः, ‘विपुलां’ सकलशरीरव्यापितया
 विस्तीर्णां ‘प्रगाढां’ प्रकर्षेण मर्मप्रदेगव्यापितयाऽतीवसमवगाढां कर्कशां भवति?—यथा कर्कशः पापाणसंधर्षः शरी-
 रस्य खण्डानि त्रोटयति एवमालसप्रदेशान् त्रोटयन्तीव या वेदनोपजायते सा कर्कशा तां, कटुकामिव कटुकां पित्तप्रकोपपरिकलितव-
 पुषो रोहिणीं—कटुद्रव्यमिवोपभुज्यमानमतिशयेनाप्रीतिजनिकामिति भावः, तथा ‘परुषां’ मनसोऽतीव रौक्ष्यजनिकां ‘निष्ठुराम्’ अश-
 क्यप्रतीकारतया दुर्भेदां ‘चण्डां’ रुद्रां रौद्राध्यवसायेहेतुत्वात् ‘तीव्राम्’ अतिशयिनीं ‘दुःखां’ दुःखरूपां ‘दुर्गां’ दुर्लङ्घ्यामत एव
 दुरधिसह्याम्, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावत्पञ्चम्याम् । ‘छट्टसत्तमीसु ण’मित्यादि, षट्सप्तम्योः पुनः पृथिव्योर्नैरयिकाः
 बहूनि महान्ति गोमयकीटप्रमाणत्वात्, ‘लोहितकुन्थुरूपाणि’ आरक्तकुन्थुरूपाणि वज्रमयतुण्डानि, गोमयकीटसमानानि विकुर्वन्ति,
 विकुर्वित्वा ‘अन्योऽन्यस्य’ परस्परस्य ‘कायं’ शरीरं समतुरङ्गा इवाचरन्तः समतुरङ्गायमाणाः, अथा इवान्योऽन्यमारुहन्त इत्यर्थः,
 ‘स्वायमाणा स्वायमाणा’ भक्षयन्तो भक्षयन्तोऽन्तरन्तः ‘अनुप्रवेशयन्तः’ अनुप्रविशन्तः ‘सयपोरागकिमिया इव’ शतपर्वकृमय

इव इक्षुपर्वकमय इव 'चालेमाणा चालेमाणा' शरीरस्य मध्यभागेन संचरन्तः संचरन्तो वेदनामुदीरयन्त्युज्ज्वलामित्यादि प्राग्वत् ॥ सम्प्रति क्षेत्रस्वभावजां वेदनां प्रतिपादयति—'रयणे'त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं शीतां वेदनां वेदयन्ते उष्णां वेदनां वेदयन्ते शीतोष्णां वा ? भगवानाह—गौतम ! न शीतां वेदनां वेदयन्ते किन्तु उष्णां वेदनां वेदयन्ते, ते हि शीतयोनिका योनिस्थानानां केवलहिमानीप्रख्यशीतप्रदेशासकत्वात्, योनिस्थानव्यतिरेकेण चान्यत् सर्वमपि भूम्यादि खादिराङ्गारादपि महाप्रतप्तमतस्ते उष्णवेदनामनुभवन्ति, नापि शीतोष्णां वेदनां वेदयन्ते, शीतोष्णस्वभावतया वेदनाया नरकेषु मूलतोऽप्यसम्भवात्, एवं शर्कराप्रभावालुकाप्रभानैरयिका अपि वक्तव्याः, पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकपृच्छायाम् भगवानाह—गौतम ! शीतामपि वेदनां वेदयन्ते नरकावासभेदेनोष्णामपि वेदनां वेदयन्ते नरकावासभेदेनैव, न तु शीतोष्णां, तत्र ते बहुतरा ये उष्णां वेदनां वेदयन्ते, प्रभूततराणां शीतयोनित्वात्, ते स्तोकतरा ये शीतां वेदनां वेदयन्ते, अल्पतराणामुष्णयोनित्वात्, एवं धूमप्रभायामपि वक्तव्यं, नवरं ते बहुतरा ये शीतवेदनां वेदयन्ते, बहुनामुष्णयोनित्वात्, ते स्तोकतरा ये उष्णवेदनां वेदयन्ते, अल्पतराणां शीतयोनित्वात्, तमःप्रभापृथिवीनैरयिकपृच्छायां भगवानाह—गौतम ! शीतां वेदनां वेदयन्ते नोष्णां नापि शीतोष्णां, तत्रत्यानां सर्वेषामुष्णयोनित्वात्, योनिस्थानव्यतिरेकेण चान्यस्य सर्वस्यापि नरकभूम्यादेर्महाहिमानीप्रख्यत्वात्, एवं तमस्तमप्रभापृथिवीनैरयिका अपि वक्तव्या, नवरं परमां शीतवेदनां वेदयन्ते इति वक्तव्यं, तमःप्रभापृथिवीतः तमस्तमप्रभापृथिव्यां शीतवेदनाया अतिप्रबलत्वात् ॥ सम्प्रति भवानुभवप्रतिपादनार्थमाह—'रयणे'त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशं नरकभवं प्रत्यनुभवन्तः प्रत्येकं वेदयमानाः 'विहरन्ति' अवतिष्ठन्ते ?, भगवानाह—गौतम ! रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका 'नित्यं' सर्वकालं क्षेत्रस्वभावजमहान्निविडान्धकारदर्शनतो भीताः, सर्वत उपजातशङ्कत्वात्,

तथा 'नित्यं' सर्वकालं स्वत एवाग्रेऽपि 'त्रस्ताः' परमाधार्मिकदेवपरस्परोदीरितदुःखसंपातभयात्रासमुपपन्नाः, तथा 'नित्यं' सर्वकालं परमाधार्मिकैः परस्परं वा 'त्रासिताः' त्रासं ग्राहिताः, तथा 'नित्यमुद्दिग्धाः' यथोक्तरूपदुःखानुभवतस्तद्गतावासपराङ्मुखचित्ताः, तथा 'नित्यं' सर्वकालम् 'उपप्लुताः' उपप्लवेनोपेता न तु मनागपि रतिमासादयन्ति, एवं 'नित्यं' सर्वकालं परमशुभम् 'अतुलम्' अशुभत्वेनानन्यसदृशम् 'अनुवर्द्धम्' अशुभत्वेन निरन्तरमुपचितं निरयम्बं 'प्रत्यनुभवन्तः' प्रत्येकं वेदयमाना विहरन्ति, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी, अस्यां चाधःसप्तम्यां क्रूरकर्माणः पुरुषा उत्पद्यन्ते नान्ये, तथा चास्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थं पञ्च पुरुषान् उपन्यस्यति—'अहेसत्तमाए ण'मित्यादि, अधःसप्तम्यां पृथिव्यामप्रतिष्ठाने नरके 'इमे' अनन्तरं वेदयमाणस्वरूपाः पञ्च महापुरुषाः 'अनुत्तरैः' सर्वोत्तमप्रकर्षप्राप्तैः 'दण्डसमादनैः' समादीयते कर्म्म एभिरिति समादानानि—कर्म्मोपादानहेतवः दण्डा एव—मनोदण्डादयः प्राणव्यपरोपणाध्यवसायरूपाः समादानानि दण्डसमादानानि तैः कालमासे कालं कृत्वोत्पन्नाः, तद्यथा—रामो जामदग्निमुतः पशुराम इत्यर्थः, दाढादालः छातीमुतः, वसू राजा उपरिचरः, स हि देवताऽधिष्ठिताकाशस्फटिकसिंहासनोपविष्टः सन्नाकाशस्फटिकमयस्य सिंहासनस्यादर्शनतो लोकेष्वेवं प्रसिद्धिमगमत्—सत्यवादी किलैष वसुराजा न प्राणालयेऽप्यलीकं भावते ततः सत्त्वावर्जितदेवताकृतप्रातिहार्य एवमुपर्याकाशे चरतीति, स चान्यदा हिंस्रवेदार्थप्ररूपकस्य पर्वतस्य पक्षमभिगृह्य सम्यग्दृष्टेर्नारदस्य पक्षमनभिगृह्यन्नलीकवादित्वात्प्रकुपितदेवताचपेदाहतः सिंहासनात्परिभ्रष्टो रौद्रध्यानमभिरूढः सप्तमपृथिव्यामप्रतिष्ठाननरकमयासीत्, शुभूमोऽष्टमश्चक्रवर्ती कौरव्यः कौरव्यगोत्रो ब्रह्मदत्तश्रुलनीमुतः 'ते णं तत्थ वेयणं वेयंती' त्यादि, 'ते' परशुरामादयस्तत्र—अप्रतिष्ठाने नरके वेदनां वेदयन्ते उज्ज्वलां यावद् दुरध्यासामिति प्राग्वत् ॥ सम्प्रति नरकेषूपवेदनायाः स्वरूपमभिधित्सुराह—'उसिणवेदणिज्जेसु णं

भंते !” इत्यादि, उष्णवेदनेषु णमिति पूर्ववत् भवन्त ! नरकेषु नैरयिकाः कीदृशीमुखैर्वेदनां प्रलनुभयन्तः—प्रत्येकं वेदयमाना विहरन्ति ? भगवानाह—गौतम ! स ‘यथानामकः’ अनिर्दिष्टनामकः कश्चिन् ‘कर्म्मरदारकः’ लोहकारदारकः स्यान्, किञ्चिष्टः ? इत्याह—‘तरुणः’ प्रवर्द्धमानवयाः, आह—दारकः प्रवर्द्धमानवया एव भवति ततः किमेन विगेपणेन ? न, आसन्नमृत्योः प्रवर्द्धमानवयस्ताभावात्, न ह्यासन्नमृत्युः प्रवर्द्धमानवया भवति, न च तस्य विशिष्टसामर्थ्यसम्भवः, आसन्नमृत्युत्वादेव, विशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनार्थेऽपि आरम्भस्ततोऽर्थवद्विशेषणम्, अन्ये तु व्याचक्षते—इह यद्रव्यं विशिष्टवर्णोद्दिगुणोपेतमभिनयं च तत्तरुणमिति प्रसिद्धं, यथा तरुणमिदमव्ययपत्रमिति, ततः स कर्म्मरदारकस्तरुण इति किमुक्तं भवति ?—अभिनयो विशिष्टवर्णोद्दिगुणोपेतश्चेति, बलं—सामर्थ्यं तदस्यास्तीति बलवान्, तथा युगं—युगमदुष्पमादिकालः स स्येन रूपेण यस्यास्ति न दोषदुष्टः स युगवान्, किमुक्तं भवति ?—कालोपद्रवोऽपि सामर्थ्यवित्रहेतुः स चास्य नास्तीति प्रतिपत्त्यर्थमेतद्विशेषणं, युवा—यौवनस्थः, युवावस्थायां हि बलातिशय इत्येतदुपादानम्, ‘अप्यार्यके’ इति अल्पशब्दोऽभाववाची अल्पः—सर्वथाऽवियमान आतद्धो—ज्वरादिर्थास्यासावल्पात्कः, ‘धिरगगहृत्ये’ स्थिरौ अप्रहस्तौ यस्य स स्थिराप्रहस्तः, ‘दृढपाणिपायपासपिष्टं तरोरुपरिणए’ इति दृढानि—अतिनिडिचयापन्नानि पाणिपादपार्श्वपृष्ठान्तरोरूणि परिणतानि यस्य स दृढपाणिपादपार्श्वपृष्ठान्तरोरुपरिणतः, सुखादिदर्शनात्पाक्षिको निष्ठान्तस्य परनिपातः, तथा घनम्—अतिशयेन निचितौ—निविडतरचयमापन्नौ बलिताविव बलितौ वृत्तौ रुन्धौ यस्य स घननिचितवलितवृत्तस्कन्धः, ‘चर्ममेष्टगदुघणमुष्टियसमाहयनिचियगायगत्ते’ चर्मेष्वेकेन दुघणेन मुष्टिकया च—मुष्ट्या च समाहृत्य ये निचितीकृतगात्रास्ते चर्मेष्वकदुघणमुष्टिकसमाहृतनिचितगात्रास्तेष्वामिव गात्रं यस्य स चर्मेष्वकदुघणमुष्टिकसमाहृतनिचितगात्रास्ते, ‘उररसवलसमज्ञागए’ इति उरसि

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
शीतोष्ण-
वेदनाः
सू० ८९

॥ १२१ ॥

भवसुरस्यं तच्च तद्गुलं च उरस्यबलं तच्च समन्वागतः—समनुग्राप्त उरस्यबलसमन्वागतः, आन्तरोत्साहवीर्ययुक्त इति भावः, ‘तलजम-
 लजुयलबाहू’ इति, तलौ—तालवृक्षौ तथोर्यमलयुगलं—समश्रेणीकं युगलं तलयमलयुगलं, तद्वदतिसरलौ पीवरौ च बाहू यस्य स
 तलयमलयुगलबाहुः, ‘लंघणपवणजवणपमद्दणसमर्थे’ इति, लङ्घने—अतिक्रमणे प्लवने—मनाक् पृथुतरविक्रमगतगमने जवने—
 अतिशीघ्रगतौ प्रसर्दने—कठिनस्यापि वस्तुनश्चूर्णनकरणे समर्थः लङ्घनप्लवनजवनप्रमर्दनसमर्थः, कचिन् ‘लंघणपवणजवणवायाम-
 णसमर्थे’ इति पाठस्तत्र व्यायामने—व्यायामकरणे इति व्याख्येयं, ‘छेकः’ द्वासप्ततिकलापण्डितः ‘दक्षः’ कार्याणामविलम्बितकारी,
 ‘प्रष्ठः’ वाग्मी ‘कुशलः’ सम्यक्क्रियापरिज्ञानवान् ‘मेधावी’ परस्पराव्याहृतपूर्वापरानुसन्धानदक्षः, अत एव ‘निपुणसिन्धोवगए’
 इति निपुणं यथा भवति एवं शिल्पं—क्रियासु कौशलसुपगतः—प्राप्तो निपुणशिल्पोपगतः, एकं महान्तमयस्विण्डम् ‘उदकवारकसमानं’
 लघुपानीयघटसमानं गृहीत्वा ‘तम्’ अयस्विण्डं तापयित्वा ततो घनेन कुट्टयित्वा यावदेकाहं वा द्वयहं वा याव-
 दुत्कर्षतोऽर्द्धमासं संहन्यात्, ततो णमिति वाक्यालङ्कारे ‘तम्’ अयस्विण्डं शीतं, स च शीतो वह्निर्भनाग्मात्रेणापि स्यादत आह—
 ‘शीतीभूतं’ सर्वात्मना शीतत्वेन परिणतं अयोमयेन संदंशकेन गृहीत्वा ‘असद्भावस्थापनया’ असद्भावकल्पनया नैतदभूत् न भवति
 भविष्यति वा केवलमसद्भूतमिदं कल्प्यत इति, उष्णवेदनेषु नरकेषु प्रक्षिपेत्, प्रक्षिप्य च स पुरुषो णमिति वाक्यालङ्कारे ‘उष्मि-
 सियनिमिसियंतरेण’ उन्मिषितनिमिषितान्तरेण यावताऽन्तरेण—यावता व्यवधानेन उन्मेषनिमेषौ क्रियेते तावदन्तरप्रमाणेन काले-
 नातिक्रान्तेन पुनरपि प्रत्युद्धरिष्यामीतिकृत्वा यावद् द्रष्टुं प्रवर्त्तते तावत् ‘प्रवितरमेव’ प्रस्फुटितमेव, यदिवा ‘प्रविलीनमेव’ नवनीत-
 मिव सर्वथा गलितमेव, यदिवा ‘प्रविध्वस्तमेव’ सर्वथा भस्मसाद्भूतमेव पश्येत्, न पुनः शक्रयाद् अचिरात् अप्रस्फुटितं अविलीनं

वा अविध्वस्तं वा पुनरपि प्रत्युद्धर्तुम्, एवंरूपा नाम तत्रोष्णवेदना ॥ अस्यैवार्थस्य स्पष्टतरभावनार्थं दृष्टान्तान्तरमाह—‘से जहानामए’ इत्यादि, ‘से’ सकलजनप्रसिद्धो यथेति दृष्टान्तत्वोपदर्शने वाशब्दो विकल्पने, अयं वा दृष्टान्तो विवक्षितार्थप्रतिपत्तये बोद्धव्य इति विकल्पनभावना, ‘मत्तः’ मदकलितः ‘मातङ्गः’ हस्ती, इह मातङ्गोऽन्यजोऽपि संभवति ततस्तदाशङ्काव्युदासार्थं नानादेशजविनेय-जनानुग्रहाय (वा) पर्यायद्वयमाह—‘द्विपः’ द्वाभ्यां मुखेन करेण चेत्यर्थः पिबतीति द्विपः, ‘मूलविभुजादय’ इति कप्रत्ययः, कौ जीर्यतीति कुञ्जरः, यदिवा कुञ्जे-वनगहने रमति-रतिमाबध्नातीति कुञ्जरः ‘कचिदि’ति डप्रत्ययः, षष्ठिर्हार्थनाः-संवत्सरा यस्य स पष्टिहायनः ‘प्रथमशरत्कालसमये’ कार्तिकमाससमये, इह प्राय ऋतवः सूर्योत्तमो गृह्यन्ते ते चाषाढादयो द्विहिमासप्रमाणाः, प्रवचने च क्रमेणैवंनामानः, तद्यथा-प्रथमः प्रावृट् द्वितीयो वर्षारान्नः तृतीयः शरत् चतुर्थो हेमन्तः पञ्चमो वसन्तः षष्ठो ग्रीष्मः, तथा चाह पादलिप्तसूरिः—‘पाउस वासारत्तो, सरओ हेमंत वसन्त गिन्हो य । एए खलु छपि रिऊ, जिणवरदिह्ठा मए सिह्ठा ॥१॥’ ततः प्रथमशरत्कालसमयः कार्तिकसमय इति विवृत्तम्, आह च मूलटीकाकृत्—‘प्रथमशरत्-कार्तिकमासः’ तस्मिन् वाशब्दो विकल्पने ‘चरमनिदाघकालसमये वा’ चरमनिदाघकालसमयो-ज्येष्ठमासपर्यन्तस्तस्मिन्, वाशब्दो विकल्पने, ‘उष्णाभिहतः’ सूर्य-खरकिरणप्रतापाभिभूतः, अत एवोष्णैः सूर्यकिरणैः सर्वतः प्रतप्ताङ्गताया शोषभावतस्तृषाभिहतः, तत्रापि पानीयगवेषणार्थमितस्ततः स्वेच्छया परिभ्रमतः कथञ्चिद्वाग्निप्रत्यासत्तौ गमनतो द्वाग्निज्वालाभिहतः अत एव ‘आतुरः’ कचिदपि स्वास्थ्यमलभमानः सन् आकुलः, सर्वोन्नपतितापसम्भवेन गलतालुशोषभावात् शुषितः, कचिन् ‘झिजिए’ इति पाठस्तत्र ‘क्षितः’ क्षीणशरीर इति व्याख्येयम्, असाधारणवृद्धवेदनासमुच्छलनात्पिपासितः, अत एव दुर्बलः शरीरमानसावष्टम्भरहितत्वात्, ‘कृान्तः’ ग्लानिमुपगतः

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
शीतोष्ण-
वेदनाः
सू० ८९

॥ १२२ ॥

'कुम्भू ग्लानौ' इति वचनात्, एकां महतीं 'पुष्करिणीं' पुष्कराण्यस्यां विद्यन्ते इति पुष्करिणी तां, किंविशिष्टामित्याह—'यत्तु-
 ष्कोणां' चत्वारः कोणा-अश्रयो यस्याः सा तथा तां, समं-विषमोन्नतिवर्जितं सुखावतारं तीरं-तटं यस्याः सा समतीरा ताम्, आ-
 नुपूर्व्येण-नीचैर्नीचैस्तरभावरूपेण न त्वेकहेत्येव कचिदुन्नतिरूपा कचिदुन्नतिरूपा इति भावः, सुष्ठु-अतिशयेन यो जातो वप्रः-के-
 दारो जलस्थानं तत्र गम्भीरम्-अलब्धस्ताथं शीतलं जलं यस्यां सा आनुपूर्व्यसुजातवप्रगम्भीरशीतलजला ताम्, 'संछण्णपत्तभिस-
 मुणाल'मिति संछन्नानि-जलेनान्तरितानि पत्रविसमृणालानि यस्यां सा संछन्नपत्रविसमृणाला ताम्, इह विसमृणालसाहचर्यात् पत्राणि
 -पद्मिनीपत्राणि द्रष्टव्यानि, विसानि-कन्दाः मृणालानि-पद्मनालाः, तथा बहुभिरुत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापु-
 ण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रैः केसरैः-केसरप्रधानैः फुल्लैः-विकसितैरुपचिता बहूत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरी-
 कशतपत्रसहस्रपत्रकेसरफुल्लोपचिता तां, तथा षट्पदैः-भ्रमरैः परिभुज्यमानानि कमलानि उपलक्ष्यमेतत् कुमुदादीनि यस्याः सा
 षट्पदपरिभुज्यमानकमला तां, तथाऽच्छेन-स्वरूपतः स्फटिकवच्छुद्धेन विमलेन-आगन्तुकमलरहितेन सलिलेन पूर्णं अच्छविमल-
 सलिलपूर्णं तां, तथा पडिहत्था-अतिरेकता (तः) अतिप्रभूता इत्यर्थः भ्रमन्तो मत्स्यकच्छपा यस्यां सा पडिहत्थभ्रमन्मत्स्यकच्छपा,
 तथा अनेकैः शकुनिगणमिश्रुनैकैः गणशब्दस्य प्राकृतत्वात्स्थानेऽप्युपनिपातः, शकुनिमिश्रुनैर्विचरितैः-इतस्ततः स्वेच्छया प्रवृत्तैः शब्दो-
 न्नतिकम्-उन्नतशब्दं मधुरस्वरं नादितं यस्यां सा अनेकशकुनिगणमिश्रुनकविचरितशब्दोन्नतिकमधुरस्वरनादिता, ततः पूर्वपदेन विशेषे-
 षणसमासः, तां दृष्ट्वाऽवगाहेत्, अवगाह्य च 'उष्णमपि' परिदाहमपि शरीरस्य तत्र 'प्रविनयेत्' प्रकर्षेण सर्वासना स्फोटयेत्, तथा
 क्षुधामपि प्रविनयेत् प्रत्यासन्नतटवर्तितिशलक्यादिकिसलयभक्षणात्, तृषमपि प्रविनयेत् जलपानात्, ज्वरमपि परिसंतापसमुत्थं प्रवि-

नयेत् परिदाघक्षुत्पिपासाऽपगमात्, एवं सकलक्षुदादिद्रोषापगमतः सुखासिकाभावेन निद्रायेत प्रचलायेत, तत्र अनिद्रावान् निद्रा-
वान् भवतीति च्यर्थेद्वित्रक्षायां निद्रादिभ्यो धर्मिणि क्यविति कर्मणि क्यप्रत्ययः, एवं प्रचलाशब्दादपि निद्रादेराकृतिगणत्वात्, नि-
द्राप्रचलयोस्त्वयं विशेषः—सुखप्रबोधा स्वापावस्था निद्रा, ऊर्द्धस्थितस्यापि या पुनर्धैतन्यमसृष्टीकुर्वती समुपजायते निद्रा सा प्रचला,
एवं च क्षणमात्रनिद्रालाभतोऽतिस्वस्थीभूतः ‘स्मृतिं वा’ पूर्वानुभूतस्मरणं ‘रतिं वा’ तदवस्थाऽऽसक्तिरूपां ‘धृतिं वा’ चित्तस्वास्थ्यं
‘मतिं वा’ सम्यगीहापोहरूपाम् ‘उपलभेत’ प्राप्नुयान्, ततः ‘शीतः’ वायुशरीरप्रदेशशीतीभावात्, ‘शीतीभूतः’ शरीरान्तरपि
निर्धृतीभूतः सन् ‘संकसमाणे’ इति सम्—एकीभावेन कसन्—गच्छन् ‘सातसौख्यबहुलश्चापि’ सातम्—आह्लादस्तत्प्रधानं सौख्यं
सातसौख्यं न त्वभिमानमात्रजनितमाह्लादविरहितं सातसौख्येन बहुलो—व्याप्तः सातसौख्यबहुलश्चापि ‘विहरेत्’ स्वेच्छया परिभ्र-
मेत्, ‘एवमेव’ अनेनैवानन्तरोदितदृष्टान्तप्रकारेण हे गौतम ! ‘असद्भावाप्रस्थापनया’ असद्भावकल्पनया नेदं वक्ष्यमाणमभूत् केवलं
नरकगतोष्णवेदनायात्स्यप्रतिपत्तयेऽसत्कलयत इति भावः, उष्णवेदनेभ्यो नरकेभ्यो नैरयिकोऽनन्तरमुद्वर्त्तितो विनिर्गतः सन्
‘यानि’ इमानि प्रलक्षत उपलभ्यमानानि ‘इह’ मनुष्यलोके स्थानानि भवन्ति, तद्यथा—“गोलियालिंगाणि वा, सौडियालिंगाणि
वा, भिंडियालिंगाणि वा, एते अमेराश्रयविशेषाः, अन्ये तु देवभेदनीत्या पिष्टपाचनकाश्यादिभेदेनैतेषां स्वरूपं कथयन्ति, तदप्यविरुद्ध-
मेवेति, तैलाग्निरिति वा तुषाग्निरिति वा नडाग्निरिति वा, नडः—तृणविशेषः, ‘अयागराणीति वा’ आर्यत्वान्नपुंस-
कनिर्देशः अयआकरा इति वा, येषु निरन्तरं महामूपास्त्रयोदलं प्रक्षिप्याऽय उत्पाद्यते ते अयआकराः, एवं ताम्राकरा इति वा त्र-
ष्वाकरा इति वा सीसकाकरा इति वा रूपाकरा इति वा सुवर्णाकरा इति वा हिरण्याकरा इति वा, सुवर्णहिरण्ययोरेव त्रिविधो वर्णो-

द्रिष्टुतो वेदितव्यः, इष्टकापाक इति वा कुम्भकारापाक इति वा कवेष्टुकापाक इति वा लोहकाराम्बरीष इति वा, अम्बरीषः—को-
 ष्टकः, यन्त्रवाहचुल्ली इवेति, यन्त्रम्—इष्टुपीडनयन्त्रं तत्प्रधानः पाटको यन्त्रेष्टुरसः पच्यते, इत्थम्भूतानि यानि
 मनुष्यलोके स्थानानि 'तप्तानि' वह्निसंपर्कतस्तप्तीभूतानि, तानि च कानिचिद् अयआकरप्रभृतीनि कदाचिदुष्णस्पर्शमात्राण्यपि संभ-
 वन्ति ततो विशेषप्रतिपादनार्थमाह—'समजोर्दभूयाद्' प्राकृतत्वात्समशब्दस्य पूर्वनिपातः, 'ज्योतिःसमभूतानि' साक्षादभिवर्णानि
 जातानीति भावः, एतदेवोपमया स्पष्टयति—'फुल्लकिंशुकसमानानि' प्रफुल्लपलशकुसुमकल्पानि 'उक्कासहरसाई' इति ये मूला-
 म्रितो विबुध्य विबुध्याम्रिकणाः प्रसर्पन्ति ते उत्का इत्युच्यन्ते तासां सहस्राणि उत्कासहस्राणि मुञ्चन्ति ज्वालासहस्राणि विनिर्मु-
 ञ्चन्ति अद्भारसहस्राणि प्रविक्षरन्ति 'अन्तरन्तर्हूयमानानि' अतिशयेन जाज्वल्यमानानि, क्वचित् 'अंतो अंतो सुहुयहुयासणा'
 इति पाठः, 'अन्तरन्तः सुहुतहुताशनानि' सुष्टु हुतो हुताशनो येषु तानि तथा तिष्ठन्ति तानि पश्येत् दृष्ट्वा चावगाहेत, अवगाह्य
 च 'उष्णमपि' नरकोष्णवेदनाजनितं वहिःशरीरस्य परितापमपि प्रविनयेत्, नरकगतादुष्णस्पर्शोदयआकरादिपूष्णस्पर्शस्थातीव म-
 न्दत्वात्, एवं च सुखासिकाभावतत्त्वमपि क्षुधमपि दाहमपि अन्तःशरीरसमुत्थं प्रविनयेत्, तथा च सति तृडादिदोषापग-
 मतो निद्रायेत वा प्रचलायेत वा स्मृतिं वा रतिं वा धृतिं वा उपलभेत, ततः शीतः शीतीभूतः सन् 'संकसन् संकसन्' संक्रामन्
 संक्रामन् सातसौख्यबहुलो विहरेत्, अमीषां पदानामर्थः प्राग्वद्भावनीयः । एतावत्युक्ते भगवान् गौतमः पृच्छति—'भवे एयारूवे
 सिया ?' 'स्यात्' संभाव्यते एतद् यथा भवेद् उष्णवेदनीयेषु नरकेषु एतद्रूपा उष्णवेदना ?, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थो
 यदुष्णवेदनीयेषु नरकेषु नैरयिका इति, अनन्तरं प्रतिपादितस्वरूपाया उष्णवेदनायाः अनिष्टतरिकामेव अप्रियतरिकामेव अमनोज्ञत-

रिकामेव असनआपतरिकामेव वेदनां 'प्रत्यनुभवन्तः' प्रत्येकं वेदयमाना विहरन्ति ॥ सम्प्रति शीतवेदनीयेषु नरकेषु शीतवेदना-
 स्वरूपं प्रतिपादयति—'सीयवेयणिज्जेसु ण'मित्यादि, शीतवेदनीयेषु भदन्त ! निरयेषु नैरयिकाः कीदृशीं शीतवेदनां प्रत्यनुभवन्तो
 विहरन्ति ?, स यथानामकः कर्मकरदारकः स्यात् तरुण इत्यादिविशेषणकदम्बकं प्राग्वत्तावद् यावत्संहन्यात् नवरमुत्कर्षतो मासमि-
 त्वात् ब्रूयात्, ततः 'सः' कर्मकरदारकः 'तम्' अयस्पिण्डमुष्णं स चोष्णो बाह्यप्रदेशमात्रपेक्षयाऽपि स्यादत आह—'उष्णीभूतं' स-
 र्वात्मनाऽग्निवर्णीभूतमिति भावः, अयोमयेन संदंशेन गृहीत्वाऽसद्भावप्रस्थापनया शीतवेदनीयेषु नरकेषु प्रक्षिपेत्, ततः 'स' पुरुषः
 'तम्' अयस्पिण्डमित्यादि प्राग्वत्तावद्वक्तव्यं यावद्विहरति, तथैवम्—'से णं तं उम्मिसियनिमिसियंतरेण पुणरवि पञ्चुद्धरिस्सा-
 मित्तिकद्दु पविरायमेव पासेज्जा पविलीणमेव पासेज्जा नो चेव णं संचाएइ अविरायं अविलीणं अविद्धत्थं
 पुणरवि पञ्चुद्धरित्तए से जहानामए मत्तमायंगे जाव सायासोक्खबहुलेयावि विहरइत्ति' 'एवामेवे'त्यादि, अनेनैवाधिकृतदृष्टान्तो-
 क्तेन प्रकारेण गौतम ! असद्भावप्रस्थापनया शीतवेदनीयेभ्यो नरकेभ्योऽनन्तरमुद्धृतः सन् यानीमानि मनुष्यलोके स्थानानि भवन्ति,
 तद्यथा—हिमानि वा हिमपुञ्जानि वा, सूत्रे नपुंसकनिर्देशः प्राकृतत्वात्, हिमपटलानि वा हिमकूटानि वा, एतान्येव पदानि नानादे-
 शजविनेयानुग्रहाय पर्यायैर्व्याचष्टे—'सीयाणि वा सीयपुंजाणि वा' इत्यादि, तानि पश्येत्, दृष्ट्वा तान्यवगाहेत, अवगाह्य 'शीत-
 मपि' नरकजनितं शीतत्वमपि प्रविनयेत्, ततः सुखासिकाभावतत्त्वमपि ध्रुवमपि नरकवेदनीयनरकसंपर्कसमुत्थं जा-
 न्यमपि प्रविनयेत्, ततः शीतत्वादिदोषापगमतोऽनुत्तरं स्वास्थ्यं लभमानो निद्रायेत वा प्रचलायेत वा स्मृतिं वा रति वा धृतिं वा
 लभेत्, ततो नरकगतजाड्यापगमाद् उष्णः, स च बहिःप्रदेशमात्रतोऽपि स्यात्त आह—'उष्णीभूतः' अन्तरपि नरकगतजा-

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः २
 नारकाणां
 शीतोष्ण-
 वेदनाः
 सू० ८९

॥ १२४ ॥

ड्यापगमात् जातोत्साह इत्यर्थः, स एवंभूतः सन् यथास्वमुखं (संकसन्) संक्रामन् सातसौख्यबहुलो विहरेत्, एवमुक्ते गौतम आह—‘भवेयारूवे सिया?’ इत्यादि ग्रावत् ॥ सम्प्रति नैरयिकाणां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० णेरतियाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहण्णेणवि उक्कोसेणवि ठिती भाणितव्वा जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ९०) ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए णेरतिया अणंतरं उव्वट्टिय कहिं गच्छंति? कहिं उव्वज्जंति? किं नेरतिएसु उव्वज्जंति? किं ति- रिक्खजोणिएसु उव्वज्जंति?, एवं उव्वट्टणा भाणितव्वा जहा वक्कंतीए तहा इहवि जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ९१)

‘रयणप्पमे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येन दश वर्षे सहस्राणि उत्कर्षतः सागरोपमं, एवं शर्कराप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यत एकं सागरोपममुत्कर्षतस्त्रीणि सागरोपमाणि, बालुका- प्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतस्त्रीणि सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्त, पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश, धूमप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश, तमःप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतः सप्त- दश सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविंशतिः, तमस्तमःप्रभायां जघन्यतो द्वाविंशतिसागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्, कचित् ‘जहा पणवणाए ठिइपदे’ इत्यतिदेशः सोऽज्येवमेवार्थतो भावनीयः, तदेवं प्रतिपृथिवि स्थितिपरिमाणमुक्तं, यदा तु प्रतिप्रस्तटं स्थिति- परिमाणं चिन्त्यते तदैवमवगन्तव्यम्—रत्नप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि १०००० उत्कृष्टा नवतिः ९००००,

द्वितीये प्रस्तटे एवैव शतगुणिता जघन्या उत्कृष्टा च वेदितव्या, तथा-जघन्या दशवर्षलक्षा १०००००० उत्कृष्टा नवतिवर्षलक्षाः ९००००००, तृतीये प्रस्तटे जघन्यतो नवतिवर्षलक्षा उत्कृष्टा पूर्वकोटी, चतुर्थे जघन्या पूर्वकोटी उत्कृष्टा सागरोपमस्य दशमो भागः, पञ्चमे जघन्या सागरोपमस्यैको दशभाग उत्कृष्टा द्वौ दशभागौ, षष्ठे जघन्या सागरोपमस्य द्वौ दशभागौ, सप्तमे जघन्या त्रयः सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा चत्वारः सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा पञ्च, नवमे जघन्या पञ्च सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा षट्, दशमे जघन्या षट् सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा सप्त, एकादशे जघन्या सप्त उत्कृष्टाऽष्टौ, द्वादशे जघन्याऽष्टौ उत्कृष्टा नव, त्रयोदशे जघन्या नव सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा दश, परिपूर्णमेकं सागरोपममिति भावः । शर्कराप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या एकं सागरोपमं उत्कृष्टा एकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्यैकादशभागौ, द्वितीये प्रस्तटे जघन्या एकं सागरोपमं द्वौ सागरोपमस्यैकादशभागौ उत्कृष्टा एकं सागरोपमं चत्वारः सागरोपमस्यैकादशभागः, तृतीये जघन्या एकं सागरोपमं चत्वारः सागरोपमस्यैकादशभाग उत्कृष्टा एकं सागरोपमं षट् सागरोपमस्यैकादशभागः, चतुर्थे जघन्या सागरोपमं अष्टौ सागरोपमस्यैकादशभाग उत्कृष्टा एकं सागरोपमम् अष्टौ सागरोपमस्यैकादशभागः, पञ्चमे जघन्या एकं दश सागरोपमस्यैकादशभाग उत्कृष्टा एकं सागरोपमं दश सागरोपमस्यैकादश भागाः, षष्ठे जघन्या एकं सागरोपमं स्यैकादशभाग उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे एकः सागरोपमस्यैकादशभागः, सप्तमे जघन्या द्वे सागरोपमे एकः सागरोपमस्यैकादशभाग उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे त्रयः सागरोपमस्यैकादशभागः, अष्टमे जघन्या द्वे सागरोपमे पञ्च सागरोपमस्यैकादशभागः, नवमे जघन्या द्वे सागरोपमे पञ्च सागरोपमस्यैकादशभागः, उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे

३ प्रतिपत्तौ
उद्देशः २
नारकाणां
स्थितिः
सू० ९१

॥ ३२५ ॥

रोपमे सप्त सागरोपमस्यैकादशभागाः, दशमे जघन्या द्वे सागरोपमे सप्त सागरोपमस्यैकादशभागाः उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे नव साग-
 रोपमस्यैकादशभागाः, एकादशे जघन्या द्वे सागरोपमे नव सागरोपमस्यैकादशभागाः उत्कृष्टानि परिपूर्णानि त्रीणि सागरोपमणि । वान-
 लुकाप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिस्त्रीणि सागरोपमणि उत्कृष्टा त्रीणि सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य नवभागाः, द्वितीये
 जघन्या त्रीणि सागरोपमणि चत्वारः सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा त्रीणि सागरोपमस्य अष्टौ सागरोपमस्य नवभागाः, तृतीये
 जघन्या त्रीणि सागरोपमणि अष्टौ सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा चत्वारः सागरोपमस्य त्रयः सागरोपमस्य नवभागाः, चतुर्थे
 जघन्या चत्वारि सागरोपमणि त्रयः सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा चत्वारि सागरोपमस्य सप्त सागरोपमस्य नवभागाः, पञ्चमे
 जघन्या चत्वारि सागरोपमणि सप्त सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा पञ्च सागरोपमस्य द्वौ सागरोपमस्य नवभागौ, षष्ठे जघन्येन
 पञ्च सागरोपमणि द्वौ सागरोपमस्य नवभागौ उत्कृष्टा पञ्च सागरोपमस्य नवभागाः, सप्तमे जघन्या पञ्च साग-
 रोपमणि षट् सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा षट् सागरोपमस्य एकः सागरोपमस्य नवभागः, अष्टमे जघन्या षट् सागरोपमणि
 एकः सागरोपमस्य नवभागः उत्कृष्टा षट् सागरोपमस्य पञ्च सागरोपमस्य नवभागाः, नवमे जघन्या षट् सागरोपमस्य पञ्च साग-
 रोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा परिपूर्णानि सप्त सागरोपमणि, एषोऽत्र तात्पर्यार्थः—सागरोपमत्रयस्योपरि प्रतिप्रस्तटं क्रमेण चत्वारः सा-
 गरोपमस्य नवभागा वर्द्धयितव्यास्ततो यथोक्तपरिमाणं भवति । पङ्कप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिः सप्त सागरोपमणि उत्कृष्टा
 सप्त सागरोपमणि त्रयः सागरोपमस्य सप्तभागाः, द्वितीये जघन्या सप्त सागरोपमस्य त्रयः सागरोपमस्य सप्तभागाः उत्कृष्टा सप्त
 सागरोपमणि षट् सागरोपमस्य सप्तभागाः, तृतीये जघन्या सप्त सागरोपमस्य षट् सागरोपमस्य सप्तभागाः उत्कृष्टाऽष्टौ सागरोप-

माणि द्वौ सागरोपमस्य सप्तभागौ, चतुर्थे जघन्याऽष्टौ सागरोपमस्य सप्तभागौ उत्कृष्टाऽष्टौ सागरोपमस्य पञ्च
 सागरोपमस्य सप्तभागाः, पञ्चमे जघन्याऽष्टौ सागरोपमस्य पञ्च सागरोपमस्य सप्तभागाः उत्कृष्टा नव सागरोपमस्य एकः सागरो-
 पमस्य सप्तभागः, षष्ठे जघन्या नव सागरोपमस्य एकः सागरोपमस्य सप्तभागः उत्कृष्टा नव सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य
 सप्तभागाः सप्तमे जघन्या नव सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य सप्तभागः उत्कृष्टा परिपूर्णानि दश सागरोपमस्य, अत्रापीयं
 भावना—सागरोपमसप्तकस्योपरि त्रयस्यः सागरोपमस्य सप्तभागाः प्रतिप्रस्तुतं क्रमेण वर्द्धयितव्यास्ततो भवति यथोक्तं परिमाणमिति ।
 धूमप्रभायाः प्रथमे प्रस्तुते जघन्या स्थितिर्दश सागरोपमस्य उत्कृष्टा एकादश सागरोपमस्य द्वौ सागरोपमस्य पञ्चभागौ, द्वितीये
 जघन्या एकादश सागरोपमस्य द्वौ सागरोपमस्य पञ्चभागौ उत्कृष्टा द्वादश सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य पञ्चभागाः, तृतीये
 जघन्या द्वादश सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य पञ्चभागाः उत्कृष्टा चतुर्दश सागरोपमस्य एकः सागरोपमस्य पञ्चभागः, चतुर्थे
 जघन्या चतुर्दश सागरोपमस्य एकः सागरोपमस्य पञ्चभागः उत्कृष्टा पञ्चदश सागरोपमस्य त्रयः सागरोपमस्य पञ्चभागाः, पञ्चमे
 जघन्या पञ्चदश सागरोपमस्य त्रयः सागरोपमस्य पञ्चभागाः उत्कृष्टा परिपूर्णानि सप्तदश सागरोपमस्य, एव चात्र भावार्थः—सा-
 गरोपमदशकस्योपरि प्रतिप्रस्तुतं क्रमेणैकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्य पञ्चभागाविति वर्द्धयितव्यं ततो यथोक्तं परिमाणं भवति ।
 तमःप्रभायां प्रथमे प्रस्तुते जघन्या स्थितिः सप्तदश सागरोपमस्य उत्कृष्टाऽष्टादश सागरोपमस्य द्वौ च सागरोपमस्य त्रिभागौ, द्वितीये
 जघन्याऽष्टादश सागरोपमस्य द्वौ च सागरोपमस्य त्रिभागौ उत्कृष्टा विंशतिः सागरोपमस्य एकः सागरोपमस्य त्रिभागः, तृतीये ज-
 घन्या विंशतिः सागरोपमस्य एकः सागरोपमस्य त्रिभागः उत्कृष्टा द्वाविंशतिः सागरोपमस्य, अत्राप्येव तात्पर्यार्थः—सप्तदश साग-

३ प्रतिपत्तौ
 उद्देशः २
 नारकाणां
 स्थितिः
 सू० ९१

॥ १२६ ॥

राणाशुपरि प्रतिप्रस्तदं क्रमेणैकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्य त्रिभागाविति वर्द्धयितव्यं, ततो यथोक्तं परिमाणं भवति । सप्तम्यां तु पृथिव्यामेक एव प्रस्तद इति तत्र पूर्वोक्तमेव परिमाणं द्रष्टव्यम् ॥ सम्प्रति नैरयिकाणामुद्धर्तनामाह—‘रयणप्पभापुढवि’ इत्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! अनन्तरसुद्धृत्य क गच्छन्ति ?, एतदेव व्याचष्टे—कोत्पद्यन्ते इत्यादि, यथा प्रज्ञापनायां [यथा] व्युत्क्रान्तिपदे तथा वक्तव्यं यावत्तमस्तामायां, तच्चातिप्रभूतमिति तत एवावधार्यम्, एष च संक्षेपार्थः रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका यावत्तमः—प्रभापृथिवीनैरयिका अनन्तरसुद्धृता नैरयिकदेवैकेन्द्रियविकलेन्द्रियसमूच्छिमपञ्चेन्द्रियासङ्क्षेपवर्षायुष्कवर्जेषु शेषेषु तिर्यङ्मनुष्यपूत्पद्यन्ते, सप्तमपृथिवीनैरयिकास्तु गर्भजतिर्यक्पञ्चेन्द्रियेष्वेव न शेषेषु ॥ सम्प्रति नरकेषु पृथिव्यादिस्पर्शस्वरूपमाह—

इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरतिया केरिसयं पुढविफासं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ?, गोयमा ! अणिट्ठं जाव अमणामं, एवं जाव अहेसत्तमाए, इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरइया केरिसयं आडफासं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ?, गोयमा ! अणिट्ठं जाव अमणामं, एवं जाव अहेसत्तमाए, एवं जाव वणप्फतिफासं अधेसत्तमाए पुढवीए । इमा णं भंते ! रयणप्पभापुढवी दोच्चं पुढविं पणिहाय सव्वमहंति या बाहल्लेणं सव्वक्खुड्डिया सव्वंतेसु ?, हंता ! गोयमा ! इमा णं रयणप्पभापुढवी दोच्चं पुढविं पणिहाय जाव सव्वक्खुड्डिया सव्वंतेसु, दोच्चा णं भंते ! पुढवी तच्चं पुढविं पणिहाय सव्वमहंति या बाहल्लेणं पुच्छा, हंता गोयमा ! दोच्चा णं पुढवी जाव सव्वक्खुड्डिया सव्वंतेसु, एवं एणं अभिलावेणं जाव छट्ठिता पुढवी अहेसत्तमं पुढविं पणिहाय सव्वक्खुड्डिया

सम्बन्तेसु (सू० ९२) इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० तीसाए नरयावाससयसहस्सेसु इक्कमिक्कसि
निरयावासंसि सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता पुढवीकाइयत्ताए जाव वणस्सइका-
इयत्ताए नेरइयत्ताए उववन्नपुब्बा?, हंता गोयमा ! असत्तिं अदुवा अणंतखुत्तो, एवं जाव अहेस-
त्तमाए पुढवीए णवरं जत्थ जत्तिया णरका ! [इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पु० निरयपरिसामंतेसु
जे पुढविक्काइया जाव वणप्फत्तिकाइया ते णं भंते ! जीवा महाकम्मतरा चेव महाकिरियतरा चेव
महाआसवतरा चेव महावेयणतरा चेव?, हंता गोयमा ! इमीसे णं [भंते!] रयणप्पभाए पुढवीए
निरयपरिसामंतेसु तं चेव जाव महावेदणतरका चेव, एवं जाव अधेसत्तमा] (सू० ९३) । पुढवीं
ओगाहित्ता, नरगा संठाणमेव बाहल्लं । विक्खंभपरिक्खेवे वण्णो गंधो य फासो य ॥ १ ॥ तेसिं
महालयाए उवमा देवेण होइ कायब्बा । जीवा य पोगला वक्कमंति तह सासया निरया ॥ २ ॥
उववायपरीमाणं अवहारुत्तमेव संघयणं । संठाणवण्णगंधा फासा ऊसासमाहारे ॥ ३ ॥ लेसा
दिट्ठी नाणे जोगुवओगे तहा समुग्घाया । तत्तो खुहापिवासा विउव्वणा वेयणा य भए ॥ ४ ॥
उववाओ पुरिसाणं ओवम्मं वेयणाए दुविहाए । उव्वट्ठणपुढवी उ, उववाओ सव्वजीवाणं ॥ ५ ॥
एयाओ संगहणिगाहाओ ॥ (सू० ९४) ॥ बीओ उद्देसओ समत्तो ॥

‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्तप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त’ कीदृशं पृथिवीस्पर्शं ग्रह्यतुभवन्तो विहरन्ति?, भगवानाह—गौतम ! ‘अणिट्ठं

३ प्रतिपत्तौ
नरकाधि०
उद्देशः २
सू० ९२-
९४

॥ १२७ ॥

अंकतं अप्रियं अमणुन्नं अमणामं' अत्यार्थः प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावत्तमस्तमायाम्, एवमसेजोवायुवनस्पति-
 स्पर्शसूत्राण्यपि भावनीयानि, नवरं तेजःस्पर्शः—उष्णरूपतापरिणतनरककुड्यादिस्पर्शः परोदीरितवैक्रियरूपो वा वेदितव्यो न तु सा-
 क्षाद् बादराक्षिकायस्पर्शः, तत्रासम्भवात् ॥ 'इमीसे ण'मित्यादि, अस्यां भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रिशति नरकावासशतसहस्रेषु
 एकैकस्मिन् नरकावासे 'सर्वे प्राणाः' द्वीन्द्रिया 'सर्वे भूताः' वनस्पतिकायिकाः 'सर्वे सत्त्वाः' पृथिव्यादयः 'सर्वे जीवाः' पञ्चे-
 न्द्रियाः, उक्तञ्च—'प्राणा द्वित्रिचतुः प्रोक्ता, भूताश्च तरवः स्मृताः । जीवाः पञ्चेन्द्रिया ज्ञेयाः, शेयाः सत्त्वा उदीरिताः ॥ १ ॥'
 पृथिवीकायिकतया अप्कायिकतया वायुकायिकतया वनस्पतिकायिकतया नैरधिकतया उत्पन्नाः उत्पन्नपूर्वाः?, भगवानाह—'हन्ते'त्यादि,
 हन्तेति प्रत्यवधारणे गौतम! 'असकृत्' अनेकवारम्, अथवा 'अनन्तकृत्वः' अनन्तान् वारान्, संसारस्थानादित्वात्, एवं प्रतिपृथिवि
 तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी, नवरं यत्र यावन्तो नरकास्तत्र तावन्त उपयुज्य वक्तव्याः । कचिदिदमपि सूत्रं दृश्यते—'इमीसे णं
 भन्ते ! रयणप्पभाए पुढवीए निरयपरिसामन्तेसु णं जे वायरपुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया ते णं भन्ते ! जीवा ! महाकम्मतरा चेव
 महाकिरियतरा चेव महासवतरा चेव महावेयणतरा चेव, हन्ता गौयमा ! जाव महावेयणतरा चेव, एवं जाव अहेसत्तमा ॥' अस्यां
 भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकपरिसमन्तेषु—नरकावासपर्यन्तवर्तिषु प्रदेशेषु बादरपृथिवीकायिकाः 'जाव वणप्फइकाइय'ति
 बादराप्कायिका बादरवायुकायिका बादरवनस्पतिकायिकास्ते भदन्त ! जीवाः 'महाकम्मतरा चेव' महत्-प्रभूतमसातवेदनीयं कर्म
 येषां ते महाकर्माणि, अतिशयेन महाकर्माणो महाकर्मतराः, 'चेवे' त्यवधारणे, महाकर्मतरा एव कुतः ? इत्याह—'महाकिरियतरा
 चेव' महती क्रिया—प्राणातिपातादिकाऽसीत् प्राग् जन्मनि तद्भवेषु तदध्यवसायानिवृत्त्या येषां ते महाक्रियाः, अतिशयेन महाक्रिया

महाक्रियतराः, 'निमित्तकारणेहेतुषु सर्वासा विभक्तीनां प्रायो दर्शन'मिति न्यायाद्धेतावत्र प्रथमा, ततोऽयमर्थः—यतो महाक्रियतरा एव ततो महाकर्मतरा एव, महाक्रियतरत्वमपि कुतः ? इत्याह—'महाश्रवतरा एव' महान्त आश्रवाः—पायोपादानहेतव आरम्भादयो येषामासीरन् ते महाश्रवाः, अतिशयेन महाश्रवा महाश्रवतराः, 'चेवे'ति पूर्ववत्, तदेवं यतो महाकर्मतरा एव ततो महावेदनतरा एव, नरकेषु क्षेत्रस्त्रभावजाया अपि वेदनाया अतिदुःसहत्वात्, भगवानाह—हंता गौतम ! 'ते णं जीवा महाकम्मतरा चेवे'त्यादि ब्रावत्, एवं प्रतिप्रतिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी ॥ सम्प्रत्युद्देशकार्यसङ्ग्रहिगाथाः प्राह—आसामक्षरमात्रगमनिका—प्रथमं 'पुढवीओ' इति पृथिव्योऽभिधेयास्तद्यथा—'कइ णं भंते ! पुढवीओ पणत्ताओ ?' इत्यादि । तदनन्तरम् 'ओगाहिता नरगा' इति, यस्यां पृथिव्यां यदवगाह्य यादृशाश्च नरकास्तदभिधेयं, यथा—'इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्स-वाहल्लए उवरिं केवइयं ओगाहिता' इत्यादि । ततो नरकाणां संस्थानं ततो बाहल्यं तदनन्तरं विष्कम्भपरिक्षेपौ ततो वर्णस्ततो गन्धस्तदनन्तरं स्पर्शस्ततस्तेषां नरकाणां महत्तायामुपमा देवेन भवति कर्त्तव्या, ततो जीवाः पुद्गलाश्च तेषु नरकेषु व्युत्क्रामन्तीति, तथा शाश्वताशाश्वता नरका इति वक्तव्यं, तत उपपातो वक्तव्यः, तद्यथा—'इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए कतो उववज्जंति ?' इत्यादि, तत एकसमयेनोत्पद्यमानानां परिमाणं ततोऽपहारस्तत उच्चलं तदनन्तरं संहननं ततः संस्थानं ततो वर्णस्तदनन्तरं गन्धस्ततः स्पर्शस्तत उच्छ्वासवक्तव्यता तदनन्तरमाहारस्ततो लेइया ततो दृष्टिस्तदनन्तरं ज्ञानं ततो योगस्ततोऽयुपयोगस्तदनन्तरं समुद्धातस्ततः क्षुत्पिपासे ततो विकुर्वणा, तद्यथा—'रयणप्पभापुढविनेरइया णं भंते ! किं एगत्तं पभू विउव्वित्तए पुहुत्तं पहू विउव्वित्तए' इत्यादि, ततो वेदना ततो भयं तदनन्तरं पञ्चानां पुरुषाणामधःसप्तम्यामुपपातस्तत औपम्यं वेदनाया द्विविधायाः, उष्णवेदनायाः शीतवेदना-

याश्चेत्यर्थः, ततः स्थितिर्विक्तव्या तद्वन्तरमुद्धर्तना ततः स्पर्शः पृथिव्यादिस्पर्शो वक्तव्यः, ततः सर्वजीवानामुपपत्तिः, 'तद्यथा—'इमीसे
 णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि सव्वे पाणा सव्वे भूया' इत्यादि ॥ तृतीयप्रति-
 पत्तौ समाप्तो द्वितीयो नरकोदेशकः ॥ सम्प्रति तृतीय आरभ्यते, तत्र चेदमादिसूत्रम्—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरतिया केरिसयं पोगगलपरिणामं पच्चणुभवमाणा विह-
 रंति?, गोयमा ! अणिढं जाव अमणामं, एवं जाव अहेसत्तमाए [एवं नेयव्वं] ॥ एतथ किर अति-
 वयंती नरवसभा केसवा जलचरा य । मंडलिया रायाणो जे य महारंभकोडुंबी ॥ १ ॥ भिन्नसु-
 ह्हुत्तो नरएसु होति तिरियमणुएसु चत्तारि । देवसु अद्धमासो उक्कोस विउव्वणा भणिया
 ॥ २ ॥ जे पोगगला अणिढा नियमा सो तेसि होइ आहारो । संठाणं तु जहणं नियमा हुंडं तु
 नायव्वं ॥ ३ ॥ असुभा विउव्वणा खलु नेरइयाणं तु होइ सव्वेसिं । वेउव्वियं सरीरं असंधयण
 हुंडसंठाणं ॥ ४ ॥ अस्साओ उववणो अस्साओ चयइ निरयभवं । सव्वपुढवीसु जीवो
 सव्वेसु ठिइविसेसेसु ॥ ५ ॥ उववाएण व सायं नेरइओ देवकम्मणा चावि । अज्झवसाणनिमित्तं
 अहवा कम्माणुभावेणं ॥ ६ ॥ नेरइयाणुप्पाओ उक्कोसं पंचजोयणसयाइं । दुक्खेणभिहुयाणं वेय-
 णसयसंपगाढाणं ॥ ७ ॥ अच्छिनिमीलियमेत्तं नत्थि सुहं दुक्खमेव पडिबद्धं । नरए नेरइयाणं
 अहोनिंसं पच्चमाणाणं ॥ ८ ॥ तेयाकम्मसरीरा सुद्धमसरीरा य जे अपज्जत्ता । जीवेण मुक्कमेत्ता

वर्धन्ति सहस्ससो भेयं ॥ ९ ॥ अतिसीतं अतिउष्णं अतिखुहा अतिभयं वा । निरए
नेरइयाणं दुक्खसयाइं अविस्सामं ॥ १० ॥ एत्थ य भिन्नमुद्धत्तो पोग्गल असुहा य होइ अस्सा-
ओ । उववाओ उप्पाओ अच्छि सरीरा उ बोद्धव्वा ॥ ११ ॥ नारयउद्देसओ तइओ ॥ से तं नेर-
तिया ॥ (सू० ९५)

‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रमाणपृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशं ‘पुद्गलपरिणामं’ आहारादिपुद्गलविपाकं ‘प्रत्यनुभवन्तः’ प्रत्येकं
वेदयमाना विहरन्ति ? , भगवानाह—गौतम ! अनिष्टमित्यादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी, एवं वेदनालेइया-
नामगोत्रारतिभयशोकक्षुत्पिपासाव्याधिउच्छ्वासानुतापक्रोधमानमायालोभाहारभयमैथुनपरिग्रहसञ्ज्ञासूत्राणि वक्तव्यानि, अत्र सङ्ग-
हणिगाथे—“पोग्गलपरिणामे वेयणा य लेसा य नाम गोए य । अरई भए य सोगे खुहा पिवासा य वाही य ॥ १ ॥ उस्सासे
अणुतावे कोहे माणे य मायलोभे य । चत्तारि य सण्णाओ नेरइयाणं तु परिणामे ॥ २ ॥” सम्प्रति सप्तमनरकपृथिव्यां ये गच्छन्ति
तान् प्रतिपादयति—इह परिग्रहसञ्ज्ञापरिणामवक्तव्यतायां चरमसूत्रं सप्तमनरकपृथ्वीविषयं तदनन्तरं चेयं गाथा ततः ‘एत्थे’ त्यन-
न्तरमुक्ताऽधःसप्तमी पृथिवी परामृश्यते, ‘अत्र’ अधःसप्तमनरकपृथिव्यां ‘क्विल’ इत्याप्तवादसूचने आप्तवचनमेतदिति भावः, ‘अ-
तिव्रजन्ति’ अतिशयेन—बाहुल्येन गच्छन्ति नरवृषभाः ‘केशवाः’ वासुदेवाः ‘जलचराश्च’ तन्दुलमत्स्यप्रभृतयः ‘माण्डलिकाः’ वसु-
प्रभृतय इव ‘राजानः’ चक्रवर्तिनः सुभूमादय इव ये च महारम्भाः कुटुम्बिनः—कालसौकरिकादय इव ॥ सम्प्रति नरकेषु प्रस्तावा-

तिर्यगादिषु चोत्तरवैक्रियावस्थानकालमानमाह—भिन्नः—खण्डो मुहूर्त्तो भिन्नमुहूर्त्तः अन्तर्मुहूर्त्तमित्यर्थः, नरकेपूत्कर्षतो विकुर्वणास्थितिकालः,
 तिर्यङ्मनुष्येषु चत्वार्यन्तर्मुहूर्त्तानि, देवेष्वर्द्धमास उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालः भणितः एष उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालो भणि-
 तस्तीर्थकरगणधरैः ॥ सम्प्रति नरकेष्वाहारादिस्वरूपमाह—ये पुद्गला अनिष्टा नियमात्स तेषां भवत्याहारः, 'संस्थानं तु' संस्थानं पुन-
 स्तेषां हुण्डं हुण्डमपि जघन्यमतितिनिकृष्टमनिष्टं वेदितव्यं, एतच्च भवधारणीयशरीरमधिकृत्य वेदितव्यम्, उत्तरवैक्रियसंस्थानस्थाये वक्ष्य-
 मानत्वात्, इयं च प्रागुक्तार्थसङ्ग्रहाया ततो न पुनरुक्तदोषः ॥ सम्प्रति विकुर्वणास्वरूपमाह—सर्वेषां नैरयिकाणां विकुर्वणा 'खलु'
 निश्चितमशुभा भवति, यद्यपि शुभं विकुर्विष्याम इति ते चिन्तयन्ति तथाऽपि तथाविधप्रतिकूलकर्मोदयतस्तेषामशुभैव विकुर्वणा भवति,
 तदपि च वैक्रियं—उत्तरवैक्रियशरीरमसंहननम्, अस्थ्यभावात्, उपलक्षणमेतत् भवधारणीयं च वैक्रियशरीरमसंहननं, तथा हुण्डसं-
 स्थानं तत् उत्तरवैक्रियशरीरं, हुण्डसंस्थानतान्न एव भवप्रत्ययत उदयभावात् ॥ कश्चित् जीवः 'सर्वास्वपि पृथिवीयु' रन्नप्रभादिषु तम-
 स्तमापर्यन्तासु सर्वेष्वपि च 'स्थितिविशेषेषु' जघन्यादिरूपेषु 'असातः' असातोदयकलित उपपन्नः, उत्पत्तिकालेऽपि प्रागभवमरण-
 कालानुभूतमहादुःखानुवृत्तिभावात्, उत्पत्त्यनन्तरमपि 'असात एव' असातोदयकलित एव सकलमपि निरयभवं 'त्यजति' क्षप-
 यति, न तु जानुचिदपि सुखलेशमप्यास्वादयति ॥ आह—किं तत्र कदाचित्सातोदयोऽपि भवति येनेदमुच्यते?, उच्यते, भवति, तथा
 चाह—'उववाएण' इत्यत्र सप्तम्यर्थे तृतीया, उपपातकाले 'सातं' सातवेदनीयकर्मोदयं कश्चिद्वेदयते, यः प्रागभवे दाघच्छेदादिव्यतिरेकेण
 मरणमुपगतोऽनतिसङ्कुष्टाध्यवसायी समुत्पद्यते, तदानीं हि न तस्य प्रागभवानुबद्धमाधिरूपं दुःखं नापि क्षेत्रस्वभावजं नापि परमा-
 धार्मिककृतं नापि परस्परोदीरितं तत एवंविधदुःखाभावादसौ सातं कश्चित् वेदयते इत्युच्यते, 'देवकम्मणा वावि' इति देवकम्मणा

वर्षन्ति सहस्रस्रो भेयं ॥ ९ ॥ अतिसीतं अतिउष्णं अतिखुहा अतिभयं वा । निरए-
नेरइयाणं दुक्खसयाइं अविस्सामं ॥ १० ॥ एत्थ य भिन्नमुहुत्तो पोगगल असुहा य होइ अस्सा-
ओ । उववाओ उप्पाओ अच्छि सरीरा उ बोद्धव्वा ॥ ११ ॥ नारयउद्देसओ तइओ ॥ से तं नेर-
तिया ॥ (सू० ९५)

‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशं ‘पुद्गलपरिणामं’ आहारादिपुद्गलविपाकं ‘प्रत्यनुभवन्तः’ प्रत्येकं
वेदयमाना विहरन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! अनिष्टमित्यादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी, एवं वेदनालेइया-
नामगोत्रारतिभयशोकलुत्पिपासाव्याधिउच्छ्वासानुतापक्रोधमानमायालोभाहारभयमैथुनपरिग्रहसञ्ज्ञासूत्राणि वक्तव्यानि, अत्र सञ्ज्ञ-
हणिगाथे—“पोगगलपरिणामे वेयणा य लेसा य नाम गोए य । अरई भए य सोगे खुहा पिवासा य वाही य ॥ १ ॥ उस्सासे
अणुतावे कोहे माणे य मायलोभे य । चत्तारि य सण्णाओ नेरइयाणं तु परिणामे ॥ २ ॥” सम्प्रति सप्तमनरकपृथिव्यां ये गच्छन्ति
तान् प्रतिपादयति—इह परिग्रहसञ्ज्ञापरिणामवक्तव्यतायां चरमसूत्रं सप्तमनरकपृथ्वीविषयं तदनन्तरं चेयं गाथा ततः ‘एत्थे’ त्यन-
न्तरमुक्ताऽधःसप्तमी पृथिवी परामृश्यते, ‘अत्र’ अधःसप्तमनरकपृथिव्यां ‘क्विल’ इत्याप्तवादसूचने आप्तवचनमेतदिति भावः, ‘अ-
तिव्रजन्ति’ अतिशयेन—बाहुल्येन गच्छन्ति नरवृषभाः ‘केशवाः’ वासुदेवाः ‘जलचराश्च’ तन्दुलमत्यप्रभृतयः ‘माण्डलिकाः’ वसु-
प्रभृतय इव ‘राजानः’ चक्रवर्तिनः सुभूमादय इव ये च महारम्भाः कुटुम्बिनः—कालसौकरिकादय इव ॥ सम्प्रति नरकेषु प्रस्तावा-

न्तिर्यगादिषु चोत्तरवैक्रियवस्थानकालमानमाह—भिन्नः—खण्डो मुहूर्त्तो भिन्नमुहूर्त्तः अन्तर्मुहूर्त्तमित्यर्थः, नरकेषूत्कर्षतो विकुर्वणास्थितिकालः,
 तिर्यक्कानुष्येषु चत्वार्यन्तर्मुहूर्त्तानि, देवेष्वर्द्धमास उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालः भणितः एष उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालो भणि-
 तस्तीर्थकरणधरैः ॥ सम्प्रति नरकेष्वाहारादिस्वरूपमाह—ये पुद्गला अनिष्टा नियमात्स तेषां भवत्याहारः, 'संस्थानं तु' संस्थानं पुन-
 स्तेषां हुण्डं हुण्डमपि जघन्यमतिनिकृष्टमनिष्टं वेदितव्यं, एतच्च भवधारणीयशरीरमधिकृत्य वेदितव्यम्, उत्तरवैक्रियसंस्थानस्याग्रे वक्ष्य-
 माणत्वात्, इयं च प्रागुक्तार्थसङ्ग्रहगाथा ततो न पुनरुक्तदोषः ॥ सम्प्रति विकुर्वणास्वरूपमाह—सर्वेषां नैरयिकाणां विकुर्वणा 'खलु'
 निश्चितमशुभा भवति, यद्यपि शुभं विकुर्विष्याम इति ते चिन्तयन्ति तथाऽपि तथाविधप्रतिकूलकर्मोदयतस्तेषामशुभैव विकुर्वणा भवति,
 तदपि च वैक्रियं—उत्तरवैक्रियशरीरमसंहननम्, अस्थ्यभावात्, उपलक्षणमेतत् भवधारणीयं च वैक्रियशरीरमसंहननं, तथा हुण्डसं-
 स्थानं तत् उत्तरवैक्रियशरीरं, हुण्डसंस्थाननाम्न एव भवप्रलयत उदयभावात् ॥ कश्चित् जीवः 'सर्वास्वपि पृथिवीषु' रत्नप्रभादिषु तम-
 स्तमापर्यन्तासु सर्वेष्वपि च 'स्थितिविशेषेषु' जघन्यादिरूपेषु 'असातः' असातोदयकलित उपपन्नः, उत्पत्तिकालेऽपि प्रागभवमरण-
 कालानुभूतमहादुःखानुवृत्तिभावात्, उत्पत्त्यनन्तरमपि 'असात एव' असातोदयकलित एव सकलमपि निरयभवं 'त्यजति' क्षप-
 यति, न तु जानुचिदपि सुखलेशमप्यास्वादयति ॥ आह—किं तत्र कदाचित्सातोदयोऽपि भवति येनेदमुच्यते?, उच्यते, भवति, तथा
 चाह—'उववाएण' इत्यत्र सप्तम्यर्थे तृतीया, उपपातकाले 'सातं' सातवेदनीयकर्मोदयं कश्चिद्वेदयते, यः प्रागभवे दाघच्छेदादिव्यतिरेकेण
 मरणमुपगतोऽनतिसङ्किष्टाध्यवसायी समुत्पद्यते, तदानीं हि न तस्य प्रागभवानुबद्धमाधिरूपं दुःखं नापि क्षेत्रस्वभावजं नापि परमा-
 धार्मिककृतं नापि परस्परोदीरितं तत एवंविधदुःखाभावादसौ सातं कश्चित् वेदयते इत्युच्यते, 'देवकम्मणा वावि' इति देवकम्मणा

पूर्वसाङ्गतिकदेवप्रयुक्तया क्रियया, तथाहि—गच्छति पूर्वसाङ्गतिको देवः पूर्वपरिचितस्य नैरयिकस्य वेदनोपशमनार्थं यथा बलदेवः कु-
ष्णवासुदेवस्य, स च वेदनोपशमो देवकृतो मनाक्कालमात्र एव भवति, तत ऊर्ध्वं नियमाक्षेत्रस्वभावजाऽन्योऽन्या वा वेदना प्रवर्तते,
तथास्वाभाव्यात्, ‘अज्झवसाणनिमित्त’ मिति अध्यवसाननिमित्तं सम्यक्त्वोत्पादकाले तत ऊर्ध्वं कदाचित्ताविधिविशिष्टशुभाध्यव-
सायप्रत्ययं कश्चिद् नैरयिको बाह्यक्षेत्रस्वभावजवेदनासङ्गावेऽपि सातोदयमेवानुभवति, सम्यक्त्वोत्पादकाले हि जालन्धस्य चक्षुर्लोभ इव
महान् प्रमोद उपजायते, तदुत्तरकालमपि कदाचित्तीर्थकरणानुमोदनाद्यनुगतां विशिष्टां भावनां भावयतः, ततो बाह्यक्षेत्रस्वभावज-
वेदनासङ्गावेऽप्यन्तः सातोदयो विजृम्भमाणो न विरुध्यते, ‘अहवा कम्माणुभावेण’मिति अथवा ‘कम्मानुभावेन’ बाह्यतीर्थकरण-
न्मदीक्षाज्ञानापवर्गकल्याणसंभूतिलक्षणबाह्यनिमित्तमधिकृत्य तथाविधस्य च सातवेदनीयस्य कर्मणोऽनुभावेन—विपाकोदयेन क-
श्चित्सातं वेदयेन, न चैतद्व्याख्यानमनार्थं यत उक्तं वसुदेवचरिते, इह नैरयिकाः कुम्भ्यादिषु पच्यमानाः कुन्तादिभिर्भिद्यमाना
वा भयोत्रस्तास्तथाविधप्रयत्नवशाद्दृष्टुं युक्तवन्ते, ततस्तदुत्पातपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—नैरयिकाणां दुःखेनाभिद्रुतानां—सर्वासना व्या-
प्तानां ‘वेदनाशतसंप्रगाढानां’ वेदनाशतानि—अपरिमिता वेदनाः संप्रगाढानि—अवगाढानि येषां ते वेदनाशतसंप्रगाढाः सुखादिदर्श-
नात् निष्ठान्तस्य परनिपातः, तेषां हेतुहेतुमद्भावश्चात्र, यतो वेदनाशतसंप्रगाढास्ततो दुःखेनाभिद्रुताः, तेषां जघन्यत उत्पातो गव्यूत-
मात्रम्, एतच्च संप्रदायादवसीयते, तथा च दृश्यते कचिदेवमपि पाठः—“नैरइयाणुप्पाजो गाउय उक्कोस पंचजोयणसयाइ” इति,
उत्कर्षतः पञ्च योजनशतानि इति । दुःखेनाभिहतानामित्युक्तं ततो दुःखमेव निरूपयति—नरके नैरयिकाणामुष्णवेदनया शीतवेदनया
वाऽहर्निशं पच्यमानानां न ‘अक्षिनिमीलनमात्रमपि’ अक्षिनिमोचकालमात्रमपि अस्ति सुखं, किन्तु दुःखमेव केवलं ‘प्रतिबद्धम्’

अनुबद्धं सदाऽनुगतमिति भावः ॥ अथ यत्तेषां वैक्रियशरीरं तत्तेषां मरणकाले कथं भवति ? इति तन्निरूपणार्थमाह—तैजसकार्मणशरीराणि यानि ‘सूक्ष्मशरीराणि’ (च) सूक्ष्मनामकम्मोदयवतां पर्याप्तानामपर्याप्तानां चौदारिकशरीराणि वैक्रियाहारकशरीराणि च तेपामपि प्रायो मांसचक्षुरग्राह्यतया सूक्ष्मत्वात् तथा यानि ‘अपर्याप्तानि’ अपर्याप्तशरीराणि तानि जीवेन मुक्तमात्राणि सन्ति सहस्रशो भेदं व्रजन्ति विसकलितास्तत्परमाणुसङ्घाता भवन्तीत्यर्थः ॥ एतासामेव गाथानां संग्राहिकां गाथामाह—‘एतथ’ इति पदोपलक्षिता प्रथमा द्वितीया ‘भिन्नमुहुत्तो’ इति तृतीया ‘पोगला’ इति ‘जे पोगला अणिट्ठा’ इत्यादि चतुर्थी ‘अशुभा’ इति (जे) ‘असुभा विउव्वणा खलु’ इत्यादि, एवं शेषपदान्यपि भावनीयानि ॥ तृतीयप्रतिपत्तौ तृतीयो नरकोदेशकः समाप्तः ॥ तदेवमुक्तो नारकाधिकारः, सम्प्रति तिर्यग्धिकारो वक्तव्यः, तत्र चेदमादिसूत्रम्—

से किं तं तिरिक्खजोणिया?, तिरिक्खजोणिया पंचविधा पणत्ता, तंजहा—एगिंदियतिरिक्खजोणिया वेइंदियतिरिक्खजोणिया तेइंदियतिरिक्खजोणिया चउरिंदियतिरिक्खजोणिया पंचिंदियतिरिक्खजोणियाय । से किं तं एगिंदियतिरिक्खजोणिया?, २ पंचविहा पणत्ता, तंजहा—पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया जाव वणस्सइकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया । से किं तं पुढविक्काइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमपुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया बादरपुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया य । से किं तं सुहुमपुढविकाइयएगिंदियतिरि?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तसुहुम० अपज्जत्तसुहुम० से तं सुहुमा ।

से किं तं बादरपुढविकाइय०?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तयादरपु०, अपल्लत्तयादरपु०, से तं थायरपुढविकाइयएगिंदिय०। से तं पुढवीकाइयएगिंदिया। से किं तं आउक्काइयएगिंदिय०?, २ दुविहा पणत्ता, एवं जहेव पुढविकाइयाणं तहेव, वाउकायभेदो एवं जाव वणरसत्तिकाइया से तं वणरसइकाएगिंदियतिरिक्ख०। से किं तं वेइंदियतिरिक्ख०?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तकवेइंदियति० अपल्लत्तकवेइंदियति०, से तं वेइंदियतिरि० एवं जाव चउरिंदिया। से किं तं पंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ तिंविहा पणत्ता, तंजहा—जलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया थलयरपंचेदियतिरिक्खजो० खहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया। से किं तं जलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—संमुच्छिमजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया य गव्वक्कंतियजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया य। से किं तं संमुच्छिमजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तगसंमुच्छिम० अपल्लत्तगसंमुच्छिम० जलयरा, से तं संमुच्छिम० पंचेदियतिरिक्ख०। से किं तं गव्वक्कंतियजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तगगव्वक्कंतिय० अपल्लत्तगगव्वक्कंतिय०, से तं गव्वक्कंतियजलयर०, से तं जलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया। से किं तं थलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—चउप्पयथलयरपंचेदिय० परिसप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया।

से किं तं चउप्पदथलयरपंचेदियं ? चउप्पयं दुविहा पणत्ता, तंजहा—संसुच्छिमचउप्पयथ-
 लयरपंचेदियं गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता य, जहेव जलयराणं तहेव
 चउक्कतो भेदो, सेत्तं चउप्पदथलयरपंचेदियं । से किं तं परिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खं ?
 २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरगपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता सुयगपरिसप्पथलयर-
 रपंचेदियतिरिक्खजोणिता । से किं तं उरगपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता ? उरगपरि-
 दुविहा पणत्ता, तंजहा—जहेव जलयराणं तहेव चउक्कतो भेदो, एवं सुयगपरिसप्पाणवि भाणि-
 तव्वं, से तं सुयगपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता, से तं थलयरपंचेदियतिरिक्खजो-
 णिता । से किं तं खहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता ? खहं २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—संसुच्छि-
 मखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता गब्भवक्कंतियखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता य । से किं तं
 संसुच्छिमखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता ? संसुं २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तागसंसु-
 च्छिमखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता अपल्लत्तागसंसुच्छिमखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता य,
 एवं गब्भवक्कंतियावि जाव पल्लत्तागगब्भवक्कंतियावि जाव अपल्लत्तागगब्भवक्कंतियावि खहयरपंचे-
 दियतिरिक्खजोणिताणं भंते ! कतिविधे जोणिसंगहे पणत्ते ? गोयमा ! ति विहे जोणिसंगहे

पणत्ते, तंजहा—अंडया पोयया संमुच्छिमा, अंडया तिविधा पणत्ता, तंजहा—इत्थी पुरिसा
णपुंसगा, पोतया तिविधा पणत्ता, तंजहा—इत्थी पुरिसा णपुंसया, तत्थ णं जे ते संमुच्छिमा
ते सन्वे णपुंसका ॥ (सू० १६)

‘से किं त’ मित्यादि. अथ के तं निर्गुणो

प्रायः सुगमं केवलं भूयान् पुस्तकैषु वाचनामेदं इति यथाऽवस्थितवाचनाक्रमप्रदर्शनार्थमक्षरसंस्कारमात्रं क्रियते—एकेन्द्रिया प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एकेन्द्रिया इत्यादि सूत्रे च्चेन्द्रियाः । अथ के ते एकेन्द्रियाः?, एकेन्द्रियाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पृथिवीकायिका यावद्वनस्पतिकायिकाः । अथ के ते पृथिवीकायिकाः?, पृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सूक्ष्मपृथिवीकायिकाश्च वादरपृथिवीकायिकाश्च । अथ के ते सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः?, सूक्ष्मपृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च । अथ के ते वादरपृथिवीकायिकाः?, वादरपृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, एवं तावद्वक्तव्यं यावद्वनस्पतिकायिकाः । अथ के ते द्वीन्द्रियाः?, द्वीन्द्रिया द्विविधाः प्रज्ञप्ताः—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रिया अपि वक्तव्याः । अथ के ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—जलचराः स्थलचराः खचराश्च । अथ के ते जलचराः?, जलचरा द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—संमूर्च्छिमा गर्भेऽन्युत्क्रान्तिकाश्च । अथ के ते संमूर्च्छिमा?, संमूर्च्छिमा द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—एकपञ्चिकाश्च ।

१ अष्टजव्यतिरिक्ता सर्वेऽपि जरायुजा अजरायुजा वा गर्भव्युत्क्रान्तिका पक्षेन्द्रिया अत्रैवान्तर्भावनीया इति न चतुर्विधा, समाधास्यति चैवमग्रे, केवल-
मत्र जरायुजतया पक्षिणामग्रसिद्धे न समाधेरादति .

के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकाः?, गर्भव्युत्क्रान्तिका द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तिका अपर्याप्तिकाश्च, एवं चतुष्पदा उरःपरिसर्प्या भुजपरिसर्प्याः पक्षिणश्च प्रत्येकं चतुष्प्रकारा वक्तव्याः ॥ सम्प्रति पक्षिणां प्रकारान्तरेण भेदप्रतिपादनार्थमाह—‘पक्खि णं (खहयरपंविंदि-यतिरि०) भंते!’ इत्यादि, पक्षिणां भदन्त! ‘कतिविधः’ कतिप्रकारः ‘योनिसङ्ग्रहः’ योन्या सङ्ग्रहणं योनिसङ्ग्रहो योन्युपलक्षितं ग्रहणमित्यर्थः (प्रज्ञप्तः?), भगवानाह—गौतम! त्रिविधो योनिसङ्ग्रहः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—अण्डजा—मयूरादयः पोतजा—वागुल्यादयः संमूर्च्छिमाः खञ्जरीटादयः, अण्डजास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, पोतजास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, तत्र ये ते संमूर्च्छिमास्ते सर्वे नपुंसकाः, संमूर्च्छिमानामवश्यं नपुंसकवेदोदयभावात् ॥

एतेसि णं भंते! जीवाणं कति लेसाओ पणत्ताओ?, गोयमा! छल्लेसाओ पणत्ताओ, तंजहा—कण्हलेसा जाव सुक्कलेसा ॥ ते णं भंते! जीवा किं सम्मदिट्ठी मिच्छदिट्ठी सम्मामिच्छदिट्ठी?, गोयमा! सम्मदिट्ठीवि मिच्छदिट्ठीवि सम्मामिच्छदिट्ठीवि ॥ ते णं भंते! जीवा किं णाणी अण्णाणी?, गोयमा! णाणीवि अण्णाणीवि तिण्णि णाणां अण्णाणां भयणाए ॥ ते णं भंते! जीवा किं मणजोगी वइजोगी कायजोगी?, गोयमा! तिविधावि ॥ ते णं भंते! जीवा किं सागारोवउत्ता अण्णागारोवउत्तावि ॥ ते णं भंते! जीवा कओ उववज्जंति किं नेरतिएहिंतो उव० तिरिक्खजोणिएहिंतो उव०?, पुच्छा, गोयमा! असंखेल्लावासाउयअकम्मभूमगअंतरदीवगवज्जेहिंतो उववज्जंति ॥ तेसि णं भंते! जीवाणं

केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखे-
ज्जतिभागं ॥ तेसि णं भंते! जीवाणं कति ससुग्घाता पणत्ता?, गोयमा! पंच ससुग्घाता प-
णत्ता, तंजहा—वेदणाससुग्घाए जाव तेयाससुग्घाए ॥ ते णं भंते! जीवा मारणांतियससुग्घा-
एणं किं समोहता मरंति असमोहता मरंति?, गोयमा! समोहतावि म० असमोहतावि मरंति ॥ ते
णं भंते! जीवा अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं गच्छंति? कहिं उव्वज्जंति?—किं नेरतिएसु उव्वज्जंति?
तिरिक्ख० पुच्छा, गोयमा! एवं उव्वट्ठणा भाणियन्वा जहा वक्कंतीए तहेव ॥ तेसि णं भंते! जी-
वाणं कति जातीकुलकोडिजोणीपमुहसयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! बारस जातीकुलकोडीजो-
णीपमुहसयसहस्सा ॥ भुयगपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! कतिविधे जोणी-
संगहे पणत्ते?, गोयमा! तिविहे जोणीसंगहे पणत्ते, तंजहा—अंडगा पोयगा संमुच्छिमा,
एवं जहा खहयराणं तहेव, णाणत्तं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी, उव्वट्ठित्ता दोचं
पुढविं गच्छंति, णव जातीकुलकोडीजोणीपमुहसतसहस्सा भवंतीति मक्खायं, सेसं तहेव ॥
उरगपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! पुच्छा, जहेव भुयगपरिसप्पाणं तहेव, ण-
वरं ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी, उव्वट्ठित्ता जाव पंचमिं पुढविं गच्छंति, दस
जातीकुलकोडी ॥ चउप्पथलयरपंचेदियतिरिक्ख० पुच्छा, गोयमा! दुविधे पणत्ते, तंजहा—

जराडया (पोयया) य संसुच्छिमा य, (से किं तं) जराडया (पोयया) ? , २ तिविधा पणत्ता, तंजहा—इत्थी पुरिसा णपुंसका, तत्थ णं जे ते संसुच्छिमा ते सब्बे णपुंसया । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति लेस्साओ पणत्ताओ ? , सेसं जहा पक्खीणं, णाणत्तं ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उ-क्कोसेणं तिननि पलिओवमाहं, उव्वट्ठित्ता चउत्थिं पुढविं गच्छंति, दस जातीकुलकोडी ॥ जलघरप-चेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, जहा सुयगपरिसप्पाणं णवरं उव्वट्ठित्ता जाव अधेसत्तमं पु-ढविं अद्धतेरस जातीकुलकोडीजोणीपमुहं जाव प० ॥ चउरिंदियाणं भंते ! कति जातीकुलकोडी-जोणीपमुहसंतसहस्सा पणत्ता ? , गोयमा ! नव जाईकुलकोडीजोणीपमुहसयसहस्सा [जाव] सम-क्खाया । तेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा ! अट्ठजाईकुल जावमक्खाया । बेइंदियाणं भंते ! कइ जाई० ? , पुच्छा, गोयमा ! सत्त जाईकुलकोडीजोणीपमुह० ॥ (सू० ९७)

“एएसि ण”मित्यादि, ‘एतेषां’ पक्षिणां भदन्त ! जीवानां कति लेइयाः प्रज्ञप्ताः ? , भगवानाह—गौतम ! षड् लेइयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कृष्णलेइया यावत् शुक्कलेइया, तेषां द्रव्यतो भावतो वा सर्वा लेइयाः, परिणामसम्भवात् ॥ ‘ते णं भंते !’ इत्यादि, ते भदन्त ! प-क्षिणो जीवाः किं सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च ? , भगवानाह—गौतम ! त्रिविधा अपि ॥ ‘ते णं भंते !’ इत्यादि, ते भदन्त ! जीवाः किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ? , भगवानाह—गौतम ! द्वयेऽपि, ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽपीत्यर्थः, तत्र ये ज्ञानिनस्ते द्विज्ञानिनस्त्रिज्ञानिनो वा येऽप्यज्ञानिनस्तेऽपि द्व्यज्ञानिनस्त्र्यज्ञानिनो वा ॥ ‘ते णं भंते !’ इत्यादि, ते भदन्त ! जीवाः किं मनोयोगिनो वाग्योगिनः काययो-

गिनः?, भगवानाह—गौतम! त्रयोऽपि ॥ 'ते णं भंते!' इत्यादि, ते भदन्त! जीवाः किं साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ताः?, भगवानाह—द्वयेऽपि, साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ताश्चेत्यर्थः ॥ 'ते णं भंते!' इत्यादि, ते भदन्त! पक्षिणो जीवाः कुत उत्पद्यन्ते? नैरक्षिकेभ्य इत्यादि यथा प्रज्ञापनायां व्युत्क्रान्तिपदे तथा द्रष्टव्यम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां भदन्त! पक्षिणां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम! जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः पल्योपमासहस्रेयभागः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां भदन्त! जीवानां कति समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! पञ्च समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—वेदनासमुद्घातः कपायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातस्तैजससमुद्घातश्च ॥ 'ते णं भंते!' इत्यादि, ते भदन्त! जीवा मारणान्तिकसमुद्घातेन किं समवहता म्रियन्ते असमवहता म्रियन्ते?, भगवानाह—गौतम! समवहता अपि म्रियन्ते असमवहता अपि म्रियन्ते ॥ 'ते णं भंते!' इत्यादि, ते भदन्त! जीवा अनन्तरमुद्धृत्य क्व गच्छन्ति?, एतदेव व्याचष्टे—'एवं उव्वट्टणा' इत्यादि, यथा द्विविधप्रतिपत्तौ तथा द्रष्टव्यम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां भदन्त! जीवानां 'कति' किंप्रमाणानि जातिकुलकोटीनां योनिप्रमुखाणि—योनिप्रनाहानि शतसहस्राणि योनिप्रमुखशतसहस्राणि जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि भवन्ति?, भगवानाह—द्वादश जातिकुलकोटीयोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तत्र जातिकुलयोनीनामिदं परिस्थूरमुदाहरणं पूर्वोचार्थैरुपादर्शितं—जातिरिति किल तिर्यग्जातिसत्त्वाः कुलानि—कृमिकीटवृश्चिकादीनि, इमानि च कुलानि योनिप्रमुखाणि, तथाहि—एकस्यामेव योनौ अनेकानि कुलानि भवन्ति, तथाहि—छगणयोनौ कृमिकुलं कीटकुलं वृश्चिककुलमित्यादि, अथवा जातिकुलमित्येकं पदं, जातिकुलयोन्योश्च परस्परं विशेषः एकस्यामेव योनावनेकजातिकुलसम्भवात्, तद्यथा—एकस्यामेव छग-

१ व्युत्क्रान्तिपदवत्तत्र भणितत्वात् दृत्तौ यथायथं, मूले तु प्रज्ञापनाया व्युत्क्रान्तिपद एव यथायथ सूत्रमिति वक्तव्यमिति सूत्रं.

३. प्रतिपत्तौ
तिर्यग्यो-
न्यधि०
उद्देशः १
सू० ९७

॥ १३४ ॥

गयोनौ कृमिजातिकुलं कीटजातिकुलं वृश्चिकजातिकुलमित्यादि, एवं चैकस्यामेव योनाववान्तरजातिभेदभावादनेकानि योनिप्रवाहाणि जातिकुलानि संभवन्तीत्युपपद्यते, खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिजानां द्वादश जातिकुलकोटिशतसहस्राणि, अत्र सङ्ग्रहणिगाथा—“जोणी-संगहेस्सादिद्वी नाणे य जोग उवओगे । उववायठिईसमुघाय चयणं जाई कुलविही उ ॥ १ ॥” अस्या अक्षरगमनिका—प्रथमं योनि-सङ्ग्रहद्वारं ततो लेश्याद्वारं ततो दृष्टिद्वारमित्यादि ॥ ‘भुयगाणं भंते !’ इत्यादि, भुजगानां भदन्त ! कतिविधो योनिसङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः ?; इत्यादि पश्चिक्त् सर्वे—निरवशेषं वक्तव्यं, नवरं स्थितिच्यवनकुलकोटिषु नानात्वं, तद्यथा—स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, च्यवनम्—उद्धर्त्तना, तत्र नरकगतिचिन्तायामधो यावद्वितीया पृथिवी उपरि यावत्सहस्रारः कल्पस्तावदुत्पद्यते, नव तेषां जातिकुलको-टियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि । एवमुःपरिसर्पणामपि वक्तव्यं, नवरं तत्र च्यवनद्वारेऽधश्चिन्तायां यावत्पञ्चमी पृथिवीति वक्तव्यं, कुलकोटिचिन्तायां दश जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ ‘चउप्पयाणं’मित्यादि, चतुष्पदानां भदन्त ! कतिविधो योनिसङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः ?; भगवानाह—गौतम ! द्विविधो योनिसङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—पोतजाः संमूर्च्छिमाश्च, इह येऽण्डजव्यति-रिक्ता गर्भव्युत्क्रान्तास्ते सर्वे जरायुजा अजरायुजा वा पोतजा इति [पूर्वमपि विवक्षिताः परमत्र तु सर्वेऽपि गर्भव्युत्क्रान्तिकाः पोत-जतया] विवक्षितमतोऽत्र द्विविधो यथोक्तस्वरूपो योनिसङ्ग्रह उक्तः, अन्यथा गवादीनां जरायुजत्वात् (सर्पादीनामण्डजत्वात्) वृत्ती-योऽपि जरायु(अण्डज)लक्षणो योनिसङ्ग्रहो वक्तव्यः स्यादिति, तत्र ये ते पोतजास्ते त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, तत्र ये ते संमूर्च्छिमास्ते सर्वे नपुंसकाः, शेषद्वारकलापः पूर्ववत्, नवरं स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, च्यवनद्वारे-ऽधश्चिन्तायां यावच्चतुर्थी पृथिवी ऊर्ध्वं यावत्सहस्रारः, जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राण्यत्रापि दश ॥ ‘जलचराणां’मित्यादि, जल-

चराणां भदन्त ! कतिविधो योतिमद्ग्रहः प्रज्ञप्तः ? भगवन्नाह—गौतम ! विरिधो योनिमद्ग्रहः प्राप्तः, तस्या—पण्डितः योजनः संसृष्टि-
मात्रं, अण्डजास्त्रिविधाः प्रजाप्ताः, तस्या—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, योनापस्त्रियाः प्रज्ञप्ताः, तस्या—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, तदा ये
ते संसृष्टिमान्ते सर्वे नपुंसकाः, जेगद्वाररुद्रायचिन्ता प्राप्ता, तदं स्थितिर्यानागिगुडहोष्टियु नानादं, स्थितिर्यानेनान्तंनृते-
मुत्कर्षतः पूर्वकोटी, न्यवनद्वारेऽथधिन्यायां यावत्प्रप्री रुचं यावत्महस्वारः, कुलकोटियोनिप्रमुनसामहस्याणि अर्धवर्गोऽथ नास्तानि
द्वादशेत्यर्थः ॥ 'चउरिदियाण'मित्यादि, चउरिन्द्रियाणां भदन्त ! इति पाणिगुलकोटियोनिप्रमुनगगनहस्यानि प्रज्ञप्तानि ? भगवन्नाह
—नव जातिकुलकोटियोनिप्रमुनगतमहस्याणि प्रज्ञप्तानि, एवं त्रीन्द्रियाणागदौ पाणिगुलकोटियोनिप्रमुनगगनहस्याणि, त्रीन्द्रियाणां मम
जातिकुलकोटियोनिप्रमुनगतमहस्याणि प्रज्ञप्तानि । इह पाणिगुलकोट्यो योनिप्राप्तीपागगो भिन्नजातीयत्वात् प्ररूपयति—

कहं नं भंते ! गंधा पण्णत्ता ? कहं नं भंते ! गंधसया पण्णत्ता ? गोयमा ! सत्त गंधा सत्त गंध-
सया पण्णत्ता ॥ कहं नं भंते ! पुष्फजाई कुलकोटीजोणिपमुहसयसहस्सा पण्णत्ता ? गोयमा !
सोलसपुष्फजातीकुलकोटीजोणीपमुहसयसहस्सा पण्णत्ता, तंजहा—चत्तारि जलयरानं चत्तारि
थलयरानं चत्तारि महाक्खिययाणं चत्तारि महायुस्मितानं ॥ कति नं भंते ! बह्दीओ कति व-
ह्दिसत्ता पण्णत्ता ? गोयमा ! चत्तारि बह्दीओ चत्तारि बह्दीसत्ता पण्णत्ता ॥ कति नं भंते ! ल-
ताओ कति लतासत्ता पण्णत्ता ? गोयमा ! अट लताओ अट लतासत्ता पण्णत्ता ॥ कति नं

भन्ते ! हरियकाया हरियकायसया पणत्ता ? गोयमा ! तओ हरियकाया तओ हरियकायसया पणत्ता, फलसहस्सं च बिंदवद्धानं फलसहस्सं च णालवद्धानं, ते सव्वे हरितकायमेव समो-
यरंति, ते एवं समणुगम्ममाणा २ एवं समणुगाहिज्जमाणा २ एवं समणुपेहिज्जमाणा २ एवं समणुचिं-
तिज्जमाणा २ एएसु चेव दोसु काएसु समोयरंति, तंजहा—तसकाए चेव थावरकाए चेव, एवमेव
सपुव्वावरेणं आजीवियदिट्ठेणं चउरासीति जातिकुलकोडीजोणीपमुहसतसहस्सा भवंतीति म-
क्खाया ॥ (सू० ९८)

‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! गन्धाङ्गानि, कचिइ गन्धा इति पाठस्तत्र पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् गन्धा इति गन्धाङ्गानीति
द्रष्टव्यं प्रज्ञप्तानि ?, तथा कति गन्धाङ्गशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! सप्त गन्धाङ्गानि सप्त गन्धाङ्गशतानि प्रज्ञप्तानि, इह सप्त
गन्धाङ्गानि परिस्थूरजातिभेदादमूनि, तद्यथा—मूलं त्वक् काष्ठं पुष्पं फलं च, तत्र मूलं मुस्तावालुकोशीरादि, त्वक् सुवर्ण-
छल्लीत्वचाप्रभृति, काष्ठं चन्दनागुरप्रभृति, निर्योसः कर्पूरादिः, पुत्रं जातिपत्रतमालपत्रादि, पुष्पं त्रियङ्गुनागरपुष्पादि, फलं जातिफल-
ककौलकैलालवङ्गप्रभृति, एते च वर्णमधिकृत्य प्रत्येकं कृष्णादिभेदात्पञ्चपञ्चकेन गुण्यन्ते जाताः पञ्चत्रिंशत्, ग-
न्धचिन्तायामेते सुरभिगन्धय एवेत्येकेन गुणिताः पञ्चत्रिंशत् जाताः पञ्चत्रिंशदेव ‘एकेन गुणितं तदेव भवती’ति न्यायात्, तत्रा-
त्यैकैकस्मिन् वर्णभेदे रसपञ्चकं द्रव्यभेदेन विविक्तं प्राप्यते इति सा पञ्चत्रिंशत् रसपञ्चकेन गुण्यते जाताः पञ्चसप्ततिशतं, स्पर्शाश्च
यद्यप्यष्टौ भवन्ति तथाऽपि गन्धाङ्गेषु यथोक्तरूपेषु प्रशस्या व्यवहारतश्चत्वार एव मृदुलघुशीतोष्णरूपास्ततः पञ्चसप्ततं शतं स्पर्शचतु-

द्रयेन गुण्यते जातानि सप्त शतानि, उक्तञ्च—“मूलतयकट्टनिज्जासपत्तपुप्फफलमेय गंधंगा । वण्णादुत्तरमेया गंधंगसया मुणेयन्वा ॥ १ ॥” अस्य व्याख्यानरूपं गाथाद्वयम्—“मुत्थासुवण्णछल्ली अगुरू वाला तमालपत्तं च । तह य पियंगू जाईफलं च जाईए गंधंगा ॥ १ ॥ गुण्णाए सत्त सया पंचहिं वण्णेहि सुरभिगंधेण । रसपणएणं तह फासेहि य चउहिं मिन्ते(पसत्थे)हि ॥ २ ॥” अत्र ‘जाईए गंधंगा’ इति जाला जातिभेदेनामूनि गन्धाद्धानि, शेषं भावितम् ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! पुष्पजातिकुलकोटिशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! पोद्धश पुष्पजातिकुलकोटिशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—चत्वारि ‘जलजानां’ पद्धानां जातिभेदेन, तथा चत्वारि ‘स्थलजानां’ कोरण्टकादीनां जातिभेदेन, चत्वारि महागुल्मिकादीनां जालादीनां, चत्वारि ‘महावृक्षाणां’ मधुकादीनामिति ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! वल्लयः ? कति वल्लिशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! चतस्रो वल्लयस्त्र-पुष्पादिमूलभेदेन, ताश्च मूलटीकाकृता वैवित्तेन न व्याख्याता इति संप्रदायादवसेया; चत्वारि वल्लिशतान्येवावान्तरजातिभेदेन ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! लताः कति लताशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! अष्टौ लता या मूलभेदेन ता अपि संप्रदायाद-वसातव्याः, मूलटीकाकारेणाव्याख्यानात्, अष्टौ लताशतानि प्रज्ञप्तानि, अवान्तरजातिभेदेन ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! हरि-तकायाः कति हरितकायशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! त्रयो हरितकायाः प्रज्ञप्ताः—जलजाः स्थलजा उभयजाः, एकैकस्मिन् शतमवान्तरभेदानामिति, त्रीणि हरितकायशतानि । ‘फलसहस्सं चे’त्यादि, फलसहस्रं च ‘वृन्तवन्धानां’ वृन्ताकप्रभृतीनां फलस-हस्रं च नालवद्धानां, ‘तेऽवि सन्वे’ इत्यादि, तेऽपि सर्वे भेदा अपिशब्दादन्त्येऽपि तथाविधाः ‘हरितकायमेव समवतरन्ति’ हरि-तकायेऽन्तर्भवन्ति हरितकायोऽपि वनस्पतौ वनस्पतिरपि स्थावरेषु स्थावरा अपि जीवेषु, तत एवं समनुगम्यमाना २ स्तथा जाल्यन्तर्भा-

३ प्रतिपत्तौ
 तिर्यग्यो-
 न्यधि०
 उद्देशः १
 सू० ९८

॥ १३६ ॥

वेन स्वत एव सूत्रतः, तथा समनुमाद्यमाणाः समनुमाद्यमाणाः समनुप्रेक्ष्यमाणाः अनु-
 प्रेक्षया अर्थालोचनरूपया, तथा समनुचिन्त्यमानाः समनुचिन्त्यमानास्तथा तथा तद्व्युक्तिभिः, एतयोरेव द्वयोः काययोः समवतरन्ति,
 तद्यथा—त्रसकाये च स्थावरकाये च, 'एवमेव' इत्यादि, 'एवमेव' उक्तैव प्रकारेण 'सपुष्पावरेण' पूर्वं चापरं च पूर्वापरं सह पू-
 र्वापरं येन स सपूर्वापरः उक्तप्रकारस्तेन, उक्तविषयपूर्वापर्यालोचनयेति भावार्थः, 'आजीवगदिदृष्टेण' ति आ—सकलजगदभिव्याख्या
 जीवानां यो दृष्टान्तः—परिच्छेदः स आजीवदृष्टान्तस्तेन सकलजीवदर्शनेत्यर्थः, आह च मूलटीकाकारः—“आजीवदृष्टान्तेन सक-
 लजीवनिदर्शनेने”ति, चतुरशीतिजातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातं मयाऽन्यैश्च ऋषभादिभिरिति, अत्र चतुरशी-
 तिसहस्रोपादानमुपलक्षणं, तेनान्यान्यपि जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि वेदितव्यानि, तथाहि—पक्षिणां द्वादश जातिकुलकोटि-
 योनिप्रमुखशतसहस्राणि भुजगपरिसर्पाणां नव उरगपरिसर्पाणां दश चतुष्पदानां दश जलचराणामर्द्धत्रयोदशानि चतुरिन्द्रियाणां नव
 त्रीन्द्रियाणामष्टौ द्वीन्द्रियाणां सप्त पुष्पजातीनां षोडश, एतेषां चैकत्र मीलने त्रिनवतिजातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि साद्वोनि
 भवन्ति, ततश्चतुरशीतिसहस्रोपादानमुपलक्षणमवसेयं, न चैतद् व्याख्यातं स्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत उक्तं चूर्णौ—‘आजीवगदिदृ-
 ष्तेण’ति अशेषजीवनिदर्शनेन चउरासीजातिकुलकोडि योनिप्रमुखशतसहस्रा एतत्प्रमुखा अन्येऽपि विद्यन्ते इति ॥ कुलकोटिविवचारेण

विशेषाधिकाराद्विमानान्यज्यधिकृत्य विशेषप्रश्नमाह—
अथि णं भन्ते ! विमाणां सोत्थीयाणि सोत्थियावत्ताइं सोत्थियपभाइं सोत्थियकन्ताइं सो-

स्थियवन्नाहं सोत्थियलेसाहं सोत्थियलक्ष्याहं सोत्थिसिंगाराहं सोत्थिकूडाहं सोत्थिसिद्धाहं सो-
त्थुत्तरवडिसगाहं?, हंता अत्थि । ते णं भंते! विमाणा केमहालता प०? गोयमा! जावतिए णं
सूरिए उदेति जावहएणं च सूरिए अत्थमति एवतिया तिण्णोवासंतराहं अत्थेगतियस्स देवस्स
एगे विक्खमे सिता, से णं देवे ताए उक्किट्टाए तुरियाए जाव दिव्वाए देवगतीए वीतीवयमाणे २
जाव एकाहं वा दुयाहं वा उक्कोसेणं छम्मासा वितीवएज्जा, अत्थेगतिया विमाणं वितीवहज्जा
अत्थेगतिया विमाणं नो वीतीवएज्जा, एमहालता णं गोयमा! ते विमाणा पणत्ता, अत्थि णं
भंते! विमाणाहं अच्चीणि अचिरावत्ताहं तहेव जाव अच्चुत्तरवडिसगतिं?, हंता अत्थि, ते विमाणा
केमहालता पणत्ता?, गोयमा! एवं जहा सोत्थी(यार्ह)णि णवरं एवतियाहं पंच उवासंतराहं अत्थेग-
तियस्स देवस्स एगे विक्खमे सिता सेसं तं चेव ॥ अत्थि णं भंते! विमाणाहं कामाहं कामावत्ताहं
जाव कामुत्तरवडिसयाहं?, हंता अत्थि, ते णं भंते! विमाणा केमहालया पणत्ता?, गोयमा!
जहा सोत्थीणि णवरं सत्त उवासंतराहं विक्खमे सेसं तहेव ॥ अत्थि णं भंते! विमाणाहं विज-
याहं वेजयंताहं जयंताहं अपराजिताहं?, हंता अत्थि, ते णं भंते! विमाणा के०?, गोयमा! जाव-

निष्टूरे उदेह एवइयाहं नव ओवासंतराहं, सेसं तं चेव, नो चेव णं ते विमाणे वीईवएज्जा ए-
महालया णं विमाणा पणत्ता, समणाउसो ! ॥ (सू० १९) तिरिक्खजोणियउदेसओ पढमो ॥

‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्तीति निपातो बह्वर्थे ‘सन्ति’ विद्यन्ते णमिति वाक्यालङ्कारे ‘विमानानि’ विशेषतः पुण्यप्राणिभिर्मन्यन्ते—तद्गतसौल्यानुभवनेनानुभूयन्ते इति विमानानि, तान्येव नामग्राहमाह—अर्चिषि—अर्चिर्नोमानि, एवमर्चिर्वावर्त्तानि अर्चिःप्रभाणि अर्चिःक्रान्तानि अर्चिर्वर्णानि अर्चिलेश्यानि अर्चिर्ध्वजानि अर्चिःशृङ्गा(राणि) अर्चिःस्र(शि)ष्टानि अर्चिःकृटानि अर्चिरुत्तरावतंसकानि सर्वसङ्ख्यया एकादश नामानि, भगवानाह—‘हंता अत्थि’ हंतेति प्रत्यवधारणे अस्तीति निपातो बह्वर्थे सन्येवैतानि विमानानीति भावः । ‘केमहालया णं’मित्यादि, किमहान्ति कियत्प्रमाणमहत्त्वानि णमिति पूर्ववत् भदन्त ! तानि विमानानि प्रज्ञप्तानि ? , भगवानाह—नौतम ! ‘जाव य उएइ सूरु’ इत्यादि, जम्बूद्वीपे सर्वोत्कृष्टे दिवसे सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमानः सूर्यो यावति क्षेत्रे उदेति यावति च क्षेत्रे सूर्योऽस्तमुपयाति, एतावन्ति त्रीणि अवकाशान्तराणि, उदयास्तमितप्रमितमधिकृतं क्षेत्रं त्रिगुणमित्यर्थः, अस्त्येतद्—बुद्ध्या परिभावनीयमेतद् यथैकस्य विवक्षितस्य देवस्यैको विक्रमः स्यात्, तत्र जम्बूद्वीपे सर्वोत्कृष्टे दिवसे सूर्य उदेति सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते त्रिषष्ट्यधिके योजनानामेकस्य च योजनस्यैकविंशतिः षष्टिभागा एतावति क्षेत्रे, उक्तञ्च—“सीयालीससहस्सा, दोणिण सया जोयणाण तेवढी । इगवीस सडिभागा कक्कडमाईमि पेच्छ नरा ॥ १ ॥” ४७२६३^{२१}/_{६०}, एतावत्येव क्षेत्रे तस्मिन् सर्वोत्कृष्टे दिवसेऽस्तमुपयाति, तत एतत्क्षेत्रं द्विगुणीकृतमुदयास्तापान्तरालप्रमाणं भवति, तच्चैतावत्—चतुर्नवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि षड्विंशत्यधिकानि योजनानामेकस्य च योजनस्य [च] द्वाचत्वारिंशत्षष्टिभागाः ९४५२६^{४२}/_{६०} एतावन्निगुणीकृतं यथोक्तविमानपरिमाणक-

रणाय देवस्यैको विक्रमः परिकल्प्यते, स चैवं प्रमाणः—हे लक्षे त्र्यशीतिः सहस्राणि पञ्च शतानि अशीत्यधिकानि योजनानाम् एकस्य च योजनस्य पट्टिभागाः पट् २८३५८०^६/_{१०} इति ॥ ‘से णं देवे’ इत्यादि, ‘सः’ विवक्षितो देवः ‘तया’ सकलदेवजनप्रसिद्धया उत्कृष्टया त्वरितया चपलया चण्डया शीघ्रया उद्धतया जघनया छेकया दिव्यया देवगत्या, अमीपां पदानामर्थः प्राग्वद्भावनीयः, त्र्यतिव्रजन् व्यतिव्रजन् जघन्यत एकाहं वा द्व्यहं वा यावदुत्कर्षतः पणमासान् यावद् ‘व्यतिव्रजेत्’ गच्छेत्, तत्रैवं गमने अ [ग्रन्थग्राम् ४०००] स्येतद् यथैकं किञ्चन विमानं पूर्वोक्तानां विमानानां मध्ये ‘व्यतिव्रजेत्’ अतिक्रामेत्, तस्य पारं लभेतेति भावः, तथाऽस्येतद् यथैकं विमानं न व्यतिव्रजेत्, न तस्य पारं लभेत, उभयत्रापि जातावेकवचनं, ततोऽयं भावार्थः—उक्तप्रमाणेनापि क्रमेण यथोक्तरूपयाऽपि च गत्या पणमासानपि यावदधिकृतो देवो गच्छति तथापि केषाञ्चिद्विमानानां पारं लभते केषाञ्चित्पारं न लभते इति, एतावन्महान्ति तानि विमानानि प्रहसन्ति हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! विमानानि स्वस्तिकानि स्वस्तिकवर्त्तानि स्वस्तिकप्रभाणि स्वस्तिककर्णानि स्वस्तिकलेख्यानि स्वस्तिकध्वजानि स्वस्तिकट्टकाराणि संतराहं’ इति कण्ठ्यं, उदयास्तापान्तरालक्षेत्रं पञ्चगुणं क्रियत इति भावः ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! विमानानि कामानि कामावर्त्तानि कामप्रभाणि कामकान्तानि कामवर्णानि कामलेख्यानि कामध्वजानि कामट्टकाराणि कामकूटानि कामोत्तरावतंसकानि ?, ‘हन्ता अत्थि’ इत्यादि सर्व पूर्ववत् नवरमत्रोदयास्तापान्तरालक्षेत्रं सप्तगुणं कर्त्तव्यं, शेषं तथैव ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! विजयत्रेजयन्तजयन्तापराजितानि विमानानि ?, ‘हन्ता अत्थि’ इत्यादि प्राग्वत्, नवरमत्र ‘एवइयाहं

नव ओवासंतराई" इति वक्तव्यं शेषं तथैव, उक्तञ्च—“जावइ उदेइ सूरौ जावइ सो अत्थमेइ अवरेणं । तियपणसत्तनवणुणं कांडं पत्तेय पत्तेयं ॥ १ ॥ सीयालीस सहस्सा दो य सया जोयणाण तेवट्ठा । इगवीस सट्ठिभागा कक्खडमाईमि पेच्छ नरा ॥ २ ॥ एयं दुगुणं कांडं गुणिज्जाए तियपणसत्तमाईहिं । आगयफलं च जं तं कमपरिमाणं वियाणाहि ॥ ३ ॥ चत्तारिवि सकमेहिं चंडादिगईहिं जंति छम्मासं । तहवि य न जंति पारं केसिंचि सुरा विमाणं ॥ ४ ॥” अस्यां तृतीयप्रतिपत्तौ तिर्यग्योन्यधिकारे प्रथमोद्देशकः ॥

उक्तः प्रथमोद्देशकः, इदानीं द्वितीयस्यावसरः, तत्रेदमादिसूत्रम्—

कतिविहा णं भंते ! संसारसमावणणा जीवा पणत्ता?, गोयमा ! छव्विहा पणत्ता, तंजहा—पु-
ढविकाइया जाव तसकाइया । से किं तं पुढविकाइया?, पुढविकाइया दुविहा पणत्ता, तंजहा—
सुहुमपुढविकाइया बादरपुढविकाइया य । से किं तं सुहुमपुढविकाइया?, २ दुविहा पणत्ता,
तंजहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य, सेत्तं सुहुमपुढविकाइया । से किं तं बादरपुढविकाइया?, २
दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य, एवं जहा पणवणापदे, सण्हा सत्तविधा
पणत्ता, खरा अणेगविहा पन्नत्ता, जाव असंखेज्जा, से चं बादर पुढविकाइया । सेत्तं पुढविका-
इया । एवं चेव जहा पणवणापदे तहेव निरवसेसं भाणितव्वं जाव वणप्फतिकाइया, एवं जाव
जत्थेको तत्थ सिता संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिता अणंता, सेत्तं बादरवणप्फतिकाइया, से तं
वणस्सइकाइया । से किं तं तसकाइया?, २ चडव्विहा पणत्ता, तंजहा—बेइंदिया तेइंदिया च-

उरिंदिया पंचंदिया । से किं तं येइंदिया?, २ अणेगविद्या पणत्ता, एवं जं चेव पणवणापदे तं
 केव निरयसेसं भाणितव्यं जाव सव्वट्टसिद्धदेवा, सेतं अणुत्तरोववाइया, से तं देवा, से तं
 पंचंदिया, से तं तसकाइया ॥ (सू० १००)

‘कइविहा ण’मित्यादि, कतिविधा भदन्त! मंसारम्ममापन्नका जीवाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! पड्विधाः प्रज्ञप्तास्तथा—
 प्रथिवीकायिका अप्कायिका यावन्नसकयिकाः । अथ के ते पृथिवीकायिकाः?, इत्यादि प्रज्ञापनागतं प्रथमं प्रज्ञापनापदं निरवशेयं
 वक्तव्यं यावदन्तिमं ‘से तं देवा’ इति पदम् ॥ सम्प्रति विशेषाभिधानाय श्रूयोऽपि पृथिवीकायधियं सूत्रमाह—
 कतिविधा णं भंते! पुढवी पणत्ता?, गोयमा! छन्विहा पुढवी पणत्ता, तंजहा—सण्हापुढवी

सुद्धपुढवी वालयापुढवी मणोसिलापु० सकरापु० खरपुढवी ॥ सण्हापुढवीणं भंते! केव-
 तियं कालं छिती पणत्ता?, गोयमा! जह० अंतोसु० उक्कोसेणं एगं वाससहस्सं । सुद्धपुढ-
 वीणं पुच्छा, गोयमा! जह० अंतोसु० उक्को० यारस वाससहस्साइं । वालयापुढवीपुच्छा, गो-
 यमा! जह० अंतोसु० उक्को० चोइस वाससहस्साइं । मणोसिलापुढवीणं पुच्छा, गोयमा! जह०
 अंतोसु० उक्को० सोलस वाससहस्साइं । सकरापुढवीणं पुच्छा, गोयमा! जह० अंतोसु० उक्को०
 अटारस वाससहस्साइं । खरपुढवीपुच्छा, गोयमा! जह० अंतोसु० उक्को० बावीस वाससह-
 स्साइं ॥ नेरइयाणं भंते! केवतियं कालं छिती पणत्ता?, गोयमा! जह० वस वाससहस्साइं

३ प्रतिपत्तौ
 तिर्यगु-
 देशः २
 सू० १०१

॥ १३९ ॥

उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाहं ठिती, एयं सव्वं भाणियव्वं जाव सव्वट्टसिद्धदेवस्सि ॥ जीवे णं भंते! जीवेत्ति कालतो केवच्चिरं होइ?, गोयमा! सव्वच्छं, पुढविकाइए णं भंते! पुढविकाइएस्सि कालतो केवच्चिरं होति?, गोयमा! सव्वच्छं, एवं जाव तसकाइए ॥ (सू० १०१) । पडुप्पन्नपुढवि-काइया णं भंते! केवतिकालस्स णिल्लेवा सिता?, गोयमा! जहण्णपदे असंखेज्जाहिं उस्सप्पि-णिओसप्पिणीहिं उक्कोसपए असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं, जहन्नपदातो उक्कोसपए असंखेज्जगुणा, एवं जाव पडुप्पन्नवाउक्काइया ॥ पडुप्पन्नवणप्फइकाइयाणं भंते! केवतिकालस्स नि-ल्लेवा सिता?, गोयमा! पडुप्पन्नवण० जहण्णपदे अपदा उक्कोसपदे अपदा, पडुप्पन्नवणप्फतिकाइ-याणं णत्थि निल्लेवणा ॥ पडुप्पन्नतसकाइयाणं पुच्छा, जहण्णपदे सागरोवमसतपुहुत्तस्स उक्कोसपदे सागरोवमसतपुहुत्तस्स, जहण्णपदा उक्कोसपदे विसेसाहिया ॥ (सू० १०२)

‘कइविहा ण’मित्यादि, कतिविधा णमिति पूर्ववत्, भदन्त! पृथिवी प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम! षड्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—‘ऋक्ष-पृथिवी’ मृद्धी चूर्णितलोष्टकल्पा, ‘शुद्धपृथिवी’ पर्वतादिमध्ये, मनःशिला—लोकप्रतीता, बालुका—सिकतारूपा, शर्करा—मुरुण्डपृथिवी, ‘स्वरापृथिवी’ पाषाणादिरूपा ॥ अधुना एतासामेव स्थितिनिरूपणार्थमाह—‘सण्हपुढवीकाइयाण’मित्यादि, ‘ऋक्षपृथिवी’काथि-कानां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम! जघन्येनान्तमुहूर्त्तमुत्कर्षत एकं वर्षसहस्रं । एवमनेनाभिलाषेन शेषाणामपि पृथिवीनामनया गाथया उत्कृष्टमनुगन्तव्यं, तामेव गाथामाह—‘सण्हा य’इत्यादि, (सण्हा य सुद्धबालुअ मणोसिला

सङ्करा य खरपुढवी । इगवारचोद्दससोलढारवावीससमसहसा ॥ १ ॥) शृङ्गणपृथिव्या एकं वर्षसहस्रमुत्कर्षतः स्थितिः, शुद्धपृ-
थिव्या द्वादश वर्षसहस्राणि, बालुकापृथिव्याश्चतुर्दश सहस्राणि, मनःशिलापृथिव्याः षोडश वर्षसहस्राणि, शर्करापृथिव्या
अष्टादश वर्षसहस्राणि, खरपृथिव्या द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि, सर्वोसामपि चामीयां पृथिवीनां जघन्येन स्थितिरन्तर्मुहूर्तं वक्तव्या ॥
सम्प्रति स्थितिनिरूपणाग्रस्तावन्नैरयिकादीनां चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण स्थितिं निरूपयितुकाम आह—“नैरइयाणं भंते !” इत्यादि,
नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रब्रप्ता ?, इत्येवं प्रज्ञापनागतस्थितिपदानुसारेण चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण तावद्वक्तव्यं
यावत्सर्वार्थसिद्धविमानदेवानां स्थितिनिरूपणा, इह तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते ॥ तदेवं भवस्थितिनिरूपणा कृता, सम्प्रति काय-
स्थितिनिरूपणार्थमाह—“जीवे णं भंते !” इत्यादि, अथ कायस्थितिरिति कः शब्दार्थः ?, उच्यते, कायो नाम जीवस्य विवक्षितः सा-
मान्यरूपो विशेषरूपो वा पर्यायविशेषस्तस्मिन् स्थितिः कायस्थितिः, किमुक्तं भवति ?—यस्य वस्तुनो येन पर्यायेण—जीवत्वलक्षणेन पृ-
थिवीकायादित्वलक्षणेन वाऽऽदिश्यते व्यवच्छेदेन यद्भवन् सा कायस्थितिः, तत्र जीव इति “जीव प्राणधारणे” जीवति—प्राणान् धा-
रयतीति जीवः, प्राणाश्च द्विधा—द्रव्यप्राणा भावप्राणाश्च, तत्र द्रव्यप्राणा आयुःप्रभृतयः, उक्तञ्च—“पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च,
उच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायुः । प्राणा दशैते भगवद्भिरुक्तास्तेषां वियोजीकरणं तु हिंसा ॥ १ ॥” भावप्राणा ज्ञानादयः यैर्मुक्तोऽपि
जीवतीति व्यपदिश्यते, उक्तञ्च—“ज्ञानादयस्तु भावप्राणा मुक्तोऽपि जीवति स तैर्ह”ति, इह च विशेषानुपादानादुभयेपामपि प्र-
हणं णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! जीव इति—जीवनपर्यायविशिष्टः कालतः—कालमधिकृत्य कियच्चिरं भवति ?, भगवानाह—सर्वोद्धा,
संसार्थवस्थायां द्रव्यभावप्राणानधिकृत्य मुत्तयवस्थायां भावप्राणानधिकृत्य सर्वत्रापि जीवनस्य विद्यमानत्वात्, अथवा जीव इति न एकः

प्रतिनियतो जीवो विवक्ष्यते किन्तु जीवसामान्यं, ततः प्राणधारणलक्षणजीवनाभ्युपगमेऽपि न कश्चिद्दोषः, तथाहि—“जीवे णं भंते!”
 इत्यादि, जीवो णमिति पूर्ववद् भदन्त ! जीव इति—जीवन्निति प्राणान् धारयन्नित्यर्थः कालतः कियच्चिरं भवति ?, भगवानाह—गौतम !
 सर्वाङ्कां, जीवसामान्यस्यानाद्यनन्तत्वात्, न चैतद् व्याख्यानं स्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत उक्तं मूलटीकायां—“जीवे णं भंते
 इत्यादि, एषा ओघकायस्थितिः सामान्यजीवापेक्षिणीति सर्वाङ्क्या निर्वचनम्” । एवं च पृथिवीकायादिष्वप्यदोषः, एतत्सामान्यस्य स-
 र्वदैव भावादिति । एवं गतीन्द्रियकायादिद्वारैर्यथा प्रज्ञापनायामष्टादशे कायस्थितिनामके पदे कायस्थितिरुक्ता तथाऽत्र सर्वं निर-
 वशेषं वक्तव्यं यथा उपरि तत्पदगतं न किमपि तिष्ठति, गतीन्द्रियकायादिद्वारसङ्गाहेके चेमे गाथे—“गइ इंदिए य काए जोगे वेए
 कसाय लेसा य । सम्मत्तनाणदंसणसंसंजयउवओगआहारे ॥ १ ॥ भासगपरित्तपज्जत्तसुहुम सण्णी भवडत्थि चरिमे य । एएसिं तु पयाणं
 कायठिई होइ नायव्वा ॥ २ ॥” सूत्रपाठस्तु लेशतो दृश्यते—“नेरइया णं भंते ! णेरइयत्ति कालतो केवच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जह-
 नेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं । तिरिक्खजोणिए णं भंते ! तिरिक्खजोणियत्ति कालतो केवच्चिरं होइ ?, गो-
 यमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तमुक्कोसेणमणंतं कालं अणंता उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालतो खेत्ततो अणंता लोगा असंखेज्जा पुग्गलप-
 रियद्वा आवलियाए असंखेज्जभागो” इत्यादि ॥ सम्प्रति सामान्यपृथिवीकायादिगतकायस्थितिनिरूपणार्थमाह—“पुढविक्काइए णं
 भंते !” इत्यादि, पृथिवीकायिको भदन्त !, सामान्यरूपोऽत एव जातोवेकवचनं न व्यक्त्येकत्वे, पृथिवीकाय इति कालतः कियच्चिरं
 भवति ?, भगवानाह—गौतम ! सर्वाङ्कां, पृथिवीकायसामान्यस्य सर्वदैव भावात् । एवमपेजोवायुवनस्पतित्रसकायसूत्राण्यपि भावनी-
 यानि ॥ सम्प्रति विवक्षिते काले जघन्यपदे उत्कृष्टपदे वा कियन्तोऽभिनवा उत्पद्यमानाः पृथिवीकायिकादयः ? इत्येतन्निरूपणार्थमाह

—‘पटुप्पन्नपुढविकाइया णं भंते ! केवइकालस्स निह्वेवा सिया’ इत्यादि, प्रत्युत्पन्नपृथिवीकायिकाः—तत्कालमुत्पद्यमानाः पृथिवीकायिका भदन्त ! ‘केवइकालस्स’ इति तृतीयार्थे पट्टी कियता कालेन निर्लेपाः स्युः ?, प्रतिसमयमेकैकापहारेणापह्रियमाणाः कियता कालेन सर्वे एव निष्ठासुपयान्तीति भावः, भगवानाह—नौतम ! जघन्यपदे यदा सर्वस्लोका भवन्ति तदेत्यर्थः, असङ्ख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरुत्कृष्टपदेऽपि यदा सर्ववह्यो भवन्ति तदाऽपीति भावः असङ्ख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिर्नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टपदिनोऽसङ्ख्येयगुणाः । एवमप्रेजोवायुसूत्राण्यपि भावनीयानि ॥ वनस्पतिसूत्रमाह—‘पटुप्पण्णे’त्यादि, प्रत्युत्पन्नवनस्पतिकायिका भदन्त ! कियता कालेन निर्लेपाः स्युः ?, भगवानाह—नौतम ! प्रत्युत्पन्नवनस्पतिकायिका जघन्यपदेऽपदा—इयता कालेनापह्रियन्ते इत्येतत्पदविरहिता अनन्तानन्तत्वात्, उत्कृष्टपदेऽप्यपदा, अनन्तानन्ततया निर्लेपनाऽसम्भवात्, तथा चाह—‘पटुप्पन्नवणस्सइकाइयाणं नत्थि निह्वेवणा’ इति सुगमं, नवरमनन्तानन्तत्वादिति हेतुपदं स्वयमभ्यूहम् ॥ ‘पटुप्पण्णतसकाइया णं’मित्यादि, प्रत्युत्पन्नत्रसकायिका भदन्त ! कियता कालेन निर्लेपाः स्युः ?, भगवानाह—नौतम ! जघन्यपदे सागरोपमशतपृथक्त्वस्य—तृतीयार्थे पट्टी प्राकृतत्वात् सागरोपमशतपृथक्त्वेन, उत्कृष्टपदेऽपि सागरोपमशतपृथक्त्वेन नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टपदं विशेषाधिकमवसेयं । इदं च सर्वमुच्यमानं विशुद्धलेख्यसत्त्वमभि प्राप्तं यथाऽवस्थिततया सम्यगवभासते नान्यथैलविशुद्धविशुद्धलेख्यविषयं किञ्चिद्विबध्मुराह—

अविशुद्धलेस्से णं भंते ! अणगारे असमोहतेणं अप्पाणेणं अविशुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणइ पासइ ?, गोयमा ! नो इण्णट्ठे सम्मट्ठे ! अविशुद्धलेस्से णं भंते ! अणगारे असमोहएणं अप्पाणएणं विशुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणइ पासइ ?, गोयमा ! नो इण्णट्ठे सम्मट्ठे । अविशुद्धलेस्से

गारे समोहएणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, गोयमा! नो
इणट्ठे समट्ठे। अविमुद्धलेस्से अणगारे समोहतेणं अप्पाणेणं विमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं
जाणति पासति?, नो तिणट्ठे समट्ठे। अविमुद्धलेस्से णं भंते! अणगारे समोहयासमोहतेणं अ-
प्पाणेणं अविमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, नो तिणट्ठे समट्ठे। अविमुद्धलेस्से अ-
णगारे समोहतासमोहतेणं अप्पाणेणं विमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, नो ति-
णट्ठे समट्ठे। विमुद्धलेस्से णं भंते! अणगारे असमोहतेणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेस्सं देवं देविं अ-
णगारं जाणति पासति?, हंता जाणति पासति जहा अविमुद्धलेस्सेणं आलावगा एवं विमुद्धले-
स्सेणवि छ आलावगा भाणितव्वा, जाव विमुद्धलेस्से णं भंते! अणगारे समोहतासमोहतेणं
अप्पाणेणं विमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, हंता जाणति पासति ॥ (सू० १०३)

‘अविमुद्धलेस्से णं मित्थादि, ‘अविमुद्धलेश्यः’ कृष्णादिलेश्यो भदन्त! ‘अनगारः’ न विद्यते अगारं—गृहं यस्यासौ अनगारः—
साधुः ‘असमवहतः’ वेदनादिसमुद्वातरहितः ‘समवहतः’ वेदनादिसमुद्वांते गतः। एवमिमे द्वे सूत्रे असमवहतसमवहताभ्यामा-
त्मभ्यामविशुद्धलेश्यपरविषये प्रतिपादिते एवं समवहतासमवहताभ्यामात्मभ्यां विशुद्धलेश्यपरविषये द्वे सूत्रे भावयितव्ये। तथाऽन्ये
अविमुद्धलेश्यविशुद्धलेश्यपरविषये द्वे सूत्रे समवहतासमवहतेनालनेति पदेन, समवहतासमवहतो नाम वेदनादिसमुद्वातक्रियाविष्टो
न तु परिपूर्णं समवहतो नाप्यसमवहतः सर्वथा। तदेवमविशुद्धलेश्ये ज्ञातरि साधौ पट् सूत्राणि प्रवृत्तानि, एवमेव विशुद्धलेश्येऽपि

साधौ ज्ञातरि पट् सूत्राणि भावनीयानि, तत्ररं सर्वत्र जानाति पश्यतीति वक्तव्यं, विदुद्वेलेश्याकृतया यथाऽवस्थितज्ञानदर्शनभावात्, आह च मूलटीकाकारः—“शोभनमगोभनं वा वस्तु यथावद्विदुद्वेलेश्यो जानाती”ति, समुद्रघातोऽपि च तस्याप्रतिवन्धक एव, न च तस्य समुद्रघातोऽत्यन्तागोभनो भवति, उक्तं च मूलटीकायाम्—“समुद्रघातोऽपि तस्याप्रतिवन्धक एवे”त्यादीति ॥ तदेवं यतोऽविदुद्वेलेश्यो न जानाति विदुद्वेलेश्यो जानाति ततः सम्यग्निगम्याक्रियोरैकदा निषेधमभिधित्सुराह—

अण्डतिथ्या णं भंते ! एवमाहकखंति एवं भासेन्ति एवं पणव्यंति एवं पख्वंति—एवं खलु एगे जीवे एगेणं समणं दो किरियाओ पकरेति, तंजहा—सम्मत्ताकिरियं च मिच्छत्ताकिरियं च, जं समयं सम्मत्ताकिरियं पकरेति तं समयं मिच्छत्ताकिरियं पकरेति, जं समयं मिच्छत्ताकिरियं पकरेह तं समयं सम्मत्ताकिरियं पकरेह, समत्ताकिरियापकरणताए मिच्छत्ताकिरियं पकरेति मिच्छत्ताकिरियापकरणताए सम्मत्ताकिरियं पकरेति, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समणं दो किरितातो पकरेति, तंजहा—सम्मत्ताकिरियं च मिच्छत्ताकिरियं च, से कहमेतं भंते ! एवं, गोयमा ! जन्नं ते अन्नउत्थिया एवमाहकखंति एवं भासंति एवं पणव्यंति एवं पख्वंति एवं खलु एगे जीवे एगेणं समणं दो किरियाओ पकरेति, तहेव जाव सम्मत्ताकिरियं च मिच्छत्ताकिरियं च, जे ते एवमाहंसु तं णं मिच्छा, अहं पुण गोयमा ! एवमाहकखामि जाव पख्वेमि—एवं खलु एगे जीवे एगेणं समणं एगं किरियं पकरेति, तंजहा—सम्मत्ताकिरियं वा मिच्छत्ताकिरियं वा, जं समयं सम्मत्ताकिरियं

पकरोति णो तं समयं मिच्छत्तकिरियं पकरोति, तं चेव जं समयं मिच्छत्तकिरियं पकरोति नो तं समयं संमत्तकिरियं पकरोति, संमत्तकिरियापकरणयाए नो मिच्छत्तकिरियं पकरोति मिच्छत्तकिरियापकरणयाए णो संमत्तकिरियं पकरोति, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एणं किरियं पकरोति, तंजहा—सम्मत्तकिरियं वा मिच्छत्तकिरियं वा ॥ (सू० १०४) । से तं तिरिक्खजोणिय-उद्देसओ बीओ समत्तो ॥

‘अन्नउत्थिया णं भंते!’ इत्यादि, ‘अन्ययूथिकाः’ अन्यतीर्थिका भदन्त! चरकादय एवमाचक्षते सामान्येन ‘एवं भाषन्ते’ स्वशिष्यान् श्रवणं प्रत्यभिमुखानवबुध्य विस्तरेण व्यक्तं कथयन्ति, एवं ‘प्रज्ञापयन्ति’ प्रकर्षेण ज्ञापयन्ति यथा स्वात्मनि व्यवस्थितं ज्ञानं तथा परेष्वप्यापादयन्तीति, एवं ‘प्ररूपयन्ति’ तत्त्वचिन्तायामसंदिग्धमेतदिति निरूपयन्ति, इह खल्वेको जीव एकेन समयेन युगपदे क्रिये प्रकरोति, तद्यथा—‘सम्यक्त्वक्रियां च’ सुन्दराध्यवसायात्मिकां ‘मिथ्यात्वक्रिया च’ असुन्दराध्यवसायात्मिका, ‘जं समय’-मिति प्राकृतत्वात्सप्तम्यर्थे द्वितीया यस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति ‘तं समय’मिति तस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति, यस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति तस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति, अन्योऽन्यसंवलितोभयनियमप्रदर्शनार्थमाह—सम्यक्त्वक्रियाप्रकरणेन मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति मिथ्यात्वक्रियाप्रकरणेन सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति, तदुभयकरणस्वभावस्य तत्तत्क्रियाकरणात्सर्वात्मना प्रवृत्तेः, अन्यथा क्रियाऽयोगादिति, ‘एवं खल्वि’त्यादि निगमनं प्रतीतार्थं, ‘से कहमेयं भंते!’ इत्यादि, तत् कथमेतद् भदन्त! एवम्?, तदेवं गौतमेन प्रश्ने कृते सति भगवानाह—गौतम! यत्तणमिति वाक्यालङ्कारे ‘अन्ययूथिकाः’ अन्यतीर्थिका एवमाचक्षते

इत्यादि प्राग्वत् यावत्तत् मिथ्या ते एवमाख्यातवन्तः, अहं पुनर्गौतम ! एवमाचक्षे एवं भापे एवं प्रज्ञापयामि एवं प्ररूपयामि, इह स्व-
त्वेको जीव एकेन समयेनैकां क्रियां प्रकरोति, तद्यथा—सम्यक्त्वक्रियां वा मिथ्यात्वक्रियां वा, अत एव यस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां
प्रकरोति न तस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति यस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति न तस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति,
परस्परवैविक्यनियमप्रदर्शनार्थमाह—सम्यक्त्वक्रियाप्रकरणेन न मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति मिथ्यात्वक्रियाप्रकरणेन न सम्यक्त्वक्रियां
प्रकरोति, सम्यक्त्वक्रियामिथ्यात्वक्रिययोः परस्परपरिहारावस्थानासक्तया जीवस्य तदुभयकरणस्वभावत्वायोगात्, अन्यथा सर्वथा
भोक्षाभावप्रमत्तेः, कदाचिदपि मिथ्यात्वानिवर्तनात् ॥ अस्यां तृतीयप्रतिपत्तौ तिर्यग्योन्यधिकारे द्वितीयोदेशकः समाप्तः ॥

व्याख्यातलिर्यग्योनिजाधिकारः, सम्प्रति मनुष्याधिकारव्याख्यावसरः, तत्रेदमादिसूत्रम्—

‘से किं तं मणुस्सा?, मणुस्सा इविहा पणत्ता, तंजहा—संसुच्छिममणुस्सा य गवभवञ्चितियम-
णुस्सा य ॥ (सू० १०५) । से किं तं संसुच्छिममणुस्सा?, २ एगागारा पणत्ता ॥ कहिं णं भंते !
संसुच्छिममणुस्सा संसुच्छंति?, गोयमा! अंतोमणुस्सखेत्ते जहा पणवणाए जाव सेत्तं संसु-
च्छिममणुस्सा ॥ (सू० १०६)

‘से किं तं मिलादि, अय के ते मणुष्याः?, सूरिराह—मणुष्या द्विविधाः प्रज्ञासाक्ष्यथा—संसुच्छिममणुष्याश्च गर्भव्युत्क्रान्तिकमनु-
ष्याश्च, चण्णदो दयानामपि मनुष्यत्वजातितुल्यतासूचकौ ॥ ‘से किं तं मिलादि, अय के ते संसुच्छिममणुष्याः?, सूरिराह—संसु-
च्छिममणुष्याः ‘एकाकाराः’ एकरूपताः प्रज्ञासाः । अय क तेषां सम्भवः? इति जिज्ञासिपुर्गौतम. पृच्छति—‘कहिं णं भंते!’

इत्यादि, क भदन्त ! संमूच्छिममनुष्याः संमूच्छन्ति ?, भगवानाह—अन्तर्मेनुष्यक्षेत्रे इत्यादि सूत्रं प्राग्वद्भावनीयं यावत् अंतोमुहुत्तच्छा-
उया चैव कालं पकरंति, उपसंहारमाह—‘सेत्तं संमुच्छिममणुस्सा’ ॥ सम्प्रति गर्भेव्युत्क्रान्तिकमनुष्यप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं गवभक्कतियमणुस्सा?, २ तिविधा पणत्ता, तंजहा—कम्मभूमगा अकम्मभूमगा अं-
तरदीवगा ॥ (सू० १०७) से किं तं अंतरदीवगा?, २ अट्टावीसतिविधा पणत्ता, तंजहा—ए-
गुरूया आभासिता वेसाणिया णांगोली हयकणगा० आयंसमुहा० आसमुहा० आसकणगा०
उक्कामुहा० घणदंता जाव सुद्धदंता ॥ (सू० १०८)

‘से किं तं’मित्यादि, अथ के ते गर्भेव्युत्क्रान्तिकमनुष्याः?, सूरिराह—गर्भेव्युत्क्रान्तिकमनुष्यास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—कर्मभूमका
अकर्मभूमका आन्तरद्वीपकाः, तत्र ‘अस्त्यनानुपूर्व्यपी’ति न्यायप्रदर्शनार्थमान्तरद्वीपकप्रतिपादनार्थमाह—‘से किं तं’मित्यादि,
अथ के ते आन्तरद्वीपकाः?, लवणसमुद्रमध्ये अन्तरे द्वीपा आन्तरद्वीपेषु भवा आन्तरद्वीपकाः, ‘राष्ट्रेभ्यः’ इति
बुब्, सूरिराह—आन्तरद्वीपका अष्टाविंशतिविधाः प्रज्ञप्ताः, तानेव तद्यथेत्यादिना नामप्राहमुपदर्शयति—एकोरुकाः १ आभाषिकाः २
वैपाणिकाः ३ नाङ्गोलिकाः ४ हयकर्णाः ५ गजकर्णाः ६ गोकर्णाः ७ शङ्खुलीकर्णाः ८ आदर्शमुखः ९ मेण्डमुखः १० अयोमुखः ११
गोमुखः १२ अश्वमुखः १३ हस्तिमुखः १४ सिंहमुखः १५ व्याघ्रमुखः १६ अश्वकर्णाः १७ सिंहकर्णाः १८ अकर्णाः १९
कर्णप्रावरणाः २० उल्कामुखाः २१ मेघमुखः २२ विद्युद्दन्ताः २३ विद्युज्जिह्वाः २४ घनदन्ताः २५ लघुदन्ताः २६ गूढदन्ताः २७

शुद्धदन्ताः २८, इह एकोरुकादिनामानो द्वीपाः परं 'तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश' इति न्यायान्मनुष्या अप्येकोरुकादय उक्ता यथा पञ्चाल-
देशनिवासिनः पुरुषाः पञ्चाला इति ॥ तथा चैकोरुकमनुष्याणामेकोरुकद्वीपं पिपृच्छिषुराह—

कहि णं भंते ! दाहिणिह्लाणं एगोरुमणुस्साणं एगोरुदीवे णामं दीवे पणत्ते ? गोयमा ! जंबूदीवे
२ मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं खुल्लहिमंतस्स वासधरपव्वयस्स उत्तरपुरच्छिमिह्लाओ चरिमं-
ताओ लवणसमुहं तित्ति जोयणसयाइं ओगाहिता एत्थ णं दाहिणिह्लाणं एगोरुयमणुस्साणं ए-
गुरुयदीवे णामं दीवे पणत्ते तित्ति जोयणसयाइं आयामविकखंभेणं णव एकूणपणजोयण-
सए किंचि विसेसेण परिकखेवेणं एगाए पडमवरवेदियाए एगेणं च वणसंडेणं सव्वओ समंता
संपरिक्खित्ते । सा णं पडमवरवेदिया अट्ट जोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं पंच धणुसयाइं विकखंभेणं
एगुरुयदीवं समंता परिकखेवेणं पणत्ता । तीसे णं पडमवरवेदियाए अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते,
तंजहा—वइरामया निम्मा एवं वेतियावणओ जहा रायपसेणइए तहा भाणियव्वो ॥ (सू० १०९)
'कहि णं भंते !' इत्यादि, क भदन्त ! दाक्षिणात्यानां इह एकोरुकादयो मनुष्याः शिखरिण्यपि पर्वते विद्यन्ते ते च मेरोरुत्तरदि-

ग्वर्त्तिन इति तद्व्यवच्छेदार्थं दाक्षिणात्यानामित्युक्तं, एकोरुकमनुष्याणामेकोरुकद्वीपः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे
मन्दरपर्वतस्यान्यत्रासम्भवात् अस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे इति प्रतिपत्तव्यं, 'मन्दरपर्वतस्य' मेरोर्दक्षिणेन—दक्षिणस्यां दिशि खुल्लहिमव-
द्वर्पधरपर्वतस्य, खुल्लग्रहणं महाहिमवद्वर्पधरपर्वतस्य व्यवच्छेदार्थं, पूर्वस्यात् पूर्वस्याधरमान्ताद् उत्तरपूर्वेण—उत्तरपूर्वस्यां दिशि लवण-

समुद्रं त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि द्वाक्षिणात्यानामेकोरुकमनुष्याणामेकोरुकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, स च त्रीणि योजनशतान्यायामविष्कम्भेण समाहारो द्वन्द्वः आयामेन विष्कम्भेन चेत्यर्थः, नव 'एकोनपञ्चाशानि' एकोनपञ्चाशदधिकानि योजनशतानि ९४९ परिक्षेपेण, परिमाणगणितभावना—“विक्रवंभवगगदहगुणकरणी बट्टस्स परिरओ होइ” इति करणवशात्स्वयं कर्त्तव्या सुगमत्वात् ॥

सा णं पउमवरवेतिया एगेणं वणसंडेणं सव्वओ समंता संपरिक्खित्ता । से णं वणसंडे देसूणाइं दो जोयणाइं चक्खवालविक्रवंभेणं वेतियासमेणं परिक्खेवेणं पणत्ते, से णं वणसंडे किणहे किण्होभासे, एवं जहा रायपसेणइयवणसंडवणओ तहेव निरवसेसं भाणियव्वं, तणाण य वणणगंधफासो सद्दो तणाणं वावीओ उप्पायपव्वया पुढविसिलापट्टगा य भाणितव्वा जाव तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा य देवीओ य आसयंति जाव विहरंति ॥ (सू० ११०)

‘से णं’मित्यादि, स एकोरुकनामा द्वीप एकया पद्मवरवेदिकया एकेन वनषण्डेन ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन परिक्षिप्तः, तत्र पद्मवरवेदिकावर्णको वनषण्डवर्णकश्च वक्ष्यमाणजम्बूद्वीपजगत्पुपरिपद्मवरवेदिकावनपण्डवर्णकवद् भावनीयः, स च तावद् यावच्चरमं ‘आसयंती’ति पदम् ॥

एगोरूयदीवस्स णं दीवस्स अंतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते, से जहाणामए आलिंगपुक्खरेति वा, एवं सयणिजे भाणितव्वे जाव पुढविसिलापट्टगंसि तत्थ णं बहवे एगुरूयदीवया

मणुस्सा य मणुस्सीओ य आसयंति जाव विहरंति, एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ तत्थ देसे तहिं २
बहवे उद्दालका कोद्दालका कतमाला णयमाला णट्टमाला सिंगमाला संखमाला दंतमाला सेल-
मालगा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो ! कुसविकुसविसुद्धरुक्खमूला मूलमंतो कंदमंतो
जाव बीयमंतो पत्तेहि य पुप्फेहि य अच्छणपडिच्छणा सिरीए अतीव २ उवसोभेमाणा उव-
सोहेमाणा चिहंति, एक्कोरुयदीवे णं दीवे रुक्खा बहवे हेरुयालवणा भेरुयालवणा मेरुयालवणा
सेरुयालवणा सालवणा सरलवणा सत्तवणवणा पूतफलिवणा खलूरिवणा णालिएरिवणा कुस-
विकुसवि० जाव चिहंति, एगुरुदीवे णं तत्थ २ बहवे तिलया लवया नग्गोधा जाव रायरुक्खा
णंदिरुक्खा कुसविकुसवि० जाव चिहंति, एगुरुयदीवे णं तत्थ बहूओ पउमलयाओ जाव साम-
लयाओ निबं कुसुमिताओ एवं लयावणओ जहा उववाइए जाव पडिरुवाओ, एक्कोरुयदीवे
णं तत्थ २ बहवे सेरियागुम्मा जाव महाजातिगुम्मा ते णं गुम्मा दसद्धवणं कुसुमं कुसुमंति
विधूयग्गसाहा जेण वायविधूयग्गसाला एगुरुयदीवस्स बहूसमरमणिज्जभूमिभागं सुक्कपुप्फपुंजो-
वयारकलियं करंति, एक्कोरुयदीवे णं तत्थ २ बहूओ वणरातीओ पणत्ताओ, ताओ णं वणरा-
तीतो किण्हातो किण्होभासाओ जाव रम्माओ महामेहणिगुरुंबभूताओ जाव महतीं गंधद्धणिं
मुयंतीओ पासादीताओ ४ । एगुरुयदीवे तत्थ २ बहवे मत्तंगा णाम दुमगणा पणत्ता समणा-

३ प्रतिपत्तो

मनुष्या-

धि०

उद्देशः १

सू० १११

॥ १४५ ॥

उसो ! जहा से चंदप्पभमणिसिलागवरसीधुपवरवारुणिसुजातफलपत्तपुष्फचोयणिज्जा संसारब-
हुद्वज्जुत्तसंभारकालसंधयासवा महमेरगरिद्धाभदुद्धजातीपसन्नमेल्लगसताड खज्जरसुद्धियासार-
काविसायणसुपक्खोयरसरसुरावणरसगंधफरिसजुत्तबलवीरियपरिणामा मज्जविहित्थबहुप्प-
गारा तदेवं ते मत्तंगयावि दुमगणा अणेगबहुविविहवीससापरिणयाए मज्जविहीए उववेदो
फलेहिं पुण्णा वीसंदंति कुसविकुसविसुद्धरुक्खमूला जाव चिद्धंति १ । एक्कोरुए दीवे तत्थ २
बहवो भिंगंगया णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से बारगघडकरगकलसकक्करि-
पायंकंचणिउदंकवद्धणिसुपविट्ठरपारीचसकभिंगारकरोडिसरगथरगपत्तीथालणत्थगववल्लियअवप-
दगवारकच्चित्तंवट्ठकमणिवट्ठकसुत्तिचारुपिण्याकंचणमणिरयणभत्तिविचित्ता भायणविधीए ब-
हुप्पगारा तहेव ते भिंगंगयावि दुमगणा अणेगबहुगविविहवीससाए परिणताए भाजणविधीए
उववेया फलेहिं पुन्नाविव विसदंति कुसविकुस० जाव चिद्धंति २ । एगोरुगदीवे णं दीवे तत्थ २
बहवे तुडियंगा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से आलिंगसुयंगपणवपडहदहरग-
करडिडिंढिमभंभाहोरंभकणियारखरसुहिसुगुंदसंखियपरिलीवव्वगपरिवाइणिवंसावेणुवीणासु-
घोसविवंचिमहतिकच्छभिरगसगातलतालकंसतालसुसंपउत्ता आतोज्जविधीणिउणगंधव्वसमय-
कुसलेहिं कंदिया तिट्ठाणसुद्धा तहेव ते तुडियंगयावि दुमगणा अणेगबहुविविधवीससापरि-

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या-
धि०
उद्देशः १
सू० १११

॥ १४६ ॥

णामाए ततविततघणसुसिराए चउव्विहाए आतोज्जविहीए उववेया फलेहिं पुण्णा विसद्वन्ति
कुसविक्कुसविसुद्धरुक्खमूला जाव चिट्ठंति ३। एगोरुयदी० तत्थ २ बहवे दीवसिहा णाम
दुमगणा पणत्ता समणाउसो!, जहा से संझाविरागसमए नवणिहिपतिणो दीविया चक्कवाल-
विंदे पभूयवट्ठिपलित्ताणेहिं धणिउज्जालियतिभिरमइए कणगणिगरकुसुमितपालियातयवणप्प-
गासो कंचणमणिरयणविमलमहरिहतवणिज्जलविचित्तदंडाहिं दीवियाहिं सहसा पज्जलिकस-
वियणिद्धतेयदिप्पंतविमलगहगणसमप्पहाहिं वितिभिरकरसूरपसरिउल्लोयचिल्लियाहिं जावुज्जल-
पहसियाभिरामाहिं सोभेमाणा तहेव ते दीवसिहावि दुमगणा अणेगवट्ठिविविहवीससाप-
रिणामाए उज्जोयविधीए उववेदा फलेहिं पुण्णा विसद्वन्ति कुसविक्कुसवि० जाव चिट्ठंति ४।
एगुरूयदीवे तत्थ २ बहवे जोतिसिहा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो!, जहा से अचिरुग-
यसरयसूरमंडलपंडंतउक्कासहसदिप्पंतचिज्जालहुयवहनिद्धूमजलियनिद्धंतथोयतत्तवणिज्जकिं-
सुयासोयजावासुयणकुसुमविमडलियपुंजमणिरयणकिरणजच्चहिं गुलुयणिगररूवाइरगुरूवा तहेव
ते जोतिसिहावि दुमगणा अणेगवट्ठिविविहवीससापरिणयाए उज्जोयविधीए उववेदा सुहलेस्सा
मंदलेस्सा मंदायवलेस्सा कूडाय इव ठाणठिया अन्नमन्नसमोगाढाहिं लेस्साहिं साए पभाए
सपदेसे सन्वओ समंता ओभासंति उज्जोवेति पभासेति कुसविक्कुसवि० जाव चिट्ठंति

५ । एगुरुयदीवे तत्थ २ बहवे चित्तंगा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से पेच्छाघरे विचित्ते रम्मे वरकुसुमदाममालुल्लले भासंतमुक्कपुप्फंजोवयारकलि ए विरह्णि विचित्तमल्लसिरिदाममल्लसिरिसमुदयप्पगब्भे गंथिमवेढिमपूरिमसंधाइमेण मल्लेण छेयसिप्पियं विभारति एण सव्वतो चेव समणुबद्धे पविरललवंतविप्पइहेहिं पंचवण्णेहिं कुसुमदामेहिं सोभमाणेहिं सोभमाणे वणमालतगए चेव दिप्पमाणे तहेव ते चित्तंगायावि दुमगणा अणेगबहुवि विहवीससापरिणयाए मल्लविहीए उववेया कुसविकुसवि० जाव चिट्ठंति ६ । एगुरुयदीवे तत्थ २ बहवे चित्तरसा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से सुगंधवरकलमसालिविसिट्ठणिरुवहतदुद्धरद्धे सारयघयगुडखंडमहुमेलि ए अतिरसे परमण्णे होल्ल उत्तमवण्णगंधमंते रण्णे जहा वा चक्कवट्टिस्स होल्ल णिवणेहिं सूतपुरिसेहिं सल्लि एहिं वाडकप्पसेअंसित्ते इव ओदणे कलमसालिणिज्जत्ति एवि एक्के सव्वप्फमिउवसयसगसित्थे अणेगसालणगसंजुत्ते अहवा पडिपुण्णदब्बुवक्खडेसु सक्कए वण्णगंधरसफरिसजुत्तबलविरियपरिणामे इंदियबलपुट्टिवद्धणे खुप्पिवासमहणे पहाणे गुलकटियखंडमच्छंडियउवणीए पमोयगे सण्हसमिघगब्भे हवेल्ल परमइट्ठंगसंजुत्ते तहेव ते चित्तरसावि दुमगणा अणेगबहुवि विहवीससापरिणयाए भोजणविहीए उववेदा कुसविकुसवि० जाव चिट्ठंति ७ । एगुरुए दीवे णं तत्थ २ बहवे मणियंगा नाम दुमगणा प-

पणत्ता समणाउसो !, जहा से हारद्वहारवट्टणगमउडकुंडलवासुत्तगहेमजालमणिजालकणगजालगमुत्तगउच्चिहयकडगाखुडियएकावलिकंठसुत्तमंगरिमउरत्थगेवेज्जसोणिमुत्तगचूलामणिकणगतिलगफुल्लसिद्धत्थकणवालिसिसिस्सरउसभचक्कगतलभंगतुडियहत्थिमालगवलक्खदीणारमालिता चंदस्सरमालिता हरिसयकेयूरवलयपालंबअंगुलेज्जगंकचीमेहलाकलावपयरगपायजालधंदि-यखिंखिणिरयणोरूजालत्थिगियवरणेउरचलणमालिया कणगणिगरमालिया कंचणमणिरयणभ-त्तिचित्ता भूसणविही बहुप्पगारा तहेव ते मणियंगवि दुमगणा अणेगवहुविविहवीससापरिण-ताए भूसणविहीए उववेया कुसवि० जाव चिहंति ८ । एगुरूयए दीवे तत्थ २ बहेवे गेहा-गारा नाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से पागारदालगचरियदारगोपुरपासायाकास-तलमंडवएगसालविसालगतिसालगचउरंसचउसालगवभघरमोहणघरवलभिघरचित्तसालमालय-भत्तिघरवट्टंसचतुरंसणंदियावत्तसंठियायतपंडुरतलमुंडमालहम्मियं अहव णं धवलहरअद्धमा-गहविग्भमसेलद्धसेलसंठियकूडागारदुसुविहिकोद्वगअणेगघरसरणलेणआवणविडंगजालचंदणि-ज्जहूअपवरकदोवालिचंदसालियरूवविभत्तिकलिता भवणविही बहुविकप्पा तहेव ते गेहागारावि-दुमगणा अणेगवहुविविधवीससापरिणयाए सुहारुहणे सुहोत्ताराए सुहनिक्खमणप्पवेसाए दह-रसोपाणपत्तिकलिताए पहरिक्काए सुहविहाराए मणोऽणुकूलाए भवणविहीए उववेया कुसवि० जाव

चिह्नंति ९ । एगोरुयदीवे तत्थ २ बहवे अणिगणा णामं दुमगणा पण्णत्ता समणाउसो ! जहा
 से अणेगसो मंतणुतं कंबलदुगुल्लकोसेज्जकालमिगपट्टचीणंसुयवरणातवारविणिगयतुआभर-
 णचित्तसहिणगकल्लाणगभिंणिगीलकज्जलबहुवणरत्तपीतसुक्किलमक्खयमिगलोमहेमप्फरुण्णगअ-
 वसरत्तगसिंधुओसभदामिलवंगकालिंगनेलिणंतुमयभत्तिचित्ता वत्थविही बहुप्पकारा हवेज्ज
 वरपट्टणुगता वण्णरागकलिता तहेव ते अणियणावि दुमगणा अणेगबहुविविहवीससापरिण-
 ताए वत्थविधीए उववेया कुसविकुसवि० जाव चिह्नंति १० । एगोरुयदीवे णं भंतं ! दीवे मणुयाणं
 केरिसए आगारभावपडोयारे पण्णत्ते ? गोयमा ! ते णं मणुया अणुवमत्तरसोमचारूवा भोगुत्तम-
 गयलक्खणा भोगसस्सिरीया सुजायसव्वंगसुंदरंगा सुपतिट्ठियकुम्मचारुचलणा रतुप्पलपत्तम-
 उयसुकुमालकोमलतला नगनगरसागरमगरचक्कंकरं कलक्खणं कियचलणा अणुपुव्वसुसाहंतं-
 गुलीया उयणयतणुतंबणिद्धणखा संठियसुसिलिङ्गदुग्गप्फा एणीकुरुविंदावत्तवट्ठाणुपुव्वजंघा
 समुग्गणिमग्गगूढजाणू गतससणसुजातसण्णिभोरू वरवारणमत्तल्लचिक्कमविलासितगती सुजा-
 तवतरुरगगुज्झदेसा आइण्हतोव णिरुवलेवा पमुइयवरतुरियसीहअतिरेगवद्वियकडी साहयसो-
 णिंदसुसलदप्पणणिगरितवरकणगच्छक(रु)सरिसवरवइरपलितमज्झा उज्जयसमसहितसुजातज-
 च्चतणुकसिणणिद्धआदेज्जलडहसुकुमालमउयरमणीज्जरोमराती गंगावत्तपयाहिणावत्ततरंगभंगुर-

विकिरणतरुणबोधितअकोसायंतपडमंगंभीरवियडणाभी झसविहगसुजातपीणकुच्छी झसो-
दरा सुहकरणा पम्हवियडणाभा सणयपासा संगतपासा सुंदरपासा सुजातपासा मितमाइय-
पीणरतियपासा अकरुंडुकणगरुगनिम्मलसुजायनिरुवहयदेहधारी पसत्थवत्तीसलक्खणधरा
कणगसिलातलुज्जलपसत्थसमयलोवचियविच्छिन्नपिडुलवच्छी सिरिवच्छंकियवच्छा पुरवरफ-
लिहवदियमुया मुयगीसरविपुलभोगआयाणफलिहउच्छुद्धदीहबाहू जूयसान्निभपीणरतियपीवर-
पड्डसंठियसुसिलिद्धविसिद्धघणथिरसुबद्धसुनिगूढपव्वसंधी रत्ततलोवइतमउयमंसलपसत्थलक्ख-
णसुजायअच्छिद्धजालपाणी पीवरवदियसुजायकोमलवरंगुलीया तंवतलिणसुचिरुइरणिद्धणक्खा
चंदपाणिलेहा सूरपाणिलेहा संखपाणिलेहा चक्कपाणिलेहा दिसासोअत्थियपाणिलेहा चंदसूरसं-
खचक्कदिसासोअत्थियपाणिलेहा अणेगवरलक्खणुत्तमपसत्थसुचिरतियपाणिलेहा वरमहिसवरा-
हसीहसहूलउसभणागवरपडिपुन्नविउलउन्नतमइदंखा चउरंगुलसुप्पमाणकंबुवरसरिसगीवा अव-
ट्टितसुविभत्तसुजातचित्तमंसलसंठियपसत्थसहूलविपुलहणुयाओ तवितसिलप्पवालंबिंफ-
लसन्निभाहरोद्धा पंडुरससिसगलविमलनिम्मलसंखगोखीरेणद्वगयमुणालिया धवलदंतसेदी
अखंडदंता अफुडियदंता अविरलदंता सुजातदंता एगदंतसेडिन्व अणेगदंता हुतवहनिद्धंतघो-
ततत्तवणिज्जरत्तलतालुजीहा गरुलायउज्जुतुंगणासा अवदालियपोंडरीयणयणा कोकासितय-

वलपत्तलच्छा आणामियचावरुहलकिणहपूराइयसंठियसंगतआयतसुजाततणुकसिणनिद्धुमुमया
 अल्लीणप्पमाणजुत्तसवणा सुस्सवणा पीणमंसलकवोलदेसभागा अचिरुगयबालचंदसंठियपसत्थ-
 विच्छिन्नसमणिडाला उडुवतिपडिपुण्णसोमवदणा छत्तागारुत्तमंगदेसा घणणिचियसुबद्धलवख-
 णुण्णयक्कुडागारणिभपिंडियसिस्से दाडिमपुष्पगासतवणिज्जसरिसनिम्मलसुजायकेसंतकेसभूमी
 सामलिबोडघणणिचियछोडियमिडविसयपसत्थसुहुमलवखणसुगंधसुंदरभुयमोयगभिंणिगीलक-
 ज्जलपहट्टभमरगणणिद्धुणिकुरुंवनिचियकुंचियपदाहिणावत्तमुद्धसिरया लवखणवंजणगुणोव-
 वेया सुजायसुविभत्तसुरूवगा पासाइया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, ते णं मणुया हंसस्सरा
 कौचस्सरा नंदिघोसा सीहस्सरा मंजुस्सरा मंजुघोसा सुस्सरा सुस्सरणिग्घोसा छाया-
 उज्जोतियंगमंगा वज्जरिसभनारायसंधयणा समचडरंसंसंठाणसंठिया सिणिद्धुव्वी णिरायंका
 उत्तमपसत्थअइसेसनिरुवमतणू जल्लमलकलंकसेयरयोसवज्जियसरीरा निरुवमलेवा अनुलो-
 मवाडवेगा कंकगहणी कवोतपरिणामा सडणिन्व पोसपिट्ठितरोरुपरिणता विगगहियउन्नयकुच्छी
 पउमुप्पलसरिसंगंधणिस्साससुरभिवदणा अट्ठधणुसयं ऊसिया, तेसिं मणुयाणं चडसट्ठि पिट्ठिक-
 रंडगा पणत्ता समणाडसो!, ते णं मणुया पगतिभद्दगा पगतिविणीतगा पगतिउवसंता पग-
 तिपयणुकोहमाणमायालोभा मिउमद्वसंपण्णा अल्लीणा भद्दगा विणीता अप्पिच्छा असंनिहिंस-

कथा अचंडा विडिंमंतरपरिवसणा जहिच्छियकामगामिणो य ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! ।
 तेसि णं भंते ! मणुयाणं केवतिकालस्स आहारद्वे समुप्पज्जति ? गोयमा ! चउत्थभत्तस्स आहारद्वे
 समुप्पज्जति, एगोरुयमणुईणं भंते ! केरिसए आगारभावपडोयारे पणत्से ? गोयमा ! ताओ णं
 मणुईओ सुजायसव्वंगसुंदरीओ पद्दाणमहिलागुणेहिं जुत्ता अचंतविसप्पमाणपडमसूमालकुम्मसं-
 ठितविसिद्धचलणाओ जुम्मिओ पीवरनिरंतरपुडसाहितंगुलीता उण्णयरतियनलिंगं व सुइणिद्धण-
 खा रोमरहियवट्टलडसंठियअजहणपसत्थलक्खणअकोप्पजंघजुयला सुणिम्मियसुगूढजाणुमंड-
 लसुबद्धसंधी कयलक्खंभातिरेगसंठियणिव्वणसुकुमालमउयकोमलअविरलसमसहितसुजातव-
 द्दपीचरणिरंतरोरू अट्टावयवीचीपट्टसंठियपसत्थविच्छिन्नपिहलसोणी वदणायामप्पमाणदुगुणित-
 विसालमंसलसुबद्धजहणवरधारणीतो वज्जचिराइयपसत्थलक्खणणिरोदरा तिवलिवलीयतणुण-
 मियमज्झितातो उज्जुयसमसहितजच्चतणुकसिणणिद्धआदेज्जलडहसुविभत्तसुजातकंतसोभंतरुइ-
 लरमणिज्जरोमराई गंगावत्तपदाहिणावत्तरंगभंगुरविकिरणतरूणबोधितअकोसायंतपडमवण-
 गंभीरवियडणाभी अणुव्वभडपसत्थपीणकुच्छी सणयपासा संगयपासा सुजायपासा मितमा-
 तियपीणरइयपासा अकरंडुयकणगरुयगनिम्मलसुजायणिरूवहयगातलट्ठी कंचणकलससमपमाणस-
 मसहितसुजातलट्टचूचुयआमेलगजमलजुगलवद्वियअव्वसुण्णयरतियसंठियपयोधराओ सुयंगणु-

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १११

॥ १४९ ॥

पुव्वतणुयगोपुच्छवट्टसमसहियणमियआएज्जललियवाहाओ तंबणहा मंसलग्गहत्था पीवरको-
मलवरंगुलीओ णिद्धपाणिलेहा रविससिसंखचक्कसोत्थियसुविभत्तसुविरतियपाणिलेहा पीणु-
णयकक्खवत्थिदेसा पडिपुण्णगलकवोला चउरंगुलसुप्पमाणकंबुवरसरिसगीवा मंसलसंठियपस-
त्थहणुया दाडिमपुप्फप्पगासपीवरकुंचियवराधरा सुंदरोत्तरोड्डा दधिदगरयचंदकुंदवासंतिमउल-
अच्छिद्विमलदसणा रत्तुप्पलपत्तामउयसुकुमालतालुजीहा कणय(व)रमुउलअकुडिलअब्बुगगतउ-
ज्जुतुंगणासा सारदणवकमलकुमुदकुवलथविमुक्कदलणिगरसरिसलक्खणअंकियकंतणयणा पत्त-
लचवलायंतंतंबलोयणाओ आणामितचावरुइलकिणहब्भराइसंठियसंगतआययसुजातकसिण-
णिद्धभसुया अल्लीणपमाणजुत्तसवणा पीणमट्टरमणिज्जगंडलेहा चउरंसपसत्थसमणिडाला कोमु-
तिरयणिकरविमलपडिपुद्दसोमवयणा छत्तुन्नयउत्तिमंगा कुडिलसुसिणिद्धदीहसिरया छत्तज्झ-
यजुगथूभदामिणिकमंडलुकलसवाविसोत्थियपडागजवमच्छकुम्मरहवरमगरसुकथालअंकुसअ-
ट्ठावयवीइसुपइट्टकमयूरसिरिदामाभिसेयतोरणमेइणिउदधिवरभवणगिरिवरआयंसललियगतउ-
सभसीहचमरउत्तामपसत्थवत्तीसलक्खणधरातो हंससरिसगतीतो कोतिलमधुरगिरिसुस्सराओ
कंता सन्वस्स अणुनतातो ववगतवल्लिपलिया चंगदुब्बवणवाहीदोभग्गसोगमुक्काओ उच्चत्तेण
य नराण थोवूणमूसियाओ सभावसिंगाराचारचारुवेसा संगतगतहसितभणियचेट्ठियविला-

ससंलावणिउणजुत्तोवयारकुसला सुंदरथणजहणवदणकरचलणणयणमाला वणणलावणणजोव-
णविलासकलिया नंदणवणविवरचारिणीउव्व अच्छराओ अच्छेरगपेच्छणिज्जा पासार्हतातो दरिस-
णिज्जातो अभिरूवाओ पडिरूवाओ । तासि णं भंते ! मणुईणं केवतिकालस्स आहारट्ठे समुप्प-
ज्जति?, गोयमा ! चउत्थभत्तस्स आहारट्ठे समुप्पज्जति । ते णं भंते ! मणुया किमाहारमाहरेंति?,
गोयमा ! पुढविपुप्फफलाहारा ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । तीसे णं भंते ! पुढवीए केरि-
सए आसाए पणत्ते?, गोयमा ! से जहाणामए गुलेति वा खंडेति वा सक्कराति वा मच्छंडियाति
वा भिसकंदेति वा पप्पडमोयएति वा पुप्फउत्तराह वा पउमुत्तराह वा अकोसिताति वा विज-
ताति वा महाविजयाह वा आयंसोवसाति वा अणोवसाति वा चाउरक्के गोखीरे चउठाणपरि-
णए गुडखंडमच्छंडिउवणीए मंदगिगकडीए वण्णेणं उववेए जाव फासेणं, भवेतारूवे सिता?,
नो इणट्ठे समट्ठे, तीसे णं पुढवीए एत्तो इट्ठराए चैव जाव मणामतराए चैव आसाए णं पणत्ते,
तेसि णं भंते ! पुप्फफलाणं केरिसए आसाए पणत्ते?, गोयमा ! से जहानामए चाउरंतचक्कव-
ट्ठिस्स कल्लाणे पवरभोयणे सतसहरसनिप्फन्ने वण्णेणं उववेते गंधेणं उववेते रसेणं उववेते फासेणं
उववेते आसाइणिज्जे वीसाइणिज्जे दीवणिज्जे बिंहणिज्जे दप्पणिज्जे मयणिज्जे सव्विदियगातपल्हाय-
णिज्जे, भवेतारूवे सिता?, णो तिणट्ठे समट्ठे, तेसि णं पुप्फफलाणं एत्तो इट्ठतराए चैव जाव आसाए णं

पणत्ते । ते णं भंते ! मणुया तमाहारमारित्ता कहिं वसहिं उवेंति ?, गोयमा ! रुक्खगेहालता णं
 ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । ते णं भंते ! रुक्खा किंसंठिया पणत्ता ?, गोयमा ! कूडा-
 गारसंठिता पेच्छाघरसंठिता सत्तागारसंठिया झयसंठिया धूमसंठिया तोरणसंठिया गोपुरचे-
 तियपा(या)लगसंठिया अट्टालगसंठिया पासादसंठिया हम्मतलसंठिया गवक्खसंठिया बालगपो-
 त्तियसंठिता बलभीसंठिता अण्णे तत्थ बहवे वरभवणसयणासणविसिडसंठाणसंठिता सुहसी-
 यलच्छाया णं ते दुमगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे दीवे गेहाणि वा
 गेहावणाणि वा ?, णो तिण्ढे समंढे, रुक्खगेहालया णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि
 णं भंते ! एगूरूयदीवे २ गामाति वा णगराति वा जाव सन्नियेसाति वा ?, णो तिण्ढे समंढे, जहि-
 च्छित्तकामगामिणो ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगूरूयदीवे असीति
 वा मसीइ वा कसीइ वा पणीति वा वणिज्जाति वा ?, नो तिण्ढे समंढे, ववगयअसिमसिकि-
 सिपणियवाणिज्जा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगूरूयदीवे हिर-
 ण्णेति वा सुवन्नेति वा कंसेति वा दूसेति वा मणीति वा मुत्तिएति वा विपुलधणकणगरयणम-
 णिमोत्तियसंखसिलप्पवालसंतसारसावएज्जेति वा ?, हंता अत्थि, णो चेव णं तेसिं मणुयाणं
 तिब्बे ममत्तभावे समुप्पज्जति । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे रायाति वा जुवरायाति वा ईसरेति

वा तलवरेह वा माडयियाति वा कोडुयियाति वा इमाति वा सेटीति वा सेणावतीति वा सत्यवा
 हाति वा?, जो तिण्डे समडे, ववगयइहीसकारा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि
 णं भंते! एगूरुयदीवे २ दासाति वा पेसाइ वा सिस्साति वा भयगाति वा भाइलुगाइ वा कम्म-
 गरपुरिस्साति वा?, नो तिण्डे समडे, ववगतआभिओगिता णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!।
 अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे दीवे मात्ताति वा पियाति वा भायाति वा भइणीति वा भज्जाति
 वा पुत्ताति वा धूयाइ वा सुणहाति वा?, हंता अत्थि, नो चैव णं तेसि णं मणुयाणं तिन्वे पेमबंधणे
 समुप्पज्जति, पयणुपेज्जबंधणा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे
 अरीति वा वेरिएति वा घातकाति वा वहकाति वा पडिणीताति वा पच्चमित्ताति वा?, जो ति-
 ण्डे समडे, ववगतवेराणुबंधा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे
 मित्ताति वा वतंसाति वा घडिताति वा सहीति वा सुहियाति वा महाभागाति वा संगतियाति
 वा?, जो तिण्डे समडे, ववगतपेम्मा ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगो-
 रूयदीवे आवाहाति वा वीवाहाति वा जण्णाति वा सद्दाति वा थालिपाकाति वा चेलोवणतणाति
 वा सीमंतुण्णयणाइ वा पिति(मत)पिंडनिवेदणाति वा?, जो तिण्डे समडे, ववगतआवाहविवा-
 हजण्णमइथालिपागचेलोवणतणसीमंतुण्णयणमतपिंडनिवेदणा णं ते मणुयगणा पणत्ता सम-

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १११

॥ १५१ ॥

णाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे २ इंदमहाति वा खंदमहाति वा रुद्धमहाति वा सिवम-
 हाति वा वेसमणसहाइ वा मुगुंदमहाति वा णागमहाति वा जक्खमहाति वा भूतमहाति वा
 कूवमहाति वा तलायणदिमहाति वा दहमहाति वा पव्वयमहाति वा रुक्खरोवणमहाति वा
 वेइयमहाइ वा थूभमहाति वा ? , णो तिण्ठे सम्भे, ववगतमहमहिमा णं ते मणुयगणा पणत्ता
 समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे दीवे णडपेच्छाति वा णट्टपेच्छाति वा मल्लपेच्छाति
 वा मुट्ठियपेच्छाइ वा विडंबगपेच्छाइ वा कहगपेच्छाति वा पवगपेच्छाति वा अक्खायगपेच्छाति
 वा लासगपेच्छाति वा लंखपे० मंखपे० तूणइल्लपे० तुंववीणपे० कावणपे० मागहपे० जल्लपे० ? , णो
 तिण्ठे सम्भे, ववगतकोउहल्ला णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगूरूयदीवे
 सगडाति वा रहाति वा जाणाति वा जुग्गाति वा गिल्लीति वा थिल्लीति वा पिपिल्लीइ वा पवह-
 णाणि वा सिवियाति वा संदमाणि याति वा ? , णो तिण्ठे सम्भे, पादचारविहारिणो णं ते मणु-
 स्सगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगूरूयदीवे आसाति वा हत्थीति वा उट्ठाति
 वा गोणाति वा महिसाति वा खराति वा घोडाति वा अजाति वा एलाति वा ? , हंता अत्थि,
 नो चेव णं तेसिं मणुयाणं परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति । अत्थि णं भंते ! एगूरूयगदीवे दीवे
 सीहाति वा वग्धाति वा विगाति वा दीवियाइ वा अच्छाति वा परच्छाति वा परस्सराति वा

तरच्छाति वा बिडालाह वा सुणगाति वा कोलसुणगाति वा कोकंतियाति वा ससगाति वा
चित्तलाति वा चिल्ललाति वा?, हंता अत्थि, नो चैव णं ते अण्णमणस्स तेसिं वा मणुयाणं
किंचि आवाहं वा पवाहं वा उप्पायंति वा छविच्छेदं वा करंति, पगतिभद्दका णं ते सावयगणा
पणत्ता समणाडसो! । अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे सालीति वा वीहीति गोयूमाति वा
जवाति वा तिलाति वा इक्खति वा?, हंता अत्थि, नो चैव णं तेसिं मणुयाणं परिभोगत्ताए
हव्वमागच्छंति । अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे गत्ताइ वा दरीति वा घंसाति वा भिगूति वा
उवाएति वा विसमेति वा विज्जलेति वा धूलीति वा रेणूति वा पंकेह वा चलणीति वा?, णो तिण्ठे
समंठे, एगुरुयदीवे णं दीवे बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते समणाडसो! । अत्थि णं भंते!
एगुरुयदीवे दीवे खाणूति वा कंटएति वा हीरएति वा सक्कराति वा तणकयवराति वा पत्तकयव-
राइ वा असुतीति वा पूतियाति वा दुब्भिगंधाइ वा अचोक्खाति वा?, णो तिण्ठे समंठे, ववगय-
खाणुकंटहीरसक्करतणकयवरपत्तकयवरअसुतिपूतियदुब्भिगंधमचोक्खपरिवज्जिए णं एगुरुयदीवे
पणत्ते समणाडसो! । अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे दंसाति वा मसगाति वा पिसुयाति वा
जूताति वा लिक्खाति वा ढंकुणाति वा?, णो तिण्ठे समंठे, ववगतदंसमसगपिसुतजूतलिक्ख-
ढंकुणपरिवज्जिए णं एगुरुयदीवे पणत्ते समणाडसो! । अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे अहीइ वा

अयगराति वा महोरगाति वा?, हंता अत्थि, नो चेव णं ते अन्नमन्नस्स तेसिं वा मणुयाणं किंचि
 आयाहं वा पयाहं वा छविच्छेयं वा करेंति, पगइभद्दगा णं ते वालगगणा पणत्ता समणाउसो!।
 अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे गहदंडाति वा गहमुसलाति वा गहगज्जिताति वा गहजुद्धाति वा गह-
 संघाडगाति वा गहअवसव्वाति वा अब्भाति वा अब्भरुक्खाति वा संझाति वा गंधव्वनगराति
 वा गज्जिताति वा विज्जुताति वा उक्कापाताति वा दिसादाहाति वा णिग्घाताति वा पंसुविट्ठीति वा
 जुवगाति वा जक्खालित्ताति वा धूमित्ताति वा महिताति वा रउग्घाताति वा चंदोवरागाति वा
 सूरुवरागाति वा चंदपरिवेसाइ वा सूरपरिवेसाति वा पडिचंदीति वा पडिसूराति वा इंदधणूति
 वा उदगमच्छाति वा अमोहाइ वा कविहसियाइ वा पाईणवायाइ वा पडीणवायाइ वा जाव
 सुद्धवाताति वा गामदाहाति वा नगरदाहाति वा जाव सणिवेसदाहाति वा पाणक्खतज्जण-
 क्खयकुलक्खयधणक्खयवसणभूतमणारिताति वा?, णो तिण्हे समट्ठे। अत्थि णं भंते! एगुरु-
 यदीवे दीवे डिंवाति वा डमराति वा कलहाति वा बोलाति वा खाराति वा चेराति वा विरुद्ध-
 रज्जाति वा?, णो तिण्हे समट्ठे, ववगतडिंबडमरकलहबोलखारेविरुद्धरज्जिविज्जिता णं ते मणु-
 यगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे महाजुद्धाति वा महासंगामाति
 वा महासत्थनिवयणाति वा महापुरिसवाणाति वा महारुधिरवाणाति वा नागवाणाति वा खेण-

३ प्रतिपत्तौ

मनुष्या-

धि०

उद्देशः २

सू० १११

॥ १५३ ॥

धाणाइ वा तामसवाणाइ वा दुम्भृतियाइ वा कुलरोगाति वा गामरोगाति वा
मंडलरोगाति वा सिरोवेदणाति वा अञ्चिवेदणाति वा कणवेदणाति वा गण्वेदणाइ वा दंतवेद-
णाइ वा नखवेदणाइ वा कासाति वा सासाति वा जराति वा दाहाति वा कच्छति वा खसराति-
वा कुद्धाति वा कुडाति वा दगराति वा अरिसाति वा अजीरगाति वा भगंदराइ वा इंदगगहाति
वा खंदगगहाति वा कुमारगगहाति वा नागगगहाति वा जक्खगगहाति वा भूतगगहाति वा उन्वे-
यगगहाति वा धणुगगहाति वा एगाहियगगहाति वा बेयाहियगगहाति वा तेयाहियगगहाति वा
बाउत्थगाहियाति वा हिययसूलाति वा मत्थगसूलाति वा पाससूलाइ वा कुच्छिसूलाइ वा जो-
णिसूलाइ वा गाममारीति वा जाव सन्निवेसमारीति वा पाणक्खय जाव वसणभूतमणारिताति वा?,
णो तिण्णेट्ठे समट्ठे, ववगतरोगायंका णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो! । अत्थि णं भंते! एगुरु-
यदीवे दीवे अतियासाति वा मंदवासाति वा सुवुट्ठीइ वा मंदवुट्ठीति वा उइवाहाति वा पवाहाति
वा दगुन्नेयाइ वा दगुप्पीलाइ वा गामवाहाति वा जाव सन्निवेसवाहाति वा पाणक्खय० जाव
वसणभूतमणारिताति वा?, णो तिण्णेट्ठे समट्ठे, ववगतदगोवइवा णं ते मणुयगणा पणत्ता सम-
णाउसो! । अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे अयागराति वा तम्यागराइ वा सीसागराति वा
सुवण्णागराति वा रत्तागराति वा यइरागराइ वा यसुहाराति वा हिरणवासाति वा सुयण-

वासाति वा रयणवासाति वा वइरवासाति वा आभरणवासाति वा पत्तवासाति वा पुष्पवासाति
 वा फलवासाति वा बीयवासा० मल्लवासा० गंधवासा० वण्णवासा० चुण्णवासा० खीरबुट्टीति
 वा रयणबुट्टीति वा हिरणबुट्टीति वा सुवण्ण० तरेव जाव चुण्णबुट्टीति वा सुकालाति वा कुका-
 लाति वा सुभिक्षवाति वा दुभिक्षवाति वा अप्पगघाति वा महगघाति वा कयाइ वा महाविक्रयाइ
 वा सण्णिहीइ वा सचयाइ वा निधीइ वा निहाणाति वा चिरपोराणाति वा पहीणसामियाति वा
 पहीणसेउयाइ वा पहीणगोत्तागाराइं वा जाइं इमाइं गामागरणगरखेडकब्बडमंडबदोणमुहपट्ट-
 णासमसंवाहसन्निवेसेसु सिंघाडगतिगचउक्कचचउमुहमहापहपेसु नगरणिडमणमुसाणगिरि-
 कंदरसन्तिसेलोवट्टाणभवणगिहेसु सन्निखित्ताइं चिट्ठंति, नो तिण्ठे समट्ठे । एगुरुयदीवे णं
 भंते ! दीवे मणुयाणं केवतियं कालं ठिठी पणत्ता ? , गोयमा ! जहत्तेणं पलिओवमस्स असं-
 खेज्जइभागं असंखेज्जतिभागेण ऊणगं उक्कोसेण पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं । ते णं भंते !
 मणुया कालमासे कालं किच्चा कहिं गच्छंति कहिं उववज्जंति ? , गोयमा ! ते णं मणुया छम्मासा-
 वसेसाउया भिहुणताइं पसवंति अउणासीइं राइंदियाइं भिहुणाइं सारवत्वंति संगोवंति य, सार-
 विवत्ता २ उस्ससित्ता निस्ससित्ता कासित्ता छीतित्ता अक्किट्ठा अव्वहिता अपरियाविया [प-
 लिओवमस्स असंखिज्जइभागं परियाविय] सुहंसुहेणं कालमासे कालं किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु

देवत्ताए उववत्तारो भवन्ति, देवलोयपरिगहा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं आभासियमणुस्साणं आभासियदीवे णामं दीवे पणत्ते !, गोयमा ! जंबू-
दीवे दीवे बुल्लहिमवंतस्स वासधरपव्वतस्स दाहिणपुरच्छिमिह्मातो चरिमंतातो लवणसमुदं
तिन्नि जोयण० सेसं जहा एगुरुयाणं णिरक्खेसं सव्वं ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं णंगो-
ल्लिमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा ! जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं बुल्लहिमवंतस्स वास-
धरपव्वयस्स उत्तरपुरच्छिमिह्मातो चरिमंतातो लवणसमुदं तिणिण जोयणसताइं सेसं जहा ए-
गुरुयमणुस्साणं ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं वेसाणियमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा ! जंबूदीवे
दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं बुल्लहिमवंतस्स वासधरपव्वयस्स दाहिणपच्चत्थिमिह्माओ च-
रिमंताओ लवणसमुदं तिणिण जोयण० सेसं जहा एगुरुयाणं ॥ (सू० १११)

‘एगोरुयदीवस्स णं भंते !’ इत्यादि, एकोरुकद्धीपस्य णमिति पूर्ववत् भदन्त ! ‘कीदृशः’ क इव दृश्यः ‘आकारभावप्रत्यवतारः’
भूम्यादिस्वरूपसम्भवः प्रज्ञप्तः ? , भगवानाह—गौतम ! एकोरुकद्धीपे ‘बहुसमरमणीयः’ प्रभूतसमः सन् रम्यो भूमिभागः प्रज्ञप्तः ।
‘से जहानामए आलिंगपुक्खरेइ वा’ इत्यादिरुत्तरकुरुगमस्तावदनुसर्तव्यो यावदनुसञ्जनासूत्रं, नवरमत्र नानात्वमिदं—मनुष्या अष्टौ
धनुःशतान्युच्छिन्ता वक्तव्याश्चतुःषष्टिः पृष्ठकरण्डकाः—पृष्ठवंशाः, बृहत्प्रमाणानां हि ते बहवो भवन्ति, एकोनाशीतिं च रात्रिन्दिवानि
स्वापत्नान्यनुपालयन्ति, स्थितिस्तेषां जघन्येन देशेनः पत्न्योपमासङ्क्षेयभागः, एतदेव व्याचष्टे—पत्न्योपमासङ्क्षेयभागन्यूनः, उत्कर्षतः

परिपूर्णः पत्योपसासङ्ख्येयभागः ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! दाक्षिणात्यानामाभाषिकमनुष्याणामाभाषिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन—दक्षिणस्यां दिशि खुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य पूर्व-सागरमान्तात् ‘दक्षिणपूर्वेण’ दक्षिणपूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं खुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे दंष्ट्राया उपरि दाक्षिणात्यानामाभाषिकमनुष्याणामाभाषिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, शेषवक्तव्यता एकोरुकवद्वक्तव्या यावत्स्थितिसूत्रम् ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! दाक्षिणात्यानां नाङ्गोलिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मंदरस्य पर्वतस्य ‘दक्षिणेन’ दक्षिणस्यां दिशि खुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य पाश्चात्याच्चरमान्ताद् ‘दक्षिणपश्चिमेन’ दक्षिणपश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे दंष्ट्राया उपरि दाक्षिणात्यानां नाङ्गोलिकमनुष्याणां नाङ्गोलिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, शेषं यथैकोरुकाणां तथा वक्तव्यं यावत्स्थितिसूत्रम् ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! वैशालिकमनुष्याणां वैशालिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य ‘दक्षिणेन’ दक्षिणस्यां दिशि खुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य पाश्चात्याच्चरमान्ताद् ‘उत्तरपश्चिमेन’ उत्तरपश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे दंष्ट्राया उपरि वैशालिकमनुष्याणां वैशालिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, शेषमेकोरुकवद् वक्तव्यं यावत्स्थितिसूत्रम् ॥

कहि णं भंते! दाहिणिह्माणं हयकणमणुस्साणं हयकणदीवे णामं दीवे पणत्ते?, गोयमा ! एगु-
ख्यदीवस्स उत्तरपुरच्छिमिह्मातो चरिमांतो लवणसमुद्रं चत्तारि जोजणसयाइं ओगाहिता
एत्थ णं दाहिणिह्माणं हयकणमणुस्साणं हयकणदीवे णामं दीवे पणत्ते, चत्तारि जोजणसयाइं

आयामविक्रवंभेणं थारस ज्ञोयणसया पन्नट्टी किञ्चिविसेसूणा परिक्रवेणं, से णं एगाए पडमवर-
 वेतियाए अवसेसं जहा एगुरुयाणं । कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं गजकणमणुस्साणं पुच्छा, गो-
 यमा ! आभासियदीवस्स दाहिणपुरच्छिमिह्मातो चरिमंतातो लवणसमुहं चत्तारि ज्ञोयणसताहं
 सेसं जहा हयकणाणं । एवं गोकणमणुस्साणं पुच्छा । वेसाणितदीवस्स दाहिणपच्चत्थिमिह्मातो
 चरिमंतातो लवणसमुहं चत्तारि ज्ञोयणसताहं सेसं जहा हयकणाणं । सक्कुलिकणाणं पुच्छा,
 गोयमा ! पंगोलियदीवस्स उत्तरपच्चत्थिमिह्मातो चरिमंतातो लवणसमुहं चत्तारि ज्ञोयणसताहं
 सेसं जहा हयकणाणं ॥ आतंसमुहाणं पुच्छा, हतकणयदीवस्स उत्तरपुरच्छिमिह्मातो चरिमंतातो
 पंच ज्ञोयणसताहं ओगाहिच्चा एत्थ णं दाहिणिह्माणं आयंसमुहमणुस्साणं आयंसमुहदीवे णामं
 दीवे पणत्ते, पंच ज्ञोयणसयाहं आयामविक्रवंभेणं, आसमुहाईणं छ सया, आसकन्नाईणं सत्त,
 उक्कासुहाईणं अट्ठ, घणदंताइणं जाव नव ज्ञोयणसयाहं,—एगूरुयपरिक्रवेवो नव चेव सयाहं अउण-
 पन्नाहं । थारसपन्नट्टाहं हयकणाईणं परिक्रवेवो ॥१॥ आयंसमुहाईणं पन्नरसेकासीए ज्ञोयणसते किं-
 चिविसेसाधिए परिक्रवेणं, एवं एतेणं कमेणं उवउञ्जण णेतव्वा चत्तारि एगपमाणा,
 णाणत्तं ओगाहे, विक्रवंभे परिक्रवे पढमबीततियचउक्काणं उग्गहो विक्रवंभो परिक्रवेवो भणितो,
 चउत्थचउक्के छज्ञोयणसयाहं आयामविक्रवंभेणं अट्ठारसत्ताणउते ज्ञोयणसते विक्रवंभेणं । पंचम-

चउक्के सत्तं जोयणसताइं आयामविक्खंभेणं बावीसं तेरसोत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं । छट्ठचउक्के
 अट्ठजोयणसताइं आयामविक्खंभेणं पणुवीसं गुणतीसजोयणसए परिक्खेवेणं । सत्तमचउक्के नव-
 जोयणसताइं आयामविक्खंभेणं दो जोयणसहस्साइं अट्ठ पणयाले जोयणसए परिक्खेवेणं ।
 जस्स य जो विक्खंभो उगगहो तस्स तत्तिओ चेव । पढमाइयाण परिगतो जाण सेसाण अ-
 हिओ उ ॥ १ ॥ सेसा जहा एगुरुयदीवस्स जाव सुद्धदंतदीवे देवलोकपरिगहा णं ते मणुयगणा
 पणत्ता समणाउसो ! ॥ कहि णं भंते ! उत्तरिह्माणं एगुरुयमणुस्साणं एगुरुयदीवे णामं दीवे प-
 णत्ते?, गोयमा ! जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं सिंहस्स वासथरपव्वयस्स उत्तर-
 पुरच्छिमिह्माओ चरिमंताओ लवणसमुदं तिणिण जोयणसताइं ओगाहित्ता एवं जहा दाहिणि-
 ह्माण तहा उत्तरिह्माण भाणितव्वं, णवरं सिंहस्स वासहरपव्वयस्स विदिसासु, एवं जाव
 सुद्धदंतदीवेत्ति जाव सेत्तं अंतरदीवका ॥ (सू० ११२) । से किं तं अकम्मभूगमणुस्सा?, २
 तीसविधा पणत्ता, तंजहा—पंचहिं हेमवएहिं, एवं जहा पणवणापदे जाव पंचहिं उत्तरकुरुहिं,
 सेत्तं अकम्मभूगमगा । से किं तं कम्मभूगगा?, २ पणरसविधा पणत्ता, तंजहा—पंचहिं भर-
 हेहिं पंचहिं एरवएहिं पंचहिं महाविदेहेहिं, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—आयरिया
 मिलेच्छा, एवं जहा पणवणापदे जाव सेत्तं आयरिया, सेत्तं गब्भवक्कंतिया, सेत्तं मणुस्सा ॥ (सू० ११३)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! हयकर्णमनुष्याणां हयकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! एकोरुकद्वीपस्य पूर्वस्माच्चरमान्ताद् उत्तरपूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं चत्वारि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्तादपि चतुर्योजनशतान्तरे दक्षिणात्यानां हयकर्णमनुष्याणां हयकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, स च चत्वारि योजनशतान्यायामविष्कम्भेन द्वादश पञ्चषष्ठानि योजनशतानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, शेषं यथैकोरुकमनुष्याणां । एवमाभाषिकद्वीपस्य पूर्वस्माच्चरमान्ता-दक्षिणपूर्वस्यां दिशि चत्वारि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्यात्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे गजकर्णमनुष्याणां गजकर्णो द्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, आयामविष्कम्भपरिधिपरिमाणं हयकर्णद्वीपवत् । नाङ्गोलिकद्वीपस्य पश्चिमाच्चरमान्तादक्षिणपश्चिमेन चत्वारि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्यात्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे गोकर्णमनुष्याणां गोकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, आयामविष्कम्भपरिधिपरिमाणं हयकर्णद्वीपवत् । जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे उत्तरपश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रमवगाह्य चत्वारि योजनशतानि अत्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे दक्षिणात्यानां शङ्कुलीकर्णमनुष्याणां शङ्कुलीकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, आयामविष्कम्भपरिधिपरिमाणं हयकर्णद्वीपवत्, पद्म-वरवेदिकावनपण्डमनुष्यादिस्वरूपं च समस्तमेकोरुकद्वीपवत् । एवमेतेनाभिलोपेनामीपां हयकर्णादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु पञ्च योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य पञ्चयोजनशतायामविष्कम्भा एकाशीत्यधिकपञ्चदशयोजनशतपरिक्षेपाः पद्मव-रवेदिकावनषण्डमण्डितवाह्यप्रदेशा जम्बूद्वीपवेदिकान्तात्पञ्चयोजनशतप्रमाणान्तरा आदर्शमुखमेण्डमुखायोमुखगोमुखनामानश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्याः, तद्यथा—हयकर्णस्य परत आदर्शमुखो गजकर्णस्य परतो मेण्डमुखो गोकर्णस्य परतोऽयोमुखः शङ्कुलीकर्णस्य परतो गोमुखः ।

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या-
धि०
उद्देशः १
सू० ११३

॥ १५६ ॥

एतेषामप्यादृशमुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो भूयोऽपि यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं लवणसमुद्रं षट् षड् योजनशतान्यवगाह्य
 पड्योजनशतायामविष्कम्भाः सप्तनवत्यधिकाष्टादशयोजनशतपरिक्षेपाः पद्मवरवेदिकावनषण्डमण्डितपरिसरा जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् षड्यो-
 जनशतप्रमाणान्तरा अश्वमुखहस्तिमुखसिंहमुखव्याघ्रमुखनामानश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्याः, तद्यथा—आदर्शमुखः, परतोऽश्वमुखः, मेण्डमु-
 खस्य परतो हस्तिमुखः, अयोमुखस्य परतः सिंहमुखः, गोमुखस्य परतो व्याघ्रमुखः । एतेषामश्वमुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो य-
 थाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं सप्त योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य सप्तयोजनशतायामविष्कम्भास्त्रयोदशाधिकद्विविंशतियोज-
 नशतपरिरयाः पद्मवरवेदिकावनषण्डसमवगूढाः जम्बूद्वीपवेदिकान्तात्सप्तयोजनशतप्रमाणान्तरा अश्वकर्णहरिकर्णकपर्णप्रावरणनामा-
 नश्चत्वारो द्वीपा बोध्याः, तद्यथा—अश्वमुखस्य परतोऽश्वकर्णः हस्तिमुखस्य परतो हरिकर्णः सिंहमुखस्य परतोऽकर्णः व्याघ्रमुखस्य परतः
 कर्णप्रावरणः, तत एतेषामप्यश्वकर्णादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकमष्टौ अष्टौ योजनशतानि लवण-
 समुद्रमवगाह्याष्टयोजनशतप्रमाणान्तरा उल्कामुखमेघमुखविद्युन्मुखविद्युद्दन्ताभिधानाश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्याः, तद्यथा—अश्वकर्णस्य
 द्वीपवेदिकान्तादष्टयोजनशतपरिक्षेपाः एकोनविंशदधिकपञ्चविंशतियोजनशतपरिक्षेपाः पद्मवरवेदिकावनखण्डमण्डितपरिसरा जम्बू-
 परत उल्कामुखः हरिकर्णस्य परतो मेघमुखः अकर्णस्य परतो विद्युन्मुखः कर्णप्रावरणस्य परतो विद्युद्दन्तः, एतेषामप्युल्कासुखादीनां
 चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं नव नव योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य नवनवयोजनशतायामविष्कम्भाः
 पञ्चचत्वारिंशदधिकाष्टाविंशतियोजनशतपरिक्षेपाः पद्मवरवेदिकावनखण्डसमवगूढा जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् नवयोजनशतप्रमाणान्तरा
 घनदन्तलष्टदन्तगूढदन्तशुद्धदन्तनामानश्चत्वारो द्वीपाः, तद्यथा—उल्कामुखस्य परतो घनदन्तः मेघमुखस्य परतो लष्टदन्तः विद्युन्मु-

सस्य परतो गूढदन्तः विशुद्धदन्तः परतः शुद्धदन्तः । एतेषामेव द्वीपानामवगाहायामविष्कम्भपरिरयपरिमाणसङ्ग्रहाथापट्टमाह—“प-
 ठमंमि तिभि उ सया सेसाण सउत्तरा नव उ जाव । ओगाहं विक्खंभं दीवाणं परिरयं वोच्छं ॥ १ ॥ पठमचउक्कपरिरया बीयच-
 उक्कस परिरओ अहिओ । सोलेहिं तिहि उ जोयणसएहिं एमेव सेसाणं ॥ २ ॥ एगोरुयपरिखेवो नव चेव सयाहं अउणपणाहं ।
 बारस पणणट्ठाहं हयकण्णाणं परिक्खेवो ॥ ३ ॥ पणरस एक्कासीया आयंसमुहाण परिरओ होइ । अट्टार सत्तनउया आसमुहाणं
 परिक्खेवो ॥ ४ ॥ यावीसं तेराहं परिखेवो होइ आसकन्नाणं । पणुवीस अउणतीसा उक्कामुहपरिरओ होइ ॥ ५ ॥ दो चेव सहस्साहं अट्टेव
 सया हवंति पणयाला । घणदंतदीवाणं विसेसमहिओ परिक्खेवो ॥ ६ ॥” व्याख्या—प्रथमे द्वीपचतुष्के चिन्त्यमाने त्रीणि योजनशतान्यव-
 गाहनां—लवणसमुद्रावगाहं विष्कम्भं च, विष्कम्भग्रहणादायामोऽपि गृह्यते तुल्यपरिमाणत्वात्, जानीहि इति क्रियाशेषः, शेषाणां
 द्वीपचतुष्कानां शतौत्तराणि त्रीणि शतानि अवगाहनाविष्कम्भं तावज्जानीयाद् यावन्नव शतानि, तथा—द्वितीयचतुष्के चत्वारि
 शतानि, तृतीये पञ्च शतानि, चतुर्थे षट् शतानि, पञ्चमे सप्त शतानि, षष्ठेऽष्टौ शतानि, सप्तमे नव शतानि, अत ऊर्ध्वं द्वीपानामेकोरु-
 क्तुष्के परिरयपरिमाणात् द्वितीयचतुष्कस्य—द्वितीयद्वीपचतुष्टयस्य परिरयः—परिरयपरिमाणमधिकं पूर्वपूर्वचतुष्कपरिरयपरिमाणादवसातव्यम्, एतदेव
 ‘एवमेव’ अनेनैव प्रकारेण शेषाणां ‘द्वीपानां’ द्वीपचतुष्कानां परिरयपरिमाणमधिकं पूर्वपूर्वचतुष्कपरिरयपरिमाणमादवसातव्यम्, एतदेव
 चैतेन दर्शयति—‘एकोरुकपरिक्षेपे’ एकोरुकपरिक्षेपे’ एकोरुकोपलक्षितप्रथमद्वीपचतुष्कपरिक्षेपे नव शतानि एकोनपञ्चाशानि—एको-
 नपञ्चाशदधिकानि । ततस्त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु ग्रक्षिप्तेषु ‘हयकण्णाण’मिति वचनात् हयकर्णप्रमुखाणां द्वितीयानां चतुर्णां

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या-
 धिकारः
 उद्देशः १
 सू० ११३

॥ १५७ ॥

द्वीपानां परिक्षेपो भवति, स च द्वादश योजनशतानि पञ्चषष्ट्यधिकानि । तत्रापि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'आयंसमुहाणं'ति आदर्शमुखप्रमुखाणां तृतीयानां चतुर्णां द्वीपानां परिरयपरिमाणं भवति, तच्च पञ्चदश योजनशतान्येकाशीत्यधिकानि । ततो भूयोऽपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'आसमुहाणं'ति अश्वमुखप्रभृतीनां चतुर्थानां चतुर्णां द्वीपानां परिक्षेपः; तद्यथा—अष्टादश योजनशतानि सप्तनवत्यधिकानि । तेज्वपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'आसकण्णाणं'ति अश्वकर्णप्रमुखाणां पञ्चानां चतुर्णां द्वीपानां परिक्षेपो भवति, तद्यथा—द्वाविंशतियोजनशतानि त्रयोदशानि—त्रयोदशधिकानि । ततो भूयोऽपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'उल्कामुखपरिरयः' उल्कामुखपद्मद्वीपचतुष्कपरिरयपरिमाणं भवति, तद्यथा—पञ्चविंशतियोजनशतानि एकोनत्रिंशानि—एकोनत्रिंशदधिकानि । ततः पुनरपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'घनदन्तद्वीपस्य' (पानां) घनदन्तप्रमुखसप्तमद्वीपचतुष्कस्य परिक्षेपः; तद्यथा—द्वे सहस्रे अष्टौ शतानि पञ्चचत्वारिंशानि—पञ्चचत्वारिंशदधिकानि 'विसेसमहिओ' इति किञ्चिद्विशेषाधिकः अधिकृतः परिक्षेपः; पञ्चचत्वारिंशानि किञ्चिद्विशेषाधिकानीति भावार्थः; इदं च पद्मन्तेऽभिहितत्वात्सर्वत्राप्यभिसम्बन्धनीयं, तेन सर्वत्रापि किञ्चिद्विशेषाधिकमुक्तरूपं परिरयपरिमाणमवसातव्यं । तदेवमेते हिमवति पर्वते चतसृषु विदिक्षु व्यवस्थिताः सर्वसङ्ख्याऽष्टाविंशतिः; एवं हिमवत्तुल्यवर्णप्रमाणपद्मद्वीपप्रमाणायामविष्कम्भवागाहपुण्डरीकद्वयोपशोभिते शिखरिण्यपि पर्वते लवणोदार्णवजलसंस्पर्शोद्गारभ्य यथोक्तप्रमाणान्तराश्रयतसृषु विदिक्षु एकोरुकादिनामानोऽक्ष्णपान्तरालायामविष्कम्भा अष्टाविंशतिसङ्ख्या द्वीपा वेदितव्याः; तथा चाह—'कहि णं भंते ! उत्तरिल्लणं एगोरुयमणुत्साणं एगोरुयदीवे णामं दीवे पण्णत्ते ? , गोयसा ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं सिहरिपव्वयस्स पुरच्छिमिल्लओ चरिमंताओ

लवणसमुद्रं तिन्नि जोयणसयाइं ओगाहिता तत्थ णं उत्तरिह्माणं एगोरुयमणुस्साणं एगोरुयदीवे नामं दीवे पण्णत्ते” इत्यादि सर्वं तदेव, नवरमुत्तरेण विभापा कर्त्तव्या, सर्वसङ्ख्यया पटपञ्चाशदन्तरद्वीपाः, उपसंहारमाह—‘सेत्तमन्तरदीवगा’ते एतेऽन्तरद्वीपकाः । अकर्मभूमकाः कर्मभूमकाश्च यथा प्रज्ञापनायां प्रथमे प्रज्ञापनाख्ये पदे तथैव वक्तव्या यावत् ‘सेत्तं चरित्तारिया सेत्तं मणुस्सा’ इति पदम्, इह तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यत इति, उपसंहारमाह—‘सेत्तं मणुस्सा’ त एते मनुज्याः ॥ तदेवमुक्ता मनुज्याः, सम्प्रति देवानभिधित्सुराह—

से किं तं देवा?, देवा चउन्विहा पण्णत्ता, तंजहा-भवणवासी चाणमन्तरा जोइसिया वेमाणिया (सू० ११४) से किं तं भवणवासी?, २ दसविहा पण्णत्ता, तंजहा-असुरकुमारा जहा पण्णवणापदे देवाणं भेओ तहा भाणितवो जाव अणुत्तरोववाइया पंचविधा पण्णत्ता, तंजहा-विजयवेजयंत जाव सब्बट्टसिद्धगा, सेत्तं अणुत्तरोववातिया ॥ (सू० ११५) कहि णं भंते ! भवणवासिदेवाणं भवणा पन्नत्ता?, कहि णं भंते ! भवणवासी देवा परिचसंति?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सयाहल्लए, एवं जहा पण्णवणाए जाव भवणवासाइता, त(ए)त्थ णं भवणवासीणं देवाणं सत्ता भवणकोडीओ वावत्तरि भवणावाससयसहस्सा भवंत्तिस्सिमक्खाता, तत्थ णं वहवे भवणवासी देवा परिचसंति-असुरा नाग सुवन्ना य जहा पण्णवणाए जाव चिहरंति ॥ (सू० ११६) कहि णं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं भवणा प०?, पुच्छा, एवं जहा पण्णवणाठाणपदे

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः १
सू० ११६

॥ १५८ ॥

जाव विहरंति ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्णणं असुरकुमारदेवाणं भवणा पुच्छा, एवं जहा ठाण-
पदे जाव चमरे, तत्थ असुरकुमारिंदे असुरकुमाराया परिवसति जाव विहरति ॥ (सू० ११७)

‘से किं त’ मित्यादि, अथ के ते देवाः ?, सूरिराह—देवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—भवनवासिनो वानमन्तरा ज्योतिष्का वैमानिकाः, असीपां च शब्दानां व्युत्पत्तिर्यथा प्रज्ञापनादीकायां तथा वेदितव्या ॥ ‘से किं त’ मित्यादि, अथ के ते भवनवासिनः ?, सूरिराह—भवनवासिनो दशविधाः प्रज्ञप्ताः, एवं देवानां प्रज्ञापनागतप्रथमप्रज्ञापनाख्यपद इव तावद्भेदो वक्तव्यो यावत्सर्वार्थदेवा इति ॥ सम्प्रति भवनवासिनां देवानां भवनवसनप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! भवनवासिनां देवानां भवनानि प्रज्ञप्तानि ?, क भदन्त ! भवनवासिनो देवाः परिवसन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! ‘इमीसे ण’ मित्यादि, ‘अस्याः’ प्रत्यक्षत उपलभ्यमानाया यत्र वयमास्महे रत्नप्रभायाः पृथिव्याः ‘अशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रबाहल्यायाः’ अशीत्युत्तरम्—अशीतिसहस्राधिकं योजनशतसहस्रं बाहल्यं—पिण्डभावो यस्याः सा तथा, तस्या उपर्येकं योजनसहस्रमवगाह्याधस्तादेकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा मध्ये ‘अष्टसप्तते’ अष्टसप्ततिसहस्राधिके योजनशतसहस्रे, ‘अत्र’ एतस्मिन् स्थाने भवनवासिनां देवानां सप्त भवनकोटयो द्विसप्ततिर्भवनावासशतसहस्राणि भवन्तीति आख्यातानि मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, तत्र सप्तकोट्यादिभावनैव—चतुःषष्टिः शतसहस्राणि भवनानामसुरकुमाराणां चतुरशीतिः शतसहस्राणि नागकुमाराणां द्विसप्ततिः शतसहस्राणां षण्णवतिः शतसहस्राणि वायुकुमाराणां, द्वीपकुमारादीनां पण्णां प्रत्येकं षट्सप्ततिः शतसहस्राणि भवनानां, ततः सर्वसङ्ख्या यथोक्तं भवनसङ्ख्यानं भवति । ‘ते णं भवणा’ इत्यादि, तानि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, णमिति वाक्यालङ्कारे भवनानि बहिः ‘वृत्तानि’ वृत्ताकाराणि अन्तः

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः १
सू० ११७

॥ १५९ ॥

समचतुरस्त्राणि अधस्तलभागेषु पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितानि, 'भवणवणञ्चो भाणियञ्चो जहा ठाणपदे जाव पडिरूवा' इति, उक्तप्रकारेण भवनवर्णको भणितव्यो यथा प्रज्ञापनायां द्वितीये स्थानालये पदे, स च तावद् यावत् 'पडिरूवा' इति पदं, स चैवम्—“उक्किणंतरेविउलगंभीरखायपरिखा पागारट्टालयक्वाडतोरणपडिदुवारदेसभागा जंतसयग्धिमुसलमुसंढिपरिवारिया अजोञ्जा सयाजया सयागुत्ता अडयालकोट्टरइया अडयालकयवणमाला खेमा सिवा किंकरअमरदंडोवरक्खिया लाउल्लोइयमहिया गोसीससरसरत्तचंदणदइरदिण्णपंचंगुलितला उवचियचंदणकलसा चंदणघडसुकयतोरणपडिदुवारदेसभागा आसत्तोसत्तविउलवट्टवघारियमल्लदामकलावा पंचवणणसरसमुक्कपुण्णजोवयारकलिया कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूमधमधेतंगंधुद्धुयाभिरामा सुगन्धवरगंधगंधिया गंधवट्टिभूया अच्छरगणसंधसंविक्किणा दिव्वतुडियसइसंपणदिया सव्वरयणाभया अच्छा सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा नीरया निम्मला निपंका निक्कडच्छाया सप्पभा समिरीया सउजोया पासाईया दूरसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा” इति, अस्य व्याख्या—उत्कीर्णमिव उत्कीर्णी अतीव व्यक्तमिति भावः, उत्कीर्णमन्तरं यासां खातपरिखानां ता उत्कीर्णान्तराः किमुक्तं भवति?—खातानां परिखाणां च स्पष्टवैक्त्योन्मीलनार्थमपान्तराले महती पाली समस्तीति, खातानि च परिखाश्च खातपरिखाः उत्कीर्णान्तरा विपुला—विस्तीर्णा गम्भीरा—अलव्धमव्यभागाः खातपरिखा येषां भवनानां परितस्तानि उत्कीर्णान्तरविपुलगम्भीरखातपरिखानि, खातपरिखाणां चायं प्रतिविशेषः—परिखा उपरि विशालाऽधः सङ्कुचिता, खातं तूभयत्रापि सममिति, 'पागारट्टालकक्वाडपडिदुवारदेसभागा' इति प्रतिभवनं प्राकारेषु अट्टालककपाटतोरणप्रतिद्वाराणि—अट्टालककपाटतोरणप्रतिद्वाररूपा देशभागा—देशविशेषा येषु तानि प्राकाराट्टालककपाटतोरणप्रतिद्वारदेशभागानि, तत्राट्टालकाः—प्राकारस्योपरि श्रृत्याश्रयविशेषाः कपाटानि—प्रतोलीद्वारसत्त्वानि, एतेन प्रतोत्यः

सर्वत्र सूचिता अन्यथा कपाटानामसम्भवात्, तोरणानि—प्रतीतानि, तानि न प्रतोलीद्वारेषु, मतिप्रकाराणि—मूलप्रकाराणां लक्षणानि इति लघुद्वाराणि । तथा 'जंतसयग्धिमुसलमुसंढिपरिवारिया' इति यन्माणि—नानाप्रकाराणि पातप्रयो—पातप्रयो यो मत्तप्रिया वा यः पातितः सत्यः पुरुषाणां शतादि

सर्वत्र सूचिता अन्यथा कपाटानामसम्भवात्, तोरणानि-प्रतीतानि, तानि च प्रतोलीद्वारेषु, प्रतिद्वाराणि-मूलद्वारापान्तरालवर्चीनि
 लघुद्वाराणि । तथा 'जंतसयग्धिमुसलमुसंद्विपरिवारिया' इति यन्त्राणि-नानाप्रकाराणि शतत्रयो-महायष्ट्यो महाशिला वा याः
 पातिताः सत्यः पुरुषाणां शतानि भ्रान्ति मुशलानि-प्रतीतानि मुषण्डयः-शस्त्रविशेषास्तैः परिवारितानि-समन्ततो वेष्टितानि अत
 एवायोध्यानि-परैर्योद्धुमशक्यानि अयोध्यत्वादेव 'सदाजयानि' सदा-सर्वकालं जयो येषु तानि सदाजयानि सर्वकालं जयवन्तीति
 भावः, तथा सदा-सर्वकालं गुप्तानि ग्रहरणैः पुरवैश्च योद्धुभिः सर्वतः-समन्ततो निरन्तरं परिवारिततया परेषामसहमानानां मनाना-
 गपि प्रवेशासम्भवात् 'अडयालकोट्टरइया' इति अष्टाचत्वारिंशद्भेदभिन्नविच्छित्तिकलिताः कोष्ठका-अपवरका रचिताः स्वयमेव
 रचनां प्राप्ता येषु तान्यष्टाचत्वारिंशत्कोष्ठकरचितानि, सुखादिदर्शनात्पाक्षिको निष्ठान्तस्य परनिपातः, तथाऽष्टाचत्वारिंशद्भेदभिन्नवि-
 च्छित्तयः कृता वनमाला येषु तानि अष्टाचत्वारिंशत्कृतवनमालानि, अन्ये त्वभिदधति-अडयालशब्दो देशीवचनात् प्रशंसावाची,
 ततोऽयमर्थः- 'प्रशस्तकोष्ठकरचितानि प्रशस्तकृतवनमालानी'ति तथा 'क्षेमाणि' परकृतोपद्रवरहितानि, 'शिवानि' सदा
 मङ्गलोपेतानि, तथा किङ्कराः-किङ्करभूता येऽमरास्तैर्दण्डैः कृत्वा उपरक्षितानि-सर्वतः समन्ततो रक्षितानि किङ्करामरदण्डोपरक्षि-
 तानि, 'लाउल्लोइयमहिया' इति लाइयं नाम यद्भूमेर्गोमयादिना उपलेपनम् 'उल्लोइयं' कुड्यानां मालस्य सेटिकादिभिः संमृष्टी-
 करणं लाइयोल्लोइयाभ्यां महितानि-पूजितानि लाइयोल्लोइयमहितानि, तथा गोशीर्षेण-गोशीर्षनामकेन चन्दनेन सरसरक्तचन्दनेन च
 दर्दरेण-बहलेन चपेटाप्रकारेण वा दत्ताः पञ्चाङ्गुलयस्तला-हस्तका येषु तानि गोशीर्षसरसरक्तचन्दनदर्दरदत्तपञ्चाङ्गुलितलानि, तथा
 उपचिता-निवेशिताः चन्दनकलशा-मङ्गल्यकलशा येषु तानि उपचितचन्दनकलशानि, 'चंदणघडसुकयतोरणपडिडुवारदेसभागा'

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः १
सू० ११७

॥ १६० ॥

इति चन्दनघटैः—चन्दनकलशैः सुकृतानि शोभितानीति तात्पर्यार्थः यानि तोरणानि तानि चन्दनघटसुकृतानि तोरणानि प्रतिद्वार-
देशभागं—द्वारदेशभागे येषु तानि चन्दनघटसुकृततोरणप्रतिद्वारदेशभागानि, तथा ‘आसत्तौसत्तविपुलवद्वगधारियमल्लदामक-
लावा’ इति आ—अवाङ् अधोभूमौ सक्त—आसक्तो भूमौ लग्न इत्यर्थः ऊर्द्धं सक्त उत्सक्तः उल्लोचतले उपरि संबद्ध इत्यर्थः
विपुलो—विस्तीर्णो वृत्तो—वर्तुलः ‘वगधारिय’ इति प्रलम्बितो माल्यदामकलापः—पुष्पमालासमूहो येषु तानि आसक्तोत्सक्तविपुलवृत्त-
प्रलम्बितमाल्यदामकलापानि, तथा पञ्चवर्णेन सुरभिणा—सुरभिगन्धेन सुक्तेन—क्षिप्तेन पुष्पपुञ्जलक्षणेनोपचारेण—पूजया कलितानि
प्रवरकुन्दुरुष्कतुरुष्के च कालागुरुप्रवरकुन्दुरुष्कतुरुष्काणि तेषां धूपस्य यो मधमघायमानो गन्ध उद्धूत—इतस्ततो विप्रसृतस्तोनाभि-
रामाणि—रमणीयानि कालागुरुप्रवरकुन्दुरुष्कतुरुष्कधूपमधमघायमानगन्धोद्धुताभिरामाणि, तथा शोभनो गन्धो येषां ते सुगन्धाः ते
च ते वरगन्धाश्च—वासाः सुगन्धवरगन्धास्तेषां गन्धः स एष्वस्तीति सुगन्धवरगन्धगन्धिकानि ‘अतोऽनेकस्वरा’द्वितीकप्रत्ययः, अत
एव गन्धवर्त्तिभूतानि, सौरभ्यातिशयाद् गन्धद्रव्यगुटिकाकल्पानीति भावः, तथाऽप्सरोगणानां सङ्घः—समुदायस्तेन सम्यग्—रमणीय-
तया—विकीर्णानि—व्याप्तानि अप्सरोगणसङ्घविकीर्णानि, तथा दिव्यानामतोद्यानां—वेणुवीणासदृशानां ये शब्दास्तैः संप्रणदितानि—सम्य-
कश्रोत्रमनोहारितया प्रकर्षेण सर्वकालं नदितानि—शब्दवन्ति दिव्यश्रुतितशब्दसंप्रणदितानि सर्वरत्नमयानि—सर्वाल्लसना सामस्येन रत्न-
मयानि न त्वेकदेशेन सर्वरत्नमयानि—समस्तरत्नमयानि अच्छानि—आकाशस्फटिकवदतिस्वच्छानि ऋक्षगानि—ऋक्षगपुद्गलस्कन्धनिष्प-
न्नानि ऋक्षगदलनिष्पन्नपदवत् लण्हानि—मसृणानि घुण्डितपदवत् ‘घट्टा’ इति घृष्टानीव घृष्टानि खरशानया पाषाणप्रतिमावत्, ‘मट्टा’

इति मृष्टानीव मृष्टानि सुकुमारशानया पाषाणप्रतिमावेदेव, अत एव नीरजांसि स्वाभाविकरजोरहितत्वात् 'निर्मलानि' आगन्तुकम-
लासम्भवात् 'निष्पङ्कगानि' कलङ्कविकलानि कर्दमरहितानि वा 'निष्कङ्कडच्छाया' इति निष्कङ्कटा-निष्कवचा निरावरणा निरु-
पधातेति भावार्थः छाया-दीप्तिर्येषां तानि निष्कङ्कटच्छायानि 'सप्रभाणि' स्वरूपतः प्रभावन्ति 'समरीचीनि' वह्निर्विनिर्गतकिरण-
जालानि 'सोद्द्योतानि' वह्निर्येवस्थितवस्तुस्तोमप्रकाशकराणि 'प्रासादीयानि' प्रसादाय-मनःप्रसत्तये हितानि मनःप्रसत्तिका-
रीणीति भावः, तथा 'दर्शनीयानि' दर्शनयोग्यानि यानि पश्यतश्छुषी न श्रमं गच्छत इति भावः, 'अभिरूपा' इति अभि-सर्वेषां
द्रष्टृणां मनःप्रसादादुत्कलतयाऽभिमुखं रूपं येषां तानि अभिरूपाणि-अत्यन्तकमनीयानीत्यर्थः अत एव 'पङ्क्तिरूपा' इति प्रतिविशिष्टं रूपं
येषां तानि प्रतिरूपाणि, अथवा प्रतिक्षणं नवं नवमिव रूपं येषां तानि प्रतिरूपाणि ॥ तदेवं भवनस्वरूपमुक्तमिदानीं यत्पृष्ठं 'क भदन्त !
भवनवासिनो देवाः परिवसन्ती'ति तत्रोत्तरमाह—'तत्थ णं वहवे भवणवासी देवा परिवसन्ति असुरा नागा भेदो भाणि-
यव्वो जाव विहरन्ति एवं जा ठाणपदे वत्तव्वया सा भाणियव्वा जाव चमरेणं असुरकुमारिंदे असुरकुमारया परिवस-
इ' इति, 'तत्र' तेष्वनन्तरोदितस्वरूपेषु भवनेषु बहवो भवनवासिनो देवाः परिवसन्ति, तानेव जातिभेदत आह—'असुरा नागा' इ-
त्यादि यावत्करणादेवं परिपूर्णः पाठः—'असुरा नाग सुवण्णा विज्जू अग्गी य दीव उदही य दिसिपवणथणियनामा दसहा एए भवणवा-
सी ॥ १ ॥ चूडामणिमडडरयणा १ भूसणनागफण २ गरुल ३ वइर ४ पुण्णकलसअंकउप्फेस ५ सीह ६ हयवर ७ गय ८ मगरंक-
१ वरवद्धमाण १० निजुत्तचित्तिचिंधगया सुरूवा महिड्डीया महल्लुइया महायसा महावला महाणुभागा महासोक्खा हारविराइयवच्छा
कडगतुडियथंभियमुया अंगयकुंडलमट्टगंडतलकण्णा पीढधारी विचित्तमालामउली (मउडा) कल्लाणगपवरवत्थप-

रिद्धिया कक्षाणगपवरमहाणुलेवणवरा भासुरवोदी पलंववणमालयरा दिव्वेणं वण्णेणं दिव्वेणं गंधेणं दिव्वेणं फासेणं दिव्वेणं संघय-
 नेणं दिव्वाए इड्डीए दिव्वाए जुईए दिव्वाए पहाए दिव्वाए छायाए दिव्वाए अचीए दिव्वेणं तेएणं दिव्वाए लेस्साए दस विसाओ
 उज्जोवेमाणा, ते णं तत्थ साणं २ भवणावाससयसहस्साणं साणं साणं सामाणियसाहस्सीणं साणं साणं तायत्तीसमाणं साणं साणं
 लोणपालाणं साणं २ अगमहिंसीणं साणं २ अणीयाणं साणं साणं अणियाहिंवेईणं साणं २ आयरक्खदेवसाहस्सीणं अण्णेसिं च
 बहूणं भवणवासीणं देवाणं देवीण य आहेवच्च पोरेवच्चं समित्तं भट्ठित्तं महयरगतं आणाईसरसेणावच्चं कारेमाणा पालेमाणा महया-
 ऽऽहयनट्ठीयवाइयत्तीतलतालघणमुईगपडुप्पवाइयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं जुंजमाणा विहरंति” अस्य व्याख्या—‘असुराः’ असु-
 रकुमाराः, एवं नागकुमाराः सुवर्णकुमारा विद्युत्कुमारा अभिक्कुमारा द्वीपकुमारा उदधिकुमारा विक्कुमाराः पवनकुमाराः स्तनितकु-
 माराः, ‘दशधा’ दशप्रकाराः ‘एते’ अनन्तरोदिता असुरकुमारादयो भवनवासिनो यथाक्रमं चूडामणिसुकुटरत्नभूषणनियुक्तनाग-
 स्फटादिविचित्रचिह्नगताश्च, तथाहि—असुरकुमारा भवनवासिनश्चूडामणिसुकुटरत्नाः, चूडामणिनीम सुकुटे रत्नं चिह्नभूतं येषां ते तथा,
 नागकुमारा भूषणनियुक्तनागस्फटारूपचिह्नधराः, सुवर्णकुमाराः भूषणनियुक्तगुरुह रूपचिह्नधराः, विद्युत्कुमाराः भूषणनियुक्तवज्ररूपचि-
 ह्नधराः, वज्रं नाम शक्रस्यायुधं, अभिक्कुमारा भूषणनियुक्तपूर्णकलशरूपचिह्नधराः, द्वीपकुमारा भूषणनियुक्तसिंहरूपचिह्नधराः, उदधिकु-
 मारा भूषणनियुक्तहयवररूपचिह्नधारिणः, दिक्कुमारा भूषणनियुक्तजलरूपचिह्नधारिणः, वायुकुमारा भूषणनियुक्तमकररूपचिह्नधराः,
 स्तनितकुमारा भूषणनियुक्तवर्द्धमानकरूपचिह्नधारिणः, भूषणमत्र सुकुटो द्रष्टव्योऽन्यत्र ‘मउडवरवद्धमाणनिजुत्तचित्तिच्चिधगया’
 इति पाठदर्शनाद्, वर्द्धमानकं—शरावसंपुटं, पुनः सर्वे कथम्भूताः? इत्याह—‘सुरूपाः’ शोभनं रूपं येषां ते तथा, अत्यन्तकमनीय-

३ प्रतिपत्तौ
 देवाधि-
 कारः
 उद्देशः १
 सू० ११७

॥ १६१ ॥

रूपा इत्यर्थः, 'महिद्धिया महज्जुइया महायसा महावला महाणुभागा महासोक्खा' इति प्राग्वत्, 'हारविराइयवच्छा' इति
 हरैर्विराजितं वक्षो येषां ते हारविराजितवक्षसः, 'कडगनुडियथंभियमुया' इति कटकानि—कलाचिकामरणानि शुद्धितानि—बाहुरक्ष-
 कास्तैः स्तम्भिताविव स्तम्भितौ भुजौ येषां ते कटकवृद्धितस्तम्भितभुजाः, तथाऽङ्गदानि—बाहुशीर्षाभरणविशेषरूपाणि कुण्डले—कर्णाभ-
 रणविशेषरूपे, तथा मृष्टौ—मृष्टीकृतौ गण्डौ—कपोलौ यैस्तानि मृष्टगण्डानि कर्णपीठानि—आभरणविशेषरूपाणि धारयन्तीत्येवंशीला अङ्ग-
 वकुण्डलमृष्टगण्डकर्णपीठधारिणः, तथा विचित्राणि—नानारूपाणि हस्ताभरणानि येषां ते विचित्रहस्ताभरणाः, तथा 'विचित्तमाला-
 मउलिमउडा' इति, विचित्रा माला—कुसुमस्रग् मौलौ—मस्तके मुकुटं च येषां ते विचित्रमालामौलिमुकुटाः, तथा कल्याणकं—कल्याण-
 कारि प्रवरं वस्त्रं परिहितं यैस्ते कल्याणकवस्त्रपरिहिताः, सुखादिदर्शनान्निष्ठान्तस्यात्र पाक्षिकः परनिपातः, तथा कल्याणकं—कल्याण-
 कारि यत् प्रवरं माल्यं—पुष्पदाम यच्चानुलेपनं तद्धरन्तीति कल्याणकप्रवरमालयानुलेपनधराः, तथा भास्वरा—देदीप्यमाना केन्द्रिः—
 शरीरं येषां ते भास्वरबोन्दयः, तथा प्रलम्बत इति प्रलम्बा या वनमाला तां धरन्तीति प्रलम्बवनमालाधराः, दिव्येन 'वर्णेन' कृष्णा-
 दिना 'दिव्येन गन्धेन' सुरभिणा 'दिव्येन स्पर्शेन' मृदुस्निग्धादिरूपेण दिव्येन शक्तिविशेषमपेक्ष्य संहननेनैव संहननेन तत्तु सा-
 क्षात्संहननेन, देवानां संहननासम्भवात्, संहननं हि अस्थिरचनात्मकं, न च देवानामस्थीनि सन्ति, तथा चोक्तं प्रागेव—'देवा असं-
 घयणी तेसिं नेव सिरा' इत्यादि, 'दिव्येन संस्थानेन' समचतुरस्त्ररूपेण भवधारणीयशरीरस्य, तेषामन्यसंस्थानासम्भवात्, 'दिव्यया
 क्रुद्ध्या' परिवारादिकया 'दिव्यया द्युत्या' इष्टार्थसंप्रयोगलक्षणया, 'द्यु अभिगमने' इतिक्वचात् 'दिव्यया प्रभया' भवनावासग-
 तथा 'दिव्यया छायाया' समुदायशोभया 'दिव्येनार्चिषा' स्वशरीरगतरत्नादितेजोज्वाल्या 'दिव्येन तेजसा' शरीरप्रभवेन 'दिव्यया

लेदयया' देहवर्णसुन्दरतया दश दिशः 'उद्द्योतयन्तः' प्रकाशयन्तः 'पद्मसेमाणा' इति शोभयन्तस्ते भवनवासिनो देवा गमिति वाक्यालङ्कारे 'तत्र' स्वस्थाने 'साणं साणं'ति स्वेषां स्वेषामालीयात्मीयानां भवनावासशतसहस्राणां स्वेषां स्वेषां सामानिकसहस्राणां स्वेषां स्वेषां त्रायक्षिणकानां स्वेषां स्वेषां लोकपालानां स्वासां स्वासाम् 'अग्रमहिषीणा' पट्टराक्षीनां स्वेषां स्वेषामनीकानां स्वेषां स्वेषामनीकाधिपतीनां स्वेषां स्वेषामालरक्षदेवसहस्राणाम्, अन्येषां च बहूनां स्वस्वभवनावासनगरीवास्तव्यानां भवनवासिनां देवानां देवीनां च 'आहे-वच्च'मित्यादि, अधिपतेः कर्म आधिपत्यं रक्षेत्यर्थः, सा च रक्षा सामान्येनापि (आ)रक्षकेणैव क्रियते तत आह-पुरस्य पतिः पुरपतिस्तस्य कर्म पौरपत्यं, सर्वेषामालीयानामग्रेसरत्वमिति भावः, तच्चाग्रेसरत्वं नायकत्वमन्तरेणापि नायकनियुक्तताविधगृहचिन्तकसामान्यपुरुषस्येव भवति ततो नायकत्वप्रतिपत्त्यर्थमाह—'स्वामित्वं' स्वमस्यास्तीति स्वामी तद्भावो नायकत्वमित्यर्थः, तदपि च नायकत्वं कथञ्चित्पोषकत्वमन्तरेणापि भवति यथा हरिणयूथाधिपतेर्हरिणस्य, तत आह—'भर्तृत्वं' पोषकत्वमत एव महत्तरकत्वं, तदपि मह-त्तरकत्वं कस्यचिदाज्ञाविकल्पापि संभवति यथा कस्यचिद्विजिजः स्वदासदासीवर्गं प्रति, तत आह—'आणार्ईसरसेणावच्च' आज्ञया ईश्वर आज्ञेश्वरः सेनायाः पतिः सेनापतिः आज्ञेश्वरश्चासौ सेनापतिश्च आज्ञेश्वरसेनापतिस्तस्य कर्म आज्ञेश्वरसेनापत्यं स्वस्वसैन्यं प्रत्य-क्षतमाज्ञाप्राधान्यमिति भावः कारयन्तोऽन्यैर्नियुक्तैः पुरुषैः पालयन्तः स्वयमेव, महता रवेणेति योगः, 'आहय' इति आख्यानकप्र-तिवद्धानि यदिवा 'अहतानि' अव्याहतानि नित्यानुबन्धीनीति भावः ये नाट्यगीते नाट्यं-नृत्यं गीतं-गानं यानि च वादितानि तन्त्रीतलतालश्रुटितानि तन्त्री-वीणा तलौ-हस्ततलौ तालः-कंसिका श्रुटितानि-वादित्राणि, तथा यश्च घनमृदङ्गः पटुना पुरुषेण प्रवा-दितः, तत्र घनमृदङ्गो नाम घनसमानध्वनिर्यो मृदङ्गः, तत एतेषां द्वन्द्वस्तेषां रवेण 'दिव्यान्' दिवि भवान् प्रधानमिति भावः, भो-

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-

कारः

ਭਵਿੱਖ: ੨
ਸੰ ੨੨੭

॥ २६२ ॥

गार्हो भोगाः—शब्दादयो भोगभोगास्तान् भुञ्जमानाः ‘विहरन्ति’ आसते ॥ ‘कहि णं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पन्नत्ता ?
 हि णं भंते ! असुरकुमारा देवा परिवसंति ?, एवं जा ठाणपए वत्तवया सा भाणियन्वा जान चमरे एत्थ असुरकुमारिंदे असुरकु-
 मारया परिवसति जाव विहरति’ क भदन्त ! असुरकुमाराणां देवानां भवनानि प्रज्ञप्तानि ?, तथा क भदन्त ! असुरकुमारा देवाः
 परिवसन्ति ?, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण या खानपदे वत्तव्यता सा भाणितव्या यावन्नमरः असुरकुमारेन्द्रः असुरकुमारराजा परिव-
 सति गान्धिहरतीति, सा चैवम्—“गोयमा ! इमीसे रयणपभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाह्लाए उवरि एगं जोयणस-
 हस्समोगाहेत्ता हिट्ठा नेगं जोयणसहस्सं वजेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं असुरकुमाराणं देवाणं चोसट्ठी भवणावा-
 ससयसहस्सा भवन्तीति मत्स्वायं, ते णं भवणा बाहिं वट्ठा अंतो चउरंत्ता अहे पुक्खरकणियासंठाणसंठिता उक्किन्नंतरविडलगम्भीर-
 खायपरिहा जान पडिरूवा, एत्थ णं असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता, एत्थ णं बहवे असुरकुमारा देवा परिवसंति काला लो-
 हियन्स्वबिबोड्डा धवलपुण्णदंता असियकेसा नामेयकुंडलधरा अहचंदणाणुलित्तगत्ता ईसितिलिधपुप्फगासाइं असंकिलिडाइं सुहुमाइं
 तत्थाइं पनरपरिहिया पढमं वयं च समइफंता बिइयं च असंपत्ता भदे जोव्वणे वट्टमाणा तलभंगयतुडियवरभूसणनिम्मलमणिरय-
 णमंडियभुया दसमुदामंडियगाहत्था चूडामणिचित्तनिधगया सुरूवा महिड्डिया महज्जुइया महाजसा महव्वला महाणुभागा महासोक्खवा
 धारविराइयवच्छा कडगतुडियथंभियमुया जान दस दिसाओ उज्जोवेमाणा पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं भवणावाससयसह-
 स्साणं जान दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा विहरंति, चमरबलिणो य एत्थ दुवे असुरकुमारिंदा असुरकुमारयाणो परिवसंति काला
 महानीलसरिसा नीलगुलियगवलपगासा वियसियसयन्नन्तिम्मलईसिसियरत्तंतन्नयणा गरुलाययज्जुतुंगनासा उवचियसिलप्पवाल-

विंशफलसन्निभाधरोद्धा पंडुरससिसगलविमलनिम्मल (द्वहिघण) संसृगोलीरकुंदधवलमुणालियादंतसेढी हुयवहनिद्धंतघोयतत्तवणिज्जरस-
तलतालुजीहा अंजणघणमसिणखयरमणिज्जनिद्धकेसा वामेयकुंडलधरा जाव पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं भवणावाससयसहस्साणं
जाव भुंजमाणा विहरंति ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्लाणं असुरकुमारणं देवाणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! दाहिणिह्ला असुरकु-
मारा देवा परिवसंति ? गोयमा ! जंबुद्वीवे द्वीवे मंदरस्स पन्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसह-
स्सवाह्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्समोगाहेत्ता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं दाहिणि-
ह्लाणं असुरकुमारणं देवाणं चोत्तीसं भवणावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं भवणा वाहि वट्ठा तहेव जाव पडिरुत्ता, तत्थ
णं बहवे दाहिणिह्ला असुरकुमारा देवा परिवसंति काला लोहियक्खा तहेव भुंजमाणा विहरंति, चमरे य एत्थ असुरकुमारिदे असुरकु-
मारराया परिवसइ काले म्हानीलसरिसे जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ चोत्तीसाए भवणावाससयसहस्साणं चउसट्ठीए सामाणियसा-
हस्सीणं तायत्तीसाए तायत्तीसगणं चउण्हं लोगपालणं पंचण्हं अगमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं
अणियाहिवर्णं चउण्हं चउसट्ठीणं आदरक्खदेवसाहस्सीणं, अणोसिं च बहूणं दाहिणिह्लाणं देवाणं देवीण य आहेवचं पोरेवचं जाव
विहरइ” ॥ इति, इदं प्रायः समस्तमपि सुगमं नवरं ‘काला लोहियक्ख’ इत्यादि, ‘कालाः’ कृष्णवर्णाः ‘लोहियक्खविंबोद्धा’ लो-
हिताक्षरत्नवद् विम्बवक्त्र-विम्बीफलवद् ओष्ठौ येषां ते लोहिताक्षविंबोद्धाः आरक्तौष्ठा इति भावः, धवलाः पुष्पवत् सामर्थ्यात्कुन्दक-
लिका इव दन्ता येषां ते धवलपुष्पदन्ताः, असिताः—कृष्णाः केशा येषां ते असितकेशाः, दन्ताः केशाश्चामीपां वैक्रिया द्रष्टव्या न
स्यामाविकाः, वैक्रियशरीरत्वात्, ‘वामेयकुण्डलधराः’ एककर्णावसक्तकुण्डलधारिणः, तथाऽऽर्द्धेण—सरसेन चन्दनेनावुलिप्तं गात्रं यैस्ते

आर्द्रचन्दनानुलिप्तगात्राः, तथा ईषत्-मनाक् 'शिल्पिन्ध्रपुष्पप्रकाशानि' शिल्पिन्ध्रपुष्पसदृशवर्णानि 'असंक्लिष्टानि' अत्यन्तसुखजन-
 कतया मनागपि सङ्केशानुत्पादकत्वात् 'सूक्ष्माणि' मृदुलद्युस्पर्शानि अच्छानि चेति भावः वस्त्राणि प्रवरं सुशोभं यथा भवति एवं
 परिहिताः-परिहितवन्तः प्रवरवस्त्रपरिहिताः, तथा वयः प्रथमं-कुमारबलक्षणमतिक्रान्तास्तत्पर्यन्तवर्तिन इत्यर्थः, यत आह-द्वितीयं
 च-मध्यलक्षणं वयोऽसंप्राप्ताः, एतदेव व्यक्तीकरोति- 'भद्रे' अतिप्रशस्ये यौवने वर्तमानाः 'तलभंगयतुडियवरभूषणनिर्मलम-
 गिरयणमंडियभुया' तलभङ्गका-बाह्याभरणविशेषाः द्रुटितानि-बाहुरक्षकाः, अन्यानि च यानि वराणि भूषणानि बाह्याभरणानि
 तेषु ये निर्ममला मणयः-चन्द्रकान्ताद्या यानि रत्नानि-इन्द्रनीलादीनि तैर्मण्डितौ भुजौ येषां ते तथा, तथा दशभिर्मुद्राभिर्मण्डितौ अग्र-
 हस्तौ येषां ते (दशमुद्रा) मण्डिताग्रहस्ताः, 'चूडामणिचित्तिचिधगया' चूडामणिनामकं चित्रम्-अद्भुतं चिह्नं गतं-स्थितं येषां
 ते चूडामणिचित्रचिह्नगताः, चमरबलिसामान्यसूत्रे 'कालाः' कृष्णवर्णाः, एतदेवोपमानतः प्रतिपादयति- 'महानीलसरिसा' महानीलं
 यत्किमपि वस्तुजातं लोके प्रसिद्धं तेन सदृशाः, एतदेव व्याचष्टे-नीलगुटिका-नील्या गुटिका गवलं-माहिषं शृङ्गं तयोरिव प्रकाशः-
 प्रतिभा येषां ते नीलगुटिकागवलप्रकाशाः, तथा विकसितशतपत्रमिव निर्मले ईषदेशविभागेन सिते रक्ते ताम्रे च नयने येषां ते विक-
 सितशतपत्रनिर्मलेषत्सितरक्तताम्रनयनाः, तथा गरुडस्येवायता-दीर्घा ऋज्वी-अकुटिला तुङ्गा-उन्नता नासा-नासिका येषां ते गरु-
 डायतर्जुतुङ्गनासाः, तथा ओयवियं-तेजितं यत् शिलाप्रवाहं-विद्रुमं रत्नं यच्च बिम्बफलं तत्सन्निभोऽधरः-ओष्ठौ येषां ते तथा, तथा
 पाण्डुरं न तु सन्ध्याकालभावि आरक्तं शशिशकलं-चन्द्रखण्डं, तदपि च कथम्भूतमित्याह-विमलं-रजसा रहितं कलङ्कविकलं वा
 तथा निर्ममलो यो दधिधनः शङ्खो गोक्षीरं यानि कुन्दानि-कुन्दकुसुमानि दकरजः-पानीयकणा मृणालिका च तद्वद् धवला दन्तश्रे-

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः ३
सू० ११७

॥ १६४ ॥

गिर्येषां ते तथा, विमलशब्दस्य विशेष्यात्परनिपातः प्राकृतत्वात्, तथा हुतवहेन-वैश्वानरेण निर्धामितं सत् यद् जायते धौतं-निर्मलं तप्तम्-उत्तप्तं तपनीयम् आरक्तं सुवर्णं तद्वद्रक्तानि तलानि-हस्तपादतलानि तालुजिह्वे च येषां ते हुतवहनिर्धामितधौततप्ततपनीयरक्त-तलतालुजिह्वाः, तथाऽञ्जनं-सौवीराञ्जनं घनः-प्रावृट्कालभावी मेघस्तद्वत् कृष्णाः रुचकवद्-रुचकरत्नवद् रमणीयाः स्निग्धाश्च केशा येषां ते अञ्जनघनकृष्णरुचकरमणीयस्निग्धकेशाः, शेषं प्राग्वत् ॥ चमरसूत्रे 'तिण्हं परिसाण'मित्युक्तं ततः पर्वद्विशेषपरिज्ञा-नाय सूत्रमाह—

चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररन्नो कति परिसातो पं०?, गो०! तओ परिसातो पं०,
तं०—समिता चंडा जाता, अंभिभतरिता समिता मज्झे चंडा बाहिं च जाया ॥ चमरस्स णं भंते !
असुरिंदस्स असुररन्नो अंभिभतरपरिसाए कति देवसाहस्सीतो पणत्ताओ?, मज्झिमपरिसाए
कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ?, बाहिरियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ?,
गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स २ अंभिभतरपरिसाए चउवीसं देवसाहस्सीतो पणत्ताओ,
मज्झिमिताए परिसाए अट्टावीसं देव०, बाहिरिताए परिसाए वत्तीसं देवसा० ॥ चमरस्स णं भंते !
असुरिंदस्स असुररण्णो अंभिभतरिताए कति देविसता पणत्ता?, मज्झिमियाए परिसाए कति
देविसया पणत्ता?, बाहिरियाए परिसाए कति देविसता पणत्ता?, गोयमा ! चमरस्स णं असु-
रिंदस्स असुररण्णो अंभिभतरियाए परिसाए अड्डा देविसता पं० मज्झिमियाए परिसाए तिन्नि

देवि० बाहिरियाए अहुइजा देवि० । चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररणो अंभतरियाए परि-
 साए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मज्झिमियाए परिसाए० बाहिरियाए परिसाए देवाणं
 केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? अंभतरियाए परि० देवीणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मज्झि-
 मियाए परि० देवीणं केवतियं० बाहिरियाए परि० देवीणं के० ? गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स २
 अंभतरियाए परि० देवाणं अहुइजाइं पलिओवमाइं ठिई पं० मज्झिमाए परिसाए देवाणं दो
 पलिओवमाइं ठिई पणत्ता बाहिरियाए परिसाए देवाणं दिवहुं पलि० अंभतरियाए परिसाए
 देवीणं दिवहुं पलिओवमं ठिती पणत्ता मज्झिमियाए परिसाए देवीणं पलिओवमं ठिती
 पणत्ता बाहिरियाए परि० देवीणं अहुपलिओवमं ठिती पणत्ता ॥ से केणट्टेणं भंते ! एवं
 बुच्चति ?—चमरस्स असुरिंदस्स तओ परिसातो पणत्ताओ, तंजहा—समिया चंडा जाया,
 अंभतरिया समिया मज्झिमिया चंडा बाहिरिया जाया ? गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स
 असुररन्नो अंभतरपरिसा देवा वाहिता हव्वमागच्छंति णो अन्वाहिता, मज्झिमपरिसाए देवा
 वाहिता हव्वमागच्छंति अन्वाहितावि, बाहिरपरिसा देवा अन्वाहिता हव्वमागच्छंति, अहुत्तरं
 च णं गोयमा ! चमरे असुरिंदे असुराया अन्नयेसु उच्चावएसु कज्जकोडुंवेसु समुप्पन्नेसु अंभि-
 तरियाए परिसाए सद्धिं समइसंपुच्छणाबहुले विहरइ मज्झिमपरिसाए सद्धिं पयं एवं पवंचेमाणे २

विहरति बाहिरियाए परिसाए सद्धिं पयंडेमाणे २ विहरति, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ—
चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररणो तओ परिसाओ पणत्ताओ समिया चंडा जाता,
अब्भतरिया समिया मज्झिमिया चंडा बाहिरिया जाता (सू० ११८) ॥

‘चमरस्स णं’मित्यादि, चमरस्य भदन्त ! असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य ‘कति’ कियत्सहस्राकाः पर्षदः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—
गौतम ! तिस्रः पर्षदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—समिता चण्डा जाता, तत्राभ्यन्तरिका पर्षत् ‘समिता’ समिताभिधाना, एवं मध्यमिका
स्त्राणि प्रज्ञप्तानि?, मध्यमिकायां पर्षदि कति देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि?, बाह्यायां पर्षदि कति देवसहस्राणि पर्षदि कति देवसह-
गौतम ! चमरस्यासुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्षदि चतुर्विंशतिर्देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि?, भगवानाह—
स्त्राणि, बाह्यायां द्वात्रिंशद्देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ ‘चमरस्स णं भंते’ ! इत्यादि, चमरस्य भदन्त ! असुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्या-
भ्यन्तरिकायां पर्षदि कति देवीशतानि प्रज्ञप्तानि ? मध्यमिकायां पर्षदि कति देवीशतानि प्रज्ञप्तानि ? बाह्यायां पर्षदि कति देवीशतानि
प्रज्ञप्तानि, बाह्यायां पर्षदि अर्द्धचतुर्थानि देवीशतानि प्रज्ञप्तानि, मध्यमिकायां पर्षदि त्रीणि देवीशतानि
मारराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? मध्यमिकायां पर्षदि देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?,
एवं बाह्यपर्षद्विषयमपि प्रश्नसूत्रं वक्तव्यं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, एव मध्यमिकाबाह्यपर्ष-

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-

कारः
उद्देशः १
सू० ११८

॥ १६५ ॥

द्विषये अपि ग्रन्थसूत्रे वक्तव्ये, भगवानाह—गौतम ! चमरस्यासुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवानामर्द्धेष्टृतीयानि पल्यो-
 पमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता, मध्यमिकायां पर्षदि देवानां द्वे पल्योपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता, बाह्यायां पर्षदि देवानां द्व्यर्द्धे पल्योपमं स्थितिः प्रज्ञप्ता,
 तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवीनां द्व्यर्द्धे पल्योपमं स्थितिः प्रज्ञप्ता, मध्यमिकायां पर्षदि देवीनां पल्योपमं स्थितिः, प्रज्ञप्ता, बाह्यायां पर्षदि
 देवीनामर्द्धे पल्योपमं स्थितिः प्रज्ञप्ता, इह भूयान् वाचनाभेद इति यथाऽवस्थितसूत्रे पाठनिर्णयार्थं सुगममपि सूत्रमक्षरसंस्कारमात्रेण वि-
 ब्रियते । सम्प्रत्यभ्यन्तरिकादिव्यपदेशकारणं पिपृच्छिषुरिदमाह—‘से केणद्वेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते ? चमरस्य अ-
 सुरकुमारराजस्य तिस्रः पर्षदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा समिता चण्डा जाता, अभ्यन्तरा समिता मध्यमिका चण्डा बाह्या जाता भगवानाह—गौतम !
 चमरस्यासुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्याभ्यन्तरपर्षत्का देवाः ‘वाहिता’ आहूताः ‘हव्यं’ शीघ्रमागच्छन्ति नो ‘अव्वाहिता’ अनाहूताः, अनेन
 गौरवमाह, मध्यमपर्षद्वा देवा आहूता अपि शीघ्रमागच्छन्ति अनाहूता अपि, मध्यमप्रतिपत्तिविषयत्वात्, बाह्यपर्षद्वा देवा अनाहूताः
 शीघ्रमागच्छन्ति, तेषामाकारणलक्षणगौरवानहत्वात्, ‘अदुत्तरं च ण’मित्यादि, ‘अथोत्तरम्’ अथान्यद् अभ्यन्तरत्वादिविषये कारणं
 गौतम ! चमरोऽसुरेन्द्रोऽसुरकुमारराजोऽन्यतरेषु ‘उच्चावचेषु’ शोभनाशोभनेषु ‘कज्जकोडुंवेसु’ इति कौटुम्बिकेषु कार्येषु कुटुम्बे भ-
 वानि कौटुम्बानि स्वराष्ट्रविषयाणीत्यर्थः तेषु कार्येषु समुत्पन्नेषु अभ्यन्तरिकया पर्षदा सार्द्धं संमत्तिसंप्रश्नबहुलश्चापि विहरति, सन्मत्या—
 उत्तमया मत्या यः संप्रश्नः—पर्यालोचनं तद्वहुलश्चापि ‘विहरति’ आस्ते, स्वल्पमपि प्रयोजनं प्रथमतस्तथा सह पर्यालोच्य विदधातीति
 भावः, मध्यमिकया पर्षदा सार्द्धं यदभ्यन्तरिकया पर्षदा सह पर्यालोच्य कर्तव्यतया निश्चितं पदं ‘तत्पपञ्चयन् विहरति’ एवमिद-
 मस्माभिः पर्यालोचितमिदं कर्तव्यमन्यथा दोष इति विस्तारयन्नास्ते, बाह्याया पर्षदा सह यदभ्यन्तरिकया पर्षदा सह पर्यालोचितं

मध्यमिकया सह गुणदोषप्रपञ्चकथनतो विस्तारितं पदं तत् 'प्रचण्डयन् प्रचण्डयन् विहरति' आज्ञाप्रधानः सन्नवश्यं कर्तव्यतया निरूपयन् तिष्ठति, यथेदं शुष्माभिः कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति, तदेवं या एकान्ते गौरवमेव केवलमर्हति यया च सहोत्तममतिता- त्वत्पमपि कार्यं प्रथमतः पर्यालोचयति सा गौरवविषये पर्यालोचनायां चालन्तमभ्यन्तरा वर्तते इत्यभ्यन्तरिका, या तु गौरवार्हा पर्यालोचितं चाभ्यन्तरिकया पर्वदा सह अवश्यकर्तव्यतया निश्चितं न तु प्रथमतः सा किल गौरवे पर्यालोचनायां च मध्यमे भागे वर्तते इति मध्यमिका, या तु गौरवं न जातुचिदप्यर्हति न च यया सह कार्यं पर्यालोचयति केवलमादेश एव यस्यै दीयते सा गौर- वानर्हा पर्यालोचनायाश्च बहिर्भावे वर्तते इति बाह्या । तदेवमभ्यन्तरिकादिव्यपदेशनिबन्धनमुक्तं, सम्प्रत्येतदेवोपसंहरन्नाह—'से ए- ण(तेण)ट्ठेण'मित्यादि पाठसिद्धं, यानि तु समिया चंडा जाता इति नामानि तानि कारणान्तरनिबन्धनाति, कारणान्तरं च ग्रन्थान्त- रादवसातव्यं, अत्र सङ्ग्रहिगाथे—“चउवीस अट्टवीसा बत्तीससहस्स देव चमरस्स । अड्डुट्ठा तिन्नि तहा अड्डाइज्जा य देविसया ॥१॥ अड्डाइज्जा य दोन्नि य दिवडुपलियं कमेण देवठिई । पलियं दिवडुमेगं अद्धो देवीण परिसासु ॥ २ ॥”

कहि णं भंते ! उत्तरिह्माणं असुरकुमाराणं भवणा पणत्ता ? जहा ठाणपदे जाव बली, एत्थ वहरोयणिंदे वहरोयणराया परिवसति जाव विहरति ॥ बलिस्स णं भंते ! वयरोयणिंदस्स वहरो- यणरन्नो कति परिसाओ पणत्ताओ ? गोयमा ! तिण्णि परिसा, तंजहा—समिया चंडा जाया, अबिंभतरिया समिया मज्झिमिया चंडा बाहिरिया जाया । बलिस्स णं वहरोयणिंदस्स वहरो- यणरन्नो अबिंभतरियाए परिसाए कति देवसहस्सा ? मज्झिमियाए परिसाए कति देवसहस्सा

जाव बाहिरियाए परिसाए कति देविसया पणत्ता?, गोयमा! बलिस्स णं वइरोयणिंदस्स २
अब्भितरियाए परिसाए वीसं देवसहस्सा पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए चउवीसं देवसहस्सा
पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए अट्ठावीसं देवसहस्सा पणत्ता, अब्भितरियाए परिसाए अद्ध-
पंचमा देविसता, मज्झिमियाए परिसाए चत्तारि देविसया पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए अष्टुट्ठा-
देविसता पणत्ता, बलिस्स ठितीए पुच्छा जाव बाहिरियाए परिसाए देवीणं केवतियं कालं
ठिती पणत्ता?, गोयमा! बलिस्स णं वइरोयणिंदस्स २ अब्भितरियाए परिसाए देवाणं अष्टुट्ठ-
पलिओवमा ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए तिन्नि पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, बाहिरि-
याए परिसाए देवाणं अट्ठाइज्जाइं पलिओवमाइं ठिई पन्नत्ता, अब्भितरियाए परिसाए देवीणं
अट्ठाइज्जाइं पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए देवीणं दो पलिओवमाइं ठिती
पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए देवीणं दिवहुं पलिओवमं ठिती पणत्ता, सेसं जहा चमरस्स
असुरिंदस्स असुरकुमाररणो ॥ (सू० ११९)

‘कहि णं भंते! उत्तरिह्माणं असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता’ इत्यादि, क भदन्त! उत्तराणामसुरकुमाराणां
भवन्नानि प्रज्ञप्तानि? इत्येवं यथा प्रज्ञापनायां द्वितीये स्थानाख्ये पदे तथा तावद्वक्तव्यं यावद्वलिः, अत्र वैरोचनेन्द्रो वैरोचनराजः परि-
वसति, तत ऊर्ध्वमपि तावद्वक्तव्यं यावद्विहरति, तच्चैवम्—‘कहि णं भंते! उत्तरिह्मा असुरकुमारा देवा परिवसंति?, गोयमा! जंबु-

दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरे जोयणसयसहस्सयाहलाए उवरि एणं जोयणसहस्सं ओगाहेत्ता हेढा चेणं जोयणसहस्सं वजेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से एत्थ उत्तरिह्माणं असुरकुमाराणं देवाणं तीसं भवणवा-
ससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा अंतो चउरंसा सेसं जहा दाहिणिह्माणं जाव विहरंति, वली य एत्थ वइ-
रोयणिदे वइरोयणराया परिवसइ काले महानीलसरिसे जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ तीसाए भवणवाससयसहस्साणं सट्ठीए सा-
माणियसाहस्सीणं तायत्तीसाए तायत्तीसगाणं चउण्हं लोगपालाणं पंचण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हमणि-
याणं सत्तण्हमणियाहिवईणं चउण्ह य सट्ठीणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अत्रेसिं च वहुणं उत्तरिह्माणं असुरकुमाराणं देवाणं दे-
वीण य आहेवच्चं जाव विहरइ” समस्तमिदं प्राग्वत् ॥ सम्प्रति पर्यत्तिरूपणार्थमाह—“वलस्स णं भंते!” इत्यादि प्राग्वत्, नवर-
मिदमत्र देवदेवीसङ्ख्यास्थितिनात्त्वम्—“वीस उ चउवीस अट्ठावीस सहस्साण (होंति) देवाणं । अद्धपणचउद्धा देविसय वलिस्स
परिस्सासु ॥ १ ॥ अद्धुट्ठ तिणिण अड्ढाइज्जाइ (होंति) पलियदेवठिई । अड्ढाइज्जा दोणिण य दिवड्ढ देवीण ठिइ कमसो ॥ २ ॥”

कहि णं भंते ! नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ?, जहा ठाणपदे जाव दाहिणिह्मावि पुच्छि-
यव्वा जाव धरणे इत्थ नागकुमारिंदे नागकुमारराया परिवसति जाव विहरति ॥ धरणस्स णं भंते !
णागकुमारिंदस्स नागकुमाररणो कति परिसाओ ? पं०, गोयमा ! तिणिण परिसाओ, ताओ चव
जहा चमरस्स । धरणस्स णं भंते ! णागकुमारिंदस्स णागकुमाररत्तो अडिंभतरियाए परिसाए कति
देवसहस्सा पन्नत्ता ?, जाव बाहिरियाए परिसाए कति देवीसता पणत्ता ?, गोयमा ! धरणस्स णं

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-

कारः

उद्देशः १

सू० ११९

॥ १६७ ॥

णागकुमारिंदस्स नागकुमाररणो अडिंभतरियाए परिसाए सट्ठिं देवसहस्साइं मज्झिमियाए परि-
 साए सत्तरिं देवसहस्साइं बाहिरियाए असीतिदेवसहस्साइं अडिंभतरपरिसाए पणत्तरं देविसतं
 पणत्तं मज्झिमियाए परिसाए पण्णासं देविसतं पणत्तं बाहिरियाए परिसाए पणवीसं देवि-
 सतं पणत्तं । धरणस्स णं रत्तो अडिंभतरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?
 मज्झिमियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? बाहिरियाए परिसाए देवाणं केव-
 तियं कालं ठिती पणत्ता ? अडिंभतरियाए परिसाए देवीणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मज्झि-
 मियाए परिसाए देवीणं केवइयं कालं ठिती पणत्ता ? बाहिरियाए परिसाए देवीणं केवतियं कालं
 ठिती पणत्ता ? , गोयमा ! धरणस्स रणो अडिंभतरियाए परिसाए देवाणं सातिरेगं अट्ठपलिओ-
 वमं ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए देवाणं अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए
 परिसाए देवाणं देसूणं अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता, अडिंभतरियाए परिसाए देवीणं देसूणं
 अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए देवीणं सातिरेगं चउभागपलिओवमं
 ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए देवाणं चउभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, अट्ठो जहा च-
 मरस्स ॥ कहि णं भंते ! उत्तरिछाणं णागकुमाराणं जहा ठाणपदे जाव विहरति ॥ भूयाणंदस्स णं
 भंते ! णागकुमारिंदस्स णागकुमाररणो अडिंभतरियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पण-

स्ताओ?, मञ्जिमियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ?, बाहिरियाए परिसाए कह देवसाहस्सीओ पणत्ताओ? अविंभतरियाए परिसाए कह देविसया पणत्ता? मञ्जिमियाए परिसाए कह देविसया पणत्ता? बाहिरियाए परिसाए कह देविसया पणत्ता?, गोयमा! भूयणंदस्स णं नागकुमारिंदस्स नागकुमाररत्तो अविंभतरियाए परिसाए पत्तासं देवसहस्सा पणत्ता, मञ्जिमियाए परिसाए सट्ठिं देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, बाहिरियाए परिसाए सत्तरि देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, अविंभतरियाए परिसाए दो पणवीसं देविसयाणं पणत्ता, मञ्जिमियाए परिसाए दो देवीसया पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए पणत्तरं देविसयं पणत्तं। भूयणंदस्स णं भंते! नागकुमारिंदस्स नागकुमाररणो अविंभतरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता? जाव बाहिरियाए परिसाए देवीणं केवहयं कालं ठिई पणत्ता?, गोयमा! भूताणंदस्स णं अविंभतरियाए परिसाए देवाणं देसूणं पलिओवमं ठिती पणत्ता, मञ्जिमियाए परिसाए देवाणं साइरेंगं अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए देवाणं अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता, अविंभतरियाए परिसाए अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता, मञ्जिमियाए परिसाए देवीणं देसूणं अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए देवीणं साइरेंगं चउवभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, अत्थो जहा चमरस्स, अवसेसाणं वेणु-

देवादीनं महाधोसपञ्चवसाणानं ठाणपदवत्तव्वया गिरवयवा भाणियव्वा, परिसांतो जहा धरणभू-
ताणंदाणं (सेसाणं भवणवईणं) दाहिणिह्माणं जहा धरणस्स उत्तरिह्माणं जहा भूताणंदस्स,
परिमाणंपि ठितीवि ॥ (सू० १२०)

‘कहि णं भंते ! नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ?’ इत्यादि, क भदन्त ! नागकुमाराणां देवानां भवतानि प्रज्ञप्तानि !,
एवं यथा प्रज्ञापनायां स्थानाख्ये द्वितीयपदे तथा वक्तव्यं यावद् दाक्षिणात्या अपि प्रष्टव्या यावद्धरणोऽत्र नागकुमारेन्द्रो नागकुमार-
राजः परिवसति यावद्विहरति, तच्चैवम्—“कहि णं भंते ! नागकुमारा देवा परिवसंति ? , गोयमा ! इमीसे रयणप्पमाए पुढवीए अ-
सीउत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे जोयण-
सयसहस्से, एत्थ णं नागकुमाराणं देवाणं चुलसी भवणावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिरूवा,
एत्थ णं नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता, तत्थ णं बहवे नागकुमारा देवा परिवसंति महिडूया महज्जुतिया, सेसं जहा ओहि-
याणं जाव विहरंति, धरणभूयाणंदा एत्थ डुवे नागकुमारिंदा नागकुमाराराणो परिवसंति महिडूया सेसं जहा ओहियाणं जाव वि-
हरंति । कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं नागकुमारा देवा परिवसंति ? ,
गोयमा ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पमाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोय-
णसहस्सं ओगाहेत्ता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं दाहिणिह्माणं नागकुमाराणं देवाणं
चोयालीसं भवणावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिरूवा, एत्थ णं दाहिणिह्माणं नागकुमाराणं देवाणं

भवणा पन्नत्ता, एत्थ णं वहवे दाहिणिह्ला नागकुमारारिदे परिवसंति महिड्ढीया जाव विहरंति, धरणे एत्थ नागकुमारारिदे नागकुमाराराया परिवसइ महिड्ढीए जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ चोयालीसाए भवणावाससयसहस्साणं छण्हं सामाणियसाहस्सीणं तायत्तीसाए ताय-
त्तीसराणं चउण्हं लोगपालाणं छण्हं अग्गमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवईणं चउवी-
साए आयरक्खदेवसाहस्सीणं अण्णेसिं च बहूणं दाहिणिह्लाणं नागकुमाराणं देवाणं देवीण य आदेवञ्च जाव विहरंति” पाठसिद्धं ॥
सम्प्रति पर्यन्तिरूपणार्थमाह—“धरणस्स णं भंते !” इत्यादि, प्राग्वत्, नवरमत्राभ्यन्तरपर्यदि पट्टिदेवसहस्राणि मध्यमिकायां सप्तति-
देवसहस्राणि बाह्यायामशीतिदेवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि पञ्चसप्ततं देवीशतं, ‘मज्झिमियाए परिसाए पण्णासं देविसतं
पणत्तं’ मध्यमिकायां पर्यदि पञ्चाशं देवीशतं बाह्यायां पञ्चविंशं देवीशतं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवानां स्थितिः सातिरेकम-
र्द्धपल्योपमं मध्यमिकायामर्द्धपल्योपमं बाह्यायां देजनमर्द्धपल्योपमं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवीनां स्थितिर्देशोनमर्द्धपल्योपमं
मध्यमिकायां सातिरेकं चतुर्भागपल्योपमं, बाह्यायां चतुर्भागपल्योपमं, शेषं प्राग्वत् ॥ ‘कहि णं भंते ! उत्तरिह्लाणं नागकुमाराणं
भवणा पणत्ता जहा ठाणपदे जाव विहरइ’त्ति, क भदन्त ! उत्तराणां नागकुमाराणां भवनानि प्रज्ञप्तानि ? इत्यादि यथा प्रज्ञा-
पनायां स्थानाख्ये पदे तथा वक्तव्यं यावद्विहरतीति पदं, तथैवम्—‘कहि णं भंते ! उत्तरिह्ला नागकुमारा परिवसन्ति ?, गोयसा ! जं-
बुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सावाह्लाए उवरिं एणं जोयणसहस्सं
ओगाहित्ता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं उत्तरिह्लाणं नागकुमाराणं चत्तालीसं भवणा-
वाससयसहस्सा हवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा सेसं जहा दाहिणिह्लाणं जाव विहरंति, भूयाणंदे एत्थ नागकुमारिदे नाग-

कुमारराया परिवसति महिडूणि जाव पभासेमाणे, से णं चत्तालीसाए भवणावाससयसहस्साणं सेसं तं चेव जाव विहरइ' इति निग-
 दसिद्धं ॥ पर्यन्निरूपणार्थमाह—'भूयाणंदस्स ण'मित्यादि प्राग्वत् नवरमत्राभ्यन्तरिकायां पर्षदि पञ्चाशदेवसहस्राणि मध्यमिकायां
 पष्टिदेवसहस्राणि बाह्यायां सप्ततिदेवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि पञ्चविंशे द्वे देवीशते मध्यमिकायां परिपूर्णे द्वे देवीशते बा-
 ह्यायां पञ्चसप्ततं देवीशतं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवानां स्थितिदेशेन पत्थोपमं मध्यमिकायां सातिरेकमर्द्धपत्थोपमं बाह्यायामर्द्ध-
 पत्थोपमं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवीनां स्थितिरर्द्धपत्थोपमं मध्यमिकायां देशेनमर्द्धपत्थोपमं बाह्यायां सातिरेकं चतुर्भागपत्थो-
 पमं, शेषं प्राग्वत् । 'अवसेसाणं वेणुदेवाइणं महाघोसपज्जवसाणाणं ठाणपयवत्तव्वया भाणियव्वा' इति, 'अवशेषाणां' नाग-
 कुमारराजव्यतिरिक्तानां वेणुदेवादीनां महाघोषपर्यवसानानां स्थानाख्यप्रज्ञापनागतद्वितीयपदवक्तव्यता भणितव्या, सा चैवम्—'कहि
 णं भंते ! सुवन्नकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति ?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए-
 असीउत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एणं जोयणसहस्सं ओगाहेत्ता हेट्टावि एणं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे जोयणसयस
 हस्से, एत्थ णं सुवण्णकुमाराणं देवाणं बावत्तरी भवणावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिरूवा,
 एत्थ णं सुवण्णकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता, तत्थ णं बहवे सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति महिड्डिया सेसं जहा ओहियाणं जाव
 विहरंति, वेणुदेवे वेणुदाली एत्थ दुवे सुवण्णकुमारिदा सुवण्णकुमारायाणो परिवसंति महिड्डिया जाव विहरंति । कहि णं भंते ! दाहि-
 णिल्लाणं सुवण्णकुमाराणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! दाहिणिस्सा सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति ?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए
 पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एणं जोयणसयसहस्सं ओगाहित्ता हेट्टा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे

जोयणसयसहस्ते, एत्थ णं दाहिणिह्माणं सुवण्णकुमाराणं अट्ठत्तीसं भवणावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिरूवा, एत्थ णं दाहिणिह्माणं सुवण्णकुमाराणं भवणा पणत्ता, एत्थ णं बहवे दाहिणिह्मा सुवण्णकुमारा परिवसंति, वेणुदेवे एत्थ सुवण्णकुमारिंदे सुवण्णकुमारराया परिवसति महिड्डिए जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ अट्ठत्तीसाए भवणावाससयसहस्साणं जाव विहरति ।” पर्यद्वक्तव्यताडपि धरणवन्निरवशेषा वक्तव्या । ‘कहिं णं भंते ! उत्तरिह्माणं सुवण्णकुमाराणं भवणा पन्नत्ता ? कहिं णं भंते ! उत्तरिह्माणं सुवण्णकुमाराणं देवाणं चोत्तीसं भवणावाससयसहस्सा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए जाव मज्झे अट्ठहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं उत्तरिह्माणं सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति महिड्डिया जाव विहरंति, वेणुदाली य एत्थ सुवण्णकुमारिंदे सुवण्णकुमारराया परिवसति महिड्डिए जाव पभासे०, (से णं) तत्थ चोत्तीसाए भवणावाससयसहस्साणं सेसं जहा नागकुमाराणं ।” पर्यद्वक्तव्यताडपि भूतानन्दवन्निरवशेषा वक्तव्या । यथा सुवण्णकुमाराणं वक्तव्यता भणिता तथा शेषाणामपि वक्तव्या, नवरं भवननानात्वमिन्द्रनानात्वं परिमाणनानात्वं चैताभिर्गाथाभिरनुगन्तव्यम्—“चउसट्ठी असुराणं चुलसीई चेव होइ नागाणं । वावत्तरिं सुवण्णे वाउकुमाराण छन्नउई ॥१॥ दीवदिसाउदहीणं विज्जुकुमारिंदयणियमग्गीणं । छण्हं पि जुयलयाणं वावत्तरिमो सयसहस्सा ॥ २ ॥ चोत्तीसा १ चोयाला २ अट्ठत्तीसं ३ च सयसहस्साइं । पण्णा ४ चत्तालीसा १० दाहिणतो होति भवणाइं ॥ ३ ॥ तीसा १ चत्तालीसा २ चोत्तीसं ३ चेव सयसहस्साइं । छायाला ४ छत्तीसा १० उत्तरतो होति भवणाइं ॥ ४ ॥ चमरे १ धरणे २ तह वेणुदेव ३ हरिकंत ४ अग्गिसीहे ५ य । पुण्णे ६ जलकंते या अभिए ८ लंबे य ९ घोसे य १० ॥ ५ ॥ बलि १ भूयाणंदे २ वेणुदालि ३ हरिस्सह ४ अग्गिमाणव

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-

कारः
उद्देशः १
सू० १२०

॥ १७० ॥

५ विसिद्धे ६ । जलप्पभ अभियवाहण ८ पभंजणे ९ चेव महघोसे १० ॥ ६ ॥ चउसट्ठी सट्ठी खलु छणं सहस्सा उ अयुरवज्जाणं । सामाणिया. उ एण् चउगुणा आयरक्खा उ ॥ ७ ॥” पर्वद्वक्तव्यताडपि दाक्षिणात्यानां धरणवत्, उत्तराणां भूतानन्दवत्, तथा चाह—
 “परिसाओ सेसाणं भवणवईणं दाहिणिह्माणं जहा धरणस्स, उत्तरिह्माणं जहा भूयाणंदस्से”ति ॥ तदेवं भवन(पति)वक्तव्यतोक्ता, सम्प्रति
 वानमन्तरवक्तव्यतामभित्युराह—

कहि णं भंते! वाणसंतराणं देवाणं भवणा (भोमेज्जा णगरा) पणत्ता?, जहा ठाणपदे जाव विहरंति
 विहरंति ॥ कहि णं भंते! पिसायाणं देवाणं भवणा पणत्ता?, जहा ठाणपदे जाव विहरंति, कहि णं भंते! दा-
 कालमहाकाला य तत्थ हुवे पिसायकुमारारायाणो परिवसंति जाव विहरंति, पिसायकुमाराराया
 हिणिह्माणं पिसायकुमाराणं जाव विहरंति काले य एत्थ पिसायकुमारिंदे पिसायकुमाररणो
 परिवसति महद्धि ए जाव विहरति ॥ कालस्स णं भंते! पिसायकुमारिंदस्स पणत्ताओ, तंजहा—ईसा
 कति परिसाओ पणत्ताओ?, गोयमा! तिणिण परिसाओ पणत्ताओ, दढरहा । कालस्स णं
 तुडिया दढरहा, अडिंभतरिया ईसा मज्झिमिया तुडिया बाहिरिया दढरहा । कालस्स णं पण-
 भंते! पिसायकुमारिंदस्स पिसायकुमाररणो अडिंभतरपरिसाए कति देवसाहस्सीओ पण-
 त्ताओ? जाव बाहिरियाए परिसाए कइ देविसया पणत्ता?, गो० कालस्स णं पिसायकुमारि-
 दस्स पिसायकुमारारायस्स अडिंभतरियपरिसाए अट्ठ देवसाहस्सीओ पणत्ताओ मज्झिमपरि-

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः १
सू० १२१

॥ १७१ ॥

साए दस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ बाहिरियाए परिसाए चारस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ अ-
डिंभतरियाए परिसाए एगं देविसतं पणत्तं मड्झमियाए परिसाए एगं देविसतं पणत्तं बाहिरि-
याए परिसाए एगं देविसतं पणत्तं । कालस्स णं भंते ! पिसायकुमारिदस्स पिसायकुमाररण्णो
अडिंभतरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मड्झमियाए परिसाए देवाणं
केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? बाहिरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? जाव
बाहिरियाए देवीणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! कालस्स णं पिसायकुमारिदस्स
पिसायकुमाररण्णो अडिंभतरपरिसाए देवाणं अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता, मड्झमियाए
परि० देवाणं देसूणं अट्ठपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परि० देवाणं सातिरेगं चउवभागप-
लिओवमं ठिती पणत्ता, अवभंतरपरि० देवीणं सातिरेगं चउवभागपलिओवमं ठिती पणत्ता,
मड्झमपरि० देवीणं चउवभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरपरिसाए देवीणं देसूणं चउ-
वभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, मड्झमपरिसाए देवीणं चउवभागपलिओवमं ठिती पणत्ता,
बाहिरपरिसाए देवीणं देसूणं चउवभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, अट्ठो जो चेव चमरस्स, एवं
उत्तरस्सवि, एवं गिरंतरं जाव गीयजस्स ॥ (सू० १२१)

‘कहि णं भंते ! वाणमंतराणं देवाणं भोमेज्जा नगरा पणत्ता ?’ क भदन्त ! वानमन्तराणां देवानां भोमेयानि नगराणि ग्राम-

प्राप्तिः, 'जहा ठाणपदे जाव विहरंति' इति, यथा स्थानाल्ये प्रज्ञापनायां द्वितीये पदे तथा वक्तव्यं यावद्विहरन्तीति, तच्चैवं—“गो-
 यमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए रयणामयस्स कंडस्स जोयणसहस्सबाहल्लस्स उवरिं एगं जोयणसयं ओगाहेत्ता हेट्ठावि एगं जोय-
 णसयं वज्जेत्ता मज्जे अट्ठसु जोयणसएसु, एत्थ णं वाणमन्तराणं तिरियमसंखेज्जा भोमेज्जा नगरावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं,
 ते णं भोमेज्जा नगरा वाहिं वट्ठा अंतो चउरंसा अहे पुक्खरकणियासंठाणसंठिया उक्किणंतरेविउलगंभीरखायपरिहा पागारट्ठालयकवा-
 डतोरणपडिदुवारदेसभागा जंतसयग्घिमुसलमुसुंढिपरियरिया अयोज्झा सयाजया सयागुत्ता अडयालकोट्टरइया अडयालकयवणमाला
 खेमा सिवा किकरामरंदडोवरक्खिया लाउल्लोइयमहिया गोसीससरसत्तचंदणददरदिन्नपंचगुलितला उवचियचंदणकलसा चंदणघडसु-
 कयतोरणपडिदुवारदेसभागा आसत्तोसत्तविउलवट्ठवग्घारियमल्लदामकलावा पंचवणणसरससुरभिमुक्कपुप्फपुंजोवयारकलिया कालागुरु-
 पवरकुन्दुरुक्कधूवमघमधेतंगंधुद्धुयाभिरामा सव्वरयणामया अच्छा सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा नीरया निम्मला निप्पंका निक्कंड-
 च्छाया सप्पभा समिरीया सउज्जोया पासाइया दरसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, एत्थ णं वाणमंतराणं देवाणं भोमेज्जा नगरा प-
 णत्ता, तत्थ णं वहवे वाणमंतरा देवा परिवसंति, तंजहा—पिसाया भूया जक्खा रक्खसा किनरा किंपुरिसा सुयगपतिणो महाकाया
 गंधव्वगणा य निउणगंधव्वगीयरमणा अणपन्निथपणपन्निथ इसिवाइय कंदिय महाकंदिया य कुहंडपयंगदेवा चंचलचवलचि-
 त्तकीलणदवप्पिया गहिरहसियगीयणच्चणरई वणमालामेलमउडकुंडलसच्छंदविउन्वियाभरणचारुभूषणधरा सव्वोउयसुरहिक्कुसुमरइयपलं-
 वसोहंतकंतवियसंतचित्तवणमालरइयवच्छा कामकामा कामरूवदेहधारी नाणाविहवण्णरागवरवत्थचिल्लगनियंसणा विविहदेसेनेवत्थग-
 हियेवेसा पमुइयकंदप्पकलहेकलिकोलाहलप्पिया हासवोलबहुला असिमोगरसत्तिहत्था अणेगमणिरयणविविह (निजुत्त) चित्तचिधगया

सुरूवा महिड्डिया महायसा जाव महासोम्या द्वारविराद्वयवच्छा नात्र द्रुम दिनाओ उज्जोमेगाणा पभामेगाणा, ते णं तत्थ माणं साणं भोमेज्जनगरावाससयसहस्साणं माणं साणं सामाणियसाहस्मीणं साणं साणं अगमहिमीणं साणं साणं परिसाणं साणं माणं अणीयाणं साणं २ अणीयाहिवईणं सासं साणं आयरम्पदेवसाहस्मीणं, अत्रोधि च चट्ठणं वाणमंतराणं देवाण य देवीण य जादेवमं जाव मुंज-माणा विहरंति” प्रायः सुगमं, नवरं ‘भुयगवइणो महाकाया’ इति, गढाकाया-गहोरेगाः, किंविशिष्टाः? इत्याह-मुजगपवयः, ‘गन्ध-वर्गणाः’ गन्धर्वसमुदायाः, किंविशिष्टाः? इत्याह-‘निपुणगन्धर्वगीतरतयः’ निपुणाः-परमहौत्रलोपेता एतं गन्धर्वो-गन्धर्वजातीया देवास्तेषां यद् गीतं तत्र रतिर्येषां ते तथा, एते व्यन्तराणामष्टौ मूलभेदाः, इमे चान्येऽवान्तरभेदा अष्टौ-‘अणपन्निय’ इत्यादि, कय-म्भूता एते षोडशापीत्यत आह-‘चंचलचवलचित्तकीलणद्वयपिया’ चंचला-अनवलितचित्तात्मया चलचपलम्-अतिशयेन चपलं यच्चित्रं-नानाप्रकारं क्रीडनं यच्च चित्रो-नानाप्रकारो द्रवः-परिहामस्तौ प्रियौ येषां ते चलचपलभिन्नक्रीडनद्रवप्रियाः, ततश्चालशब्देन विशेषणसमासः, तथा ‘गहिरहसियगीयनच्चणरई’ इति गम्भीरेषु हसितगीतनर्तनेषु रतिर्येषां ते तथा, तथा ‘वणमालामेडमउलकुंड-लसच्छंदविउव्वियाभरणभूसणधरा’ इति वनमाला-वनमालामयानि आभेलसुकुटकुण्डलानि, आभेलः-आपीउशब्दस्य प्राकृतलक्ष-णवशाद् आपीडः-शेखरकः, तथा स्वच्छन्दं विकुर्वितानि यानि आभरणानि तैर्यन्त्राभूषणं भूषणं-गण्डनं तद्धरन्तीति वनमालाऽपीडगु-कुटकुण्डलस्वच्छन्दविकुर्विताभरणचारुभूषणधराः, लिह्वादिवाद्च्, तथा सर्वर्तुः-सर्वर्तुभाविभिः सुरभिक्षुभैः सुरचिताः-शोभनं निर्वर्तिताः तथा प्रलम्बत इति प्रलम्बा शोभत इति शोभमाना कान्ता-कमनीया विरुमन्ती-असुकुलिता अम्लानपुष्पमयी चित्रा-नानाप्रकारा वनमाला रचिता वक्षसि यैस्ते सर्वर्तुःकसुरभिक्षुसुरचितप्रलम्बगोभमानकान्तविकसिचित्रवनमालारचितवक्षसः, तथा कामं

-स्वेच्छया गमो येषां ते कामगमाः-स्वेच्छाचारिणः, क्वचित् 'कामकामाः' इति पाठः, कामेन-स्वेच्छया कामो-मैथुनसेवा येषां ते कामकामा अनियतकामा इत्यर्थः, तथा कामं-स्वेच्छया रूपं येषां ते कामरूपास्ते च ते देहाश्च कामरूपदेहास्तान् धरन्तीत्येवंशीलाः कामरूपदेहारिणः, स्वेच्छाविकुर्वित्तनानारूपदेधारिण इत्यर्थः, तथा नानाविधैर्वर्णै रगो-रक्तता येषां तानि नानाविधवर्णरागाणि वराणि-प्रधानानि चित्राणि-नानाविधानि अद्भुतानि वा (वस्त्राणि) चेल्ललकानि-देशीवचनाद् देदीप्यमानानि नियंसणं-परिधानं येषां ते नानाविधवर्णरागवरवस्त्रचेल्ललकनिवसनाः तथा विविधैर्देशनेपथ्यैर्गृहीतो वेपो यैस्ते विविधदेशनेपथ्यगृहीतवेषाः, 'पमुइयकंदप्पक-लहकेलिकोलाहलपिया' कन्दर्पः-कामोदीपनं वचनं चेषा च कलहो-राटिः केलिः-क्रीडा कोलाहलो-बोलः कन्दर्पकलहकेलिको-लाहलाः प्रिया येषां ते कन्दर्पकलहकेलिकोलाहलप्रियाः, ततः प्रमुदितशब्देन सह विशेषणसमासः, 'हासवोलबहुला' इति हास-बोलौ बहुलौ-अतिप्रभूतौ येषां ते हासवोलबहुलाः, तथाऽसिसुद्वरशक्तिकुन्ता हस्ते येषां ते असिसुद्वरशक्तिकुन्तहस्ताः, 'प्रहरणात् सप्तमी चे'ति सप्तम्यन्तस्य पाक्षिकः परनिपातः, 'अणेगमणिरयणविहिनिजुत्तचित्तचिंधगया' इति, मणयः-चन्द्रकान्ताद्या रत्नानि-कर्कतनादीनि अनेकैर्मणिरत्नैर्विविधं-नानाप्रकारं नियुक्तानि विचित्राणि-नानाप्रकाराणि चिह्नानि गतानि-स्थितानि येषां ते तथा, शेषं प्राग्वत् ॥ 'कहि णं भंते ! पिसायाणं देवाणं भोमेज्जा नगरा पणत्ता ?' क भदन्त ! पिशाचानां देवानां भोमेयानि नगराणि प्रज्ञप्तानि ? इत्यादि, 'जहा ठाणपदे जाव विहरंति' यथा प्रज्ञापनायां स्थानाख्ये पदे तथा वक्तव्यं यावद्विहरन्तीति पदं, तच्चैव- 'कहि णं भंते ! पिसाया देवा परिवसंति ? गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए रयणामयस्स कंडस्स जोयणसहस्सबाहल्लस्स उवरिं एणं जोयणसयं ओगाहेत्ता हेट्ठा चेगं जोयणसयं वज्जेत्ता मज्जे अट्ठसु जोयणसएसु, एत्थ णं पिसायाणं देवाणं तिरियमसंखेज्जा भोमेज्जन-

गरावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भोमेज्जनगरा वाहिं वट्ठा जो ओहिओ भोमेज्जनगरवणतो सो भाणियब्बो जाव पडि-
रूवा, एत्थ णं पिसायाणं भोमेज्जनगरा पणत्ता, तत्थ णं बह्वे पिसाया देवा परिवसंति महिड्डिया जहा ओहिआ जाव विहरंति” सु-
गमं, “कालमहाकाला य एत्थ दुवे पिसाइंदा पिसायरायाणो परिवसंति महिड्डिया जाव विहरंति, कहि णं भंते! दाहिणिह्माणं पिसा-
याणं भोमेज्जा नगरा० वाहिं वट्ठा जो ओहिओ भोमेज्जनगरवणतो सो भाणियब्बो जाव पडिरूवा, एत्थ णं पिसायाणं भोमेज्जनगरा
पणत्ता । कहि णं भंते! दाहिणिह्मा पिसाया देवा परिवसंति?, गोयमा! जंजुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयण-
प्पभाए पुढवीए रयणामयस्स कंडस्स जोयणसहस्सवाहल्लस्स उवारिं एणं जोयणसयं ओगाहेत्ता हेट्ठावि एणं जोयणसयं वज्जेत्ता मज्झे
अट्ठसु जोयणसएसु एत्थ णं दाहिणिह्माणं पिसायाणं देवाणं भोमेज्जा नगरा पणत्ता, तत्थ णं बह्वे दाहिणिह्मा पिसाया देवा परिव-
संति महिड्डिया जाव विहरंति, काले य तत्थ पिसाइंदे पिसायराया परिवसति महिड्डिए जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ तिरियमसं-
खेज्जाणं भोमेज्जनगरावाससयसहस्साणं चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं
अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवईणं सोलसण्हं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अन्नेसिं च बहूणं दाहिणिह्माणं वाणमन्तराणं देवाणं देवीण य
आहेवच्चं जाव विहरति” पाठसिद्धं ॥ सम्प्रति पर्यन्निरूपणार्थमाह—‘कालस्म णं भंते! पिसायइंदस्स पिसायरन्नो कति परिसाओ प-
णत्ताओ?, गोयमा! तिणिण परिसाओ पणत्ताओ, तंजहा—ईसा लुडिया दढरहो अन्निभतरिया ईसा’ इत्यादि सर्व प्राग्वत्, नवरमन्त्रा-
भ्यन्तरिकायामष्टौ देवसहस्राणि मध्यमिकायां दश देवसहस्राणि वाह्यायां द्वादश देवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि एकं देवी-
शतं मध्यमिकायामप्येकं देवीशतं वाह्यायामप्येकं देवीशतं, अभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवानां स्थितिरुद्धपल्योपमं मध्यमिकायां देशो नमद्धे-

पल्योपमं बाह्यायां सातिरेकचतुर्भागपल्योपमं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्वदि देवीनां सातिरेकं चतुर्भागपल्योपमं मध्यमिकायां चतुर्भाग-
 पल्योपमं बाह्यायां देशेनं चतुर्भागपल्योपमं, शेषं प्राग्वत् । “कहि णं भंते ! उत्तरिल्लणं पिसायाणं भोमेज्जा नगरा पणत्ता ? , कहि णं
 भंते ! उत्तरिल्ला पिसाया देवा परिवसंति ? , गोयमा ! जंबुद्वीवे दीवे जहेव दाहिणिस्सणं वत्तव्वया तहेव उत्तरिल्लणंपि, नवरं मन्दरस्स
 उत्तरेणं, महाकाले इत्थ पिसाइंदे पिसायराया परिवसति जाव विहरति” पाठसिद्धं, पर्वद्वक्तव्यताऽपि कालवत्, “एवं जहा पिसायाणं
 तहा भूयाणवि जाव गंधव्वाणं नवरं इंदेसु नाणत्तं भाणिग्रव्वं, इमेण विहिणा—भूयाणं सुरूवपडिरूवा, जक्ख्वाणं पुण्णभइमाणिमइदा,
 रक्खसाणं भीममहाभीमा, किन्नराणं किन्नरकिंपुरिसा, किंपुरिसाणं सप्पुरिसमहापुरिसा, महोरगाणं अइकायमहाकाया, गंधव्वाणं
 गीयरईगीयजसा—‘काले य महाकाले सुरूवपडिरूवपुण्णभंदे य । अमरवइमाणिमइ भीमे य तहा महाभीमे ॥ १ ॥ किन्नरकिंपु-
 रिसे खलु सप्पुरिसे खलु तहा महापुरिसे । अइकायमहाकाए गीयरई चेव गीयजसे ॥ २ ॥” सुगमम्, पर्वद्वक्तव्यताऽपि कालवन्निर-
 न्तरं वक्तव्या यावद्गीतयशसः ॥ तदेवमुक्ता वानमन्तरवक्तव्यता सम्प्रति ज्योतिष्काणामाह—

कहि णं भंते ! जोइसियाणं देवाणं विमाणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! जोतिसिया देवा परिवसंति ? ,
 गोयमा ! उप्पिं दीवसमुदाणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए बहुसमरमणिज्जातो भूमिभागतो सत्त-
 णउए जोयणसते उहुं उप्पत्तित्ता दसुत्तरसया जोयणबाहल्लेणं, तत्थ णं जोइसियाणं देवाणं ति-
 रियमसंखेज्जा जोतिसियविमाणावाससतसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं विमाणा अद्धकवि-
 द्ढकसंठाणसंठिया एवं जहा ठाणपदे जाव चंदमस्सरिया य तत्थ णं जोतिसिंदा जोतिसरायाणे

परिवसन्ति महिद्विया जाव विहरन्ति ॥ सूरस्स णं भंते ! ज्योतिसिंदस्स ज्योतिसरणो कति प-
रिसाओ पणत्ताओ?, गोयमा ! तिप्पिण परिसाओ पणत्ताओ, तंजहा—तुंया तुडिया पेचा,
अडिंभतरया तुंवा मज्झिमिया तुडिया चाट्टिरिया पेचा, सेसं जहा कालस्स परिमाणं, डिनीचि ।
अट्ठो जहा चमरस्स । चंदस्सचि ण्वं चेव ॥ (सू० १२२)

‘कहि णं भंते ! जोइसियाणं’मित्यादि, क भदन्त ! ज्योतिष्कानां देवानां विमानानि प्रज्ञप्तानि ? क भदन्त ! ज्योतिष्का देवाः
परिवसन्ति ?, भगवानाह—नौतम ! अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या बहुसमरणीयाद् भूमिभागाद् रुचनोपलक्षितान् ‘सप्तनवतिशतानि’
सप्तनवत्यधिकानि योजनशतान्यूर्ध्वमुत्तुल्य—बुद्ध्याऽतिक्रम्य दृशोत्तरयोजनशतयाहस्ये तिर्यगसहस्रेभ्योऽमरतोयवोजनकोटीप्रमाणे ज्यो-
तिर्विषये ‘अत्र’ एतस्मिन् प्रदेशे ज्योतिष्काणां देवानां तिर्यगमहोत्थानि ज्योतिष्कविमानगतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातं गया शैषेक्ष
तीर्थकृद्भिः, तानि च विमानान्यूर्ध्वकपित्थमंस्थानसंस्थितानि, अत्राक्षेपपरिशरो चन्द्रमज्ञसिटीकाया सूर्यप्रज्ञसिटीकायां सङ्ग्रहिणीटी-
कायां चाभिहिताविति ततोऽवधार्यो, ‘सव्यफालियामया’ सर्वात्मिता स्फटिकमयानि सर्वस्फटिकमयानि ‘जहा ठाणपदे जाव चंदम-
सूरिया एत्थ दुवे जोइसिंदा जोइसरयाणो परिवसन्ति महिद्विया जाव विहरन्ति’ यथा प्रज्ञापनायां स्थानाख्ये द्वितीये पदे तथा वक्तव्यं
यावच्चन्द्रसूर्यौ, द्वावत्र ज्योतिष्केन्द्रौ ज्योतिष्कराजानौ परिवसतस्ततोऽप्यूर्ध्वं यावद्विहरन्तीति, एवमेवं—“अन्नुगयमूसियपहसिया
इव विविहमणिकणगरयणभत्तिचित्ता वाउद्धुवविजयेजयंतीपडागळत्तातिछत्तकलिया तुंगा गणतलमभिलंघमाणसिहरा जालंतररयणा
पंजरम्मिहियव्व मणिकणगथूभियागा वियसियसयवत्तपोंडरीया तिलगरयणद्धचंदचित्ता नाणामणिमयदाभालंक्रिया अंतो बहिं च

इ प्रतिपत्तो

देवाधि-

कारः

उद्देशः १

सू० १२२

॥ १७४ ॥

सण्हा तवणिज्जरुइलवालुयापत्थडा सुहफासा ससिसरीया सुरूवा पासाईया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, एत्थ णं जोइसियाणं विमाणा
 पणत्ता, एत्थ णं जोइसिया देवा परिवसंति, तंजहा—बिहस्सती चंदसूरा सुक्कसणिच्छरा राहू धूमकेउबुहा अंगारका तत्ततवणिज्जकणग-
 वण्णा जया तहा जोइसंमि चारं चरंति केऊ य गइरतीया अट्ठावीसइविहा य नक्खत्तदेवगणा नाणासंठाणसंठिया य पंचवण्णा य
 तारगाओ ठियेलेसाचारिणो अविस्साममंडलगई पत्तेयनामंकपायडियविधमउडा महिड्डिया जाव पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं
 विमाणावाससयसइस्साणं साणं साणं सामाणियसाहस्सीणं साणं साणं अगमहिसीणं सपरिवाराणं साणं साणं परिसाणं साणं साणं
 अणियाणं साणं साणं अणियाहिवईणं साणं साणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अन्नोसिं च बहूणं जोइसियाणं देवाणं देवीण य आहेवच्च
 जाव विहरंति, चंदिमसूरिया य एत्थ दुवे जोइसिंदा जोइसियरायाणो परिवसंति महिड्डिया जाव पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं
 जोइसियविमाणावाससयसइस्साणं चउण्हं चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं
 सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवईणं सोलसण्हं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अन्नोसिं च बहूणं जोइसियाणं देवाणं देवीण य आहेवच्च
 जाव विहरंति” इति, अभ्युद्रता—आभिमुख्येन सर्वतो गता उत्सृता—प्रबलतया सर्वासु दिक्षु प्रसृता या प्रभा—दीप्तिस्तया सितानि—
 धवलानि अभ्युद्रतोत्सृतप्रभासितानि, तथा विविधानां मणिकनकरत्नानां या भक्त्यो—विच्छित्तिविशेषास्ताभिश्चित्राणि—आश्चर्यभूतानि
 विविधमणिकनकभक्तिचित्राणि, ‘वाउड्ढुयविजयेजयंतीपडागच्छतातिच्छत्तकलिया’ वातोद्धृता—वायुकम्पिता विजयः—अभ्युदय-
 स्तत्संसूचिका वैजयन्याभिधाना याः पताकाः, अथवा विजय इति वैजयन्तीनां पार्श्वकर्णिका उच्यन्ते तत्प्रधाना वैजयन्त्यो विजयवै-
 जयन्त्यः—पताकास्ता एव विजयवर्जिता वैजयन्त्यः छत्रातिच्छत्राणि—उपर्युपरि स्थितानि छत्राणि तैः कलितानि वातोद्धृतविजयवैजयन्ती-

पताकाछत्रातिच्छत्रकलितानि 'पुङ्गवनि' उच्चानि, तथा गगनतलम्—अम्बरतलमनुलिखन्—शिवरं येषां तानि गगनतला-
नुलिखच्छिखराणि, तथा जालानि—जालकानि तानि च भवनभिचिषु लोकप्रतीतानि, तदन्तरेषु विशिष्टशोभानिमित्तं रत्नानि यत्र तानि
जालान्तररत्नानि, तथा पञ्जराद् उन्मीलितवद् यथा हि किल किमपि वस्तु पञ्जराद्—वंशादिमयप्रच्छादनविशेषाद् बहिष्कृतमत्यन्त-
मनष्टच्छायात्वात् शोभते तथा तान्यपि विमानानीति भावः, तथा मणिकनकानां सम्बन्धिनी स्तूपिका—शिवरं येषां तानि मणिकन-
कस्तूपिकानि, ततः पूर्वपदाभ्यां सह विशेषणसमासः, तथा विकसितानि यानि शतपत्राणि पुण्डरीकाणि च द्वारादिषु प्रतिकृतित्वेन
स्थितानि तिलकाश्च—भित्त्यादिषु पुण्ड्राणि रत्नमयाश्चार्द्धचन्द्रा द्वारादिषु तैश्चित्राणि विकसितशतपत्रपुण्डरीकतिलकरत्नार्द्धचन्द्रचित्राणि,
तथा नानामणिमयीभिर्दामभिरलङ्कृतानि नानामणिमयदामालङ्कृतानि, तथाऽन्तर्वर्हिश्च श्लक्ष्णानि—मसृणानि, तथा तपनीयं—सुवर्णविशे-
षस्तन्मय्या रुचिराया वालुकायाः—सिकतायाः प्रस्तटः—प्रतरो येषु तानि तपनीयरुचिरवालुकाप्रस्तटानि, तथा सुखस्पर्शानि शुभस्पर्-
शानि वा शेषं प्राग्वद् यावद् 'बहस्सइचंदा' इत्यादि, बृहस्पतिचन्द्रसूर्यशुक्रशनैश्चराहुधूमकेतुधुवाङ्गारकाः तप्ततपनीयकनकवर्णाः—
ईषत्कनकवर्णाः, तथा ये ग्रहा ज्योतिष्के—ज्योतिश्चक्रे चारं चरन्ति केतवः ये च बाह्यद्वीपसमुद्रेष्वगतिरतिकाः ये चाष्टाविंशतिविधा
नक्षत्रदेवगणास्ते सर्वेऽपि नानाविधसंस्थानसंस्थिताः चशब्दात्तप्ततपनीयकनकवर्णाश्च, तारकाः पञ्चवर्णाः, एते च सर्वेऽपि स्थितलेइया
—अवस्थिततेजोलेइयाकाः, तथा ये चारिणः—चाररतास्तेऽविश्राममण्डलगतिकाः, तथा सर्वेऽपि प्रत्येकं नामाङ्केन—स्वस्वनामाङ्कपातेन
प्रकटितं चिह्नं मुकुटो येषां ते प्रत्येकं स्वनामाङ्कप्रकटितमुकुटचिह्नाः, किमुक्तं भवति ?—चन्द्रस्य स्वमुकुटे चण्डमण्डलं लाञ्छनं स्वना-
माङ्कप्रकटितं सूर्यस्य सूर्यमण्डलं ग्रहस्य ग्रहमण्डलं नक्षत्रस्य नक्षत्रमण्डलं तारकस्य तारकाकारमिति, शेषं प्राग्वत् ॥ पर्वन्निरूपणार्थमाह

—‘सूरस्स णं भंते ! जोइसिंदस्स जोइसरणो कइ परिसाओ पणत्ताओ ? गोयमा ! तिन्नि परिसाओ पन्नत्ताओ, तंजहा—तुंवा तुडिया पेच्चा, अडिभतरिया तंवा मड्झिमिया तुडिया वाहिरिया पेच्चा, सेसं जहा कालस्स, अट्ठो जहा चमरस्स, चन्दस्सवि एवं चेवं’ पाठसिद्धं ज्योतिष्कास्तिर्यग्लोक इति तिर्यग्लोकप्रस्तावाद्दीपसमुद्रवक्तव्यतामाह—

कहि णं भंते ! दीवसमुद्दा ? केवइया णं भंते ! दीवसमुद्दा ? केमहालया णं भंते ! दीवसमुद्दा ? किं-
संठिया णं भंते ! दीवसमुद्दा ? किमाकारभावपडोयारा णं भंते ! दीवसमुद्दा णं पन्नत्ता ? गोयमा !
जंबुदीवाइया दीवा लवणादीया समुद्दा संठाणतो एकविहविधाणा वित्थारतो अणेगविधवि-
धाणा दुगुणादुगुणे पडुप्पाएमाणा २ पवित्थरमाणा २ ओभासमाणवीचीया बहुउप्पलपडमकु-
मुदणालिणसुभगसोगंधियपोंडरीयमहापोंडरीयसतपत्तसहस्सपत्तपप्फुल्लकेसरोवचिता पत्तेयं प-
त्तेयं पडमवरवेइयापरिक्खत्ता पत्तेयं वणसंडपरिक्खत्ता अस्सि तिरितलोए असंब्रेज्जा
दीवसमुद्दा सयंसुरमणपज्जवसाणा पणत्ता समणाउसो ! ॥ (सू० १२३)

‘कहि णं भंते ! दीवसमुद्दा’ इत्यादि, ‘क्व’ कस्मिन् णमिति वाक्यालङ्कारे ‘भदन्त !’ परमकल्याणयोगिन् ! द्वीपसमुद्राः प्र-
ज्ञप्ताः ? अनेन द्वीपसमुद्राणामवस्थानं पृष्टं, ‘केवइया णं भंते ! दीवसमुद्दा’ इति ‘कियन्तः’ कियत्सङ्ख्याका णमिति वाक्यालङ्कारे
भदन्त ! द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः ? अनेन द्वीपसमुद्राणां सङ्ख्यानं पृष्टं, ‘केमहालिया णं भंते ! दीवसमुद्दा’ इति किं महानालय—आश्रयो
व्याप्यक्षेत्ररूपो येषां ते महालयाः किंप्रमाणमहालया णमिति प्राग्वद् द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः ? किंप्रमाणं द्वीपसमुद्राणां महत्त्वमिति

भावः, एतेन द्वीपसमुद्राणामायामादिपरिमाणं पृष्ठं, तथा 'किंसंठिया णं भंते! दीवसमुद्रा' इति किं संस्थितं-संस्थानं येषां ते किं-
 संस्थिता णमिति पूर्ववद् भदन्त! द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः?, अनेन संस्थानं पप्रच्छ, 'किमागारभावपडोयारा णं भंते! दीवसमुद्रा
 पणत्ता' इति आकारभावः-स्वरूपविशेषः कस्याकारभावस्य प्रत्यवतारो येषां ते किमाकारभावप्रत्यवताराः, बहुलमहणाद्वैयधिकरण्ये-
 उपि समासः, णमिति पूर्ववद्, द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः?, किं स्वरूपं द्वीपसमुद्राणामिति भावः, अनेन स्वरूपविशेषविषयः प्रश्नः कृतः,
 भगवानाह-**“गोयमे”**त्यादि, गौतम! जम्बूद्वीपादयो द्वीपा 'लवणादिकाः' लवणसमुद्रादिकाः समुद्राः, अनेन द्वीपानां समुद्राणां
 चादिरुक्तः, एतच्चापृष्टमपि भगवता कथितमुत्तरत्रोपयोगित्वात् गुणवत्ते शिष्याच्चापृष्टमपि कथनीयमिति ख्यापनार्थं च, 'संठाणतो'
 इत्यादि, 'संस्थानतः' संस्थानमाश्रित्य 'एगविहिविहाणा' इति एकविधि-एकप्रकारं विधानं येषां ते एकविधिविधानाः, एकस्वरूपा
 इति भावः, सर्वेषां वृत्तसंस्थानसंस्थितत्वाद्, 'विस्तारतः' विस्तारमधिकृत्य पुनरनेकविधिविधानाः अनेकविधानि-अनेकप्रकाराणि विधा-
 नानि येषां ते तथा, विस्तारमधिकृत्य नानास्वरूपा इत्यर्थः, तदेव नानास्वरूपत्वमुपदर्शयति-**“दुगुणादुगुणे पडुप्पाएमाणा २ प-**
वित्थरमाणा' इति, द्विगुणं द्विगुणं यथा भवति एवं प्रत्युत्पद्यमाना गुण्यमाना इत्यर्थः, 'प्रविस्तरन्तः' प्रकर्षेण विस्तारं गच्छन्तः,
 तथाहि-जम्बूद्वीप एकं लक्षं लवणसमुद्रो द्वे लक्षे धातकीखण्डश्चत्वारि लक्षानीत्यादि, 'ओभासमाणवीचीया' इति अवभासमाना
 वीचयः-कल्लोला येषां ते अवभासमानवीचयः, इदं विशेषणं समुद्राणां प्रतीतमेव, द्वीपानामपि च वेदितव्यं, तेष्वपि द्धनदीतडागादिषु
 कल्लोलसम्भवात्, तथा बहुभिरुत्पलपद्मकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रैः 'पण्फुल्ल' इति प्रफुल्लैः-विक-
 सितैः 'केसरे' इति केसरोपलब्धितैरुपचिताः-उपचितशोभाका बहुत्पलपद्मकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापौण्डरीकशतपत्रसह-

स्रपत्रप्रफुल्लकेसरोपचिताः, तत्रोत्पलं—गर्दभकं पद्मं—सूर्यविकासि कुमुदं—चन्द्रविकासि नलिनम्—ईषद्रक्तं पद्मं सुभगं—पद्मविशेषः सौग-
 न्धिकं—कल्हारं पौण्डरीकं—सिताम्बुजं तदेव बृहत् महापौण्डरीकं शतपत्रसहस्रपत्रे—पद्मविशेषौ पत्रसङ्ख्याकृतभेदौ, ‘पत्तयेयं २’ इति
 प्रतिशब्दोऽत्राभिमुख्ये ‘लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये’ इति च समासस्ततो वीप्साविवक्षायां प्रत्येकशब्दस्य द्विवचनं पद्मवरवेदिकापरि-
 क्षिताः प्रत्येकं वनखण्डपरिक्षिप्ताश्च ‘सयम्भूरमणपञ्जवसाणा’ इति जम्बूद्वीपादयो द्वीपाः स्वयम्भूरमणद्वीपर्यवसाना लवणसमुद्रादयः
 समुद्राः स्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यवसाना अस्मिन् तिर्यग्लोके यत्र वयं स्थिता असङ्ख्येया द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! इह
 ‘अस्मि तिरियलोए’ इत्यनेन स्थानमुक्तम्, ‘असंखेज्जा’ इत्यनेन सङ्ख्यानं, ‘दुगुणादुगुण’मित्यादिना महत्त्वं ‘संठाणतो’ इत्यादिना
 संस्थानम् ॥ सम्प्रत्याकारभावप्रत्यवतारं विवक्षुरिदमाह—

तत्थ णं अयं जंबुद्वीवे णामं दीवे दीवसमुद्धानं अविंभतरिए सब्वखुद्दाए वट्टे तेह्हापूयसंठाणसं-
 ठिते वट्टे रह चक्खवालसंठाणसंठिते वट्टे पुक्खरकणियासंठाणसंठिते वट्टे पडिपुन्नचंदसंठाणसंठिते,
 एक्कं जोयणंसयसहस्सं आयामविकखंभेणं तिणिण जोयणंसयसहस्साइं सोलस य सहस्साइं
 दोणिण य सत्तावीसे जोयणसते तिणिण य कोसे अट्ठावीसं च धणुसयं तेरस अंगुलाइं अद्धंगुलकं
 च किंचिविसेसाहियं परिक्खेवेणं पणत्ते ॥ से णं एक्काए जगतीए सब्वतो समंता संपरिविक्खत्ते ॥
 सा णं जगती अट्ठ जोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं मूले बारस जोयणाइं विक्खंभेणं मज्झे अट्ठ जोयणाइं
 विक्खंभेणं उट्ठिं चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता उट्ठिं तणुया

गौपुच्छसंठाणसंठिता सव्ववहरामई अच्चा सणहा लणहा घट्टा मट्टा णीरया णिम्मला णिपंका णिक्कं
कडच्छाया सप्पभा समिरीया सउज्जोया पासादीया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा ॥ सा णं
जगती एक्केणं जालकडएणं सव्वतो समंता संपरिक्खित्ता ॥ से णं जालकडए णं अद्धजोयणं उहुं
उच्चत्तेणं पंचधणुसायां विक्खंभेणं सव्वरयणामए अच्छे सणहे लणहे (जाव) [घट्टे मट्टे णीरए
णिम्मले णिपंके णिक्कं कडच्छाए सप्पभे [ससिरीए] समरीए सउज्जोए पासादीए दरिसणिज्जे
अभिरूवे] पडिरूवे ॥ (सू० १२४)

‘तत्थ णं’मित्यादि, ‘तत्र’ तेषु द्वीपसमुद्रेषु मध्ये ‘अयं’ यत्र वयं वसामो जम्बूद्वीपो नाम द्वीपः, कथम्भूतः? इत्याह—सर्वद्वीपसमु-
द्राणां ‘सर्वाभ्यन्तरकः’ सर्वात्मना—सामस्त्येनाभ्यन्तरः सर्वाभ्यन्तर एव सर्वाभ्यन्तरकः, प्राकृतलक्षणात्स्वार्थे कप्रत्ययः, केषां सर्वात्म-
नाऽभ्यन्तरकः?, उच्यते, सर्वद्वीपसमुद्राणां, तथाहि—सर्वेऽपि शेषा द्वीपसमुद्रा जम्बूद्वीपादारभ्यागमाभिहितेन क्रमेण द्विगुणद्विगुणवि-
स्तारास्ततो भवति सर्वद्वीपसमुद्राणां सर्वाभ्यन्तरकः, अनेन जम्बूद्वीपस्यावस्थानमुक्तं, ‘सव्वखुड्डुग’ इति सर्वेभ्योऽपि शेषद्वीपसमुद्रेभ्यः
क्षुल्लको—लघुः सर्वक्षुल्लकः, तथाहि—सर्वे लवणादयः समुद्राः सर्वे च धातकीखण्डादयो द्वीपा जम्बूद्वीपादारभ्य द्विगुणद्विगुणार्यामवि-
ष्कम्भपरिधयस्ततः शेषद्वीपसमुद्रापेक्षयाऽयं लघुरिति, एतेन सामान्यतः परिमाणमुक्तं, विशेषतस्तत्त्वयामादिगतं परिमाणमग्रे वदयति, तथा
वृत्तोऽयं जम्बूद्वीपो यतस्तैलापूपसंस्थानसंस्थितः, तैलेन पकोऽपूपस्तैलापूपः, तैलेन हि पकोऽपूपः प्रायः परिपूर्णवृत्तो भवति न घृतपक्व
इति तैलविशेषणं, तस्येव यत्संस्थानं तेन संस्थितस्तैलापूपसंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तोऽयं जम्बूद्वीपो यतो ‘रथचक्रवालसंस्थानसंस्थितः’

३ प्रतिपत्तौ
देवाधि-
कारः
उद्देशः १
सू० १२४

॥ १७७ ॥

रथस्य-रथाङ्गस्य चक्रस्यावयवे समुदायोपचाराच्चकालं-मण्डलं तथैव यत् संस्थानं तेन संस्थितो रथचक्रवालसंस्थानसंस्थितः, एवं
 वृत्तः पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितः पुष्करकर्णिका-पद्मबीजकोशः वृत्तः परिपूर्णचन्द्रसंस्थानसंस्थितः पद्मद्वयं भावनीयम्, एतेन जम्बू-
 द्वीपस्य संस्थानमुक्तम् ॥ सम्प्रत्यायामादिपरिमाणमाह-‘एकं णं’मित्यादि, एकं योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे योजन-
 म्भश्च आयामविष्कम्भं, समाहारो द्वन्द्वः, तेन, आयामेन विष्कम्भेन चेत्यर्थः, त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे योजन-
 शते सप्तविंशत्यधिके त्रयः क्रोशा अष्टाविंशम्-अष्टाविंशत्यधिकं धनुःशतं त्रयोदशाङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकमित्येतावान्
 परिक्षेपेण प्रब्रूतः, इदं च परिक्षेपपरिमाणं ‘विष्कम्भवगदहगुणकरणी वट्टस्स परिओ होइ’ इति करणवशात्स्वयमानेतव्यं क्षेत्रस-
 मासदीका वा परिभावनीया, तत्र गणितभावनायाः सविस्तरं कृतत्वात् ॥ सम्प्रत्याकारभावप्रत्यवतारप्रतिपादनार्थमाह-‘से णं’मि-
 त्यादि, ‘सः’ अनन्तरोक्तायामविष्कम्भपरिक्षेपपरिमाणो जम्बूद्वीपो णमिति वाक्यालङ्कारे एकया जगत्या सुनगरप्राकारकल्पया ‘स-
 र्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन ‘संपरिक्षिप्तः’ सम्यग्वेष्टितः ॥ ‘सा णं जगई’ इत्यादि, सा च जगती ऊर्ध्वम्-उच्चैस्त्वे-
 नाष्टौ योजनानि मूले द्वादश योजनानि विष्कम्भेन मध्येऽष्टौ उपरि चत्वारि, अत एव मूले विष्कम्भमधिकृत्य विस्तीर्णा, मध्ये सं-
 क्षिप्ता त्रिभागोनत्वात्, उपरि तनुका, मूलापेक्षया त्रिभागमात्रविस्तारभावात्, एतदेवोपमया प्रकटयति-‘गोपुच्छसंठाणसंठिया’
 गोपुच्छस्येव संस्थानं गोपुच्छसंस्थानं तेन संस्थिता गोपुच्छसंस्थानसंस्थिता ऊर्ध्वोद्धतगोपुच्छाकारा इति भावः, ‘सव्ववइरामई’ सर्वो-
 लसना-सामस्येन वज्रमयी-वज्ररत्नालिका ‘अच्छा’ आकाशस्फटिकवदतिस्वच्छा ‘सण्हा लण्हा’ ऋक्षणा-ऋक्षणपुद्गलस्कन्धनिष्पन्ना ऋ-
 क्षणदलनिष्पन्नपटवत् ‘लण्हा’ मसृणा घुण्टितपटवत् ‘घट्ठा’ घृष्टा इव घृष्टा खरशानया पाषाणप्रतिमावत् ‘मट्ठा’ मृष्टा इव मृष्टा सुकु-

मारशानया पाषाणप्रतिमावत् 'नीरजा' स्वाभाविकरजोरहितत्वात् 'निर्मला' आगन्तुकमलाभावात् 'निष्पङ्का' कलङ्कविकला कर्दमर-
हिता वा 'निष्कङ्कडच्छाया' इति निष्कङ्कदा निष्कवचा निरावरणा निरुपधातेति भावार्थः छाया-दीप्तिर्यस्याः सा निष्कङ्कटच्छाया
'सप्रभा' स्वरूपतः प्रभावती 'समरीचा' बहिर्विनिर्गतकिरणजाला, अत एव 'सोद्योता' बहिव्यवस्थितवस्तुस्तोमप्रकाशकरी 'प्रा-
सादीया' प्रसादाय-मनःप्रसत्तये हिता तत्कारित्वात् प्रासादीया मनःप्रहृत्तिकारिणीति भावः 'दर्शनीया' दर्शनयोग्या यां पश्यतश्च-
छुषी श्रमं न गच्छत इति 'अभिरूपा' इति अभि-सर्वेषां द्रष्टृणां मनःप्रसादानुकूलतयाऽभिमुखं रूपं यस्याः सा अभिरूपा, अत्यन्त-
कमनीयेति भावः, अत एव 'प्रतिरूपा' प्रतिविशिष्टम्-असाधारणं रूपं यस्याः सा प्रतिरूपा, अथवा प्रतिक्षणं नवं नवमिव रूपं यस्याः
सा प्रतिरूपा ॥ 'सा णं जगती' इत्यादि, 'सा' अनन्तरोदितस्वरूपा णमिति वाक्यालङ्कारे जगती एकेन 'जालकटकेन' जालानि-
जालकानि यानि भवनभित्तिषु लोकेऽपि प्रसिद्धानि तेषां कटकः-समूहो जालकटको जालकाकीर्णो रम्यसंस्थानप्रदेशविशेषपङ्क्तिरिति
भावः, तेन जालकटकेन 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सायस्येन संपरिक्षिप्ता ॥ 'से णं जालकडए' इत्यादि, 'सः' जालकटक
ऊर्द्धमुच्चैस्त्वेनार्द्धयोजनं-द्वे गव्यूते विष्कम्भेन पञ्च धनुःशतानि, किमुक्तं भवति ?-जगत्या प्रायो बहुमध्यभागे सर्वत्र जालकानि तानि
च प्रत्येकमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन द्वे गव्यूते विष्कम्भतः पञ्चधनुःशतानीति, स च जालकटकः 'सञ्वरयणामए' इति सर्वासिना रत्नमयः
'अच्छे' सण्हे लण्हे जाव पडिरूवे' इति यावच्छब्दकरणत्वात् 'घट्टे मट्टे नीरए निम्मले निप्पंके निष्कङ्कडच्छाये सण्पभे समरीए
सउज्जोए पासाइए दरिसणिज्जे अभिरूवे' इति परिग्रहः, एतेषां [ग्रन्थाम् ५०००] पदानामर्थः प्राग्वत् ॥

तीसे णं जगतीए उप्पि बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महई पडमवरवेदिंया पं०, सा णं पडमवरवे-

द्रिया अद्धजोयणं उट्टु उच्चत्तेणं पंच धणुसथाइं विक्खंभेणं सब्बरयणामए जगतीसमिया परिकखेवेणं
 सब्बरयणामई० ॥ तीसे णं पडमवरवेइयाए अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—वइरामया
 नेमा रिट्टामया पइट्ठाणा वेरुलियामया खंभा सुवण्णरुप्पमया फलगा वइरामया संघी लोहितकख-
 मईओ सुइओ णाणामणिमया कलेवरा कलेवरसंघाडा णाणामणिमया रूवा नाणामणिमया रूवसं-
 घाडा अंकामया पक्खा पक्खवाहाओ जोतिरसामया वंसा वंसकवेल्लुया य रययामईओ पट्टियाओ
 जातरूवमयीओ ओहाडणीओ वइरामयीओ उवरि पुब्बणीओ सब्बसेए रययामते साणं छादणे ॥
 सा णं पडमवरवेइया एगमेगेणं हेमजालेणं (एगमेगेणं गवक्खजालेणं) एगमेगेणं खिंखणिजालेणं
 जावमणिजालेणं (कणयजालेणं रयणजालेणं) एगमेगेणं पडमवरजालेणं सब्बरयणामएणं सब्बतो
 समंता संपरिकिक्खत्ता ॥ ते णं जाला तवणिज्जलंक्खुसगा सुवण्णपयरगमंडिया णाणामणिरयणवि-
 विहहारद्धहारउवसोभितसमुदया ईसिं अणमण्णमसंपत्ता पुब्बावरदाहिणउत्तरागतेहिं वाएहिं
 मंदगं २ एज्जमाणा २ कंपिज्जमाणा २ लंबमाणा २ पद्मंझमाणा २ सदायमाणा २ तेणं ओरालेणं
 मणुण्णेणं कणमण्णेव्बुत्तिकरेणं सदेणं सब्बतो समंता आपूरेमाणा सिरीए अतीव उवखोभेमाणा
 उव० चिट्ठंति ॥ तीसे णं पडमवरवेइयाए तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे हयसंघाडा गयसंघाडा
 नरसंघाडा किण्णरसंघाडा किंपुरिससंघाडा महोरगसंघाडा गंधव्वसंघाडा वसहसंघाडा सब्बर-

यणामया अच्छा सणहा लणहा घट्टा मट्टा गिम्मला गिप्पंका गिक्कडच्छाया सप्पभा स-
मिरिया सडल्लोया पासार्इया दरसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा । तीसे णं पउमवरवेइयाणं तत्थ
तत्थ देसे तहिं तहिं बह्वे हयपंतीओ तदेव जाव पडिरूवाओ । एवं हयवीहीओ जाव पडिरू-
वाओ । एवं हयमिड्डुणाइं जाव पडिरूवाइं ॥ तीसे णं पउमवरवेइयाणं तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं
बह्वे पउमलयाओ नागलताओ, एवं असोगं चंपगं चय्यणं वासंतिं अनिसुत्तगं कुंदं
सामलयाओ णिचं कुसुमियाओ जाव सुविहत्तपिंडमंजरिवडिसकयरीओ सन्वरयणामर्इओ
सणहाओ लणहाओ घट्टाओ मट्टाओ गीरयाओ गिम्मलाओ गिप्पंकाओ गिक्कडच्छायाओ
सप्पभाओ समिरीयाओ सडल्लोयाओ पासार्इयाओ दरिसणिज्जाओ अभिरूवाओ पडिरूवाओ
॥ [तीसे णं पउमवरवेइयाणं तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बह्वे अक्खयसोत्थिया पणत्ता स-
न्वरयणामया अच्छा] ॥ से केणट्ठेणं (भंते) । एवं बुचइं—पउमवरवेइया पउमवरवेइया?, गोयमा!
पउमवरवेइयाणं तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं वेदियासु वेतियायाहासु वेदियासीसफलणंसु वेदियापु-
डंतरेसु खंभेसु खंभयाहासु खंभसीसेसु खंभपुडंतरेसु स्रइंसु स्रइंसु स्रइंसु स्रइंसु
तरेसु पक्खेसु पक्खयाहासु पक्खपेरंतरेसु बह्वे उप्पलाइं पउमाइं जाव सतसहस्सपत्ताइं स-
न्वरयणामयाइं अच्छाइं सणहाइं लणहाइं घट्टाइं मट्टाइं गीरयाइं गिम्मलाइं निप्पंकाइं निक्कड-

च्छायाइं सप्पभाइं समिरीयाइं सउज्जोयाइं पासादीयाइं दरिसणिज्जाइं अभिरूवाइं पडिरूवाइं
महता २ वासिक्कच्छत्तसमयाइं पणत्ताइं समणाउसो !, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ पडमवरवे-
दिया २ ॥ पडमवरवेइया णं भंते ! किं सासया असासया ?, गोयमा ! सिय सासया सिय अ-
सासया ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ—सिय सासया सिय असासया ?, गोयमा ! दब्बट्टयाए-
सासता वणपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासता, से तेणट्ठेणं गोयमा !
एवं बुच्चइ—सिय सासता सिय असासता ॥ पडमवरवेइया णं भंते ! कालओ केवच्चिरं होति ?,
गोयमा ! ण कयावि नासि ण कयावि न भविस्सति ॥ भुविं च भवति य भवि-
स्सति य धुवा नियया सासता अक्खया अब्बया अवाट्टिया णिच्चा पडमवरवेदिया ॥ (सू० १२५)

‘तीसे णं जगतीए’ इत्यादि, ‘तस्याः’ यथोक्तरूपाया जगत्याः ‘उपरि’ उपरितने तले यो बहुमध्यदेशभागः, सूत्रे एकारान्तता
मागधदेशभाषालक्षणानुरोधात् यथा ‘कयरे आगच्छइ दित्तरूवे?’ इत्यत्र, ‘एत्थ ण’मिति ‘अत्र’ एतस्मिन् बहुमध्यदेशभागे णमिति
पूर्ववत् महती-एका पद्मवरवेदिका ब्रह्मता मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, सा चोर्द्ध्वमुच्चैस्तेनार्द्धयोजनं—द्वे गन्यूते पञ्च धनुःशतानि-विष्क-
म्भेन ‘जगतीसमिया’ इति जगत्याः समा—समाना जगतीसमा सैव जगतीसमिका ‘परिक्षेपेण’ परिरयेण यावान् जगत्या मध्यभागे
परिरयस्तावान् तस्या अपि परिरय इति भावः, ‘सर्वरत्नमयी’ सामस्येन रत्नात्मिका ‘अच्छा सण्हा’ इत्यादि विशेषणकदम्बकं पाठ-
तोऽर्थतश्च प्राग्वत् ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या णमिति पूर्ववत् पद्मवरवेदिकायाः ‘अयं’ वक्ष्यमाणः ‘एतद्द्रूपः’ एवंस्वरूपः ‘वर्णा-

वासः' वर्णः—श्लाघा यथावस्थितस्वरूपकीर्त्तनं तस्यावासो—निवासो ग्रन्थपद्धतिरूपो वर्णवासो वर्णकनिवेश इत्यर्थः 'प्रज्ञप्तः' प्ररूपितः, तद्यथेत्यादिना तदेव दर्शयति—'वइरामया नेमा' इति नेमा नाम पद्मवरवेदिकाया भूमिभागादूर्द्ध्वं निष्कामन्तः प्रदेशास्ते सर्वे 'वज्रमयाः' वज्ररत्नमयाः, वज्रशब्दस्य दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं, रिष्टमयानि प्रतिष्ठानानि—मूलपादाः 'वेरुलियमया खंभा' इति वैङ्कर्यरत्नमयाः स्तम्भाः सुवर्णरूप्यमयानि फलकानि लोहिताक्षरत्रासिकाः सूचयः फलकद्वयसम्बन्धविधटनाभावहेतुपादुकास्थानीयास्ते सर्वे 'वइरामया संधी' वज्रमयाः सन्धयः—सन्धिमेलः फलकानां, किमुक्तं भवति ?—वज्ररत्नापूरिताः फलकानां सन्धयः 'नाणामणिमया कलेवरा' इति नानामणिमयानि कलेवराणि—मनुष्यशरीराणि नानामणिमयाः कलेवरसङ्घाटा—मनुष्यशरीरयुग्मानि नानामणिमयानि रूपाणि—रूपकाणि नानामणिमया रूपसङ्घाटाः—रूपयुग्मानि 'अङ्कमया पक्खा पक्खवाहातो य' इति अङ्को—रत्नविशेषस्तन्मयाः पक्षास्तदेकदेशाः पक्षवाहवोऽपि तदेकदेशभूता एवाङ्कमयाः, आह च मूलटीकाकारः—'अङ्कमयाः पक्षास्तदेकदेशभूताः, एवं पक्षवाहवोऽपि द्रष्टव्या' इति, 'जोईरसामया वंसा वंसकवेळुया य' इति ज्योतीरसे नाम रत्नं तन्मया वंशाः—महान्तः पृष्ठवंशाः 'वंशकवेळुया य' इति महतां पृष्ठवंशानामुभयतस्तिर्यक् स्थाप्यमाना वंशाः कवेळुकानि—प्रतीतानि 'रययामईओ पट्टियाओ' इति रजतमय्यः पट्टिका वंशानामुपरि कम्बास्थानीयाः 'जायरुवमईओ ओहाडणीओ' जातरूपं—सुवर्णविशेषस्तन्मय्यः 'ओहाडणीओ' अवघाटिन्यः आच्छादनहेतुकम्बोपरिस्थाप्यमानमहाप्रमाणकिलिञ्चस्थानीयाः, 'वइरामईओ उवारिं पुंछणीओ' इति 'वज्रमय्यो' वज्ररत्नासिका अवघाटनीनामुपरि पुञ्छन्यः—निविडतरच्छादनहेतुलक्ष्णतरुणविशेषस्थानीयाः, उक्तं च मूलटीकाकारेण—'ओहाडणी हीरगहणं महत् छुल्लकं तु पुञ्छनी इति, 'सव्वसेए रययामए सा णं छाणे' इति, सर्वश्वेतं रजतमयं

पुच्छनीनामुपरि कवेष्टुकानामथ आच्छादनम् ॥ 'सा ण'मियादि, 'सा' एवंस्वरूपा णमिति वाक्यालङ्कारे पद्मवरवेदिका तत्र तत्र प्रदेशे एकैकेन 'हेमजालेन' सर्वासना हेममयेन लम्बमानेन दामसमूहेन एकैकेन 'गवाक्षजालेन' गवाक्षाकृतिरत्नविशेषदामसमूहेन एकैकेन 'किङ्किणीजालेन' किङ्किण्यः—क्षुद्रघण्टिकाः एकैकेन घण्टाजालेन, किङ्किण्यपेक्षया किञ्चिन्महलो घण्टा घण्टाः, तथा एकैकेन 'मुक्ताजालेन' मुक्ताफलमयेन दामसमूहेन एकैकेन 'मणिजालेन' मणिमयेन दामसमूहेन एकैकेन 'कनकजालेन' कनकैकेन 'सर्वतः' सुवर्णविशेषस्तन्मयेन दामसमूहेन एकैकेन रत्नजालेन एकैकेन (वर) पद्मजालेन—सर्वरत्नमयपद्मासकेन दामसमूहेन 'सर्वतः' पीतरूपः सुवर्णविशेषस्तन्मयेन दामसमूहेन एकैकेन रत्नजालेन एकैकेन रत्नजालेन हेमजालादीनि जालानि लम्बमानानि वेदितव्यानि, सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सर्वासु विदिक्षु परिक्षिप्ता, एतानि च दामसमूहरूपाणि हेमजालादीनि जालानि लम्बमानानि वेदितव्यानि, तथा चाह—'ते णं जाला' इत्यादि, तानि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, प्राकृते हि लिङ्गमनियतमिति, णमिति पूर्ववत् हेमजालादीनि क्वचित् दामा इति पाठः तत्र ता हेमजालादिरूपा दामान इति व्याख्येयं, 'तवणिजालंबूसगा' तपनीयम्—आरक्तं सुवर्ण तन्मयो लम्बूसगो—दाभ्रामग्निमार्गे मण्डनविशेषो येषां तानि तपनीयलम्बूसकानि 'सुवर्णपयरगमंडिया' इति पार्श्वतः सामस्येन सुवर्णप्रतरकेण—सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सुवर्णप्रतरकमण्डितानि, 'नाणामणिरयणविविहहारद्धहारउवसोभियसमुदया' इति नानारूपाणां मणीनां रत्नानां च ये विविधा—विचित्रवर्णा द्वारा—अष्टादशसरिका अर्द्धहारा—नवसरिकास्तैरुपशोभितः समुदायो येषां तानि, तथा 'ईसिमन्नमन्नमसंपत्ता' इति ईषत्—मनाग् अन्योऽन्यं—परस्परमसंप्राप्तानि—असंलग्नानि पूर्वापरदक्षिणोत्तरगतैर्वर्तैः 'मंदायं मंदायं' इति मन्दं मन्दम् एज्यमानानि—कम्प्यमानानि 'भृशभीक्ष्ण्याविच्छेदे द्विः प्राक्तमवादेः' इत्यविच्छेदे द्विवचनं यथा पचति पचतीत्यत्र, एवमुत्तरत्रापि, ईषत्कम्पनवशादेव च प्रकर्षत इतस्ततो मनाक् चलनेन लम्बमानानि प्रलम्बमानानि, ततः

परस्परसंपर्कवशतः 'पञ्चममाणा पञ्चममाणा' इति शब्दायमानानि शब्दायमानानि 'उदारेण' स्फारेण शब्देनेति योगः, स च स्फारशब्दो मनःप्रतिकूलोऽपि भवति तत आह—'मनोर्ज्ञेन' मनोऽनुकूलेन, तच्च मनोऽनुकूलत्वं लेशतोऽपि स्यादत आह—'मनोहरेण' मनांसि श्रोतॄणां हरति—आसवशं नयतीति मनोहरः, 'लिहादे' राकृतिगणत्वाच्चप्रत्ययः, तेन, तदपि मनोहरत्वं कुतः? इत्याह—कर्णमनोनिवृत्तिकरेण—'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायो दर्शन'मिति वचनाद् हेतौ कृत्वा, ततोऽयमर्थः—यतः श्रोतृकर्णयोर्मनसस्य निवृत्तिकरः—सुलोत्पादकस्ततो मनोहरस्तेन, इत्थम्भूतेन शब्देन तान् प्रत्यासमान् प्रदेशान् 'सर्वतः' दिक्षु 'समन्ततः' विदिक्षु आपूरयन्ति शत्रन्तस्य शविदं रूपं, तत एव 'श्रिया' शोभयाऽतीव उपशोभमानानि उपशोभमानानि विद्यन्ति ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्याः पद्मवरवेदिकायास्तत्र तत्र देशे २ 'तहिं तहिं' इति तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे, एतावता किमुक्तं भवति?—यत्र देशे एकस्तत्रान्येऽपि विद्यन्त इति, बह्वे 'हयसंघाडा' हययुग्मानि सङ्घटशब्दो युग्मवाची यथा साधुसङ्घट इत्यत्र, एवं गजनूरकिन्नरकिन्नरपुष्पमहोरगगन्धर्ववृषभसङ्घाटा अपि वाच्याः, एते च कथम्भूताः? इत्याह—'सव्वरयणामया' सर्वोत्सवना रत्नमयाः 'अच्छा' आकाशस्फटिकवदतिस्वच्छाः 'जाव पडिरूवा' इति यावत्करणात् 'सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा' इत्यादिविशेषणकदम्बकपरिमहस्तश्च प्राग्वत् । एते च सर्वेऽपि हयसङ्घाटादयः सङ्घाटाः पुष्पावकीर्णका उक्ताः, सम्प्रलेतेषामेव हयावीनां पङ्क्त्यादिप्रतिपादुनार्थमाह—'एवं पंतीओ वीहीओ एवं मिहुणगा' इति यथाऽस्मीपां हयादीनामष्टानां सङ्घाटा उक्तास्तथा पङ्क्त्योऽपि वक्तव्या वीथयोऽपि मिथुनकानि च, तानि चैवम्—'तीसे णं पउमवरवेइयाए तत्थ देसे देसे तहिं तहिं बहुयाओ हयपंतीओ गयपंतीओ' इत्यादि, नवरमेकसां दिशि या श्रेणिः सा पङ्क्तिरभिधीयते, उभयोरपि पार्श्वयोरेकैकश्रेणिभावेन यच्छ्रेणिद्वयं सा वीथी, एते च वीथी-

इ प्रतिपत्तं
मनुष्या०
पद्मवरवे-
दिकाव०
उद्देशः १
सू० १२६

॥ १८१ ॥

पङ्क्तिस्तङ्काटा हंयादीनां पुरुषाणामुक्ताः, साम्प्रतमेतेषामेव हयादीनां स्त्रीपुरुषयुग्मप्रतिपादनार्थं 'मिहुणाइं' इत्युक्तम्, उक्तेनैव प्रकारेण
 हयादीनां मिथुनकानि स्त्रीपुरुषयुग्मरूपाणि वाच्यानि, यथा 'तस्य तस्य तहिं २ देसे बहूइं हंयमिहुणाइं गयमिहुणाइं' इत्यादि ॥
 तस्येण'मित्यादि, तस्यां णमिति पूर्ववत् पञ्चवरवेदिकायां तत्र तत्र देशे २ 'तहिं २' इति तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे, अत्रापि
 'तस्य २ देसे २ तहिं २' इति वदता यत्रैका लता तत्रान्या अपि बह्व्यो लताः सन्तीति प्रतिपादितं द्रष्टव्यं, 'बहुयाओ पउमल-
 याओ' इत्यादि, बह्व्यः 'पद्मलताः' पद्मिन्यः 'नागलताः' नागा-द्रुमविशेषाः त एव लतास्तिर्यक्शशाखाप्रसराभावात् नागलताः,
 एवमशौकलताश्चम्पकलता वणलताः, वणाः-तरुविशेषाः, वासन्तिकलता अतिमुक्तकलताः कुन्दलताः श्यामलताः, कथम्भूता एताः ?
 इत्याह—'नित्यं' सर्वकालं षट्स्रपि ऋतुष्वित्यर्थः 'कुसुमिताः' कुसुमानि-पुष्पाणि संजातान्यास्विति कुसुमिताः, तारकादिदर्शना-
 दितप्रत्ययः, एवं नित्यं मुकुलिताः, मुकुलानि नाम कुड्मलानि कलिका इत्यर्थः नित्यं 'लवइयाओ' इति पल्लविताः, नित्यं 'थवइयाओ'
 इति स्तवकिताः, नित्यं 'गुम्मियाओ' इति गुल्मिताः, स्तवकगुल्मौ गो(गु)च्छविशेषौ, नित्यं गुच्छाः, नित्यं यमलं नाम समानजातीययो-
 र्लेतुयोर्युग्मं तत्संजातमास्विति यमलिताः, नित्यं 'युगलिताः' युगलं सजातीयविजातीययोर्लेतयोर्द्वन्द्वं, तथा 'नित्यं' सर्वकालं फल-
 भारेण नन्ता-ईषन्नता नित्यं प्रणता-महता फलभारेण दूरं नताः, तथा नित्यं 'सुविभक्ते'त्यादि सुविभक्तिकः-सुविच्छित्तिकः प्रतिवि-
 शिष्टो मञ्जरीरूपो योऽवतंसकस्तद्धराः-तद्धारिण्यः । एष सर्वोऽपि कुसुमितत्वादिको धर्म एकैकस्या एकैकस्या लताया उक्तः, साम्प्रतं
 कासर्गिच्छित्तानां सकलकुसुमितत्वादिधर्मप्रतिपादनार्थमाह—'निच्चं कुसुमियमउलियलवइयथवइयगुलइयगोच्छियविणमियप-
 णमियसुविभत्तपडिमंजरिवडंसगधरीउ' एताश्च सर्वा अपि लता एवरूपाः, किरूपाः ? इत्याह—'सन्वरयणामईओ' सर्वालता

रत्नमय्यः, 'अच्छा सण्हा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ अधुना पद्मवरवेदिकाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासुः पृच्छति—'से केणट्ठेणं भंते !' इत्यादि, सेशब्दोऽयशब्दार्थः, अथ 'केनार्थेन' केन कारणेन भदन्त ! एवमुच्यते—पद्मवरवेदिका पद्मवरवेदिकेति, किमुक्तं भवति ?—पद्मवरवेदिकेयोरूपस्य शब्दस्य तत्र प्रवृत्तौ किं निमित्तमिति, एवमुक्ते भगवानाह—गौतम ! पद्मवरवेदिकायां तत्र तत्र प्रदेशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे 'वेदिकासु' उपवेशनयोग्यमत्तवारणरूपासु 'वेदिकावाहसु' वेदिकापार्श्वेषु 'वेइयापुडंतरेसु' इति द्वे वेदिके वेदिकापुटं तेषामन्तराणि—अपान्तरालानि वेदिकापुटान्तराणि तेषु, तथा स्तम्भेषु सामान्यतः तथा 'स्तम्भवाहासु' स्तम्भपार्श्वेषु 'खंभसीसेसु' इति स्तम्भशीर्षेषु 'खंभपुडंतरेसु' इति द्वौ स्तम्भौ स्तम्भपुटं तेषामन्तराणि तेषु 'सूचीषु' फलकसम्बन्धविघटनाभावहेतुपादुकास्थानीयासु तासासुपरीति तात्पर्यार्थः, 'सूइमुहेसु' इति यत्र प्रदेशे सूची फलकं भित्त्वा मध्ये प्रविशति तत्प्रत्यासन्नो देशः सूचीमुखं तेषु, तथा सूचीफलकेषु—सूचीभिः संबन्धिता ये फलकप्रदेशास्तेऽयुपचारात्सूचीफलकानि तेषु सूचीनामथ उपरि च वर्तमानेषु, तथा 'सुईपुडंतरेसु' इति द्वे सूच्यौ सूचीपुटं तेषामन्तरेषु, पक्षाः पक्षवाहा—वेदिकैकदेशास्तेषु बहूनि 'उत्पलकानि' गर्दभकानि बहूनि 'पद्मानि' सूर्यविकासीनि बहूनि 'कुमुदानि' चन्द्रविकासीनि, एवं नलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्राण्यपि वाच्यानि, एतेषां च विशेषः प्रागेवोपदर्शितः, एतानि कथम्भूतानि ? इत्याह—'सर्वरत्नमयानि' सर्वासन्ना रत्नमयानि, 'अच्छा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् 'महयावासिक्कलत्तसमाणा' इति 'महान्ति' महाप्रमाणानि वार्षिकाणि—वर्षाकाले यानि पानीयरक्षणार्थं कृतानि तानि वार्षिकाणि तानि च तानि छत्राणि च तत्समानानि च प्रज्ञप्तानि हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, 'से एएणट्ठेण'मित्यादि, तदेतेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते पद्मवरवेदिका पद्मवरवेदिकेति तेषु तेषु यथोक्तरूपेषु

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
पद्मवरवे-
दिकाव०
उद्देशः १
सू० १२६

॥ १८२ ॥

प्रदेशेषु यथोक्तरूपाणि पद्मानि पद्मवरवेदिकाशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः, व्युत्पत्तिश्चैवं-पद्मवरा पद्मप्रधाना वेदिका पद्मवरवे-
 दिका पद्मवरवेदिकेति ॥ 'पुमवरवेद्या णं भंते ! किं सासया ?' इत्यादि, पद्मवरवेदिका णमिति पूर्ववत् किं शाश्वती उताशाश्वती ? ,
 आवन्ततया सूत्रे निर्देशः प्राकृतत्वात्, किं नित्या उतानित्येति भावः, भगवानाह-गौतम ! स्यात् शाश्वती स्यादशाश्वती-कथञ्चिन्नित्या
 कथञ्चिदित्येत्यर्थः, स्याच्छब्दो निपातः कथञ्चिदित्येतदर्थवाची ॥ 'से केणट्टेणं भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह-गौतम !
 'द्रव्यार्थतया' द्रव्यास्तिकनयमेतन् शाश्वती, द्रव्यास्तिकनयो हि द्रव्यमेव तात्त्विकमभिमन्यते न पर्यायान्, द्रव्यं चान्वयि परिणा-
 मित्वाद्, अन्यथा द्रव्यत्वायोगाद्, अन्वयित्वाच्च सकलकालभावीति भवति द्रव्यार्थतया शाश्वती, 'वर्णपर्यायैः' तदन्यसमुत्पद्यमानव-
 र्णविशेषरूपैरेवं गन्धपर्यायै रसपर्यायैः स्पर्शपर्यायैः, उपलक्षणमेतत्तदन्यपुद्गलविचटनोच्चटनैश्चाशाश्वती, किमुक्तं भवति ?-पर्याया-
 स्तिकनयमेतन् पर्यायप्राधान्यविवक्षायामशाश्वती, पर्यायाणां प्रतिक्षणभावितया कियत्कालभावितया वा विनाशित्वात्, 'से एणट्टेण'-
 मित्यादि उपसंहारवाक्यं सुगमं, इह द्रव्यास्तिकनयवादी स्वमतप्रतिस्थापनार्थमेवमाह-नात्यन्तासत उत्पादो नापि सतो विनाशो,
 'नासतो विद्यते भावो, नाभावो विद्यते सत' इति वचनात्, यौ तु दृश्येते प्रतिवस्तु उत्पादविनाशौ तदाविर्भावतिरोभावमात्रं यथा
 सर्पस्योत्फणत्वविफणत्वे, तस्मात्सर्वं वस्तु नित्यमिति ॥ एवं च तन्मतचिन्तायां संशयः-किं घटादिवद्रव्यार्थतया शाश्वती उत
 सकलकालमेवरूपा ? इति, ततः संशयापनोदार्थं भगवन्तं भूयः पृच्छति-—'पुमवरवेद्या ण' मित्यादि, पद्मवरवेदिका णमिति
 पूर्ववद् 'भदन्त !' परमकल्याणयोगिन् ! 'कियच्चिरं' कियन्तं कालं यावद्भवति ? , एवरूपा कियन्तं कालमवतिष्ठते ? इति, भगवानाह-
 गौतम ! न कदाचिन्नासीत्, सर्वदैवासीदिति भावः, अनादित्वात्, तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदैव वर्त्तमानकालचिन्तायां भवतीति

भावं; सदैव भावात्, तथा न कदाचिन्न भविष्यति, किन्तु भविष्यच्चिन्तायां सर्वदैव भविष्यतीति प्रतिपत्तव्यं, अपर्यवसितत्वात्, तदेवं कालत्रयचिन्तायां नास्तित्वप्रतिषेधं विधाय सम्प्रत्यस्तित्वं प्रतिपादयति—‘भुवि चै’त्यादि, अभूच्च भवति च भविष्यति चेति, एवं त्रिकालावस्थायित्वाद् ‘श्रुवा’ मेर्वादिबद् ध्रुवत्वादेव सदैव स्वस्वरूपे नियता, नियतत्वादेव च ‘शाश्वती’ शश्वद्रवनस्वभावा, शाश्वतत्वादेव च सततगङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावपि पौण्डरीकहृद् इवानेकपुद्गलविचटनेऽपि तावन्मात्रान्यपुद्गलोच्चटनसम्भवाद् ‘अक्षया’ न विद्यते क्षयो—यथोक्तस्वरूपाकारपरिभ्रंशो यस्याः साऽक्षया, अक्षयत्वादेव ‘अव्यया’ अव्ययशब्दवाच्या, मनागपि स्वरूपचलनस्य जातुचिदप्यसम्भवात्, अव्ययत्वादेव स्वप्रमाणेऽवस्थिता मानुषोत्तरपर्वताद् बहिः समुद्रवत्, एवं स्वस्वप्रमाणे सदाऽवस्थानेन चिन्त्यमाना नित्या धर्मास्तिकायादिवत् ॥

तीसे णं जगतीए उप्पि बाहिं पडमबरचेइयाए एत्थ णं एगे महं वणसंडे पणसे देसूणाइ दो जो-
यणाइं चक्कवालविक्खंभेणं जगतीसमए परिक्खेवेणं, किण्हे किण्होभासे जाव अणेगसगडरह-
जाणजुगपरिमोयणे सुरम्मे पासातीए सण्हे लण्हे घट्ठे मट्ठे नीरए निपंके निम्मले निक्कंऊ-
च्छाए सप्पभे समिरीए सड्जोए पासादीए दरिसणिज्जे अभिरूवे पडिरूवे ॥ तस्स णं वणसं-
डस्स अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते से जहानामए—आलिंगपुक्खरेति वा सुइंगपु-
क्खरेति वा सरतलेइ वा करतलेइ वा आयंसमंडलेति वा चंदमंडलेति वा सूरमंडलेति उरब्भ-
चम्मेति वा उसम्भचम्मेति वा वराहचम्मेति वा सीहचम्मेति वा वग्घचम्मेति वा विगचम्मेति वा दी-

वितचम्मेति वा अणेगसंकुलीलगसहस्रवितते आवडपच्चावडसेढीपसेढीसोत्थियसोवत्थियपू-
 समाणवद्धमाणमच्छंडकमकरंडकजारमारफुल्लावलिपडमपत्तसागरतरंगवासंतिलयपडमलयभस्मि-
 चित्तेहिं सच्छाएहिं समिरीएहिं सडज्जोएहिं नाणाविहपंचवण्णेहिं तणेहिं य मणिहिं य
 उवसोहिंए तंजहा—किणहेहिं जाव सुक्खिछेहिं ॥ तत्थ णं जे ते किणहा तणा य मणी य तेसि णं
 अयमेतारूवे वण्णावासे पण्णत्ते, से जहानामए—जीमूतेति वा अंजणेति वा खंजणेति वा क-
 ज्जलेति वा मसीइ वा गुलियाइ वा गवलेइ वा गवलगुलियाति वा भमरेति वा भमरावलियाति
 वा भमरपत्तगयसारेति वा जंबुफलेति वा अदारिद्वेति वा पुरिपुट्टए (ति) वा गएति वा गयकलभेति
 वा कण्हसण्पेइ वा कण्हकेसरेइ वा आगासथिगगलेति वा कण्हकणवीरेइ वा
 कण्हबंधुजीवएति वा, भवे एयारूवे सियाः, गोयमा ! णो तिण्ठे समंठे, तेसि णं कण्हणं तणाणं
 मणीण य इत्तो इट्ठयराए चैव कंततराए चैव पियराए चैव मणुणतराए चैव मणामतराए चैव
 वण्णेणं पण्णत्ते ॥ तत्थ णं जे ते णीलगा तणा य मणी य तेसि णं इमेतारूवे वण्णावासे पण्णत्ते,
 से जहानामए—भिंणेइ वा भिंगपत्तेति वा चासेति वा चासपिच्छेति वा सुएति वा सुयपि-
 च्छेति वा णीलीति वा णीलीभेएति वा णीलीगुलियाति वा सामाएति वा उच्चंतएति वा वणरा-
 ईइ वा हलहरवसणेइ वा मोरगगीवाति वा पारेवयगीवाति वा अयसिसिक्कुसुमेति वा अंजणकेसिगा-

कुसुमेति वा नीलुप्पलेति वा नीलासोएति वा नीलकणवीरेति वा नीलबंधुजीवएति वा, भवे
 एयारूवे सिता?, णो इण्ठे समंढे, तेसि णं नीलगणं तणाणं मणीण य एत्तो इट्ठतराए चेव कंत-
 तराए चेव जाव वण्णेणं पणत्ते ॥ तत्थ जे ते लोहितगा तणा य मणी य तेसि णं अयमेयारूवे
 वण्णावासे पणत्ते, से जहाणामए—ससकरुहिरेति वा उरुभरुहिरेति वा णरुहिरेति वा व-
 राहरुहिरेति वा महिसरुहिरेति वा वालिंदगोवएति वा बालदिवागरेति वा संझंभरागेति वा
 गुंजइराएति वा जातिहिं गुल्लएति वा सिलप्पवालेति वा पवालं कुरेति वा लोहितवखमणीति
 वा लक्खारसएति वा किमिरागेइ वा रत्तकंबलेइ वा चीणपिट्ठरासीइ वा जासुयणकुसुमेइ
 वा किंसुअकुसुमेइ वा पालियाइ कुसुमेइ वा रत्तुप्पलेति वा रत्तासोगेति वा रत्तकणयारेति
 वा रत्तबंधुजीवेइ वा, भवे एयारूवे सिया?, नो तिण्ठे समंढे, तेसि णं लोहियगणं तणाण
 य मणीण य एत्तो इट्ठतराए चेव जाव वण्णेणं पणत्ते ॥ तत्थ णं जे ते हालिइगा तणा य
 मणी य तेसि णं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, से जहाणामए—चंपए वा चंपगच्छीइ वा
 चंपयभेएइ वा हालिइति वा हालिइभेएति वा हालिइगुल्लियाति वा हरियालेति वा हरि-
 यालभेएति वा हरियालगुल्लियाति वा चिउरेति वा चिउरंगरागेति वा वरकणएति वा वरकणग-
 निघसेति वा सुवण्णसिप्पिण्णति वा वरपुरिसवसणेति वा सल्लइ कुसुमेति वा चंपककुसुमेइ वा

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 वनषण्डा-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १२६

॥ १८४ ॥

कुहुडियाकुसुमेति वा (कोरंटकदामेइ वा) तडडडाकुसुमेति वा घोसाडियाकुसुमेति वा
 सुवणजूहियाकुसुमेति वा सुहरिन्नयाकुसुमेइ वा [कोरिंटवरमल्लदामेति वा] बीयगकुसुमेति
 वा पीयासोएति वा पीयकणवीरेति वा पीयबंधुजीएति वा, भवे एयारूवे सिया?, नो इण्डे
 समडे, ते णं हालिद्धा तणा य मणी य एत्तो इट्ठयरा चेव जाव वणणेणं पणत्ता ॥ तत्थ णं
 जे ते सुक्खिग्गा तणा य मणी य तेसि णं अयमेयारूवे वणणावासे पणत्ते, से जहानामए—
 अंकेति वा संखेति वा चंदेति वा कुंदेति वा कुसुमे(मुए)ति वा दयरएति वा (दहिघणेइ
 वा खीरेइ वा खीरपूरेइ वा) हंसावलीति वा कौचावलीति वा हारावलीति वा बलायावलीति
 वा चंदावलीति वा सारतियबलाहएति वा धंतधोयरुप्पदेइ वा सालिपिट्टरासीति वा कुंदपु-
 प्फरासीति वा कुसुयरासीति वा सुक्खिवाडीति वा पेहुणमिंजाति वा बिसेति वा मिणालि-
 याति वा गयदंतेति वा लवंगदलेति वा पौडरीयदलेति वा सिंदुवारमल्लदामेति वा सेतासोएति
 वा सेयकणवीरेति वा सेयबंधुजीएइ वा, भवे एयारूवे सिया?, णो तिण्डे समडे, तेसि णं सु-
 क्खिणं तणाणं मणीण य एत्तो इट्ठतराए चेव जाव वणणेणं पणत्ते ॥ तेसि णं भंते! तणाण
 य मणीण य केरिसए गंधे पणत्ते?, से जहानामए—कोट्टपुडाण वा पत्तपुडाण वा चीयपुडाण
 वा तगरपुडाण वा एलापुडाण वा [किरिमेरिपुडाण वा] चंदणपुडाण वा कुंकुमपुडाण वा उ-

३ प्रतिपत्तौ

मनुष्या०

वनयण्डा-

धि०

उद्देशः १

सू० १२६

॥ १८५ ॥

सीरपुडाण वा चंपगपुडाण वा मरुगपुडाण वा दमणगपुडाण वा जातिपुडाण वा जूहियापु-
डाण वा मल्लियपुडाण वा गोमालियपुडाण वा वासंतियपुडाण वा केयतिपुडाण वा कप्पूरपु-
डाण वा अणुवार्यसि उन्निभज्जमाणान य णिन्निभज्जमाणान य कोट्ठेज्जमाणान वा रुक्खिमाणान
वा उक्किरिज्जमाणान वा चिक्किरिज्जमाणान वा परिभुज्जमाणान वा भंडाओ वा भंडं साहरिज्ज-
माणानं ओराला मणुणा घाणमणणिब्बुत्तिकरा सव्वतो समंता गंधा अभिणिससंवति, भवे ए-
यारूवे सिया?, गो तिणट्ठे समट्ठे, तेसि णं तणाणं मणीण य एत्तो उ इट्ठतराए चेव जाव म-
णामत्तराए चेव गंधे पणत्ते ॥ तेसि णं भंते! तणाण य मणीण य केरिसए फासे पणत्ते?, से
जहाणामए—आईणेति वा रूएति वा बूरेति वा णवणीतेति वा हंसगम्भतूलीति वा सिरीसकु-
सुमणिचतेति वा बालकुसुदपत्तरासीति वा, भवे एतारूवे सिया?, गो तिणट्ठे समट्ठे, तेसि णं
तणाण य मणीण य एत्तो इट्ठतराए चेव जाव फासेणं पणत्ते ॥ तेसि णं भंते! तणाणं पुब्बावरदा-
हिणउत्तरागतेहिं वाएहिं मंदायं मंदायं एइयाणं वेइयाणं कंपियाणं खोभियाणं चालियाणं फंदियाणं
घट्टियाणं उदीरियाणं केरिसए सहे पणत्ते?, से जहाणामए—सिवियाए वा संदमाणीयाए (वा)
रहवरसस वा सछत्तसस सज्झयसस सधंयसस सतोरणवरसस सणंदिघोससस सखिखिणिहेमजा-
लपेरंतपरिखित्तसस हेमवयवेत्त (चित्तविचित्त) तिणिसकणगनिब्बुत्तदारुयागसस सुपिणिद्धारकमं-

डलधुरागस्स कालायससुकयणेभिजंतकम्मस्स आइण्णवरतुरगसुसंपउसस्स कुसलणरछेयसार-
 हिसुसंपरिगहितस्स सरसतवत्तीसतोरण(परि)मंडितस्स सकंकडवडिंसगस्स सचावसरपहरणाव-
 रणहरियस्स जोहजुद्धस्स रायंगंसि वा अंतैपुरंसि वा रम्मंसि वा मणिकोट्टिमतलंसि अभिक्खणं
 २ अभिघट्टिज्जमाणस्स वा णियट्टिज्जमाणस्स वा [परुढवरतुरंगस्स चंडवेगाइहस्स] ओराला मणु-
 ण्णा कणमणणिव्वुतिकरा सब्वतो समंता सद्दा अभिणस्सवंति, भवे एतारूवे सिया?, णो
 तिण्ठे सम्भे, से जहाणामए—वेयालियाए वीणाए उत्तरमंदासुच्छिताए अंके सुपइट्टियाए वंद-
 णसारकाणपडिपट्टियाए कुसलणरारिसंपगहिताए पदोसपच्चूसकालसमयंसि मंदं मंदं एइयाए
 वेइयाए खोभियाए उदीरियाए ओराला मणुण्णा कणमणणिव्वुतिकरा सब्वतो समंता सद्दो
 अभिणस्सवंति, भवे एयारूवे सिया?, णो तिण्ठे सम्भे, से जहाणामए—किण्णराण वा किं-
 पुरिसाण वा महोरगाण वा गंधव्वाण वा भइसालवणगयाण वा नंदणवणगयाण वा सोमणस-
 वणगयाण वा पंडगवणगयाण वा हिमवंतमलयमंदरगिरिगुहसमण्णगयाण वा एगतो सहिताणं
 संसुहागयाणं समुच्चिटाणं संनिविटाणं पमुदियपक्कीलियाणं गीयरतिगंधव्वहरिसियमणाणं गेज्जं
 पज्जं कत्थं गेयं पयंविद्धं पायंविद्धं उक्खित्तयं पवत्तयं मंदायं रोचियावसाणं सत्तसरसमणागयं
 अट्ठरससुसंपउत्तं छदोसविप्पमुक्कं एकारसगुणालंकारं अट्ठगुणोववेयं गुंजंतवसकुहरोवगूढं

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
वनपण्डा-
धि०
उद्देशः १
सू० १२६

॥ १८६ ॥

रत्नं तित्थाणकरणसुद्धं मधुरं समं सुललियं सङ्गहरगुंजतवंसतंतीसुसंपुत्तं तालसुसंपुत्तं ताल-
समं (रयसुसंपुत्तं गहसुसंपुत्तं) मणोहरं मययिभिपयसंचारं सुरभिं सुणतिं वरचारुरूवं
दिव्वं नटं सज्जं गेयं पगीयाणं, भवे एयारूवे सिया?, हंता गोयमा! एवंभूए सिया ॥ (सू० १२६)
‘तीसे णं जगतीए’ इत्यादि, तस्या णमिति पूर्ववत् जगत्या उपरि पद्मवरवेदिकाया बहिर्वर्त्ती प्रदेशः ‘तत्र’ तस्मिन् णमिति
पूर्ववत्, महानेको वनपण्डः प्रज्ञातः, अनेकजातीयानामुत्तमानां महीरुहाणां समूहो वनपण्डः, आह च मूलटीकाकारः—‘एगजाई-
एहि रुक्खेहिं वणं अणेगजाईएहिं उत्तमेहिं रुक्खेहिं वणसंडे’ इति, स चैकैको देशोने द्वे योजने विष्कम्भतो जगतीसमकः ‘परिक्षेपेण’
परिरयेण । कथम्भूतः? इत्याह—‘किण्हे’ इत्यादि, इह प्रायो वृक्षाणां मध्यमे वयसि वर्त्तमानानि पत्राणि नीला (कृष्णा)नि तद्योगाद्
वनखण्डोऽपि कृष्ण, न चोपचारमात्रात्कृष्ण इति व्यपदेशः किन्तु तथाप्रतिभासनात्, तथा चाह—‘कृष्णावभासः’ यावति भागे
कृष्णानि पत्राणि सन्ति तावति भागे स वनखण्डः कृष्णोऽवभासतेऽतः कृष्णोऽवभासो यस्यासौ कृष्णावभासः, तथा हरितत्वमति-
क्रान्तानि कृष्णत्वमसंप्राप्तानि पत्राणि नीलानि तद्योगाद् वनखण्डोऽपि नीलः, न चैतदप्युपचारमात्रेणोच्यते किन्तु तथाऽवभासात्,
तथा चाह—नीलावभासः, समासः प्राग्वत्, यौवने तान्येव पत्राणि किशलयत्वं रक्तत्वं चातिक्रान्तानि ईषद्धरितालाभानि पाण्डूनि
सन्ति हरितानीत्युपदिश्यन्ते, ततस्तद्योगाद्वनपण्डोऽपि हरितः, न चैतदुपचारमात्रं, किन्तु तथाप्रतिभासोऽप्यस्ति तथा चाह—हरिता-
वभासः, तथा बाल्यादतिक्रान्तानि वृक्षाणां पत्राणि शीतानि भवन्ति ततस्तद्योगाद् वनपण्डोऽपि शीतः, न चासौ न गुणतः किन्तु
गुणत एव, तथा चाह—‘शीतावभासः’ अधोभागवर्त्तिनां व्यन्तराणां देवानां च तद्योगे शीतवातसंस्पर्शः ततः स शीतो

वनपण्डोऽवभासते इति, तथा एते कृष्णनीलहरितवर्णौ यथा (तः) स्वस्मिन् रूपेऽत्यर्थमुत्कटाः स्निग्धा भण्यन्ते तीव्राश्च ततस्तद्योगाद्वनख-
 ण्डोऽपि स्निग्धस्तीव्रश्चोक्तः, न चैतदुपचारमात्रं, किन्तु तथा प्रतिभासोऽपि तत उक्तं स्निग्धावभासस्तीव्रावभास इति, इहावभासो
 भ्रान्तोऽपि भवति यथा मरुमरीचिकासु जलावभासः ततो नावभासमात्रोपदर्शनेन यथाऽवस्थितं वस्तुस्वरूपमुक्तं वर्णितं भवति किन्तु
 यथास्वरूपप्रतिपादनेन ततः कृष्णत्वादीनां तथास्वरूपप्रतिपादनार्थमनुवादपुरस्सरं विशेषणान्तरमाह—“किण्हे किण्हच्छाये” इत्यादि,
 कृष्णो वनखण्डः, कुतः ? इत्याह—कृष्णच्छायः, ‘निमित्तकारणहेतुषु सर्वोसां विभक्तीनां प्रायो दर्शनं’ मितिवचनाद्धेतौ प्रथमा, ततोऽ-
 यमर्थः—यस्मात् कृष्णा छाया—आकारः सर्वोविसंवादितया तस्य तस्मात्कृष्णः, एतदुक्तं भवति—सर्वोविसंवादितया तत्र कृष्ण आकार
 उपलभ्यते, न च भ्रान्तावभाससंपादितसत्ताकः सर्वोविसंवादी भवति, ततस्तत्त्ववृत्त्या स कृष्णो न भ्रान्तावभासमात्रव्यवस्थापित इति,
 एवं नीलो नीलच्छाय इत्याद्यपि भावनीयं, नवरं शीतः शीतच्छाय इत्यत्र छायाशब्द आतपप्रतिपक्षवस्तुवाची द्रष्टव्यः, ‘घणकडिय-
 डच्छाए’ इति इह शरीरस्य मध्यभागे कटिस्ततोऽन्यस्यापि मध्यभागः कटिरिव कटिरित्युच्यते, कटिस्तदमिव कटितटं घना—अन्या-
 न्यशाखाप्रशाखानुप्रवेशतो निविडा कटितटे—मध्यभागे छाया यस्य स घनकटितटच्छायः, मध्यभागे निविडतरच्छाय इत्यर्थः, कचि-
 त्पाठः ‘घनकडियकडच्छाए’ इति, तत्रायमर्थः—कटः सञ्जातोऽस्येति कटितः कटान्तरेणोपरि आवृत इत्यर्थः कटितश्चासौ कटश्च
 कटितकटः घना—निविडा कटितकटस्येवाधोभूमौ छाया यस्य स घनकटितकटच्छायः अत एव रम्यो—रमणीयः, तथा महान्—जल-
 भारावनतः प्रावृटकालभावी मेघनिकुरम्बो—मेघसमूहस्तं भूतो—गुणैः प्राप्तो महामेघनिकुरस्वभूतः महामेघवृन्दोपम इत्यर्थः । ‘ते णं
 पायवा’ इत्यादि, ‘ते’ वनषण्डान्तर्गताः पादपा ‘मूलवन्तः’ मूलानि प्रभूतानि दूरावगाढानि च सन्त्येषामिति मूलवन्तः, कन्द एपा-

मस्तीति कन्दवन्तः, एवं स्कन्धवन्तस्त्वग्वन्तः शालावन्तः प्रवालवन्तः पुष्पवन्तः वीजवन्त इत्यपि भावनीयं, तत्र मूलानि-प्रसिद्धानि यानि कन्दस्याधः प्रसरन्ति कन्दास्तेषां मूलानामुपरिवर्त्तिनस्तेऽपि प्रतीताः, स्कन्धः-स्थुडं यतो मूलशालाः प्रभवन्ति, त्वक्-छल्ली शाला-शाखा प्रवालः-पल्लवाङ्कुरः पत्रपुष्पफलबीजानि सुप्रसिद्धानि, सर्वत्रातिशयने कचिद्भूम्नि वा मतुप्रत्लययः, 'अणुपु-व्वसुजाइरुइलवट्टभावपरिणया' इति आनुपूर्व्या-मूलादिपरिपाठ्या सुष्ठु जाता आनुपूर्वीसुजाता रुचिलाः-स्निग्धतया देदीप्यमान-च्छविमन्तः, तथा वृत्तभावेन परिणता वृत्तभावपरिणताः, किमुक्तं भवति?-एवं नाम सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च शाखाभिः प्रशाखाभिश्च प्रसृता यथा वर्तुलाः संजाता इति, आनुपूर्वीसुजाताश्च ते रुचिराश्च ते च ते वृत्तभावपरिणताश्च आनुपूर्वीसुजातरुचिरवृत्तभावपरिणताः, तथा ते पादपाः प्रत्येकमेकस्कन्धाः, (समासान्तइन्) प्राकृते वाऽस्य स्त्रीत्वमिति 'एगखंधी' इति पाठः, तथाऽनेकाभिः शाखाभिः प्रशा-खाभिश्च मध्यभागे विटपो-विस्तारो येषां तेऽनेकशाखाप्रशाखाविटपाः, तथा तिर्यग्बाहुद्वयप्रसारणप्रमाणो व्यामः अनेकैर्नरव्यामैः-पुरुष-व्यामैः सुप्रसारितैरग्राह्यः-अप्रमेयो घनो-निविडो विपुलो-विस्तीर्णः स्कन्धो येषां ते अनेकनरव्यामसुप्रसारिताग्राह्यघनविपुलवृत्त-स्कन्धाः, तथाऽच्छिद्राणि पत्राणि येषां ते अच्छिद्रपत्राः, किमुक्तं भवति?-न तेषां पत्रेषु वातदोषतः कालदोषतो वा गडुरिकादिरी-तिरुपजायते, न तेषु पत्रेषु छिद्राणि भवन्तीत्यच्छिद्रपत्राः, अथवा एवं नामान्योऽन्यं शाखाप्रशाखानुप्रवेशात्पत्राणि पत्राणामुपरि जा-तानि येन मनागप्यपान्तरालरूपं छिद्रं नोपलक्ष्यत इति, तथा चाह-—'अविरलपत्ता' इति, अत्र हेतौ प्रथमा ततोऽयमर्थः-यतोऽवि-रलपत्रा अतोऽच्छिद्रपत्राः, अविरलपत्रा अपि कुतः? इत्याह-—'अवातीनपत्राः' वातीनानि-वातोपहतानि वातेन पातितानीत्यर्थः न वातीनानि अवातीनानि पत्राणि येषां ते तथा, किमुक्तं भवति?-न तत्र प्रबलो वातः खरपरुषो वाति येन पत्राणि झुटित्वा भूमौ

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्या०
वनखण्डा-
धि०
उद्देशः १
सू० १२६

॥ १८७ ॥

निपतन्ति, ततोऽवातीनपत्रत्वादविरलपत्रा इत्यत्र प्रथमव्याख्यानपक्षमधिकृत्य हेतुमाह—‘अणईइपत्ता’ न विद्यते
 ईतिः—गङ्गुरिकादिरूपा येषां तान्यनीतीनि अनीतीति पत्राणि येषां ते अनीतिपत्राः, अनीतिपत्रत्वाच्चच्छिद्रपत्राः, ‘निङ्गुयजरढपंडु-
 रपत्ता’ इति निर्द्धूतानि—अपनीतानि जरठानि पाण्डूनि पत्राणि येभ्यस्ते निर्द्धूतजरठपाण्डुपत्राः, किमुक्तं भवति?—यानि वृक्षस्थानि
 जरठानि पाण्डूनि पत्राणि तानि वातेन निर्द्धूय भूमौ पाल्यन्ते भूमेरपि च प्रायो निर्द्धूय निर्द्धूयान्यत्रापसार्यन्त इति, ‘नवह-
 रियभिसंतपत्तंधयारंगभीरदरसणिज्जा’ इति नवेन—प्रत्यग्रेण हरितेन—नीलेन भासमानेन—स्निग्धत्वचा दीप्यमानेन पत्रभारेण—दल-
 सञ्चयेन यो जातोऽन्धकारस्तेन गम्भीरा—अलब्धमध्यभागाः सन्तो दर्शनीया नवहरितभासमानपत्रान्धकारगम्भीरदर्शनीयाः, तथा
 उपविनिर्गतैः—निरन्तरविनिर्गतैर्नवतरुणपल्लवैः तथा कोमलैः—मनोज्ञैरुज्ज्वलैः—शुद्धैश्चलद्भिः—ईषत्कम्पमानैः किञ्चल्यैः—अवस्थाविशेषोपेतैः
 पल्लवविशेषैः तथा सुकुमारैः प्रवालैः—पल्लवाङ्कुरैः शोभितानि वराङ्कुराणि—वराङ्कुरोपेतानि अग्रशिखराणि येषां ते उपविनिर्गतनवतरुणपत्र-
 पल्लवकोमलोज्ज्वलचलत्किशलयसुकुमारप्रवालशोभितवराङ्कुराग्रशिखराः, इहाङ्कुरप्रवालयोः कालकृतावस्थाविशेषाद्विशेषो भावनीयः, ‘निच्चं
 कुसुमिया निच्चं मडलिया निच्चं लवइया निच्चं थवइया निच्चं गोच्छिया निच्चं जमलिया निच्चं जुयलिया निच्चं विणमिया
 निच्चं पणमिया निच्चं कुसुमियमडलियलवइयथवइयगुलइयगोच्छियजमलियजुगलियविणमियपणमियसुविभत्तप(पिं)डिमंज-
 रिवडंसगधरा’ इति पूर्ववत्, तथा शुक्बार्हिणमदनशलाकाकोकिलकोरकभिङ्गारकौडलजीवजीवकनन्दीमुखकपिलपिङ्गलाक्षकारण्ड-
 वचक्रवाककलहंससारसाख्यानामनेकेषां शकुनगणानां मिथुनैः—ह्रीपुंसयुग्मैर्विचरितं—इतस्ततो गतं यच्च शब्दोन्नतिकम्—उन्नतशब्दकं
 मधुरस्वरं च नादितं—लपितं येषु ते तथा, अत एव सुरम्याः—सुष्ठु रमणीयाः, अत्र शुक्राः—कीराः वर्हिणो—मयूरा मदनशलाका—

शारिका कोकिलाऽपि चक्रवाककलहंससारसाः—प्रतीताः, शेषास्तु जीवविशेषा लोकेतो वेदितव्याः, तथा संपिण्डिताः—एकत्र पिण्डी-
 भूता दृप्ता—मदोन्मत्ततया दर्पध्माता भ्रमरमधुकरीणां पहकराः—सङ्घाताः, ‘पहकरओरोहसंघाया’ इति देशीनाममालावचनात्, यत्र
 ते संपिण्डितदत्तमधुकरभ्रमरमधुकरीपहकराः, तथा परिलीयमानाः—अन्यत आगत्यागल्य श्रयन्तो मत्ताः पट्पदाः कुसुमासवलोलः—
 किञ्जल्कपानलम्पटा मधुरं गुमगुमायमानाः गुञ्जन्तश्च—शब्दविशेषं च विदधाना देशभागेषु तस्मिन् तस्मिन् देशभागे येषां ते परि-
 लीयमानमत्तपट्पदकुसुमासवलोलमधुरगुमगुमायमानगुञ्जन्तदेशभागाः, गमकत्वादेवमपि समासः, ततो भूयः पूर्वपदेन सह विशेष-
 णसमासः, तथाऽभ्यन्तराणि—अभ्यन्तरवर्तीनि पुष्पाणि फलानि च पुष्पफलानि येषां ते तथा, ‘वाहिरपत्तच्छन्ना’ इति बहिःपत्रै-
 र्छन्ना—व्याप्ता बहिःपत्रछन्नाः, तथा पत्रैश्च पुष्पैश्च ‘अवच्छन्नपरिच्छन्ना’ अत्यन्तमाच्छादिताः, तथा ‘नीरोगाः’ रोगवर्जिताः
 ‘अकण्टकाः’ कण्टकरहिताः, नैतेषु मध्ये वञ्चूलकादिवृक्षाः सन्तीति भावः, तथा स्वादूनि फलानि येषां ते स्वादुफलाः, तथा स्नि-
 ग्धानि फलानि येषां ते स्निग्धफलाः, तथा म्रत्यासन्नैर्नानाविधैः—वृन्ताकीप्रभृतिभिर्गुल्मैः—नवमालिकादिभिर्मण्डपैः—
 द्राक्षामण्डपकैरुपशोभिता नानाविधगुच्छगुल्ममण्डपकशोभिताः, तथा विचित्रैः—नानाप्रकारैः शुभैः—मङ्गलभूतैः केतुभिः—ध्वजैर्वहुला—
 व्याप्ता विचित्रशुभैकेतुवहुलाः, तथा ‘वाविपुक्खरिणीदीहियासु य निवेसियरम्मजालघरगा’ वाप्यः—चतुरस्त्राकारास्ता एव
 वृत्ताः पुष्करिण्यः यद्विवा पुष्कराणि विद्यन्ते यासु ताः पुष्करिण्यः दीर्घिका—ऋजुसारिण्यः वापीपुष्करिणीषु दीर्घिकासु च सुष्ठु नि-
 वेशितानि रम्याणि जालगृहकाणि येषु ते वापीपुष्करिणीदीर्घिकासुनिवेशितरम्यजालगृहकानि, तथा पिण्डिता सती निर्हारिमा-
 दूरे विनिर्गच्छन्ती पिण्डिमनीर्हारिमा तां सुगन्धिं—सद्रन्धिकं शुभसुरभिभ्यो गन्धान्तरेभ्यः सकाशान्मनोहरा शुभसुरभिभ्यो नोहरा तां

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्याः
 वनखण्डा-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १२६

॥ १८८ ॥

च 'महया' इति प्राकृतत्वाद्द्वितीयार्थे तृतीया महतीमित्यर्थः; गन्धघ्राणि यावद्भिर्गन्धपुद्गलैर्गन्धविषये घ्राणिरुपजायते तावती गन्धपु-
 द्गलसंहितरूपचाराद् गन्धघ्राणिरित्युच्यते तां निरन्तरं मुञ्चन्तः, तथा 'सुहसेलकेउबहुला' इति शुभाः—प्रधानाः सेतवो—मार्गा आ-
 लवालपाल्यो वा केतवो—ध्वजा बहुला—अनेकरूपा येषां ते तथा, 'अणेगरहजाणजुगसिवियसंदमाणिपडिमोयणा' इति, तथा
 रथा द्विविधाः—क्रीडारथाः सङ्ग्रामरथाश्च, यानानि सामान्यतः, शेषाणि वाहनानि, युग्यानि—गोल्लविपयप्रसिद्धानि द्विहस्तप्रमाणानि
 वेदिकोपशोभितानि जम्पानानि शिविकाः—कूटाकारेणाच्छादिता जंपानविशेषाः स्यन्दमानिकाः—पुरुषप्रमाणा जम्पानविशेषाः, अने-
 केषां रथादीनामधो विस्तीर्णत्वात् प्रतिमोचनं येषु ते तथा, 'पासाइया' इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'तस्स णं वणसंडस्से'त्यादि,
 तस्य णमिति पूर्ववद् वनपण्डस्य 'अन्तः' मध्ये बहुसमः सन् रमणीयो बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रहस्तः, किंविशिष्टः? इत्याह—
 'से जहा नामए' इत्यादि, 'तत्' सकललोकप्रसिद्धं यथेति दृष्टान्तोपदर्शने नामेति शिष्यामन्त्रणे 'ए' इति वाक्यालङ्कारे 'आलिङ्ग-
 पुक्खवेरेइ वा' इति आलिङ्गो—मुरजो वाद्यविशेषस्तस्य पुष्करं—चर्मपुटकं तत् किलात्यन्तसममिति तेनोपमा क्रियते, इतिशब्दाः
 सर्वेऽपि स्वस्वोपमाभूतवस्तुपरिसमाप्तिद्योतकाः वाशब्दाः समुच्चये मृदङ्गो—लोकप्रतीतो मर्दलस्तस्य पुष्करं मृदङ्गपुष्करं परिपूर्णं—पानी-
 येन शृतं तडागं—सरस्तस्य तलं—उपरितनो भागः सरस्तलं 'करतलं' प्रतीतं, चन्द्रमण्डलं च यद्यपि तत्त्ववृत्त्या उत्तानीकृतकपित्थाकार-
 पीठप्रासादापेक्षया वृत्तालेखमिति तद्गतो दृश्यमानो भागो न समतलस्तथाऽपि प्रतिभासते समतल इति तदुपादानम्, आदर्शमण्डलं
 सुप्रसिद्धम्, 'उरुभचम्मेइ वे'त्यादि, अत्र सर्वत्रापि 'अणेगसंकुकीलगसहस्सवितते' इति विशेषणयोगः, उरध्रः—ऊरणः वृषभ-
 वराहसिंहव्याघ्रछगलाः प्रतीताः द्वीपी—चित्रकः, एतेषां प्रत्येकं चर्म अनेकैः शङ्खप्रमाणैः कीलकसहस्रैः—महद्भिः कीलकैरुत्ताडितं प्रायो

मध्यक्षामं भवति न समतलं तथारूपतडाकासम्भवात् अतः शङ्कुग्रहणं, विततं-विततीकृतं ताडितमिति भावः, यथाऽऽयन्तं बहुसमं भवति तथा तस्यापि वनपण्डस्यान्तर्बहुसमो भूमिभागः, पुनः कथम्भूतः? इत्याह—‘नाणाविहपंचवन्नेहिं मणीहिं तणेहि य उवसोभिए’ इति योगः, नानाविधा-जातिभेदानानाप्रकारा ये पञ्चवर्णा मणयस्तृणानि च तैरुपशोभितः, कथम्भूतैर्मणिभिः? इत्याह—‘आवडे’त्यादि, आवर्तादीनि मणीनां लक्षणानि, तत्रावर्तः प्रतीत एकस्यावर्तस्य प्रत्यभिमुख आवर्तः प्रत्यावर्तः श्रेणिः-तथाविध-बिन्दुजातादेः पङ्क्तिः तस्याश्च श्रेण्यो विनिर्गताऽन्या श्रेणिः सा प्रश्रेणिः स्वस्तिकः प्रतीतः सौवस्तिकपुष्पमाणवौ-लक्षणविशेषौ लोका-प्रत्येतव्यौ वर्द्धमानकं-शरावसंपुटं मत्स्याकाण्डकमकराण्डके-प्रतीते ‘जारमारे’ति लक्षणविशेषौ सम्यग्मणिलक्षणवेदिनो लोकोद्भेदि-तव्यौ, पुष्पावलिपद्मपत्रसागरतरङ्गवासन्तीलतापद्मलताः प्रतीतास्तासां भक्त्या-विच्छित्त्या चित्रम्-आलेखो येषु ते आवर्तप्रत्यावर्तश्रे-णिप्रश्रेणिस्वस्तिकसौवस्तिकपुष्पमाणववर्धमानकमत्स्याकाण्डकमकराण्डकजारमारपुष्पावलिपद्मपत्रसागरतरङ्गवासन्तीपद्मलताभक्तिचित्रा-स्तैः, किमुक्तं भवति?—आवर्त्तादिलक्षणोपेतैः, तथा सच्छायैः सती-शोभना प्रभा-कान्तिर्येषां ते सत्प्रभास्तैः ‘समरीएहिं’ति समरी-चिक्कैः-बहिर्विनिर्गतकिरणजालसहितैः ‘सोद्द्योतैः’ बहिर्व्यवस्थितप्रत्यासन्नवस्तुस्तोमप्रकाशकरोद्द्योतसहितैः, एवंभूतैर्नानाजातीयैः पञ्चवर्णैर्मणिभिस्तृणैश्चोपशोभितः, तानेव पञ्च वर्णानाह—‘तंजहा कण्हे’ इत्यादि ॥ ‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र तेषां पञ्चवर्णानां म-णीनां तृणानां च मध्ये णमिति वाक्यालङ्कारे ये ते कृष्णा मणयस्तृणानि च, ये इत्येव सिद्धे ये ते इति वचनं भाषाक्रमार्थं, तेषां ण-मिति पूर्ववत् ‘अयम्’ अनन्तरमुद्दिश्यमानः ‘एतद्रूपः’ अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्वरूपः ‘वर्णावासः’ वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, स यथा नाम—‘जीमूत’ इति ‘जीमूतः’ बलाहकः, स चेह प्रावृट्प्रारम्भसमये जलशृतो वेदितव्यः,

तस्यैव प्रायोऽतिकालिमसम्भवात्, इतिशब्द उपमाभूतवस्तुनामपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्द उपमानान्तरापेक्षया समुच्चये, एवं सर्वत्रो-
तिवाशब्दौ द्रष्टव्यौ, 'अञ्जनं' सौवीराञ्जनं रत्नविशेषो वा 'खञ्जनं' दीपमल्लिकामलः 'कज्जलं' दीपशिखापतितं 'मयी' तदेव कज्जलं
ताम्रभाजनादिषु सामग्रीविशेषेण घोलितं मयीगुलिका-घोलितकज्जलगुलिका, क्वचित् 'मसी' इति मसीगुलिया इति वेति न दृश्यते,
गवलं-माहिषं शृङ्गं तदपि चोपरितनत्वभागापसारणेन द्रष्टव्यं, तत्रैव विशिष्टस्य कालिप्रः सम्भवात्, तथा तस्यैव माहिषशृङ्गस्य
निविडतरसारनिर्वर्त्तिता गुडिका गवलगुडिका 'भ्रमरः' प्रतीतः 'भ्रमरावली' भ्रमरपङ्क्तिः 'भ्रमरपतङ्गसारः' भ्रमरपक्षान्तर्गतो
विशिष्टकालिमोपचितः प्रदेशः 'जम्बूफलं' प्रतीतम् 'आर्द्रारिष्टः' कोमलकाकः 'परपुष्टः' कोकिलः गजो गजकलभश्च प्रतीतः 'कृ-
ष्णसर्पः' कृष्णवर्णसर्पजातिविशेषः 'कृष्णकेसरः' कृष्णवकुलः 'आकाशथिगलं' शरदि मेघविनिर्मुक्तमाकाशखण्डं तद्वत्कृष्णमतीव
प्रतिभातीति तदुपादानं, कृष्णाशोककृष्णकणवीरकृष्णनन्धुजीवाः अशोककणवीरवन्धुजीववृक्षभेदाः, अशोकादयो हि पञ्चवर्णा भवन्ति
ततः शेषवर्णव्युदासार्थं कृष्णग्रहणम्, एतावत्युक्ते गौतमो भगवन्तं पृच्छति—'भवे एयारूवे' इति भवेन्मणीनां तृणानां च कृष्णो
वर्णः 'एतद्रूपः' जीमूतादिरूपः?, भगवानाह-गौतम! 'नायमर्थः समर्थः' नायमर्थो उपपन्नो यदुतैवंभूतः कृष्णो वर्णो मणीनां तृ-
णानां च, किन्तु ते कृष्णा मणयस्तृणानि च 'इतः' जीमूतादेः 'इष्टतरका एव' कृष्णवर्णेनाभीप्सिततरका एव, तत्र किञ्चिदकान्त-
मपि केषाञ्चिद्विष्टतरं भवति ततोऽकान्तताव्यवच्छिन्न्यर्थमाह—'कान्ततरका एव' अतिस्निग्धमनोहारिकालिमोपचिततया जीमूतादेः
कमनीयतरका एव, अत एव 'मनोज्ञतरका' मनसा ज्ञायन्ते-अनुकूलतया स्वप्रवृत्तिविषयीक्रियन्त इति मनोज्ञा-मनोऽनुकूलास्ततः
प्रकर्षविवक्षायां तरपप्रत्ययः, तत्र मनोज्ञतरमपि किञ्चिन्मध्यमं भवति ततः सर्वोत्कर्षप्रतिपादनार्थमाह—'मनआपतरका एव' द्र-

पृष्ठां मनांसि आप्नुवन्ति—प्राप्नुवन्ति आत्मवशतां नयन्तीति मनःआपास्ततः प्रकर्षविवक्षायां तरपप्रत्ययः, प्राकृतत्वाच्च पकारस्य मकारे मणामतरा इति भवति । तथा 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां वृणानां च मध्ये ये ते नीला मणयस्तृणानि च तेषामयमेतद्रूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—'से जहा नाम ए' इत्यादि, स यथा नाम—'भृङ्गः' कीटविशेषः पक्षमलः भृङ्गपत्रं—तस्यैव भृङ्गाभिधानस्य कीटविशेषस्य पक्ष्म 'शुकः' कीरः 'शुकपिच्छं' शुकस्य पत्रं 'चापः' पक्षिविशेषः 'चापपिच्छं' चापपक्षः 'नीली' प्रतीता 'नीलीभेदः' नीलीच्छेदः 'नीलीगुलिया' नीलीगुटिका 'इयामाकः' धान्यविशेषः 'उच्चंतगे वा' इति 'उच्चन्तगः' दन्तरागः 'वनराजी' प्रतीता हलधरो—वलदेवस्तस्य वसनं हलधरवसनं तच्च किल नीलं भवति, सदैव तथास्वभावतया हलधरस्य नीलवस्त्रपरिधानात्, मयूरमीवापारापतग्रीवास्तसीकुसुमवाणकुसुमानि प्रतीतानि, अत ऊर्ध्वं क्वचित् 'इंदनीलेइ वा महानीलेइ वा मरगतेइ वा' तत्र इन्द्रनीलमहानीलमरकता रत्नविशेषाः प्रतीताः, अञ्जनकेशिका—जनस्पतिविशेषस्तस्याः कुसुममञ्जनकेशिकाकुसुमं 'नीलोत्पलं' कुवल्यं नीलाशोकनीलकणवीरनीलवन्धुजीवा अशोकादिवृक्षविशेषाः, 'भवे एयारूवे' इत्यादि प्राग्वद् व्याख्येयम् । तथा 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां मध्ये ये ते लोहिता मणयस्तृणानि च तेषामयमेतद्रूपो वर्णावासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—'से जहा नाम ए' इत्यादि, स यथा नाम शशकरुधिरसुरभ्र—ऊरणस्तस्य रुधिरं वराहः—शूकरस्तस्य रुधिरं मनुष्यरुधिरं महिपरुधिरं च प्रतीतं, एतानि हि किल शेषरुधिरभ्यो लोहितवर्णोत्कटानि भवन्ति तत एतेपासुपादानं, 'वालेन्द्रगोपकः' सद्योजात इन्द्रगोपकः, स हि प्रवृद्धः सत्रीपत्पाण्डुरक्लो भवति ततो बालप्रहणम्, इन्द्रगोपकः—प्रथमप्रावृट्कालभावी कीटविशेषः 'बालदिवाकरः' प्रथममुद्रच्छन् सूर्यः 'सन्ध्याभ्ररागः' वर्षसु सन्ध्यासमयभावी अभ्ररागः गुञ्जा—लोकप्रतीता तस्या अर्द्धे रागो गुञ्जार्द्धरागः, गुञ्जाया हि अर्द्धे-

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्याः
 वनखण्डा-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १२६

॥ १९० ॥

मतिरक्तं भवति अर्द्धमतिकृष्णं ततो गुञ्जार्द्धग्रहणं, जपाकुसुमकिंशुककुसुमपारिजातकुसुमजात्यहिङ्गुलकाः—प्रतीताः ‘शिलाप्रवालं’ प्रवालनामा रत्नविशेषः प्रवालाङ्कुरः तस्यैव रत्नविशेषस्य प्रवालाभिधस्याङ्कुरः, स हि प्रथमोद्गतत्वेनात्यन्तरक्तो भवति ततस्तदुपादानं, लोहिताक्षमणिनाम रत्नविशेषः, लाक्षारसकृमिरागरक्तकम्बलचीनपिष्टराशिरक्तोत्पलरक्ताशोकरक्तकणवीररक्तबन्धुजीवाः प्रतीताः ‘भवे एयारूवे’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां रुणानां च मध्ये ये हरिद्रा मणयस्तृणानि च तेषामयमेतद्रूपो ‘वर्णावासः’ वर्णकविशेषः प्रज्ञप्तः; तद्यथा—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, स यथा नाम—चम्पकः सामान्यतः सुवर्णचम्पको वृक्षः ‘चम्पकच्छी’ सुवर्णचम्पकत्वक् ‘चम्पकभेदः’ सुवर्णचम्पकच्छेदः ‘हरिद्रा’ प्रतीता ‘हरिद्राभेदः’ हरिद्राच्छेदः ‘हरिद्रागुलिका’ हरिद्रासारनिर्वर्त्तिता गुलिका ‘हरितालिका’ पृथ्वीविकाररूपा प्रतीता ‘हरितालिकाभेदः’ हरितालिकाच्छेदः ‘हरितालिकागुलिका’ हरितालिकासारनिर्वर्त्तिता गुटिका ‘चिकुरः’ रागद्रव्यविशेषः ‘चिकुराङ्गरागः’ चिकुरसंयोगनिमित्तो वत्सादौ रागः, वरकनकस्य—जाल्यसुवर्णस्य यः कषपट्टके निघर्षः स वरकनकनिघर्षः, वरपुरुषो—वासुदेवस्तस्य वसनं वरपुरुषवसनं, तद्वि किल पीतमेव भवतीति तदुपादानम्, अ(स)ल्लकीकुसुमं लोकतोऽवसेयं ‘चम्पककुसुमं’ सुवर्णचम्पककुसुमं ‘कूष्माण्डीकुसुमं’ पुष्पफलीकुसुमं कोरण्टकः—पुष्पजातिविशेषस्तस्य दाम कोरण्टकदाम तडवडा आजली तस्याः कुसुमं तडवडाकुसुमं घोषातकीकुसुमं सुवर्णयूथिकाकुसुमं च प्रतीतं सुहरिण्यका—वनस्पतिविशेषस्तस्याः कुसुमं सुहरिण्यकाकुसुमं वीयको—वृक्षः प्रतीतस्तस्य कुसुमं वीयककुसुमं पीताशोकपीतकणवीरपीतबन्धुजीवाः प्रतीताः ‘भवे एयारूवे’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तत्थ ण’ मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां रुणानां च मध्ये ये ते शुक्ला मणयस्तृणानि च तेषामयमेतद्रूपो वर्णावासः प्रज्ञप्तः; तद्यथा—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, स यथा नाम—‘अङ्कः’ रत्न-

विशेषः शङ्खचन्द्रकुमुदोदकरजोदधिघनक्षीरक्षीरपूरकोच्चावलिहारावलहंसावलिवलाकावलयः प्रतीताः ‘चन्द्रावली’ तडाकादिपु
जलमध्यप्रतिविम्बितचन्द्रपङ्क्तिः ‘सारइयवलाहगेइ वा’ इति शारदिकः—शरत्कालभावी वलाहको—मेघः ‘धंतधोयरुपपट्टेइ वे’ति,
ध्मातः—अग्निसंपर्केण निर्मलीकृतो धौतो—भूतिखरण्डितहस्तसन्मार्जनेनातिनिशितीकृतो यो रूप्यपट्टो—रजतपत्रं स ध्मातधौतरूप्यपट्टः,
अन्ये तु व्याचक्षते—ध्मातेन—अग्निसंयोगेन यो धौतः—शोधितो रूप्यपट्टः स ध्मातरूप्यपट्टः, शालिपिट्टराशिः—शालिक्षोदपुञ्जः
कुन्दपुष्परशिः कुमुदराशिश्च प्रतीतः, ‘सुक्कळेवाडियाइ वा’ इति छेवाडी नाम—वह्लादिफलिका, सा च कविदेशविशेषे शुष्का
सती शुष्का भवति ततस्तदुपादानं, ‘पेहुणमिंजियाइ वा’ इति पेहुणं—मयूरपिच्छं तन्मध्यवर्त्तिनी मिञ्जा पेहुणमिञ्जिका सा चाति-
शुक्लंति तदुपन्यासः, विसं—पश्चिनीकन्दः मृणालं—पद्मतन्तुः, गजदन्तलवङ्गदलपुण्डरीकदलश्चेतकणवीरश्चेतवन्धुजीवाः प्रतीताः,
‘भवेयारूवे’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ तदेवमुक्तं वर्णस्वरूपं, सम्प्रति गन्धस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—‘तेसि णं मणीणं तगाण य’ इत्यादि,
तेषां मणीनां तृणानां च कीदृशो गन्धः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, प्राकृतत्वात् ‘से’ इति बहुवचनार्थः, ते
यथा नाम गन्धा अभिनिःश्रवन्तीति सम्बन्धः, कोष्ठं—गन्धद्रव्यं तस्य पुटाः कोष्ठपुटास्तेषां, वाशब्दाः सर्वत्रापि समुच्चये, इहैकस्य
पुटस्य न तादृशो गन्ध आयाति द्रव्यस्याल्पत्वात् ततो बहुवचनं, तगरमपि गन्धद्रव्यम्, ‘एलाः’ प्रतीताः ‘चोयंगं’ गन्धद्रव्यं चम्प-
कदमनकुङ्कुमचन्दनोशीरमरुवकजातीयूथिकामल्लिकास्रानमल्लिकाकेतकीपाटलानवमालिकावासकर्पूराणि प्रतीतानि नवरसुशीरं—वीर-
णीमूलं स्नानमल्लिका—स्नानयोग्यो मल्लिकाविशेषः एतेषामनुवाते—आघ्रायकविवक्षितपुरुषाणामनुकूले वाते वाति सति ‘उद्भिद्यमा-
नानाम्’ उद्वाद्यमानानां, चशब्दः सर्वत्रापि समुच्चये, ‘निर्भिद्यमानानां’ नितरां—अतिशयेन मिद्यमानानां ‘कोट्टिजमाणण वा’

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्याः
वनखण्डा-
धिः
उद्देशः १
सू० १२६

॥ १९१ ॥

इति, इह पुटैः परिमितानि यानि कोष्ठादिगन्धद्रव्याणि तान्यपि परिमेये परिमाणोपचारात्कोष्ठपुटानीत्युच्यन्ते तेषां 'कुट्टयमानानाम्' उदूखले कुट्टयमानानां 'रुविज्जमाणाण वा' इति श्लक्ष्णखण्डीक्रियमाणानाम्, एतच्च विशेषणद्वयं कोष्ठादिद्रव्याणामवसेयं, तेषामेव प्रायः कुट्टनश्लक्ष्णखण्डीकरणसम्भवात्, न तु यूथिकादीनाम्, 'उक्किरिज्जमाणाण वा' इति क्षुरिकादिभिः कोष्ठादिपुटानां कोष्ठादिद्रव्याणां वा उत्कीर्यमाणानां 'विक्खरिज्जमाणाण वा' इति 'विकीर्यमाणानाम्' इतस्ततो विप्रकीर्यमाणानां 'परिभुज्जमाणाण वा' परिभोगायोपभुज्यमानानां, कचित्पाठः 'परिभाएज्जमाणाण वा' इति, तत्र 'परिभाज्यमानानां' पार्श्ववर्त्तिभ्यो मनान् २ दीयमानानां 'भंडाओ भंडं साहरिज्जमाणाण वा' इति 'भाण्डात्' स्थानादेकस्माद् अन्यद् भाण्डं—भाजनान्तरं संद्रियमाणानाम् 'उदाराः' स्फाराः, ते चामनोद्वा अपि स्युरत आह—'मनोज्ञाः' मनोऽनुकूलाः, तच्च मनोज्ञत्वं कुतः ? इत्याह—'मनोहराः' मनो हरन्ति—आत्मवशं नयन्तीति मनोहराः, यतस्ततो मनोहरत्वं कुतः ? इत्याह—प्राणमनोनिवृत्तिकराः, एवंभूताः 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन गन्धाः 'अभिनिःस्रवन्ति' जिघ्रतामभिमुखं निस्सरन्ति, एवमुक्ते शिष्यः पृच्छति—'भवे ए-यारूवे' इत्यादि प्राग्वत् ॥ तेषां मणीनां तृणानां च कीदृशः स्पर्शः प्रज्ञप्रः ?, भगवानाह—'गौतम ! 'से जहा नाम ए' इत्यादि, तद्यथा—'अजिनकं' चर्ममयं वस्त्रं रूतं च प्रतीतं 'वूरः' वनस्पतिविशेषः 'नवनीतं' अक्षणं हंसगर्भतूली शिरीषकुसुमनिचयश्च प्रतीतः 'बालकुमुदपत्तरासीइ वे'ति बालानि—अचिरकालजातानि यानि कुमुदपत्राणि तेषां राशिर्वोल्कुमुदपत्रराशिः, कचित् बालकुसुमपत्रराशिरिति पाठः, 'भवे एयारूवे' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि णं भंते !' इत्यादि, तेषां भदन्त ! तृणानां पूर्वोपरदक्षिणोत्तरागतैर्वतैः 'मन्दायं मन्दाय'मिति मन्दं मन्दम् 'एजितानां' कम्पितानां 'व्येजितानां' विशेषतः कम्पितानाम्, एत-

देव पर्यायशब्देन व्याचष्टे—कम्पितानां तथा ‘चालितानाम्’ इतस्ततो विक्षिप्तानाम्, एतदेव पर्यायेण व्याचष्टे—स्पन्दितानां तथा ‘संघट्टितानां’ परस्परं वर्षयुक्तानां, कथं घट्टिताः? इत्याह—‘क्षोभितानां’ स्वस्थानाञ्चालितानां, स्वस्थानाञ्चालितानां कुतः? इत्याह—
‘उदीरितानाम्’ उत्प्राबल्येनेरितानां—प्रेरितानां, कीदृशः शब्दः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—‘गोयमे’ त्यादि, गौतम ! स यथानामकः—
शिविकाया वा स्पन्दमानिकाया वा रथस्य वा, तत्र शिविका—जम्पानविशेषरूपा उपरिच्छादिता कोष्ठाकारा, तथा दीर्घो—जम्पान-
विशेषः पुरुषस्य स्वप्रमाणवकाशदायी स्यन्दमानिका, अनयोश्च शब्दः पुरुषोत्पादितयोः क्षुद्रहेमघण्टिकादिचलनवशतो वेदितव्यः,
रथश्चेह सङ्ग्रामरथः प्रत्येयो, न क्रीडारथः, तस्यामेतन्विशेषणानामसंभवात्, तस्य च फलकवेदिका यस्मिन् काले (यः) पुरुषस्तदपेक्षया
कटिप्रमाणाऽवसेया, तस्य च रथस्य विशेषणान्यभिधत्ते—‘सच्छत्तस्से’त्यादि, सच्छत्रस्य सध्वजस्य ‘सघण्टाकस्य’ उभयपार्श्वी-
वल्ग्विभ्रमहाप्रमाणघण्टोपेतस्य सपताकस्य सह तोरणवरं—प्रधानं तोरणं यस्य स सतोरणवरस्तस्य सह नन्दिघोषो—द्वादशतूर्यनिनादो
यस्य स सनन्दिघोषस्तस्य, तथा सह किङ्किणीभिः—क्षुद्रघण्टाभिर्वर्त्तन्त इति सकिङ्किणीकानि यानि हेमजालानि—हेमयदाससमू-
हास्तैः सर्वसु दिक्षु पर्यन्तेषु—बहिःप्रदेशेषु परिक्षिप्तो—व्याप्तः सकिङ्किणीकहेमजालपर्यन्तपरिक्षिप्तस्तस्य, तथा हेमवतं—हिमवत्पर्वत-
भावि चित्रविचित्रं—मनोहारिचित्रोपेतं तैनिशं—तिनिशदारुसम्बन्धि कनकनियुक्तं—कनकविच्छुरितं दारु—काष्ठं यस्य स हेमवतचित्रवि-
चित्रतैनिशकनकनियुक्तदारुस्तस्य, सूत्रे च द्वितीयककारः स्वार्थिकः पूर्वस्य च दीर्घं प्राकृतत्वात्, तथा सुष्ठु—अतिशयेन सम्यक् पिन-
द्धमरकमण्डलं धूश्च यस्य स सुपिनद्धारकमण्डलधूष्कस्तस्य, तथा कालायसेन—लोहेन सुष्ठु—अतिशयेन कृतं नेमेः—बाह्यपरिधेर्यन्नस्य
च—अरकोपरि फलकचक्रवालस्य कर्म यस्मिन् स कालायससुकृतनेमियन्नकर्मो तस्य, तथा आकीर्णा—गुणैर्व्याप्ता ये वराः—प्रधा-

नास्तुरगास्ते सुष्ठु-अतिशयेन सम्यक् प्रयुक्ता-योत्रिता यस्मिन् स आकीर्णवतुरगसुसंप्रयुक्तः, प्राकृतत्वाद् बहुव्रीहवपि निष्ठान्तस्य परनिपातः, तथा सारथिकमर्मणि ये कुशला नरास्तेषां मध्येऽतिशयेन छेको-इक्षः सारथिस्तेन सुष्ठु सम्यक्परिगृहीतस्य, तथा 'सर-सयवत्तीसतोणमंडियस्स' इति शराणां शतं प्रत्येकं येषु तानि शरशतानि तानि च तानि द्वात्रिंशत्तोणानि च-वाणाश्रयाः शरशतद्वात्रिंशत्तोणानि तैर्मण्डितः शरशतद्वात्रिंशत्तोणमण्डितः, किमुक्तं भवति ?-एवं नाम तानि द्वात्रिंशच्छरशतयुतानि तूणानि रथस्य सर्वतः पर्यन्तेष्ववलम्बितानि यथा तानि तस्य सङ्ग्रामायोपकल्पितस्यातीव मण्डनाय भवन्तीति, तथा कङ्कटं-कवचं सह कङ्कटं यस्य स सकङ्कटः सकङ्कटोऽवतंसः-शेखरो यस्य स सकङ्कटावतंसस्तस्य, तथा सह चापं येषां ते सचापा ये शरा यानि च कुन्तमल्लिमुप-ण्डिप्रभृतीनि नानाप्रकाराणि यानि च कवचखेटकप्रमुखाणि आवरणानि तैर्भूतः-परिपूर्णः, तथा योयानां युद्धं तन्निमित्तं सद्यः प्रगु-णीभूतो यः स योधयुद्धसज्जः, ततः पूर्वपदेन सह विशेषणसमासः, तस्येत्यंभूतस्य राजाङ्गणे अन्तःपुरे वा रम्ये वा मणिकुट्टिमतले-मणिबद्धभूमितले अभीक्ष्णमभीक्ष्णं मणिको(कु)ट्टिमतलप्रदेशे राजाङ्गणप्रदेशे वा 'अभिघट्टिज्जमाणस्से'ति अभिघट्टयमानस्य वेगेन गच्छतो ये उदारा-मनोज्ञाः कर्णमनोनिर्वृतिकराः सर्वतः समन्तात् शब्दा अभिनिस्सरन्ति, 'भवे एयारूवे सिया' इति 'स्यात्' कथञ्चिद् भवेद् एतद्रूपस्तेषां मणीनां तुणानां च शब्दः ?, भगवानाह-नायमर्थः समर्थः, पुनरपि गौतमः प्राह-स यथा नामकः-प्रातः स-न्ध्यायां देवतायाः पुरतो या वादनायोपस्थाप्यते सा किल मङ्गलपाठिका तालाभावे च वाद्यते इति विताले-तालाभावे भवतीति वैया-लिकी तस्या वैयालिक्या-वीणाया 'उत्तरामन्दा मुच्छियाए' इति मूर्छनं मूर्छा सा संजाताऽस्या इति मूर्च्छिता उत्तरमन्दया-उत्त-रमन्दाभिधानया मूर्च्छनया-गान्धारस्वरान्तर्गतया सप्तम्या मूर्च्छिता उत्तरमन्दामूर्च्छिता, किमुक्तं भवति ?-गान्धारस्वरस्य सप्त मू-

च्छन्ना भवन्ति, तथा—“नंदी य खुट्टिमा पूरिमा य चोत्थी अ सुद्धगंधारा । उत्तरगंधारावि य हवई सा पंचमी मुच्छा ॥ १ ॥ सुहु-
 मुत्तरआयामा छट्टी सा नियमसो उ बोद्धव्वा । उत्तरमंदा य तहा हवई सा सत्तमी मुच्छा ॥ २ ॥” अथ किंस्वरूपा मूर्च्छनाः ?,
 उच्यते, गान्धारादिस्वरूपमोचनेन गायतोऽतिमधुरा अन्यान्यस्वरविशेषा यान् कुर्वन्नास्तां श्रोतुन् मूर्च्छितान् करोति किन्तु स्वयमपि
 मूर्च्छित इव तान् करोति, यदिवा स्वयमपि साक्षान्मूर्च्छी करोति, तथा चोक्तम्—“अन्नन्नसरविसेसे उप्पायंतस्स मुच्छणा भणिया ।
 कत्तावि मुच्छितो इव कुणए मुच्छं व सोवेति ॥ १ ॥” गान्धारस्वरान्तर्गतानां च मूर्च्छनानां मध्ये सप्तमी उत्तरमन्दाभिधाना मूर्च्छना
 किलातिप्रकर्षग्राप्ता ततस्तदुत्पादनया च मुख्यवृत्त्या वादयिता मूर्च्छितो भवति, परमभेदोपचारात् वीणाऽपि मूर्च्छितेत्युक्ता, साऽपि
 यद्यङ्के सुप्रतिष्ठितान् भवति ततो न मूर्च्छनाप्रकर्षं विदधाति तत आह—अङ्के—स्त्रियाः पुरुषस्य वा उत्सङ्गे सुप्रतिष्ठितायाः, तथा कुशलेन—
 वादननिपुणेन नरेण पुरुषेण नार्या वा सुष्ठु—अतिशयेन सम्यग् गृहीतायाः, तथा चन्दनस्य सारः चन्दनसारस्तेन निर्मापितो यः कोणो—
 वादनदण्डस्तेन परिघट्टितायाः—संस्पृष्टायाः ‘पञ्चसकालसमयंसि’ इति ‘प्रत्यूषकालसमये’ प्रभातवेलायां, क्वचित् ‘पुष्परत्तावरत्त-
 कालसमयंसि’ इति पाठस्तत्र प्रदोषसमये प्रातःसमये चेत्यर्थः, ‘मन्दं मन्दं’ शनैः शनैः ‘एजिताया’ चन्दनसारकोणेन मनाक्
 कम्पितायाः ‘व्येजितायाः’ विशेषतः कम्पितायाः, एतदेव पर्यायेण व्याचष्टे—चालितायास्तथा घट्टितायाः, ऊर्द्ध्वोद्योगच्छता चन्दनसार-
 कोणेन गाढतरं वीणादण्डेन सह तज्ज्याः स्पृष्टाया इत्यर्थः, तथा ‘स्पन्दितायाः’ नखाग्रेण स्वरविशेषोत्पादनार्थमीषञ्चालितायाः ‘क्षो-
 भितायाः’ मूर्च्छी प्रापिताया ये ‘उदारा’ मनोज्ञाः कर्णमनोनिवृत्तिकराः सर्वतः समन्ताच्छब्दा अभिनिस्सरन्ति, ‘स्यात्’ कथञ्चिद्
 मवेदेतदपस्तेषां तृणानां मणीनां च शब्दः ?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थः, पुनरपि गौतमः ग्राह—स यथा नामकः—किंनराणां वा

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 वनखण्डा-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १२६

॥ १९३ ॥

किंपुरुषाणां वा महोरगाणां वा गन्धर्वाणां वा, वाशब्दाः सर्वेऽपि विकल्पाः, किंनरादयो व्यन्तरविशेषाः, तेषां कथम्भूतानाम् ?
 इत्याह—‘भद्रशालवनगतानां वा’ इत्यादि, तत्र मेरोः समन्ततो भूमौ भद्रशालवनं प्रथममेखलायां नन्दनवनं शिरसि चूलिकायाः पा-
 श्वेषु सर्वतः पण्डकवनं ‘महाहिमवंतमलयमन्दरगिरिगुहासमन्नागयाणं’ इति महाहिमवान्—हैमवतक्षेत्रस्योत्तरतः सीमाकारी वर्ष-
 धरपर्वतः, उपलक्षणं शेषवर्षधरपर्वतानां, मलयपर्वतस्य मन्दरगिरेश्च—मेरुपर्वतस्य च गुहा समन्वागतानां, वाशब्दा विकल्पार्थाः, एतेषु
 हि स्थानेषु प्रायः किंनरादयः प्रमुदिता भवन्ति तत एतेषामुपादानम्, ‘एगतो सहियाणं’ति एकस्मिन् स्थाने सहितानां—समुदितानां
 ‘समुहागयाणं’ति परस्परसंमुखागतानां—संमुखं स्थितानां, नैकोऽपि कस्यापि पृष्ठं दत्त्वा स्थित इत्यर्थः, पृष्ठदाने हर्षविधातोत्पत्तेः,
 तथा ‘समुविष्टाणं’ सम्यक् परस्परानाबाधया उपविष्टाः समुपविष्टास्तेषां समुपविष्टानां, तथा ‘संनिविष्टाणं’मिति सम्यक् स्वशरीराना-
 बाधया न तु विषमसंस्थानेन निविष्टाः संनिविष्टास्तेषां, ‘पमुद्गयपक्कीलियाणं’ति प्रमुदिताः—प्रहर्षं गताः प्रकीडिताः—क्रीडितुमारब्ध-
 वन्तस्ततो विशेषणसमासस्तेषां, तथा गीते रतिर्गेषां ते गीतरतयो गन्धर्व—नाट्यादि तत्र हर्षितमनसो गन्धर्वहर्षितमनसस्ततः पूर्वपदेन
 विशेषणसमासस्तेषां गद्यादिभेदादष्टविधं गेयं, तत्र गद्यं यत्र स्वरसञ्चारेण गद्यं गीयते, यत्र तु पद्यं—वृत्तादि गीयते तत्पद्यं, यत्र
 कथिकादि गीयते तत्कथ्यं, पद्यबद्धं यदेकाक्षरादि यथा ते ते इत्यादि, पाद्यबद्धं यद् वृत्तादिचतुर्भागमात्रे पदे बद्धम्, ‘उक्खित्तयाय’—
 मिति उक्खित्तकं प्रथमतः समारभ्यमाणं, दीर्घत्वं ककारात्पूर्वं प्राकृतत्वात्, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं, ‘प्रवृत्तकं’ प्रथमसमारम्भादूर्ध्वमाक्षे-
 पपूर्वकप्रवर्त्तमानं ‘मंदाय’मिति मन्दकं मध्यभागे सकलमूर्च्छनादिगुणोपेतं मन्दं मन्दं संचरन्, तथा ‘रोइयावसाणं’ति रोचितं—
 सम्यग्भावितमवसानं यस्य तद् रोचितावसानं, शनैः शनैः प्रक्षिप्यमाणस्वरं यस्य गेयस्यावसानं तद् रोचितावसानमिति भावः, तथा

‘सप्तस्वरसमन्वागतं’ सप्त स्वराः पञ्चादयः, उक्तञ्च—“सज्जे रिमह गंधारे, मज्झिमे पंचमे सरे । धेवण चेव नेसाए, सरा सत्त वि-
याहिया ॥ १ ॥” ते च सप्त स्वराः पुरुषस्य स्त्रिया वा नाभीतः समुद्भवन्ति ‘सत्त सरा नाभीतो’ इति पूर्वमहर्षिवचनात्, तथाऽऽभी
रसैः—शृङ्गारादिभिः सम्यक् प्रकर्षेण युक्तमष्टरससप्रयुक्तं, तथा एकादश अलङ्काराः पूर्वान्तर्गते स्वरप्राभृते सम्यगभिहिताः, तानि
च पूर्वाणि सम्प्रति व्यवच्छिन्नानि ततः पूर्वैभ्यो लेशतो विनिर्गतानि यानि भरतविशाखिलप्रभृतीनि तेभ्यो वेदितव्याः, ‘छद्दोस-
विप्पमुक्कं’ति पङ्क्तिदोषविप्रमुक्तं पङ्क्त्योपविप्रमुक्तं, ते च पङ्क्ते दोषा अमी—‘भीयं दुयमुप्पिच्छं उत्तालं कागस्सरमणुणासं च’ । उक्तञ्च
—“भीयं दुयमुप्पिच्छत्थमुत्तालं च कमसो मुणेयव्वं । कागस्सरमणुणासं छद्दोसा होंति गेयस्स ॥ १ ॥” तत्र ‘भीतम्’ उन्नतं,
किमुक्तं भवति ?—यदुन्नतेन मनसा गीयते तद्गीतपुरुषनिवन्धनधर्मानुवृत्तत्वाद्गीतमुच्यते, ‘द्रुतं’ यत्स्वरितं गीयते, ‘उप्पिच्छं’ नाम
आकुलम्, उक्तञ्च—“आहित्थं उप्पिच्छं च आउलं रोसभरियं च” अस्यायमर्थः—आहित्थमुप्पिच्छं च प्रत्येकमाकुलं रोपयुतं वो-
च्यत इति, आकुलता च श्वासेन द्रष्टव्या तथा पूर्वसूरिभिर्व्याख्यानात्, उक्तञ्च मूलटीकायाम्—“उप्पिच्छं श्वासयुक्तं”मिति, तथा
उत्-प्रावत्येनातितालमस्थानतालं वा उत्तालं, शृङ्गणस्वरेण काकस्वरं, साधुनासिकमनुनासं, नासिकाविनिर्गतस्वरानुगतमिति भावः,
तथा ‘अष्टगुणोववेय’मिति अष्टभिर्गुणैरुपेतमष्टगुणोपेतं, ते चाष्टावमी गुणाः—पूर्ण रिक्तमलङ्कृतं व्यक्तमविपु(धु)ष्टं मधुरं समं सल-
लितं च, तथा चोक्तम्—“पुण्णं रत्तं च अलंकिं च वत्तं तदेव अविपु(धु)ष्टं । मधुरं समं सललियं अट्ट गुणा होंति गेयस्स ॥ १ ॥”
तत्र यत्स्वरकलाभिः पूर्णं गीयते तत्पूर्णं, गेयरागानुरक्तेन यद् गीयते तद्रक्तम्, अन्योऽन्यस्वरविशेषकरणेन यदलङ्कृतमेव गीयते तदल-
ङ्कृतम्, अक्षरस्वरस्फुटकरणतो व्यक्तं, विश्वरं क्रोशतीव विपु(धु)ष्टं न विपुष्टमविपु(धु)ष्टं, मधुरस्वरेण गीयमानं मधुरं कोकिलारुत-

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्याः
वनखण्डा-
धिः
उद्देशः १
सू० १२६

॥ १९४ ॥

वत्, तालवंशस्वरादिसमनुगतं समं, तथा यत्स्वरघोलनाप्रकारेण ललतीव तत् सह ललितेनेति सललितं, यदिवा यच्छ्रोत्रेन्द्रियस्य
 शब्दस्पर्शनमतीव सूक्ष्ममुत्पादयति सुकुमारमिव च प्रतिभासते तत् सललितम् ॥ इदानीमेतेषामेवाष्टानां गुणानां मध्ये कियतो गुणान्
 अन्यच्च प्रतिपिपादयिषुराह—‘रक्तं’ तिट्ठाणकरणसुद्धं’मित्यादि, ‘रक्तं’ पूर्वोक्तस्वरूपं तथा च ‘त्रिस्थानकरणशुद्धं’ त्रीणि स्थानानि—
 उरःप्रभृतीनि तेषु करणेन—क्रियया शुद्धं त्रिस्थानकरणशुद्धं, तद्यथा—उरःशुद्धं कण्ठशुद्धं शिरोविशुद्धं च, तत्र यदि उरसि स्वरः स्व-
 भूमिकानुसारेण विशालो भवति तत उरोविशुद्धं, स एव यदि कण्ठे वर्तितो भवति अस्फुटितश्च ततः कण्ठविशुद्धं, यदि पुनः शिरः
 प्राप्तः सन् साजुनासिको भवति ततः शिरोविशुद्धं, यदिवा यद् उरःकण्ठशिरोभिः ऋष्मणाऽव्याकुलितैर्विशुद्धैर्गीयते तद् उरःकण्ठ-
 शिरोविशुद्धत्वात्रिस्थानकरणविशुद्धं, तथा सकुहरो गुञ्जन् यो वंशो यत्र तन्नीतलताललयग्रहसुसंप्रयुक्तं भवति सकुहरे वंशे गुञ्जति
 तद्व्यां च वाद्यमानायां यत्तन्त्रीस्वरेणाविरुद्धं तत् सकुहर्गुञ्जद्वंशतन्त्रीसुसंप्रयुक्तं, तथा परस्परहृत्तहस्ततालस्वरानुवर्त्ति यद् गीतं तत्ता-
 लसुसंप्रयुक्तं, यत् मुरजकंसिकादीनामातोद्यानामाहतानां यो ध्वनिर्यश्च नृत्यन्या नर्तक्याः पादोत्क्षेपस्तेन समं तत्तालसुसंप्रयुक्तं, तथा
 शृङ्गमयो दारुमयो वंशमयो वाऽङ्गुलिकोशस्तेनाहतायास्तत्र्याः स्वरप्रकारो लयस्तमनुसरद् गेयं लयसुसंप्रयुक्तं, तथा यः प्रथमं वंशत-
 व्यादिभिः स्वरो गृहीतस्तन्मार्गानुसारि ग्रहसुसंप्रयुक्तं, तथा ‘महुर’मिति मधुरं प्राग्वत्, तथा ‘सम’मिति तालवंशस्वरादिसमनुगतं
 समं सललितं प्राग्वद् अत एव मनोहरं, पुनः कथम्भूतम्? इत्याह—‘मउयारिभियपयसंचारं’ तत्र मृदु—मृदुना स्वरेण युक्तं न
 निष्ठुरेण तथा यत्र स्वरोऽक्षरेषु—घोलनास्वरविशेषेषु संचरन् रागेऽतीव प्रतिभासते स पदसञ्चारो रिभितमुच्यते मृदुरिभितपदेषु गेय-
 निबद्धेषु सञ्चारो यत्र गेये तत् मृदुरिभितपदसञ्चारं, तथा ‘सुरद्’ इति शोभना रतिर्यस्मिन् श्रोतॄणां तत्सुरति, तथा शोभना नतिः

रचनातोऽवसाने यस्मिन् तत्सुनति, तथा वरं-प्रधानं चारु-विशिष्टचङ्गिमोपेतं रूपं-स्वरूपं यस्य तद् वरचारुरूपं 'दिन्यं' प्रधानं नृत्यं मेयं प्रगीतानां-गानानुसारध्वनिव(म)तां यादृशः शब्दोऽतिमनोहरो भवति 'स्यात्' कथञ्चिद् भवेद् एतद्रूपस्तेषां वृणानां मणीनां च शब्दः?, एवमुक्ते भगवानाह-नौतम ! स्यादेवंभूतः शब्द इति ॥

तत्सं णं वणसंडस्स तत्थ तत्थ देसे २ तहिं तहिं वहवे खुड्डा खुड्डियाओ वावीओ पुक्खरिणीओ गुं-
जालियाओ दीहियाओ (सरसीओ) सरपंतियाओ सरसरपंतीओ विलपंतीओ अच्छाओ सण्हाओ
रयतामयकूलाओ वहारामयपासाणाओ तवणिज्जमयतलाओ वेरुलियमणिफालियपडलपच्चोयडाओ
णवणीयतलाओ सुवणणसुब्भ(उच्च) रयमणिवाल्लुयाओ सुहोयारासुउत्ताराओ णाणामणितित्थ-
सुबद्धाओ चारु(चउ)क्कोणाओ समतीराओ आणुपुव्वसुजायवप्पगंभीरसीयलजलाओ संछण्णपत्त-
भिससुणालाओ बहुउप्पलक्कुमुयणल्लिणसुभगसोगंधितपोंडरीयसयपत्तसहस्सपत्तफुल्लकेसरोवड्ढ-
याओ छप्पयपरिसुज्जमाणकमलाओ अच्छविमलसलिलपुण्णाओ परिहत्थभमंतमच्छकच्छभअणे-
गसउणमिहुणपरिचरिताओ पत्तेयं पत्तेयं पडमवरवेदियापरिक्खित्ताओ पत्तेयं पत्तेयं वणसंडपरि-
क्खित्ताओ अप्पेगतियाओ आसवोदाओ अप्पेगतियाओ वारुणोदाओ अप्पेगतियाओ स्त्रीरो-
दाओ अप्पेगतियाओ घओदाओ अप्पेगतियाओ [इक्खु]खो(दो)दाओ (अमयरससमरसो-
दाओ) अप्पेगतियाओ पगतीए उदग(अमय)रसेणं पणत्ताओ पासाइयाओ ४, तासि णं खुड्ढि-

३ प्रतिपत्तौ

मनुष्या०

वनखण्डा-

धि०

उद्देशः १

सू० १२७

॥ १९५ ॥

याणं वावीणं जाव बिलपंतिगणं तत्थ २ देसे २ तंहिं २ जाव बहवे तिसोवाणपडिरूवगा पण्णत्ता ।
 तेसि णं तिसोवाणपडिरूवाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पण्णत्ते, तंजहा—वहरामया नेमा
 रिद्धामया पत्तिहाणा वेरुलियामया खंभा सुवण्णरूपामया फलगा वहरामया संधी लोहितकख-
 मईओ सुईओ णाणामणिमया अवलंबणा अवलंबणवाहाओ ॥ तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाणं
 पुरतो पत्तेयं २ तोरणा पं० ॥ ते णं तोरणा णाणामणिमयखंभेसु उवणिविट्टसण्णिविट्टा
 विविहमुत्तंतरोवइता विविहत्तारारूवोवचिता ईहामियउसभतुरगणरमगरविहगवालगकिण्ण-
 ररुसरभचमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्ता खंभुगयवइरवेदियापरिगताभिरामा विज्जाहर-
 जमलजुयलजंतजुत्ताविव अच्चिसहस्समालणीया भिसमाणा भिब्भिसमाणा चक्खुल्लोयण-
 लेसा सुहफासा सस्सिसरीयरूवा पासातिया ४ ॥ तेसि णं तोरणाणं उप्पिं बहवे अट्टमंगलगा
 पण्णत्ता—सोत्थियसिरिवच्छणंदियावत्तवद्धमाणभद्दासणकलसमच्छदप्पणा सव्वरतणामया
 अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा ॥ तेसि णं तोरणाणं उप्पिं बहवे किण्हचामरज्झया नीलचामर-
 ज्झया लोहियचामरज्झया हारिहचामरज्झया सुक्खिल्लचामरज्झया अच्छा सण्हा रूपपट्टा वइर-
 दंडा जलयामलगंधीया सुख्वा पासाइया ४ ॥ तेसि णं तोरणाणं उप्पिं बहवे छत्ताइछत्ता पडागा-
 इपडागा घंटाजुयला चामरजुयला उप्पलहत्थया जाव सयसहस्सवत्तहत्थगा सव्वरयणामया

अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तासि नं खुड्डियाणं वावीणं जाव बिलपंतियाणं तत्थ तत्थ देसे २ तहिं
 तहिं बहवे उप्पायपन्वया णियइपन्वया जगतिपन्वया दारुपन्वया दगमंडवगा दगमंचका
 दगमालका दगपासायगा ऊसडा खुल्ला खडहडगा अंदोलगा पक्खंदोलगा सव्वरयणामया
 अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसु नं उप्पायपन्वतेसु जाव पक्खंदोलएसु बहवे हंसासणां कौचास-
 णां गरुलासणां उण्णयासणां पणयासणां दीहासणां भदासणां पक्खासणां मगरास-
 णां उसभासणां सीहासणां पडमासणां दिसासोवत्थियासणां सव्वरयणामयां अच्छां
 सण्हां लण्हां घट्ठां मट्ठां णीरयां निप्पंकां निक्कडच्छायां सप्पभां सम्मि-
 रीयां सउज्जोयां पासादीयां दरिसणिज्जां अभिरूवां पडिरूवां ॥ तस्स नं वणसंडस्स तत्थ
 तत्थ देसे २ तहिं तहिं बहवे आलिघरा मालिघरा कयलिघरा लयाघरा अच्छणघरा पेच्छणघरा
 मल्लणघरगा पसाहणघरगा गन्धघरगा मोहणघरगा सालघरगा जालघरगा कुसमघरगा चित्त-
 धरगा गंधन्वघरगा आयंसघरगा सव्वरयणामया अच्छा सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा णीरया णि-
 म्मला निप्पंका निक्कडच्छाया सप्पभा सम्मिरीया सउज्जोया पासादीया दरिसणिज्जा अभि-
 रूवा पडिरूवा ॥ तेसु नं आलिघरएसु जाव आयंसघरएसु बह्वं हंसासणां जाव दिसासोव-
 त्थियासणां सव्वरयणामयां जाव पडिरूवां ॥ तस्स नं वणसंडस्स तत्थ तत्थ देसे २ तहिं

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्याः
 वनखण्डा-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १२७

॥ १९६ ॥

तहिं बहवे जाइमंडवगा जूहियामंडवगा मल्लियामंडवगा णवमालियामंडवगा वासंतीमंडवगा
 दधिवासुयामंडवगा सूरिल्लिमंडवगा तंबोलीमंडवगा सुदियामंडवगा णागलयामंडवगा अतिमु-
 त्तमंडवगा अण्फोत्तामंडवगा मालुयामंडवगा सामलयामंडवगा णिच्चं कुसुमिया णिच्चं जाव प-
 डिरूवा ॥ तेसु णं जातीमंडवएसु बहवे पुढविसिलापट्टगा पणत्ता, तंजहा—हंसासणसंठिता
 कौचासणसंठिता गरुलासणसंठिता उण्णयासणसंठिता पणयासणसंठिता दीहासणसंठिता
 भद्दासणसंठिता पक्खासणसंठिता मगरासणसंठिता उसभासणसंठिता सीहासणसंठिता पड-
 मासणसंठिता दिसासोत्थियासणसंठिता पं०, तत्थ बहवे वरसयणासणविसिद्धसंठाणसंठिया प-
 णत्ता समणाउसो ! आइण्णगरूयबूरणवणीततूलफासा मउया सव्वरयणामया अञ्छा जाव
 पडिरूवा । तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति चिट्ठंति णिसीदंति तुय-
 दंति रमंति ललंति कीलंति मोहंति पुरापोराणाणं सुचिण्णणं सुपरिक्कंताणं सुभाणं कल्लाणाणं
 कडाणं कम्माणं कल्लाणं फलवित्तिविसेसं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ॥ तीसे णं जगतीए उरुपि
 अंतो पडमवरवेदियाए एत्थ णं एगे महं वणसंडे पणत्ते देसूणाइं दो जोयणाइं विक्खंभेण
 वेइयासमएणं परिक्खेवेणं किण्हे किण्होभासे वणसंडवणओ (मणि)तणसद्विहूणो णेयव्वो,
 तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति चिट्ठंति णिसीयंति तुयदंति रमंति

ललंति कीडंति मोहंति पुरा पोरणाणं सुचिण्णाणं सुपरिक्कंताणं सुभाणं कंताणं कम्ममाणं
कल्लाणं फलवित्तिविसेसं पच्चणुभवमाणा विहरंति ॥ (सू० '१२७)

‘तस्स णं वणसंडस्से’त्यादि, तस्य णमिति वाक्यालङ्कारे वनखण्डस्य मध्ये तत्र तत्र देशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे ‘बहूईओ’ इति बह्वयः ‘खुड्डा खुड्डियाओ’ इति झुल्लिकाः झुल्लिका लघवो लघव इत्यर्थः, ‘वाण्यः’ चतुरस्राकाराः ‘पुष्करिण्यः’ वृत्ताकाराः अथवा पुष्कराणि विद्यन्ते यासु ताः पुष्करिण्यः ‘दीर्घिकाः’ सारिण्यस्ता एव वक्रा गुञ्जालिकाः, बहूनि केवलेकेवलानि पुष्पावकीर्ण-
कानि सरांसि, सूत्रे खीलं प्राकृतत्वात्, बहूनि सरांसि एकपङ्क्त्या व्यवस्थितानि सरःपङ्क्त्या बह्वयः सरःपङ्क्त्यः, तथा येषु सरस्तु पङ्क्त्या व्यवस्थितेषु कूपोदकं प्रणालिकया संचरति सा सरःसरःपङ्क्तिस्ता बह्वयः सरःसरःपङ्क्त्यः, तथा विलाणीव विलानि-कूपा-
स्तेषां पङ्क्त्यो बिलपङ्क्त्यः, एताश्च सर्वा अपि कथम्भूताः ? इत्याह—‘अच्छा’ स्फटिकवद्वहिर्निर्मलप्रदेशाः ‘श्लक्ष्णाः’ श्लक्ष्णपुद्गलनि-
ष्पादितबहिःप्रदेशाः, तथा रजतमयं-रूप्यमयं कूलं यासां ता रजतमयकूलाः, तथा समं-अगर्त्तसद्भावतोऽविषमं तीरं तीरावर्त्तिज-
लापूरितं स्थानं यासां ताः समतीराः, तथा वज्रमयाः पाषाणा यासां ता वज्रमयपाषाणाः, तथा तपनीयं-हेमविशेषस्तपनीयं-तपनी-
यमयं तलं-भूमितलं यासां तास्तपनीयतलाः, तथा ‘सुवण्णसुज्झरजतवालुकाः’ इति सुवर्णं-पीतकान्तिहेम सुज्झं-रूप्यविशेषः
रजतं-प्रतीतं तन्मय्यो वालुका यासु ताः सुवर्णसुज्झरजतवालुकाः, ‘वेरुलियमणिफालिहपडलपच्चोयडाओ य’ति वैडूर्यमणिम-
यानि स्फाटिकपटलमयानि प्रत्यवतटानि तटसमीपवर्त्तिनोऽत्युन्नतप्रदेशा यासां ता वैडूर्यमणिस्फटिकपटलप्रत्यवतटाः ‘सुहोयारासु-
उत्तारा’ इति सुखेनावतारो-जलमध्ये प्रवेशनं यासु ताः स्वताराः तथा सु-सुखेन उत्तारो-जलमध्याद्वहिर्विनिर्गमनं यासु ताः

३ प्रतिपत्तौ
मनुष्याः
वनखण्डा-
धिः
उद्देशः १
सू० १२७

॥ १९७ ॥

सुखोत्ताराः ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः 'नाणामाणतित्थसुबद्धाओ' इति नानामणिभिः—नानाप्रकारैर्मणिभिस्तीर्थानि सुबद्धानि
 यासां ता नानामणितीर्थसुबद्धाः, अत्र बहुव्रीहावपि कान्तस्य परनिपातो भार्योद्दिदर्शनात्प्राकृतशैलीवशाद्वा, 'चउक्कोणाओ' इति
 चत्वारः कोणा यस्यां सा चतुष्कोणाः एतच्च विशेषणं वापीः कूपांश्च प्रति द्रष्टव्यं, तेषामेव चतुष्कोणत्वसम्भवात् न शेषाणां, तथा
 आनुपूर्व्वेण—क्रमेण नीचैर्नीचैस्तरभावरूपेण सुष्ठु—अतिशयेन यो जातो वप्रः—केदारो जलस्थानं तत्र गम्भीरं—अलब्धस्थानं शीतलं
 जलं यासु ता आनुपूर्व्वसुजातवप्रगम्भीरशीतलजलाः 'संछणपत्तभिसमुणालाओ' संछन्नानि—जलेनान्तरितानि पत्रविसमृणालानि
 यासु ताः संछन्नपत्रविसमृणालाः, इह विसमृणालसाहचर्यात्पत्राणि—पद्मिनीपत्राणि द्रष्टव्यानि, विसानि—कन्दा मृणालानि—पद्मनालाः,
 तथा बहुभिरुत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रकेसरफुल्लोपचिताः, तथा षट्पदैः—भ्रमरैः परिभुज्यमानानि कम-
 लानि उपलक्षणमेतत् कुमुदादीनि च यासु ताः षट्पदपरिभुज्यमानकमलाः, तथाऽच्छेन—स्वरूपतः स्फटिकवच्छुद्धेन विमलेन—आग-
 न्तुकमलरहितेन सलिलेन पूर्णा अच्छविमलसलिलपूर्णाः, तथा 'पडिहत्था' अतिरेकिताः अतिप्रभूता इत्यर्थः 'पडिहत्थमुद्धुमायं
 अहिरेइयं च जाण आउण्ण' इति वचनात्, उदाहरणं चात्र—'घणपडिहत्थं गयणं सराई नवसलिलसुट्टु(उद्धु)मायाइ । अहिरेइयं
 महे उण चित्ताए मणं तुहं विरहे ॥ १ ॥' इति, भ्रमन्तो मत्स्यकच्छपा यत्र ताः पडिहत्थभ्रमन्मत्स्यकच्छपाः, तथाऽनेकैः—शकुनमिथु-
 नैकैः प्रविचरिता—इतस्ततो गमनेन सर्वतो व्याप्ता अनेकशकुनमिथुनकप्रविचरिताः, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, एता वाप्यादयः
 सरस्सरः पङ्क्तिपर्यवसानाः प्रत्येकं प्रत्येकमिति, एकमेकं प्रति प्रत्येकम्, अत्राभिमुख्ये प्रतिशब्दो न वीप्साविवक्षायां, पश्चात्प्रत्येकशब्दस्य
 द्विवचनमिति, पद्मवरवेदिकया परिक्षिप्ताः प्रत्येकं वनषण्डपरिक्षिप्ताश्च, 'अप्पेगतियाओ' इत्यादि, अपिर्बोढार्थे बाढमेककाः—काश्चन

वाण्यादय आसवमित्र—चन्द्रह्रासादिपरमासवमित्र उदकं यासां ता आसवोदकाः, अत्येकका वारुणसमुद्रस्येव उदकं यासां
 ता वारुणोदकाः, अत्येककाः क्षीरमित्रोदकं यासां ताः क्षीरोदकाः, अत्येकका घृतमित्रोदकं यासां ता घृतोदकाः, अत्येककाः क्षोद-
 इव—इक्षुरस इव उदकं यासां ताः क्षोदोदकाः, अत्येकका अमृतरससमरसमुदकं यासां ता अमृतरससमरसोदकाः, अत्येकका अमृत-
 रसेन स्वाभाविकेन प्रज्ञप्ताः, 'पासाईया(ओ)' इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत्, तासां छुल्लिकानां यावद्विलपङ्गीनां प्रत्येकं २ चतुर्दिशि
 चत्वारि, एकैकस्यां दिशि एकैकभावात्, 'त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि' प्रतिविशिष्टं रूपं येषां तानि प्रतिरूपकाणि त्रयाणां सोपानानां
 समाहारत्रिसोपानं त्रिसोपानानि च तानि प्रतिरूपकाणि चेति विशेषणसमासः, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, तानि प्रज्ञप्तानि,
 तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणाम् 'अयं' वक्ष्यमाणः 'एतद्रूपः' अनन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा
 —'वज्रमयाः' वज्ररत्नमया 'नेमाः' भूमेरूर्ध्वं निष्कामन्तः प्रदेशाः 'रिष्टमयाः' रिष्टरत्नमयाः 'प्रतिष्ठानाः' त्रिसोपानमूलपादा वै-
 दूर्यमयाः स्तम्भाः सुवर्णरूप्यमयानि फलकानि—त्रिसोपानाङ्गभूतानि वज्रमयानि वज्ररत्नापूरिताः सन्धयः—फलकद्वयापान्तरालप्रदेशाः
 लोहिताक्षमय्यः सूच्यः—फलकद्वयसम्बन्धविघटनभावहेतुपादुकास्थानीयाः नानामणिमया अवलम्ब्यन्ते इति अवलम्बना—अवतरता-
 सुत्तरतां चालम्बने हेतुभूता अवलम्बनवाहातो विनिर्गताः केचिद्वयवाः 'अवलंबणवाहाओ' इति अवलम्बनवाहा अपि नानामणिमयाः,
 अवलम्बनवाहा नाम उभयोः उभयोः पार्श्वयोरवलम्बनाश्रयभूता भित्तयः, 'पासाईयाओ' इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'-
 मित्यादि, तेषां त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां प्रत्येकं प्रत्येकं तोरणानि प्रज्ञप्तानि, तेषां च तोरणानामयमेतद्रूपो 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः
 प्रज्ञप्तः, तद्यथा—'ते णं तोरणा नाणामणिमया' इत्यादि, तानि तोरणानि नानामणिमयानि, मणयः—चन्द्रकान्तादयः, विविध म-

३ प्रतिपत्तौ
 मनुष्या०
 वनखण्डा-
 धि०
 उद्देशः १
 सू० १२७

॥ १९८ ॥

णिमयानि, नानामणिमयेषु स्तम्भेषु 'उपविष्टानि' सामीप्येन स्थितानि, तानि च कदाचिच्चलानि अथवाऽपदपतितानि वाऽऽशङ्क्यैरन-
 तत आह—सम्यग्—निश्चलतयाऽपदपरिहारेण च निविष्टानि ततो विशेषणसमासः उपविष्टसन्निविष्टानि 'विविहमुत्तरोचिया' इति
 विविधा—विविधविच्छित्तिकलिता मुक्ता—मुक्ताफलानि 'अंतरे'ति अन्तराशब्दोऽगृहीतवोप्सोऽपि सामर्थ्याद्वीप्सां गमयति, अन्तरा २
 'ओचिया' आरोपिता यत्र तानि तथा, 'विविहतारारूवोचिया' इति विविधैस्तारारूपैः—तारिकारूपैरुपचितानि, तोरणेषु हि
 शोभार्थं तारका निबध्यन्ते इति लोकेऽपि प्रतीतं इति विविधतारारूपोपचितानि, 'ईहामिगुडसभतुरगनरमगरविहगवालगकिंनर-
 रुसरभचमरकुंजरवगलयपउमलयभत्तिचित्ता' इति ईहामृगा—वृका व्यालाः—श्वापदमुजगाः, ईहामृगऋषभतुरगनरमकरविहग-
 न्यालकिंनररुसरभकुंजरवनलतापद्मलतानां भक्त्या—विच्छित्त्या विचित्रं—आलेखो येषु तानि तथा, स्तम्भोद्गताभिः—स्तम्भोपरिव-
 र्तिनीभिर्वज्ररत्नमयीभिर्वेदिकाभिः परिगतानि सन्ति यानि अभिरमणीयानि तानि स्तम्भोद्गतवज्रवेदिकापरिगताभिरामाणि, तथा 'वि-
 आहुरंजंतुत्ताविव अस्त्रीसहस्समालिणीया' इति विद्याधरयोर्यद् यमलं—समश्रेणीकं युगलं—द्वन्द्वं विद्याधरयमलयुगलं तेषां
 यश्चाणि—प्रपञ्चास्तैर्युक्तानीव, अर्चिषां सहस्रैर्मालनीयानि—परिवारणीयानि अर्चिःसहस्रमालनीयानि, किमुक्तं भवति?—एवं नाय प्रभा-
 समुदायोपेतानि येनैवं संभावनोपजायते यथा नूनमेतानि न स्वाभाविकप्रभासमुदयोपेतानि किन्तु विशिष्टविद्याशक्तिमत्पुरुषविशेषप्रश्चयु-
 क्तानीति, 'रूवगंसहस्सकलिया' इति रूपकाणां सहस्राणि रूपकसहस्रकलितानि 'भिसमाणा' इति दीप्यमा-
 नानि 'भिभिसमाणा' इति अतिशयेन दीप्यमानानि 'बक्वुल्लोयणलेसा' इति चक्षुःकर्तृ लोके—अवलोकने लिसतीव—दर्शनीयत्वाति-
 शयतः स्फुल्लयतीव यत्र तानि बहुल्लोकनलेसानि 'सुहफासा' इति शुभस्पर्शानि सशोभाकानि रूपानि यत्र तानि सश्रीकरूपाणि,

महायशःप्रभृतयः केचिद् रौप्येन चक्रिरे । पट्टसूत्रमयेनान्ये परे सूत्रमयेन तु ॥ १४३ ॥ (युग्मम्)
 उदारचरितस्तस्य कुमारः स्फारविक्रमाः । सपादलक्षमप्यासन् ते महायशआदयः ॥ १४४ ॥
 इक्ष्वाकुवंशो वृषभस्वामिनो ववृते यथा । तथा श्रीसूर्ययशसः सूर्यवंशोऽभवद् भुवि ॥ १४५ ॥
 सोऽप्यन्यदा भरतवत् पश्यन् स्वं रत्नदर्पणे । संसारानित्यतां ध्यायन् केवलज्ञानमासदत् ॥ १४६ ॥
 विहरन् बोधयामास सोऽपि भव्यान् मुनीश्वरः । क्रमाच्च मुक्तिनिलयं जगाम जितकर्मरुक् ॥ १४७ ॥
 भरतादादित्ययशास्ततश्चासीद् महायशाः । अतिबलो बलभद्रो बलवीर्यस्ततोऽपि च ॥ १४८ ॥
 कीर्त्तिवीर्यो जलवीर्यो दण्डवीर्यस्ततोऽष्टमः । इत्यष्टौ पुरुषान् यावत् ववृते श्राद्धपूजनम् ॥ १४९ ॥
 एतेऽष्टावपि रूपं स्वं पश्यन्तो रत्नदर्पणे । केवलज्ञानमासेदुः क्रमाद् निःश्रेयसं ततः ॥ १५० ॥
 एभिर्भूषैश्च बुभुजे भरतार्थं समन्ततः । भगवन्मुकुटः शक्रोपनीतो मुद्ध्यधारि च ॥ १५१ ॥
 शैर्ष्यमहाग्रमाणत्वाद् नासौ वोढुमपार्यत । हस्तिभिर्हिस्तिमारो हि वोढुं शक्येत नापरैः ॥ १५२ ॥
 भरतादनु सन्ताने सर्वे भरतवंशजाः । अजितस्वामिनं यावदनुत्तरशिवालयाः ॥ १५३ ॥
 सर्वेऽपि सङ्घपंतयः सर्वेऽहर्चैत्यकारकाः । तीर्थोद्धारकराः सर्वे सर्वेऽखण्डप्रतापिनः ॥ १५४ ॥

श्रीमत्सर्वज्ञधर्माद् यो न चलत्यंशमात्रकम् । स ग्रासोति परामृद्धिं नृपः सूर्ययशा इव ॥ १५५ ॥
इत्थं वंशस्त्रिभुवनगुरोः कोटिशस्त्रोदितश्रीः कीर्त्याधारोऽमलसुंचरिताऽपत्यमुक्तानिवासः ।
त्रैलोक्या यः समजनि सदालम्बयष्टिर्गिरिष्ठो भूयाद् लक्ष्मीसुखविलसितानन्दहेतुः स कामम् ॥ १५६ ॥

इति सूर्ययशश्चरित्रम् ।

आदिपदात् शुभभावनाऽत्र पर्वणि भावनीया । विकथाचतुष्टयं वर्जनीयम् । कल्पसूत्रमेकाग्रचित्तेन श्रोतव्यम् । साधर्मिकवात्सल्यं
कर्तव्यम् । तेन कल्याणपरम्परा करगामिनी भवति ।

॥ इति पथ्युषणाष्टाहिकव्याख्यानं समाप्तम् ॥

॥ इति पर्युषणाष्टाद्विकन्याख्यानम् ॥

